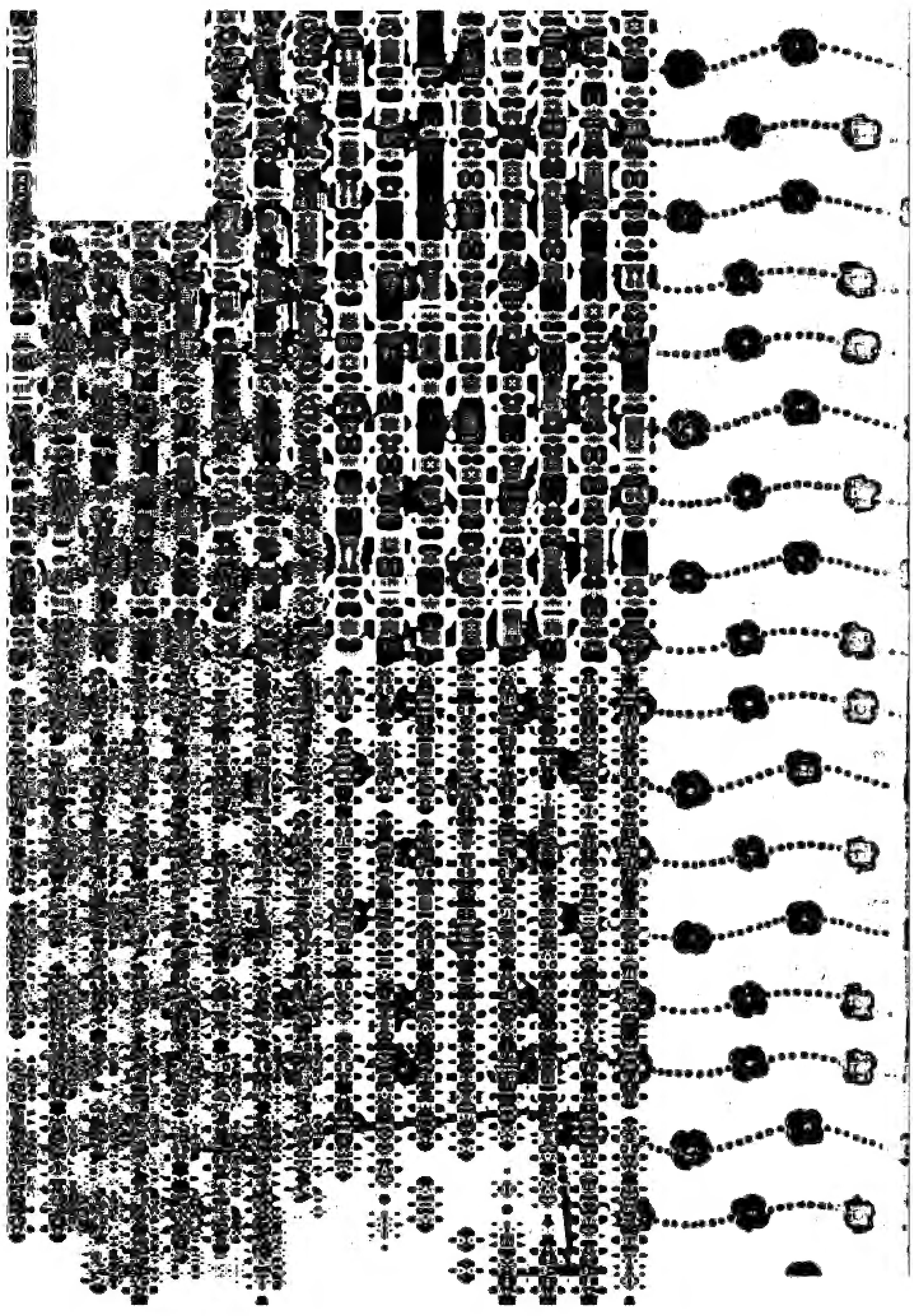
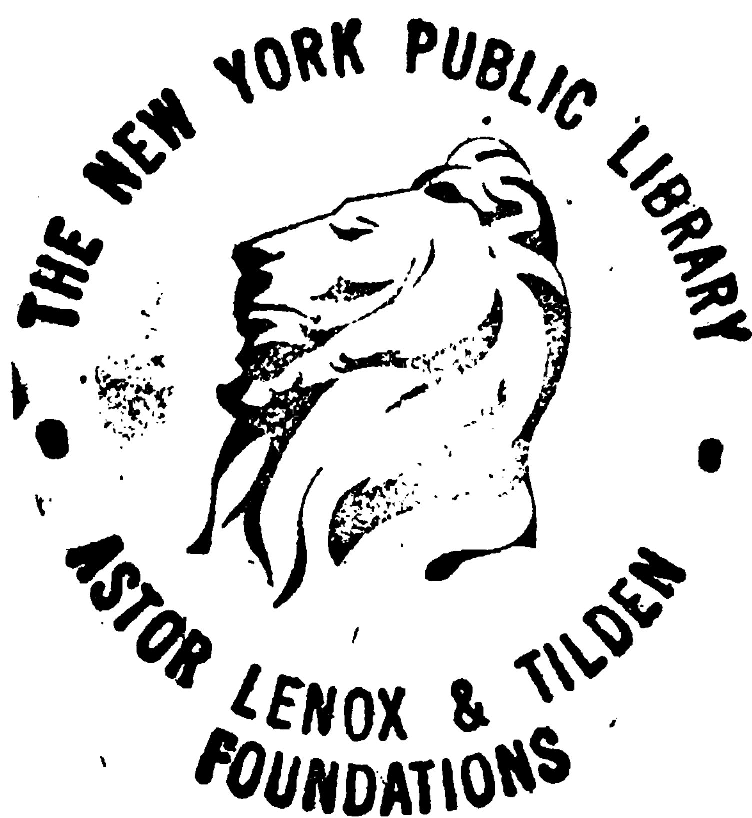

BOKHARA TÖRTÉNETE

A

LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELENKORIG.

ISMERT ÉS ISMERETLEN KELETI KÉZIRATI KÚTFŐK UTÁN

IRTA

VÁMBÉRY ÁRMIN,

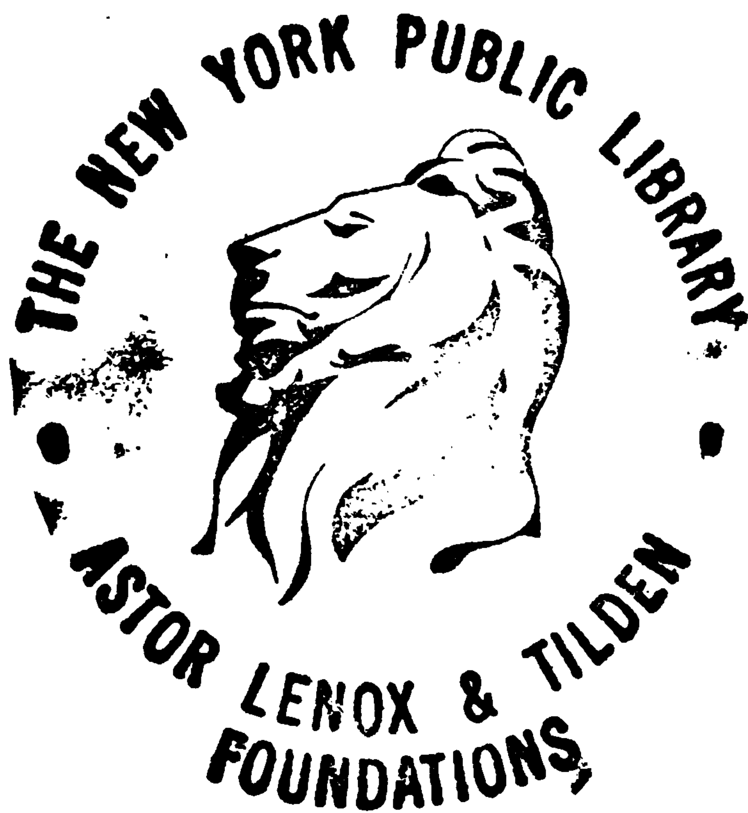
A M. KIR. EGYETEMEN A KELETI NYELVEK NYILVÁNOS RENDES TANÁRA.

ELSŐ KÖTET.

PEST,

NYOMATOTT VODIANER F.-NÉL.

1873.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX & TILDEN
FOUNDATIONS

ELŐSZÓ.

Ázsia különböző népeinek hajdankorára vonatkozó ismeretünk azon arányban nyer kiterjedésben, a mily arányban a tudományos kutatások ama kérdéses országok földrajzi, ethnographiai és nyelvészeti viszonyait illetőleg előbbre haladnak. Az ottomán császárság, bár rég óta állt folytonos közlekedésben Európa minden részével, csak az utolsó században vonta magára a történészek figyelmét, és ezek ide vonatkozó ismeretei még akkor is annyira felületesek voltak, hogy Petit de la Croix és Cauntemir iratai valóban megbizhatókká csak akkor lettek, ha Hammer és Zinkeisen későbbi nyomozásai által megerősittettek. Weil G. roppant szorgalma elegendő volt arra, hogy teljesen megfeleljen Arabia és Egyptom évkönyveinek, hol egyedül csak a multtal volt dolga; de Persia történetének múzsája nem talált megfelelő képviselőre mindaddig, mig Thevenot, Chardin és Niebuhr nyomán a kitünő Malcolm tábornok nem lett tolmácsa, miután önmaga több ízben útazta be egész Persiát és alaposan tanulmányozta annak viszonyait.

Az Oxuson túl fekvő vidék azonban aránylag még mindig ismeretlen a történelem előtt. A jelen század elején kezdett el nehány sugár áthatolni a sötétségen, mely ezen egész vidéket környezi; azóta pedig a hóditás kardja tetemes mérvben háritotta el a fátyolt, és ámbár ismeretünk úgy az országra, valamint annak népére vonatkozólag még mindig eléggé tökéletlen, könnyen elképzelhető, hogy az európaiak nem csekély mértékben törekszenek részletesebben megismerkedni az ország jelen állapotával, és ha lehet, Közép-Ázsia ezen népének multjával is, mely, bár földrajzilag oly messze fekszik tőlünk, az utóbbi politikai események által mégis szoros összeköttetésbe hozatott velünk.

E kiváncsiságot kielégitendő, vállaltam én magamra a feladatot, hogy csekély mérvű kútforrások alapján és még csekélyebb tehetséggel megirjam Bokhara első történetét. Már csak azon két körülménynél fogva, hogy kora éveimben e távol vidék lebegett képzeletem előtt, és hogy egész ifjúságom kezdetben nehéz készülődéssel, később még nehezebb utazásokkal volt betöltve, már csak azért sem lett volna szabad most érettebb koromban ily fontos irodalmi vállalat felelősségét magamra vállalnom. Úgy látszik azonban, hogy nekem már végzetem oly utakon járni, melyeken épen nem, vagy csak alig voltak előzőim; és midőn most tollal akarok átkutatni egy egészen új tért, minden további mentegetődzés helyett azon cse-

kély számú kútforrásokat akarom felsorolni, melyek nélkül a tanulásra való legnagyobb elszántság is eredménytelen maradt volna.

Bokhara története két részre oszlik, u. m. az ős s az ujabbkori történetre, vagyis Transoxania s a bokharai khánság történetére. Az első korszak tartama alatt, mely Timur emir bukásával végződik, Közép-Ázsia nem maradhatott minden figyelem nélkül, bár soha sem képezte külön történelmi művek tárgyát. Ez időben évkönyvei kibonyolithatlanúl vannak vegyűlve a belebb fekvő Iszlámvilág többi részeinek, néha pedig a nyugoti mohammedánoknak évkönyveivel, és habár az egykorú történészek nem forditottak is olyan figyelmet a transoxaniai eseményekre mint a Khóraszan, Irák és Arabisztánban történtekre, bennök mégis megtalálhatjuk a multnak legalább fővonásait. Azon időszakok, melyekben például Bokhára és Szamarkandban Timur és a Szamanidák álltak elő, azon rendeletek, melyeknek az iszlam-hitű Ázsia fele (néha az egész is) engedelmeskedett, ezen korba esnek, de mindamellett Transoxania története, sőt még maguk az érintett mozzanatok sem részesültek a méltó figyelemben. A második korszaknak, mely az özbegek megjelenésével kezdődik, már inkább van saját története és pedig azon egyszerű okból, mivel a politikailag jelentéktelen bokharai khánság el volt szigetelve szomszédaitól, kik alig vették tekintetbe azon csekély és hamar muló befolyást, melyet rájok gyakorolt. E két korszaknak

megfelelőleg a művemnek alapúl szolgáló kútforrások is két osztályba sorozhatók:

1. Régibb és inkább ismert történeti művek, azaz olyanok, melyek részben már kiadattak és lefordíttattak az orientalisták által, részben más eredeti kéziratokban idéztetnek valamely különös kérdés megvilágitására.

2. Új vagy ismeretlen kéziratok, melyeket a legújabb időkben hoztak egyes útazók Közép-Ázsiából, s melyek ennélfogva mindeddig a legtöbb orientalista előtt ismeretlenek voltak. Az első osztályhoz tartozó művek közül, a mennyiben Transoxania történetére vonatkoznak, a következőket használtam leginkább:

1. Tarikhi Tabari, a nyomtatásban megjelent török forditás szerint különösen azon időre vonatkozólag, midőn az arabok az Oxuson túl fekvő földekbe beütöttek; mert ámbár Narsakhi története az, melyet e fejezetre nézve, legjobban lehet használni, az egyetemes történet mohammedán szerzőjének adatai mégis igen értékesek úgy némely eltéréseik valamint némely részleteik által.

2. Tarikhi Baihaki, Morley W. H. és Lees Nassau W. kapitány kiadásában, mely a „Bibliotheca Indicá"-ban (Calcutta 1862) közöltetett. Transoxania történetére nézve különösen azon részletes adatok által válik érdekessé, melyeket Mahmud Szebuktekin pályájának kezdetéről és a Mesz'ud Szultán s a kasgári és szamarkandi független fejedelmek közt fenn-

álló diplomatikus viszonyokról közöl. Azonban e könyv csak a „Tarikhi Ali-i-Szebuktekin“ czimű műnek (Szebuktekin családjának története, irta Ebul Fazl Baihaki) bizonyos részeit tartalmazza.

3. Mirkhond „Rauzat esz Szefá“ czimű műve és annak folytatása a legújabb időkig összeállitva Khondemir, Alemarai Abbaszi, Tarikhi Szefevi, Tárikhi Nadir Sah és más művekből, melyek a szerző eredeti művével együtt két kötetben Teheránban jelentek meg 1274-ben (1857), kőnyomatban. E mellett a Mirkhond művének Vullers és Quatremére által kiadott töredékei is állták rendelkezésemre, de Mirkhondot általán csak a Szeldsukidákról szóló fejezetben használhattam, mivel az ő könyve csak más, igen jól ismert művek compilatiója; Mirkhond annyira viszi néha a compilátiót, hogy egész mondatokat ir le szószerint forrásaiból. Igy péld. Dsengiz háborúiról irt története nem más mint Dsuveini művének másolata, mely az eredetitől csak nehány ékes helyek kihagyása által különbözik. Én pedig, a hol csak lehetett, az eredeti forrásokat törekedtem használni.

4. Tarikhi Dsihánkusa, irta Ala-eddin Ata Melik Dsuveini. E mű mint olyan ismeretes, melyre Rasid-eddin, Vasszaf, Hafiz Abru s a mongolok más történészei mint legfőbb tekintélyre hivatkoznak; és bár az első kettő felülmúlja azt részletességre nézve, mégis megbecsülhetlen értékű nemcsak Transoxaniának, hanem általán a török népnek történetére nézve.

Én a bécsi császári könyvtár birtokában levő másolatot használtam, ugyanazt, melyet Hammer is használt „Geschichte der goldenen Horde“ czímű művéhez.

5. Záfernámeh (Győzelmek könyve), irta Serefeddin Ali Jezdi, Timurnak jól ismert életirása, melyet (nem a legjobban) Petit de la Croix forditott francziára. (Megjelent: Párisban 1722). E műnek egy csagatai forditását is láttam Khivában.

6. Matlá esz Szadein (a két szerencsecsillag felkelése, értvén ezek alatt, némelyek szerint Dsengizt és Timurt, mások szerint — a mint valószinűbb is — Timurt és Sáhrukhot), irta Seikh Kemáleddin Abdurrezzak, a ki a Timuridák uralmának legvirágzóbb korszakában élt Herát és Szamarkandban. E mű egyike a legérdekesebb és legtanulságosabb könyveknek, melyek az ázsiai iszlam hitű népek történetének valamely korszakáról valaha irattak. Különösen nagybecsű a második kötet, mely Timur halálától Ebuszaid Mirzáig terjed és Timur tudományt és művészetet kedvelő utódja tettei és életének nagy részletességgel és még nagyobb irodalmi ügyességgel valóban meglepő képét adja. Abdurrezzak Heratban született 816-ban (1423) és meghalt Szamarkandban 887-ben (1482).

7. Babernameh, az eredetiből készitett és ismeretes Ilminskyféle kiadásban. Később a kitűnő franczia forditást is láttam, melyet Pavet de la Courteille csak az utolsó évben adott.

8. Seibani-nameh, a Berezin által rendezett

és orosz forditással ellátott kiadásban. A csagatai szöveg, mely csak nehány lapból áll, némely érdekes részleteket közöl az özbeg hős származását, családi viszonyait és pályafutásának kezdetét illetőleg azon időtől fogva, midőn ő a Jaxartes alsó folyásánál járt. A könyv a hős halálával végződik, de Seibáni főbb harczait és tragikus végzetét csak futólag érinti.

9. Abulgazi Bahadur Khánnak Sedsrei-turki (török genealogia) czimű műve, melynek eredeti szövegét Romanzoff gróf adta ki Kazanban 1825-ben. E könyv egészben véve csak Rasid-ed-din művének, különösen azon résznek nem épen jól sikerült másolata, mely a törökök eredetéről szól. Némi történelmi becscsel csak azon fejezetei birnak, melyek Abulgazi korára és az ő saját éleményeire vonatkoznak.

10. Tarikhi Nadir Sáh, irta Mirza Mohammed Mehdi Khán, egy Teheránban 1260-ban (1844) megjelent kőnyomatú kiadásban.

11. Naszikh et tevarikh. Tarikhi Kadsarie. Persia jelenlegi uralkodó házának története, melyben a múlt század vége s a jelen század elejéből való némely jelentéktelenebb jegyzetek is vannak Bokharára vonatkozólag. A Malcolmnál található hivatkozások arra látszanak mutatni, hogy Persia történetirói Irán történetében e korra vonatkozó némely különös adatot is szolgáltatnak, ámde nekem nem sikerült ezekbe betekinthetni.

E fő kútforrások mellett természetesen mindazt is felhasználtam, a mit Transoxania hajdani történetére vonatkozólag akár nyomtatott, akár kéziratban levő keleti művekben, vagy európai történelmi, életrajzi és útleirási művekben találhattam. Napjainkban az iró első kötelessége, hogy a mennyire csak lehet tudomást szerezzen magának mindarról, a mi tárgyára vonatkozólag már iratott. Nem tartottam azonban szükségesnek az olvasót az idézett művek egész hosszú jegyzékével untatni, annyival kevésbé, miután azok az illető helyen a szövegben mindenhol fel vannak említve.

A mi forrásaim második osztályát, főleg a Bokhara sajátlagos történetére vonatkozó új és ismeretlen kéziratokat illeti, ilyet fájdalom! csak ötöt lehet felsorolnom. Ezek:

1. Kitab-i-Narsakhi (Narsakhi könyve), melyet némelyek szerint 337-ben, mások szerint 332-ben „Kitab-Akhbár-i-Bokhara“ (Bokhara ujdonságainak könyve) czim alatt Ebu Bekr Mohammed bin Dsafar un Narsakhi irt meg a Szamanida Nuh bin Naszr parancsára, ki Emir Hamid név alatt 331—343 közt uralkodott Bokharában. A könyv eredetileg arabúl volt irva és csak 190 évvel később fordittatott persa nyelvre. A létező persa forditás, melyet 1832-ben Burnes Sándor szerzett meg Bokharában, és mely jelenleg a „Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland“ tulajdonát képezi, az elején Bokhara városa és szom-

szédságának legkorábbi történetét tárgyalja, s a szerző különösen a falak, kapuk, paloták és csatornák, valamint a bokharai administratió és adórendszer kipuhatolására látszik nagy gondot forditani. A kézirat részletes elbeszélésben tárgyalja Transoxania ezen részének történetét a Szamanidák fénykorában, vagyis inkább csak a város és legközelebbi környékét, miután a Mijánkal és Szogd nevű kerületek nem is emlittetnek.

A második rész, mely adatokban minden más idevonatkozó műnél gazdagabb, az országnak az arabok által történt elfoglaltatását irja le. Az arab kormányzat első századára vonatkozó elbeszélések némileg zavartak, de a Mokanna nevű álprófétáról és ezen korszak némely más eseményeiről adott leirások csak Emir Hamid uralkodásának kezdetéig irhatott meg, de melyet a forditó egész a dynastia bukásáig folytatott. A könyv végén egy külön értekezés van Bokhara szent sirjairól s az itt eltemetett szentek és tudósokról. Értesülésem szerint e műnek még egy másolata létezik Európában, mely Khanikoff orosz tudós tulajdonát képezi. Sajnos, hogy mindkét reánk maradt másolat igen roszúl és csaknem olvashatlanul van irva úgynevezett Neszkhi betűkkel.

2. Seibani-Nameh, irta Mehemmed Szalih, Khahrezmi herczeg, egy csagatai hősköltemény, mely 218 lapra terjedő kéziratban Seibani Mehemmed Khán tetteit adja elő azon időtől kezdve, midőn ő először

jelent meg Szamarkand előtt, egész addig, midőn Khoraszán fővárosa ellen vonult, és igy életének csak mintegy nyolcz évre terjedő korszakát öleli fel. Miután minden előbbi, Seibanira vonatkozó, értesülésünk vagy Báber könyvéből vagy persa analistákból, tehát mindkét esetben ellenséges szellemben irt művekből volt meritve, e mű kétszeresen becses, mint a mely valóban hiteles, a mennyiben Mehemmed Szalih herczeg titkára volt az özbeg hősnek, kiről helyenként túlzott kifejezésekben beszél, de egészben véve megbecsülhetlen rajzát adja Transoxania ez idejű erkölcsi, társadalmi és politikai helyzetének, mely korrajzot rövid idő múlva, eredetiben és jegyzetekkel ellátott forditásban szándékozom kiadni. A kezeim közt levő másolat, mely az egyetlen példány Európában, és melynek párját én Közép-Ázsiában sem láttam, a bécsi császári könyvtár tulajdona; Flügel Catalogusának II. kötetében a 323. lapon emliti azt, de úgy látszik ő nem ismerte a csagatai nyelvet, mivel különben a műről adott jegyzete aligha lett volna oly rövid és hiányos.

3. Tarikhi Szeid Rakim, egy chronogrammgyüjtemény a Hedsra 700-dik évétől 1055-ig, melyet Szeid Rakim (a név álnévnek látszik) folytatott 1013-ig (1604), és mely később 1055-ig (1645) terjesztetett. Bár az egész csak bizonyos persiai események chronologiája, mégis a négy- vagy kétsoros versekhez adott történelmi magyarázatok igen nagy becsüek, különösen az azon korban élt tudósok és

hires seikhekre vonatkozó czélzások, melyről másként nem volna tudomásunk. A Tarikh a chronologiai egymásutánt követi, de némely személynek, mint Timur, Seibani, Abdullah Khan és Abdulmumin Khan életét bőven és hiven irja le. A kézirat, mely sajátomat képezi, alkalmilag Khoraszán némely hires férfiairól is tesz emlitést, de főleg az Oxuson túl fekvő országokról szól és azért a szó szoros értelmében azon kútforrások közé tartozik, melyek Bokhara és Transoxania specialis történetére vonatkoznak.

4. Tarikhi Mekim Khani, irta Mehemmed Juszuf, Mekim Khán munsija (titkára) azon időben, midőn ez, Szubhánkuli fia, Belkh tartomány helytartója volt. A persa kézirat, melyet Burnes szerzett meg Bokharában, és mely jelenleg az angol Asiatic Society tulajdona, Dsengiz Khánnal, mint az Astarkhanidák ősével kezdődik és Ebul Khair Khánnak, a Seibanidák ősatyjának idejéig terjed. Ezen dynastia már azonkivül is eléggé jól volt leirva, ámde ezen kézirat sok új és fontos adatot közöl az Astarkhanidák kivonulására és az e házból származott legjelesebb fejedelmekre vonatkozólag, milyenek Baki Mehemmed Khán, Imámkuli Khán, Nezr Mehemmed Khán, Abdul Aziz Khán, Szubhankuli Khán és végre Mehemmed Mekim Khan, a ki azonban soha sem birt Bokhara trónjára jutni. E kézirat mintegy kétszáz évre terjedő korszakot ölel fel; irálya, bár nem egészen ment a szokásos keleti czikornyáktól, eléggé folyó.

5. Dakhme-i-Sáhan (a királyok sirja), irta Munsi Szadik Mirza, a ki úgy látszik Emir Maaszum szolgálatában állt.

A mű egy az utolsó Astarkhanidákat dicsőitő énekkel kezdődik, kiket a költő úgy állit elénk, mintha sirjaikban a földi dolgok mulandóságáról s a fejedelmek erényeiről beszélgetnének. Erre egy versekben irt történeti elbeszélés következik Emir Maaszumnak az afghanok és persák ellen viselt főbb hadjáratairól, mely azonban nem igen bir tudományos értékkel; az utolsó rész alkalmi költeményekből áll, melyek különböző ünnepek és főleg az uralkodó fiai és unokáinak születése és körülmetéltetése alkalmából irattak. A Tálik betűkkel irt csinos persa kéziratot Szamarkandban vettem és az még most is birtokomban van.

Valamint az általam használt kútforrások jelleme és természete különféle, ép úgy különböző művem egyes részeinek irodalmi értéke. Az első kötet — Narsakhi kéziratából meritett nehány adat kivételével — kevés olyat tartalmaz, mi az orientalisták előtt nem volna már ismeretes, bár sok ismeretlen a nagyobb közönség előtt, miután Közép-Ázsiára vonatkozó kéziratbeli kútforrások még soha előbb ily mérvben fel nem használtattak. A második kötet azonban csaknem egészen eddigelé kevéssé ismert vagy épenséggel ismeretlen adatokat tartalmaz, miután oly fejedelmek, sőt egész dynastiák sorát állitja elénk, kikről eddig Ázsiában alig vala-

mi, Európában pedig épen semmi sem iratott. A kivitelt illetőleg az irályban világosságra, a tárgyalásban egyöntetűségre törekedtem. Ugyanezen szempontból törekedtem az idegen szavakat lehető legegyszerűbb módszer szerint irni át. E tekintetben nem ragaszkodtam az egyik vagy másik rendszerhez, hanem a szó eredeti kiejtését tartottam szem előtt, melyet a magyar kiejtésű betűkkel lehetőleg utánoztam. Az arab szókat pedig mindig azon kiejtés szerint irtam át, a melyet persák és turkesztániaktól hallottam.

Tekintve a rendelkezésemre álló adathalmaz nagy eltéréseit, némely helyen apróbb részletezésbe bocsátkozhattam volna; igy például sokkal teljesebben követhettem volna Mirkhond leirását a Szeldsukidákról, Serefeddin leirását Timur életéről és Abdurrezák kitünő kéziratát a Timuridák korszakát illetőleg; de nem tettem igy, mivel más korszakokra vonatkozólag nem rendelkezhetvén ily gazdag adatok fölött, a könyv symmetriája lett volna megzavarva és az ellentét által némely fejezetek tartalmatlansága és száraz volta csak annál kirivóbbá vált volna. Ugyanazon okból nem bocsátkoztam jelenleg a szomszédos khánságok részletes történetébe. Van ugyan birtokomban nehány Khokánd és Khivára vonatkozó adat, de még várok, mig e csekély tőke megnő, hogy azután külön értekezést irhassak Közép-Ázsia ezen keleti és nyugoti részeinek történetéről.

Végül még legbensőbb hálámat kell kifejeznem mindazok iránt, kik egy vagy más módon segitségemre voltak művem kivitelében. Yule H. ezredesnek, ki a legnagyobb tekintély minden kérdésben, mely a középkori Ázsiára vonatkozik, köszönetemet akarom kifejezni azon ismeretekért, melyeket részint magánleveleiből, részint csodálatot érdemlő műveiből meritettem; továbbá Schlechta Ottokár báró, Barb A., Birk E. uraknak, a „Royal Asiatic Society of Great Britain" tudományos társulatnak és Wussin J. úrnak azon nagy szivességökért, melylyel a legkülönbözőbb segédforrásokat rendelkezésemre állitották, Pesten, hol különben minden szükséges könyv rám nézve hozzáférhetlen lett volna.

Nem kevésbé lekötelezettnek érzem magamat Sámi Lajos úr irántában, ki e könyvem első részét és Jónás János úr erántában, ki a második részét sajtó alá terjesztette, mert ott, hol a szerző munkáját háromféle nyelvben javitani kénytelen, ott a szivesen nyujtott segédkéz csakugyan jól esik.

És ezzel átadom több évi munkám gyümölcsét a szives közönségnek. Vajha az kevésbé volna gazdag hibák és hiányokban! Ámde ha már bármely országnak első történetét megirni nagy nehézségekkel járó feladat, e nehézségek megkétszeresednek, ha a kérdéses ország csak a jelen nemzedék idejében bontakozott ki a sűrű homályból, mely századok óta boritotta évkönyveit.

A szerző.

Bevezetés.

A mily határozatlanok és bizonytalanok a Közép-Ázsia földrajzára vonatkozólag közkézen forgó fogalmak általán véve, ép oly határozatlan és homályos a „Transoxania“ nevezetnek politikai jelentősége. Szószerint véve e név az arab Mavera-un-nehr (a mi egy folyam mögött vagy azon túl fekszik) kifejezésnek forditása, és igy Transoxania alatt az Oxuson túl vagy annak jobbpartján fekvő országokat jelentene. Szorosan véve azonban nem igy áll a dolog, miután még Belkhi [1]) földrajzi kéziratában is Transoxania alatt a

[1]) A felfogás s az adatok hasonlósága, mely a legrégibb arab geographusoknál az iszlamhitű Ázsia bizonyos részeinek leirásában található, már régen kétessé tette az európai tudósok előtt, hogy Belkhi, Isztakhri és Ibn Haukal három legrégibb iró közül melyik tartassék a kétségkivül ugyanazon egy forráson alapuló mű szerzőjének. De Goeje M. J. kitünő hollandi tudós újabban behatóan tárgyalta e kérdést a „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft“ 25. kötetének 42—59. lapján, és az ő értekezésének alapján én a 322-ben (933) meghalt Ebn Zaid el Belkhi-t vagyok hajlandó a legrégibb arab földrajzi kézirat szerzőjének tartani. Nekem e műből azon példány állt rendelkezésemre, mely „Meszalik u Memalik“ (Útak és országok) czimet visel s a bécsi császári könyv-

folyam felső folyásának balpartján fekvő vidék egy része is értetik; és ez helyes is, ha a politikai határokat veszszük tekintetbe, mert a Szamanidák korától napjainkig a Talkan, Tokharisztan és Zem nevű kerületek, melyek részben vagy egészben az Oxus balpartján feküsznek, Bokhara kiegészitő részeinek tekintettek. Történelmi kutatásaink azt látszanak bizonyitani, hogy e beosztás a Szamanidák idejében keletkezett, kik eredetileg maguk is Khoraszán e részének voltak lakosai. Midőn hatalmukba ejték Transoxaniát, saját örökségöket új országukba kebelezték, és ez igy maradt egész a dynastia bukásáig. Az első Ghaznevidák, t. i. Mahmud és Mesz'ud alatt az Oxus egész balpartja Khoraszánnak részét képezte, s a Szeldsukidák alatt is ez volt a dolgok állása, nem kevésbé a Dsengiszidák és Timuridák alatt, kik, mint egész Irán urai, helyreállithatták Khoraszánnak természetes határát, a nélkül, hogy saját érdekeiket veszélyeztették volna. A Seibanidák és Astarkhanidák alatt, azaz mintegy három század folyamában, az Oxus egész bal partja Bedakhsantól kezdve Tsihardsui-ig, Bokharának volt alávetve és kevés kivétellel igy is maradt a Mangit ház alatt is, egész a legújabb időkig, midőn

---

tár tulajdona. Tekintve e kézirat nagyon érdekes tartalmát, a középázsiai irodalom barátai bizonyára csak örülhetnek rajta, hogy De Goeje, mint fennemlitett czikkéből látszik, a kézirat eredeti szövegét kiadni szándékszik. A mit Isztarkhi mond Közép-Ázsia vagy Transoxaniáról (én itt a Mordtmann-féle forditásról szólok), az eredetinek csak jelentéktelen kivonata.

Transoxania felbomlani látszott és igy a Kabuli uralkodó könnyen elragadhatta magának Bokhara e kétes birtokait. Mindezekből az következik, hogy Transoxania politikai határát délfelé egy vonal által kell jelölnünk, mely az Oxuson innen a szélesség 71-dik s a hosszuság 35-ik foka alatt Bedakhsántól a Murgab balpartjáig terjed, mely vidék régi időkben a következő tartományokra volt felosztva: 1. Khatlan és Vakhs [1]); 2. Udsán, vagy talán helyesebben Vadsan; 3. Tokharisztán, Belkh fővárossal; jelenleg itt Kunduz és Khulm a főhelységek; 4. Zem, mely a mai Kerkit, Andkhoit és Meimenét foglalja magában; végre 5. Amul, később Amuje, a mai Tsihardsui, mely keleten és délen a Khahrezmi sivataggal határos [2]).

Nem kevésbé nehéz Transoxania északi határá-

---

[1]) A görög Ὦξος a Vakhs vagy Uakhs szóból látszik eredni, mely egy tartománynak s az Oxus egy mellékfolyójának volt neve. Azonban mások nézete szerint a folyó neve, mely az araboknál mindig Dsihunnak mondatik, a török ögüsz vagy öküsz (= folyó) szóból származik. A bennszülöttek ma is Derjá vagy Amunak nevezik azt, mely szavak általán folyót jelentenek.

[2]) E nevet én Khahrezmnek mondom és nem Khovarezmnek mint Mordtman és más orientalisták, még pedig a következő okokból: 1. Iránban és magában Khahrezmben mindig igy hallottam kiejteni a szót; már pedig ép oly kevéssé lehet hinnem, hogy a benszülöttek hibásan ejtik hazájok nevét, mint a hogy nem hihetném, hogy az angolok vagy francziák helyesebben ejtik ki a német neveket mint maguk a németek. 2. Sok más hasonirású szót találunk a persa nyelvben, melyek szintén a vagy oa-val ejtetnek ki. 3. Jakut Mudsem ul Buldan czimű művében (II köt. 480. l) egy vers által mutatta ki, hogy a Khahrezm szó első szótagjában fathának, azaz a hangzónak kell lenni. A szó jelentésére nézve

nak kijelölése. Régi időkben Oszruszna országa feküdt itt, mely Belkhi szerint keletre Ferganával, délre Kessel, északra Dsadsdsal és nyugotra, vagyis inkább délnyugotra Szogddal volt határos. Oszruszna a jelenlegi bokharai khánság azon hegyes részének volt neve, mely Szamarkandtól keletre kezdődik és különböző elnevezések alatt [1]) a Thien-Sanig terjed. Legnevezetesb helységei voltak: Bu-Mekhet, a főváros (jelenleg ismeretlen), Szabad vagy Szavat (jelenleg Szarvad, messze keletre a hegyek közt), Dizek (most Dsizzak) és Zamin, mely a hajdan Ferganával, most a khokandi khánsággal határos. Oszrusuán túl északra a Dsads tartomány feküdt, a Jaxartes völgyében, számos várossal, melyek közül Khodsend, Benaket, Otrar, Szignak, Szirem Szabran és Taraz még napjainkban is kimutathatók. Én sohase hallottam emlitést tenni a nagy falról, melyet Belkhi szerint a hegység s a Jaxartes között Abdullah bin Hamid épitett volna, valószinűleg védművűl a nomádok betörései ellen. Bár ezen legrégibb földrajzi mű az emlitett két országot Transoxania alatt sorolja fel, ezek meghódittatása a Zerefsan melletti főváros részére semmivel sem ismeretesebb mint sok más kiegészitő részeké. Oszrusna mindig Bokhárához tartozott, de Dsads nagyon gyak-

---

már máshol fejeztem ki nézetemet, mely szerint az annyit tesz mint harczra kész, harczias.

[1]) A legismertebbek: Botm (a hajdani Aszfera), Ak Tau, Fan, Altaba, Tennkartag, Szultán Hazrettag és Szuzengiran.

ran cserélt gazdát. Az iszlam előtti korszakban a Jaxartes ezen északi partjai turkok által kormányzott független államot képeztek, mely azonban a Szamanidák idejében, midőn Bokharában az arabok uralkodtak, ez utóbbi országhoz csatoltatott. A Szeldsukidák alatt ismét kivivta függetlenségét, és Khidr Khán, turk herczeg, tekintélyes hatalomra tett szert. A mongol invasiótól fogva Dsads a viszály tárgyát képezte a nyugoti Khahrezmiek s a keleti uigurok közt; Dsengisz halála után pedig Kaidu és utódai kezdtek hosszú testvérháborút a Csagataidák ellen ugyanezen tartomány miatt. Maga Timur is csak az északnyugotra és délkeletre lakó szomszédokkal folytatott véres háborúk árán eszközölhette ki Transoxania ezen részének bekebleztetését; mely háborúk az ő halála után még gyakrabban és nagyobb elkeseredéssel ismétlődtek, és ámbár a Seibanidák és Astarkhanidák házaiból való hatalmas fejedelmek néha egy ideig háboritlanul birták Turkesztán azon egész részét, mely Transoxania név alatt ismeretes, mégis alig múlt el két évtized a nélkül, hogy a mongol, kalmük és kirgiz főnökök fegyverrel ne léptek volna közbe. Tényleg a Jaxarnak völgye Taskend fővárosával csak a múlt század közepe óta hódolt békésen Fergánának, vagyis a mai khokandi khánságnak.

Mindebből következik, hogy földrajzilag szólva csaknem lehetetlen Transoxania határát pontosan kijelölni. Azért is mi Transoxania alatt mindig egyedül

Bokharát, vagyis bokharai khánságot fogjuk érteni; mert, ámbár ez a mondott név alatt csak Seibani s az özbegek kora óta szerepel, mégis a Zerefsán partjai és azon terület, mely délre az Oxusig és északra a Kizil Kum sivatagig terjed, képezik az egyedüli részeket, melyek a legrégibb történelmi idők óta megszakadás nélkül képezték az eredeti és osztatlan transoxaniai államot. Mint a történelmi kezdete óta különösen kiváló részeket a következőket kell felemlitenem.

Bokhara, a Szamanidák s a Transoxaniára vonatkozó legrégibb földirati tudósitások óta az ország fővárosa, mely, mint mondják, virágzása korában az iszlámvilág legnagyobb városa volt. A belváros, melyet hét kapuval biró falak vettek körül, nem volt valami különösen nevezetes, de annál inkább kitüntek a külvárosok, melyeket számtalan csatorna látott el vizzel és melyek szépségét a környező vidéken kivül sok fényes épület emelte. Az arab utazók nem győzik dicsérni a kiterjedt kerteket alacsony de számos gyümölcsfáikkal, és az Alui-Bokhara (bokharai mazsola) még most is megérdemli ezredéves hirét. Azonban Bokhara nemcsak fényes s a természet gazdag adományaival kitüntetett város volt, hanem egyszersmind főállomását is képezte a Khina és Nyugot-Ázsia közti kereskedésnek, és a selyemmel, brokáttal, finom szőnyegekkel és mindennemű arany- és ezüstművekkel megrakott raktárakon kivül a legnagyobb pénzvásárral is dicsekedhetett, miután valósággal egész

keleti és nyugoti Ázsiának váltóházát képezte; innen van még ma is a közmondás: „Nyitottszemü mint a bokharai közvetitő.“ Más nevezetesb városok voltak: Tavaisz, mely a Szamarkandba vezető után Bokharától északkeletre mintegy hét ferszákhnyi távolságra feküdt; az arab invasio előtt Kut (törökül = szerencse) volt a neve. Ez egy igen erős helyet képezett, mely főleg évi vásárai által lett hiressé, melyek tiz napig tartottak és gyakran több mint 10,000 ember által voltak látogatva. Délen Beikend, Bokhara második nagy kereskedő városa, melynek lakói keletre Khinával, nyugotra a tengerparttal űztek kereskedést; e város az Amul és Mervbe vezető országúton feküdt és nagy gazdagság hirében állt. A Szeldsukidák korában Arszlán Khán sokat tett azon út javára, mely a Tarab sivatagtól ide vezetett, az által, hogy több nyilvános épületet és csatornákat épittetett; ámde az arabok halálos sebet ejtettek a városon, melyből az rövid időre újra felépült ugyan, ámde hanyatlása elodázhatlan volt és napjainkban már romjainak nyoma is alig ismerhető fel. Északon Zendine, ma Zindani, hol pamutot termesztettek, és melyből a pamut-szövetek egész Nyugot-Ázsiába vitettek. Továbbá Vardanzi, Rametin és Nur, melyek ma mind jelentéktelen helységek. A második kerület Mijankál, azaz középvidéknek neveztetett, mint a mely Bokhara és Szamarkand közt feküdt. E nevet a Szamanidák korában kapta és egész maig megtartotta.

Legfontosabb városa Kermineh, mely termékeny vidéken fekszik, az iszlám történetének minden korszakában nagy hirnek örvendhetett és állitólag több kitünő költő születéshelye, kiknek neve azonban nem maradt ránk. Nur (a mai Nurata), Kerminéhtől északra, melyet mindenkor és jelenleg is sok zarándok szokott látogatni. Kerminéhtől keletre fekszik Ferakhsa, a Narsarkhinál emlitett helység, mely vásárairól volt hires; északkeletre pedig a sivatag szélén Szerták erőditett városa feküdt, egy magaslaton fekvő váracsával, honnan szép kilátás nyilt a minden irányban elterülő buja kertekre, melyek zöld szinét házak és paloták tarkázták. Északnyugotra, ott hol ma Gidsdován városa áll, akkor Dsend városa feküdt, a határvár Khahrezm felé, mely ország az egész nyugoti sivatagot uralta és maga is szorgalmas földmüvelő és pásztorkodó népektől volt lakva; keletre pedig Asnasz, Özkend[1]) és Szignak városok feküdtek.

A harmadik tartomány Szogd nevet viselt. Ez Transoxania hegyes részét (azaz a Thien-San nyugoti végső ágait) foglalta magában; határa kelet felé bizonytalan, nyugotra Mijankal, délre Kes, északra Oszrusna. Fővárosa Szamarkand, kétségkivül ugyanazon város, melyet a görögök Maracandának neveztek és Szogdia fővárosának mondtak. E város Transoxania

---

[1]) Nem cserélendő fel a Ferganától keletre fekvő Özkenddel.

törteneténék egész folyamában vetélytársa volt Bokharának. A Szamanidák kora előtt e város a legjelentékenyebb helység volt az Oxuson túl és csak akkor kezdett hanyatlani, midőn Iszmail Bokharát választá székhelyéül. A Khahrezmiek alatt, mint mondják, ismét emelkedni kezdett és sokkal nagyobb lett vetélytársánál, virágzása legmagasabb fokát pedig Timur alatt érte el.

A Timuridák bukásával Szamarkand is hanyatlani kezdett; ez időtől fogva Bokhara volt az egyedüli hivatalos főváros és a Seibanidák, Astarkhanidák és Mangitek házából származott fejedelmek Szamarkandot csak mint uyári mulatóhelyet szokták meglátogatni szép fekvése miatt. A legrégibb földrajzi művek szerint ezen város szépsége is inkább a külvárosokban összpontosult, mert az erős falakkal körülvett várban a házak többnyire fa és agyagból voltak épitve oly sűrűn, hogy Isztakhri szerint a lég bizonyára egészségtelen lett volna a nagymennyiségű fűzfák[1]) nélkül. Szamarkand, mely magasabban fekszik mint Bokhara, mindig hires volt üde, egészséges éghajlatáról, de hirét, mint a közmondás szerint az iszlám paradicsoma, leginkább vizbeni gazdagságának köszönheti, mely viz számos csatornák és patakokban folyik a szomszédos hegységről. Belkhi szerint e viz mind a Szogd nevű folyóból származik, mely a Dsiganian fölött emelkedő hegyekből ered. A folyó forrásai közelében egy viz-

[1]) Igy forditja Mordtmann a 131. lapon.

tartó létezett, melyből a viz Vargaszba (mely Bargasz és Burgasznak is neveztetik) a főgáthoz vezettetett, honnan a kelet és nyugot felé ágazó csatornákba folyt. A főviztartó egy kis tóhoz hasonlitott, melynek szélén falvak feküdtek, és a főcsatornák, mint Barmisz és Debusz, hat napi járásnyira nagy termékenységet szültek partjaikon. Mivel Szamarkand az Indiába vezető főúttól oldalt feküdt és a karavánok régi időktől fogva Belkh, Karsi és Bokharán át, vagy Nisabur, Amol és Beikend felől közlekedtek, soha sem lehetett a belföldi kereskedés jelentékenyebb székhelye és mindenkor inkább csak a fényűző város hirében állt. Lakosait szép, tiszta, jó, szerény és vendégszerető embereknek mondják, sőt Ibn Batutah [1]), kit a kegyes Bokhara különben egészen elbájolt, természeti tulajdonaikra nézve a Szamarkandiakat mégis többre becsüli, és e viszony sajátságos módon még ma is fennáll; mert én magam is sokkal több szivélyességet találtam Szamarkandban mint Bokharában. Hajdani, az iszlam előtti időkből s a Szamanidák korából származott fényét Szamarkand a mongolok által vesztette el, mert Ibn Batutah mindenhol csak romokat látott, mig a Timuridák korából származó virágzás, melyben Ulug Mirzának van a főérdeme, és melyet Baber oly gyönyörüen ir le emlékirataiban, a Seibanidák durva özbeg harczosai által semmisittetett meg. Jelentékenyebb

[1]) Voyages d'Ibn Batoutah par C. Defrémery et le Dr. B. R. Sanguinetti. Paris 1855. 52, l.

helységek e kerületben még a következők voltak: Debusz, később Debuszie vára nyugot felé, a Bokharába vezető úton; keletre Vargasz, Szarvasz, Famuri és a virágzó Rebud, hol Akhsid, Szamarkand egy hajdani fejedelme, kéjlakokat épittetett, és végre délfelé a hegyek közt fekvő Szarvan városa és kerülete zordon éghajlattal, de egészséges, erőteljes lakosokkal. Innen tiz ferszakhnyira feküdt Zerdegird városa, a Szamanidák idejében a keresztyének hires tartózkodási helye.

A negyedik kerület Kes (ma Sehri Szebz) nevet viselt. A Szamanidák koráig itt többnyire arabok laktak és pedig a Bekr bin Vail törzsből valók. A város jól meg volt erőditve és négy kapuval birt: 1) Dervaze Ahenin (ércz kapu); 2) D. Abdullah; 3) D. Kasszaban (mészárosok kapuja); 4) D. Sarisztan (város kapuja). Kes gyümölcsben gazdagabb volt Transoxania többi helységeinél, a mi ma már nincs úgy, oly körülmény, mely az akkori jó öntözésnek tulajdonitandó. A vidéken két folyó folyt keresztül, a Rud-i-Kasszaban s a Rud-i-Khusk, melyek innen a nakhseb síkra húzodtak. Kesben számos falu létezett, milyenek: Verd, Bala, Bedrin, Raszmu, Szam hasonnevű hegygyel, később Mokanna menhelye, Ozgan, Dsarudan stb.

Nakhseb volt az ötödik kerület, mely már hajdan is főállomás volt a Belkhből Bokharába vezető úton; ez azonban aránylag kevésbé volt művelve Trans-

oxania eddig emlitett részeinél, mivel a Kesből jövő viz a forró évszak alatt csakhamar kiszáradt és az ivóvizet kútakból lehetett nyerni. Nakhseb a mongolok alatt a Karsi (= kastély palota) nevet kapta és pedig Kebek csagatai fejedelem által, ki 718-ban (1318) itt egy kastélyt épittetett magának, melyről azután az egész város elneveztetett [1]). Más jelentékenyebb helységek Berde és Kesie. Emlitendők volnának még az Oxus forrásai körül fekvő, Vakhs, Khatlan, Dsiganian (Isztakhrinál Sziganian) és Kulab nevű kerületek, hol később Hisszar-i-Saduman lett hiressé, de fájdalom! e hegyi vidékről szóló tudósitásaink nagyon is hiányosak és zavartak és a földirat itt még a jelenkorban is csak sötétben tapogatózik. Csak Termed, vagy más néven Termezről lehet határozottan tudni, hogy a legrégibb átkelési helyet képezi az Oxuson át India felé. A Szamanidák alatt ez virágzó helység volt egy pénteki mecsettel, a mi nagyobb számú lakosságra mutat, továbbá egy nagy égetett téglákkal kirakott bazárral. Termed a mongolok alatt vesztette el politikai fontosságát, mert ké-

---

[1]) Feltűnő, hogy a mongolok Transoxanián kivül, névszerint az Oxus balpartjának vidékén, uralkodásuknak több nyomát hagyták hátra mint magában Transoxaniában. Legalább nevök után itélve mongol gyarmatok még a következők: Andkhoi, hajdan Andakhud, mongol nyelven Anda-kud = egyesült szerencse, továbbá Csicsektu és Almar helységek (a mai Meimenéhben). Sőt egy élő emléket is hagytak kátra, t. i. a Herattól délkeletre levő hegyekben lakó mongolokat.

sőbb Kilif és Khodsa Szalu vitatták el tőle az Afganisztánba vezető főátkelési hely rangját.

A mi Transoxaniának, vagyis a Timuridák óta helyesebben nevezett bokharai khánságnak mai politikai felosztását illeti, az épen az özbegek fellépése óta folytonosan változott és csak a keret fővonalai maradtak meg állandóan. Ma a következő tartományokat kell megkülönböztetni, melyek ismét különböző tömen vagyis kerületekre oszlanak: 1) Bokhara, maga a város környékével együtt, hol Baha-eddin, Sehri Iszlam, Miten és Miri Kulel fekszenek; 2) Bokhara mint kerület Vardanzi, Vafkend, Rametin, Vangazi és Khairabad városokkal; 3) Mijankal Kermineh fővárossal és Zia-eddin, Mir, Khatirdsa, Nur Ata és Jengi Kurgan helységekkel; 4) Kette Kurgan, Karaszu, Pencssembe és Tselek városokkal; 5) Szamarkand, Pencskend, Karatepe, Szöjüd és Umkend helyekkel együtt; 6) Hisszar és Sirabad; 7) Sehri Szebz, Kitab, Csiraktsi és Jekebag erőditett helyekkel; 8) Karsi Feizabad; 9) Lebab, fővárosa Kerki; 10) Csihardsui; 11) Karaköl, Betik és Elcsik városaival. Ezekhez tartoztak még a legújabb időkig a Dsizzak, Zanim és Oratepe nevű kerületek, melyek azonban Szamarkand és Kette Kurgánnal együtt az orosz hóditás óta Bokharára nézve azt lehetne csaknem hinnünk, hogy a hajdani geographusok tudósitásai nagyitnak, sőt talán hazudnak is, olyannyira sülyedt minden az Oxuson túl, olyannyira szegényesek és semmitmondók a hajdani fénynek ál-

litólagos székhelyei. Bokhara, a főváros, a kormány, a tudomány, az ipar és a kereskedelem székhelye, egész Ázsiának legpiszkosabb és legegészségtelenebb városa alig 30,000 lakossal, kiknek legnagyobb része még mindig az iráni fajhoz tartozik, és tulajdonképen ezek azok, kik a város iparának és kereskedelmének hirét mai napig fentartották. Csak nehány mecset alapépülete s az iszlamelőtti korból származó palota mutatnak a letünt jobb múltra. Karsi a khánság második városa, úgy ipara és kereskedelme, valamint lakosai nagy számára nézve. Karsi után hajdan a romokban gazdag Szamarkand emeltetett ki, mint sok száz szentnek nyughelye. Híres gyümölcséről, bőr- és pamutiparáról és fanyergeiről, Fedsenko szerint van 30,000 lakosa, 86 mecsete, 23 collegiuma, 1846 boltja és 27 kervánszerai-ja. Ma azonban Szamarkand Kette Kurgannal együtt, hol a khánságban a legjobb csizmák készülnek, idegen kezekben van, és Bokhara városai között a harmadik helyet most Kermineh foglalja el. Csekély hirnek örvendenek még: Hisszar jó kés és kardpengésről, Csihardsui nagy lóvásárairól. És végre még nehány falucska az északi részen, hol azon különösen erős és kitartó apró lovak találhatók, melyekkel a leggyorsabblábú, hosszufülű egyptomi szamár sem versenyezhet.

. . . .

Transoxania physikai alkatát illetőleg ezen északi része a „Közép-Ázsia“ határozatlan név alatt ismert

földdarabnak leginkább lapályos vidék, mely ama keleti hegyláncztól, mely mint a Thien-San végső ágazata közel Szamarkandig húzódik, hirtelen lejtővel terjed a Káspi tenger partjáig. Nehány kemény talajból (a bennszülöttek takir = száraznak nevezik) alkotott rész kivételével a talaj többnyire fekete vagy sárga homokból áll, és a földmivelésre alkalmas részek csak a hegyek oldalain s a folyók és csatornák mentében találhatók. Miként egész Ázsiában, úgy itt is a természet, ha önmagára hagyatik, csak alig termel valamit, és tiz évig tartó háború és zavar elegendő arra, hogy a legtermékenyebb vidék is pusztává legyen. Sőt gyakran a leggondosabb művelés is meghiusul főleg ott, hol keskeny, de annál mélyebb homokréteg van. Ily homokos rétegek minden művelt földdarabon vonulnak keresztül és Bokhara és Szamarkand városok tőszomszédságában is találhatók, mely két helység között az utazó több mérföldnyi távolságra jár homokpusztán, az úgynevezett Melik sivatagon, mely egy művelt vidék közepén fekszik; egy hagyomány szerint itt 300 évvel ezelőtt egy sós tó létezett. Mindennek daczára Bokharának s a másik két khánságnak termékenysége közmondásossá vált, mivel terményeik nemcsak kitünőek, hanem sokfélék is. Bokharában saját neméhen kitünő gabna, gyümölcs, selyem, pamut és festék terem. Ugyanaz mondható a barmokról, mert egész Ázsiában hires lovaikon kivül tevéik, e kitünő házi állatok, többet érnek mint bár-

hol déli és nyugoti Ázsiában, juhaik is a legjobb fajhoz tartoznak. A Szamarkandtól délre és keletre fekvő hegyes vidék gazdag ásványokban, melyek azonban mindeddig elhanyagoltattak és nem hozattak napfényre. Azonban már Belkhi emlit vasat, ammoniákot, higanyt, ónt, palát, aranyat, ként és egy tüzelésre használt ásványt, azaz szenet, mely újabb időben ugyanazon vidéken az oroszok által ismét felfedeztetett.

Bokhara ezen aránylag kopár földjének termékenysége első sorban kétségkivül az „áldott“ folyónak köszönhető, mely hajdan Szogdnak, később Kohiknak és napjainkban Zerefsánnak, „aranyszórónak“ neveztetett. Dr. Radloff, német tudós, és Fedsenko, orosz utazó, újabb időben némi tudósitást szolgáltattak e folyó forrásait illetőleg. Az utóbbi szerint a Fan folyó, mely azon halmokról neveztetik igy, a honnan ered, a legnagyobbik azon négy patak közül, melyek a tenger szine fölött 7000 lábnyira erednek és a lapályon összefolyván a Zerefsánt képezik. A legnagyobb ág Szamarkandtól északnyugotra Pencs-Sembe és Khatirdsa mellett a Karaköl tóba folyik, mig ugyanennek egy kisebb ága egy tóban vész el, mely a Khalata sivatag szélén, Khodsa, Oban és Khakemir falu közt fekszik. A folyó második főága Szamarkandtól délnyugotra Kette, Kurgan és Bokhara mellett tart a sivatag felé; és ha tekintetbe veszszük, hogy ezen aránylag rövid ág folyásában számos természetes és mesterséges csatornát táplál, akkor valóban bámulnunk kell

roppant vizmennyisége fölött. A Zerefsánon kivül még csak egyetlen jelentékenyebb patak létezik, t. i. a Sehri Szebz melletti. Ez Karsiig csak ritkán van vizzel tele, de csekély gonddal is megbecsülhetlenül hasznossá lehetne tenni az egész szomszédságra nézve. A tapasztalat mutatja, hogy az öntözés nehány év alatt oly földréteget eredményez, mely a termékenység legbiztosabb alapja. Ugyanez áll, és pedig a közönségesnél még nagyobb mérvben, az Oxus vizéről; ámde Bokhara aránylag mitsem nyer e folyó által, mivel annak jobb partja Termeztől Csihardsui felé csaknem lakatlan, és valóban csaknem lakhatlan is, miután a part többnyire magasan emelkedik a viz szine fölé, és ez által a környék öntözése igen nehéz, vagy épen lehetetlen volna. Az éghajlat, bár alig volna szelidnek mondható, mégsem valami nagyon zordon és kedvező a termelésre. A hőmérték változásait fővonásokban igy lehetne összeállitani: Azon pontig, hol a keleti halmok hullámzata megszünik, az időjárás mérsékelt; a lapályos vidéken, főleg pedig a puszták szomszédságában, tehát Bokhara, Kerki és Karakölben a legnagyobb hideg s a legnagyobb meleg végsőségei már csaknem tűrhetlenné válnak; de az első város kivételével a légkör sehol sem egészségtelen, s a nagyobb mértékben uralkodó betegségeket inkább a hiányos öltözéknek s az egészségtelen szokásoknak kell tulajdonitani mint az éghajlatnak.

A bokharai khánság termékenységéről fentebb

mondottak úgy a keletről valamint a nyugotról szomszédos vidékre is állanak és ez részben megmagyarázza azon bámulatos gyorsaságot, melylyel e vidékek a háború pusztitásáiból kiépülnek. Belkhi is megemliti e körülményt és megjegyzi, hogy egy megvert sereg sehol sem szedi össze magát oly gyorsan mint Transoxaniában. E megjegyzéssel összefüggőleg az e vidéken létező helységek számát 300,000-re teszi, a mi természetesen kézen fekvő túlzás és szembe szökő valószinűtlenség, annyi azonban mégis bizonyos, hogy Transoxania és különösen Bokhara lakosainak száma sokkal nagyobb volt hajdan, mint napjainkban. Az arab hóditás idejében minden városba egész törzsek szállásoltattak be, de azért a lakosok mégsem maradtak fedél nélkül. A székhely elővárosai a Szamanidák idejében állitólag oly sűrű népességgel birtak, hogy akár dél, akár észak felé mértföldnyire lehetett lovagolni házsorok között, s a 360 nagy mecset, melyekről a bokharabeliek között még most is beszél a hagyomány, úgy látszik csakugyan létezett. Bokhara a mongol invasio által szenvedett leginkább, de azért már nehány év múlva ismét 16,000 férfi lakossal[1]) dicsekedhetett, s egy negyed századdal a város pusztulása után ismét 1000 tanuló látogatta collegiu-

[1]) Vasszaf, kinek művéből e jegyzet vétetett, csak átalán lakosokról beszél, de nem szabad felednünk, hogy az ilynemű statistikák keleten mindig csak a fegyverfogható férfiakra vonatkoznak; a nők és gyermekek (ehli ajal) soha sem jönnek tekintetbe.

mait. Az Astarkhanidák, különösen pedig Imámkuli Khán alatt Bokhara rövid időre ismét visszanyerte hajdani fényét, de a mondott dynastia bukása után a lakosok száma egyre csökkent, úgy hogy ma összesen csak 35,000-re megy. A mi itt a fővárosról mondva van, az az egész országra nézve is áll. Transoxania lakossága hajdan bizonyára öt- vagy hatszor oly nagy volt mint napjainkban; mert ámbár a nagy hadseregek, melyek a khalifaság alapitása óta részint mint zsoldosok, részint mint független hóditók csaknem szakadatlanul özönlöttek Nyugot-Ázsiába és egész a Nilusig, leginkább a szomszédos pusztaságokból kerültek ki, mégis az Oxus és Jaxartes partjai e tömegekhez bizonyára oly nagy csapatokkal járultak, milyeneket csak nagy népességü ország szolgáltathatott. Transoxania lakosainak nagyobb része iráni volt, és Bokharában, Fergana és Khahrezmben a persa nyelv volt az uralkodó az arab, Szamanida, Szeldsukida és Khahrezmi fejedelmek alatt, sőt jóval a mongol betörés után is; később, a mint látni fogjuk, a török nyelv lépett előtérbe. Transoxania lakosainak jelleme is nagy változáson ment keresztül. Az első arab földirók nem győzik dicsérni a bennszülöttek nemes és nagylelküségét, nyiltszivűségét és vendégszeretetét. Napjainkban csak az utóbbi erény él még az országban, sőt a nagy városokban ez sem; a többinek nyoma sem található. Transoxania évszázadokon át volt kitéve a szomszéd turáni fajok áramlatának, s a politikai és társadalmi

viszonyok bomlása ennélfogva szörnyű volt. A hódítás zsarnoksága itt is, mint mindenhol, nemcsak virágzó vidékeket változtatott pusztaságokká, hanem az emberi kedély nemesebb tulajdonait is kitépte. Közép-Ázsia ma a romlottság azon fészke, melyben együtt található mindazon nyavalya és bün, mely Nyugot-Ázsia mohammedán országaiban csak szétszórva létezik.

A Magyar Tudományos Akadémia föladatá lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni; 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy Bizottságot alakitott, oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek leforditása, részint a tudományokat mai szinvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos müveltség terjesztése érdekében működjék.

A M. T. Akadémia ezen könyvkiadási Bizottsága föladatának megfelelni kivánván, mindenekelőtt azon hiányokra forditotta figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. És sietett elismert tekintélyü hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbizni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekként a Bizottság eszközlésére, részint a M. T. Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és forditások-

nak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelithetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a Bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a forditók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kivánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől: utólagos birálatát nem terjesztheté ki a beadott munkák soronkénti kijavitásáig, s igy a szerzőkről vagy forditókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1873. februar 20-án.

A M. T. Akadémia
Könyvkiadási Bizottsága.

Tartalom.

I.

AZ ISZLAM-ELŐTTI KORSZAK.

Mig Ázsia legjelentékenyebb országai történetök kezdetét a mesék és hitregék szürke ködébe burkolták, addig Bokhara állami lételének eredetét egy olyan mondához fűzi, melynek valószinüsége már földének természeti minémüségéből is könnyen kimagyarázható. — E monda ugyanis következőleg szól: „Bokhara egykor alacsony lapály volt, melyet posványok és mocsárok [1]), sáros helyek és erdőségek boritották. A folyók és patakok, a mai Szamarkand környékén tornyosuló keleti hegyláncz havától földagadva, minden évben elöntötték a mélyen fekvő tartományt, mely a földmivelésre ugyan nem igen alkalmas, de annál jövedelmezőbb volt a vadászoknak és halászoknak. Még a távol Turkesztánból is jöttek ide vadászat-kedvelő férfiak, a kik aztán itt későbben lassanként letelepültek és igy keletkez-

[1]) E tavak és mocsárok délnyugoti irányban egészen a régi Barkenti Ferrakhon és az uj Karakölön tul terjedtek. Állitólag 20 ferszakhnyi hosszuságuak voltak s vizimadarakban és halakban annyira bővölködtek, miként egyetlen más vidék sem az egész Khoraszánban. Még Dsengiz idejében is e vidék igen kedvelt és látogatott hely volt a hattyu-vadászok előtt és az ő fiai Csagatai és Oktai egykor atyjoknak 50 teve-tehernyi vizimadarat küldöttek ajándékba, mint egyetlen vadász-idény zsákmányát. Későbben Timur is itt töltött el egy őszt hattyu-vadászaton. A Karaköli tó környéke ma is mesésen gazdag mindenféle halakban.

tek Tarkamrud, Bervane, Aszvane és Nur [1]) helységek; az uj települők maguk közül egy fejdelmet választottak, a kinek neve Aberzi volt, ki Beikendben, azaz a „fejdelmi városban“ székelt, mert Bokhara, a mostani főváros, akkortájban még nem létezett. Hanem ez az Aberzi hatalmának növekedtével mind nagyobb zsarnokká nőtte ki magát, ugy hogy a módosabbak türhetetlenné vált önkénykedései elől — északi Turkesztánba menekültek, hol Dsemuket vagy Dsemkent városát (a mi az akkori nyelven „szép várost“ [2]) jelentett) épitették, mig a szegényebbek, az ellentállásra képtelenek lévén, egy Karadsurin nevü szomszédos török fejdelmet hivtak segitségül, ki aztán Sirkisver nevü fiát egy hadsereg élén csakugyan el is küldé az elnyomottak oltalmára. Aberzit elfogták, egy tövisekkel megtöltött zsákba dugták s a földön addig hengergették, mig meghalt. A zsarnok elpusztitása után Sirkisver haza szólitotta az elmenekült gazdagokat és azzal a joggal ruházta fel őket, hogy ezentul ők képezzék az előkelők osztályát és Khudat nevet nyertek, mig a visszamaradt szegényeket alattvalókul jelölte ki. Sirkisver körülbelől 30 évig uralkodhatott; utána egy Szekedsket (?) nevü fejedelem következett, kinek Rametin és Ferakhsa városok épitését tulajdonitják és a kiről azt be-

---

[1]) A kézirat olvashatatlansága miatt eme, valamint Narsakhinál még előforduló több más tulajdonneveknek is a hitelességéről alig lehetne kezeskedni.

[2]) Dsemkent-nek neveznek még ma is egy jelentéktelen helységet a Jaxartes alsó folyása mellett. — Narsakhinál egy más helyen ugyan e szóval van jelölve Bokhara régi neve is. A tudós Spiegel F. (hozzám intézett barátságos magán levelében) e szót a huzvares: Dsem Kent-tel (Dsem által készitett) ugyanazonosnak tartja és arra tesz figyelmessé, hogy Abulfeda szerint Dsem Kot, mely mint „Yama Kota“ a szanszkrit nyelvbe is átment, a lakott világ keleti végének tartatott.

szélik, hogy midőn később a khinai császár leányát mint menyasszonyát hazavitte, a bálványok, melyeket ez utóbbi hozományképen magával hozott, az előbb emlitett városban helyeztettek volna el.“ A történeti forrás [1]), melyből ez adatot meritettük, még azt is tudtunkra adja, hogy Bokharának azt az uralkodóját, kinek kormányzása a mohammedán időszámitás kezdetével összeesik, Bendun-nak nevezték, a ki azáltal szerzett magának hirnevet, hogy az Efrasziab, mások szerint Sziaus [2]) által alapitott várat ismét fölépitette. Nevét egy vas táblára vésette föl és ezt a várkapu fölé szegeztette, miáltal oly emléket állitott magának, mely még a forditó idejében, tehát 500 évvel későbben is épségben meg volt és csak ekkor pusztult el magával a várral együtt. Mikor Bendun e várat fölépitette, igy beszéli a monda, több izben magától összeomlott az s mikor a bölcsektől tanácsot kértek, ezek azt felelték: a hetes csillagzatot utánozva emeljenek hét kőoszlopot. A vár e percztől fogva épségben maradt. Egy uralkodót sem győztek le abban s egyetlen egy sem halt meg falai közt soha. Bendun egy Tugsade nevü kiskoru fiút hagyott hátra. Ez okból a kormány gyeplői neje kezeibe mentek át, kit a mi történészünk Khatun-nak [3]) nevez. Uralkodásának ideje, mely alatt az arabok először jelentek meg az országban, állitólag

[1]) Narsakhinál.

[2]) A monda szerint mikor Sziaus, Keikausz fia, Iránból az Oxuson át elmenekült és Bokharába jött, Efrasziab igen tisztelte őt s leányát is nőül adta hozzá. Sziaus azt óhajtotta, hogy emléke fennmaradjon és Bokharát épité. Mások szerint a város alapitója maga Efrasziab lett volna.

[3]) Khatun (szószerinti értelmében asszony) a mely szót a legtöbb szótáriró (lexicograph) persának tart, véleményem szerint török szó s e gyökszótól származtatható: kat, mely az összevegyités vagy elegyités fogalmát fejezi ki.

50 évnél tovább tartott. E nő nagy bölcseségét, s azt a tiszteletet, melyben részesült, nagyon magasztalják. Napkelte után mindennap elhagyta várát lóháton, kilovagolt egészen a Rigisztán kapujáig, melyet akkor a takarmánykereskedők piaczának neveztek, ott felült egy trónra s házának tisztjei és az ország nagyjai által környezve, ajándékokat és igazságot osztogatott. Kétszáz aranyöves és kardos ifjunak csak az volt a kötelessége, hogy előtte a kihallgatás alatt minden nap tisztelegjenek, a kiket azonban minden nap mások váltottak fel, ugy hogy évenként minden törzsre négyszer került a sor [1]). E nővel megszünik az előbbi uralkodócsalád tényleges uralma Bokharában, mert annak későbbi tagjainal a mohammedán hóditók a fejedelemnek csupán a czimét hagyták meg, de nem egyszersmind annak hatalmát is. Tugsade, ki, a mint mondják, az iszlamra térés árán 30 évig meglehetős függetlenségben tudta fönntartani magát, az ország északi határain lakó törökökkel s különösen bizonyos Verván vagy Derdán nevü fejdelemmel keveredett háboruba. Ő ezt nagy valószinüséggel az arabok érdekében tette, mint a kiknél ő igen kedvelt egyéniség lehetett, mert halála után fia K u t e i b e, kit az arab hóditó tiszteletére neveztek igy, atyja méltóságában megerősittetett. Kuteibe, kinek névleges uralkodása Ebu Muszlim kormányzási idejével Khoraszánban épen összeesik, sem az arabok, sem ezek vallása iránt nem őrizte meg atyja hüségét s minthogy csak nyilvánosan tartozott az iszlamhoz, ellenben titokban a parszizmus régi vallását követé, mint hite hagyott szakadár Ebu Muszlim parancsára 166-ban (782) megöletett és helyébe fia Nenat vagy Binjat következett. Kezdetben, a meddig t. i. a trónon leendő meghagyatása forgott szóban,

---

[1]) E szerint akkortájban a bokharai fejdelemség kilenczven törzset, vagy tán helyesebben mondva e l ő k e l ő c s a l á d o t számlált.

ő is jó mohammedán volt, de később annál feltünőbben hajlott a régi hit felé, sőt Mokanna ál-profétának is nagyon buzgó követője volt, kiről később terjedelmesebben fogunk szólani; a mikor ezt Mehdi Khalifa megtudta, egy lovas csapatnak megparancsolta, hogy őt ferakhsai lakásában támadják meg és öljék meg. Ez esemény után Bokhara ősi uralkodócsaládjával majd semmi emlitésre méltó sem történt s az utolsó czim szerinti fejedelem e házból, kit Ebu Iszhaknak [1]) neveztek, csak arról ismeretes, hogy a Szamanida Iszmail az ő hübérjószágát 20,000 diremnyi évi járadék árán tőle elvette. 301-ben (914) halt meg s fiai nyomoruságban tengették életöket [2]).

E sovány, de mindamellett is érdekes történeti adatokhoz kell fűznünk ama vizsgálódásokat, melyek a másunnan származó tudósitások gyönge világával egyetemben minket némileg Transoxaniának az iszlamelőtti korszakban történt eseményei megismeréséhez segithetnek. Hogy az Oxuson tul fekvő tartományok már a legrégibb őskorban egy tisztán iráni eredetü nép lakhelye valának, erről első sorban az iráni nép legrégibb emléke, t. i. a Vendidad kezeskedik s különösen pedig annak az ujkor tudósai által már oly sokszor magyarázva volt első fejezete a teremtésről, a hol 16 olyan helyiségről van szó, melyeket Ormuzd teremtő hatalma

[1]) Állitólag Ninatnak vagy Binjatnak egyik unokája lett volna.

[2]) Ahmed bin Leith, kinek szemében még a bokharai ősi uralkodócsalád eme sarjadékának árnyékuralkodása is szálka volt, azt kérdezte Iszmailtól, hogy miért türi meg őt? — s mikor a nagy Szamanida e szándékot igazságtalannak nyilvánitá, épen akkor lépett be hozzá maga Ebu Iszhak: „Baba, mennyi gabonát teremnek évenként a te birtokaid?“ — kérdé tőle Iszmail. „Csak sok fáradsággal tudok évenként 20,000 diremet kiteremteni belőlök“ —viszonzá Ebu Iszhak. — Erre aztán az történt, hogy Iszmail az emlitett összeget nyugdijul engedélyezte neki, mit az előbbi örömmel elfogadott.

hozott létre. Ott leljük a 2. alatt Gau-t Szugdával, vagyis az ujkor Szogdiával, vagy Szogdiájával együtt. 3. Muru, azaz a régi Meru-vagy Merv. 4. Bakhdi, azaz Baktria. 5. Nisaju, azaz Nisza, talán helyesebben Nesa [1]). 6. Haroju, azaz Heri vagy Herat. 9. Verkhana, vagyis Hyrkana [2]) és 16. a keleti Ragha, melyet a Jaxartesnek tartanak [3]). Habár e nagyfontosságu névsorozatnak fejtegetése és azonositása még sok mindenféle magyarázatnak fog helyet adni, annyi már is bizonyos, hogy az iráni müveltség legrégibb nyomai a mai Iránnak nem a déli és nyugoti részében, hol emléképületek s ékirások vonják a buvár figyelmét magukra, hanem keleti s északkeleti felében keresendők. Rendezett állapotokról, sőt egy nagy birodalomról is Közép-Ázsiában, a görögök a Nagy Sándor hadjáratánál jóval előbb hallottak már egyet s mást, valószinüleg az Achaemenidák udvarával fönnállt

[1]) Spiegel (Eráni régiségtan 194. l.) ugy vélekedik, hogy e hely ma már nem mutatható ki többé s minthogy az adatok szerint Muru és Bakhdi közt feküdhetett, körülbelől Andsui Siborgan és Meimene táján keresendő.

[2]) Verkhananak Hyrkanával való azonositásánál elismert szaktudósok nyilatkozatára támaszkodom, ámbár hajlandóbb volnék a „Verkhana“ név alatt már csak azért is Ferganat fölfedezni, mivel én a „Hyrkana“ szót későbbi, azaz török eredetünek tartom. Hyrkana a Körken vagy Görgen szónak (ama folyó neve, mely a Kurd hegyekből eredvén, e vidéken végig folyik és a Kaspi tengerbe szakad) görög elcsavarása. A Görgen szó fölismerhető az arabok Dsordsan-jában (tartomány és város neve), melynek romjait a turkománok maig is Görgen-nek nevezik; továbbá a Görgen-Csölü pusztaság nevében és az eme sivatag északi szélén elterülő tartomány, t. i. Görgends elnevezésében, miként Khahrezm, a mai Khiva, a legrégibb földrajzi kéziratban nevezve van.

[3]) Khanikof (Mémoire sur l'Ethnographie de la Perse, 37 l.) e helyet Raghatól keletre 16° alatt jelöli ki (d'aprés Spiegel); mig maga Spiegel, Eráni régiségek, 195. l., e helyet a 12-ik sz. alatt emliti s nem Jaxartessel, hanem Rhages-sel Mediában azonositja.

érintkezés utján [1]). Zoroaszter is Baktriában lépett föl tanával, miután saját hazája, Atropatene tartomány (Kis-Média), a mai Azerbaidsan, hallani sem akart felőle. Az „ezer városok ez országából", miként Justin azt nevezi, terjedt szét a tüzimádás Szogdiában és Khahrezmben és a nubehari hires templomból, melyben a Barmekidák családja szolgált Bagdadba történt kivándorlása előtt, hatolt át az uj tan fénye a régi Parsisba és Mediába. Igy tehát Ó-Irán történeti romanczának, melynek kidolgozását Hamza Isfahánból és Dakiki költő megkisérlé, s melyet későbben a Firduszi mesteri keze végzett be, bölcsőjét nem délen és nyugoton, hanem a mai Persia keleti virányain találjuk föl. Igaz, hogy a Turan és annak leghatalmasabb uralkodója, Efrasziab ellen folytatott háborúk történeti értéke igen csekély — azonban a népisme (ethnographia) fontos bizonyitékot talál ama vázlatban, melyet nekünk a királykönyv Irán régi ellenségének nyelvéről, szokásairól és külső megjelenéséről hátrahagyott; oly kép az, melyből az iráni elemeknek az Oxuson tul való régibb létezésére lehet következtetnünk. — Ama vidékek müveltségi állapotának magas kora mellett nem kevésbé meggyőző módon bizonyit Ebu Rihan el Biruni arab iró is, ki születésére nézve közép-ázsiai volt s a közép-ázsiai régiségek egyetlen kritikus vizsgálója. Ő a többek között azt mondja, hogy Khahrezm csillagászati naptára tökéletesebb volt, mint a görögök és arabok időszámitása; bepillantást enged nekünk Szogdia és Khahrezm régi tájszólásaiba s megnevezi a tizenkét hónapot, minden hónap harmincz napját és az állatkör (Zodiacus) jegyeit is; e névjegyzék nagyobbára zend szavakból áll és tisztább alakban maradt fenn, mint a melyet a parszik őriztek meg. Továbbá Khahrezmi em-

---

[1]) Sir Henry Rawlinson (?) egy névtelenül megjelent közleményében a „Quartely Rewiew" 1868 évf. 488-ik lapján.

lékiratokról is tesz emlitést, melyeket az ország első arab hóditója állitólag nagy figyelemmel átolvasott [1]), s melyek nagy valószinüséggel zend nyelven voltak szerkesztve, oly nyelven, mely az Oxus partjain hihetőleg tovább fentartotta magát, mint Iránban, daczára, hogy a régi irás és nyelv a Hidsra második évszázadában már az előbb emlitett vidéken is feledékenységbe ment. Két ilyen talányszerü olvashatatlan felirásról hallottunk beszélni, melyek az iszlam előtti korból maradtak fenn és a melyekről gyanitható, hogy zend vagy baktriai pali nyelven voltak irva. Az egyik Szamarkandnak egyik vassal bevont városkapuján volt s midőn e kapu egy tüzvész alkalmával elpusztult, a felirat is megsemmisült. A második, miként Narsakhi beszéli, Bokharában, a Rigisztán melletti régi királyi vár bejárata fölé volt erősitve s gyanithatólag többet is tartalmazott, mint csupán az épitő nevét, miként az emlitett iró állitja. De mind e gyanitásokat számba sem véve, már magának a mai Közép-Ázsiának persa dialektusa is, a maga szó- és nyelvalak-kincstárában, sokkal több nyomát képes fölmutatni a régi s a sémit-urán befolyás által még el nem torzitott persa nyelvnek, mint a többi tájnyelvek összesen — daczára hogy az előbbi már évszázadok óta és szakadatlanul tiszta turáni elemek tulnyomó száma közepett áll fenn és az utóbbiak főleg délen a sémita eredetü nyugoti szomszédaikkal való érintkezésnek csupán időnként voltak kitéve [2]). Hasonló arányokban fognak feltünni előt-

[1]) Ugyanott 491. lapon.

[2]) Közép-Ázsia persa dialektusa, miként azt a tadsikok beszélik, a mi iráni nyelvbuváraink figyelmét mostanáig még nem vonhatta magára, mi azonban már most, az orosz foglalás után bizonyára nem sokáig fog késni. E dialektusnak mind grammatikai alakokban, mind szókincsben igen sok olyan sajátszerüsége van, melyek Firduszi nyelvére emlékeztetnek és valóban meglepő is, hogy főleg az igére és melléknévre, a mint látszik, a török nyelvnek sokkal kevesebb befolyása volt, mint a mai Iran persa nyelvére.

tünk a keleti és nyugoti iràniak természeti, azaz külső ismertető jelei is, ha ezeket egymással összehasonlitjuk; mert a tadsik, galcsa, vakhani, dsemsidi és parszeván arczulatán, mint a kik a mai kelet-iráni nép egyes alkatrészeit képezik, az iráni faj-egységnek sokkal több nyoma fedezhető fel, mint akár a szaszanidák idejéből fennmaradt féldombormüvü képeken is [1]). Igy tehát a tudós ethnograph Khanikoff ama nézetét, hogy az iráni nép első tevékenységének szintere a Hindukus és a Pughman és Kuhi Baba hegységek közt elterülő termékeny völgyvidékekbe helyezendő, még akkor is elfogadható lenne, ha ez állitólagos őslakhelyt egészen a Kohik vagy Zerefsán termékeny partvidékéig kiterjesztenők.

Hogy már most az iráni néptörzs elterjedése az emlitett vidékről dél és nyugot felé mi módon történhetett meg, oly kérdés, melynek megoldása vizsgálódásunk körén kivül esik. Annál nagyobb érdekkel birhat ránk nézve, hogy ama határokat megismerhessük, melyeket Transoxania iráni eleme északi és keleti irányban történt vándorlásai közben elért, mert bárha e fáradozásaimban csupán egy földrajzi névjegyzék jöhet segitségünkre, emez egyes nevek annál hathatósabb szolgálatokat tesznek nekünk, főleg ha fontolóra veszszük, hogy az Oxuson tul az állandóan letelepült és müvelődésre hajlandó népesség alatt eleitől fogva csakis az iráni elemet érthették. Legrégibb telepnek ama földdarab tekinthető, mely Fergana keleti határától s nevezetesen a régi Akhsikettől egészen Bokharáig terjedt. Ez Transoxania legtermékenyebb részét képezi, számtalan, természetes és

[1]) Lásd erről Khanikoffnak már emlitett kitünő munkáját, mely az iráni fajkezdetlegességek legtöbb nyomait a tadsikoknak tulajdonitja. Rawlinson ilyeneket a vakhaniknál is vélt fölfedezhetni. Magában Közép-Ázsiában a galcsákat tekintik az ország legrégibb persainak (irániainak.)

mesterséges alkotásu folyó öntözi s a hegyek, patakok és folyók nevei épen ugy, mint a városok-, falvak- és kerületekéi, a mint azokat Belkhi földrajzi kéziratában találjuk, egyáltalában ó-persa eredetüek. E központból a müveltség nyugot felé sohasem tudott Bokharán tul terjeszkedni, mert a Khodsa Oban homokos területe, a Khalata-sivatag egy kiágazása, megállapodásra kényszerité azt, és Karaköl (a fekete tó), valamint Beikend is (fejedelmi város), miként török nevök bizonyitja, későbbi eredetüek. Észak felé a müveltség Khodsenden át (Khos-dsend vagy Khob dsend = kellemes város?) egészen Dsadsig (a Jaxartesnek és ennek partján egy városnak régi neve) és Binaketig (vagy Penaket, valószinüleg e szavakból: Penah ket = menedékhely) terjedt ki, mig keleten, szórványosan ugyan, de mégis messze az Ég-hegység völgyeibe is elhatolt, mert hogy Khoten, Turfán és más helyek hajdani iráni telepekre mutatnak, senkise vonhatja kétségbe [1]). Mindenütt, a hol csak a föld mivelhetősége megengedé s a hol a turániak berohanásaitól való félelem nem lehetett valami tulságos nagy, letelepültek a müvelődést kedvelő irániak, mert már akár a békés foglalkozás iránt velök született hajlam, akár a kitünő müérzékkel biró khinaiak szomszédsága okozta légyen is, annyi eléggé ismeretes, hogy a selyemkereskedés, melyet a khinai császárság Augustus alatt Rómával üzött, a középázsiaikban — s ezek bizonyára nem a turániak lehettek, buzgó előmozditókra (vagy közvetitőkre?) talált. Narsakhi beszéli, hogy a beikendi kereskedők régtől fogva közleked-

---

[1]) Abel Rémusat „Histoire de la Ville de Khoten“ czimü munkájában a khoten szót a szanszkrit Kou-Stana = föld emlője (mamelle de la terre) elrontásának tekinti. A közép-ázsiaiak e szót a persa Khob-tenből (= szép test) származtatják le, tekintettel ama szebb emberfajra, mely a Kasmirral folytonosan érintkezésben álló Khotem keleti Turkesztán többi városaitól megkülönbözteti.

tek Khina és a nyugoti tenger (Caspia? [1]) közt. A byzánczi történeti forrásokból tudjuk, hogy a keresztyén időszámitás 5. és 6-ik századában Bokhara és Szogdia lakói nagy selyem-karavánokat vezettek a Szaszanidák birodalmán keresztül a kelet-római államba, s végül hogy az arabok, mikor az Oxuson áthatoltak, ott jelentékeny ipart és földmivelést találtak. Igaz, hogy még eddigelé sem oly emlékek, mint Persepolis és Susa, sem pedig ékiratok nem léptek föl ékesen szóló tanubizonyságokul Közép-Ázsia egykori müveltségi állapotai mellett, de nem szabad felednünk, hogy az iráni szellemnek az Oxuson tul a turáni hordák szomszédsága már a legrégibb őskorban háboritólag és akadályozólag állt utjában; mert biztosan állithatjuk, hogy a milyen régiek az iróniak állandó lakhelyei az Oxus és Jaxartes mellett épült erős városokban, épen oly régi a turáni nomádok tartózkodása is a szomszédos sivatagvidékeken.

Azt az időt, melyben a turániak első berohanásai Transoxania müvelés alá vett vidékeire megtörténtek, — mert fölülkerekedésök és a tulajdonképeni letelepülésök csak a mongol hóditás alatt következett be, még a legtávolabbi gyanitással sem lehet meghatározni. Épen oly keveset tudunk a sivatag szélén tartózkodó nomádok törzs- és nemzetségi viszonyairól is, mert a Guz vagy Gïzz névvel majd a Jaxartes északi, majd az Oxus déli partvidékein ruházzák fel őket. Belkhi földrajzi müvében a Dsads-tól északra lakó nomádok, tehát a kik ott laktak, hol a müveltség és iszlam véget ér, Guzznak vannak nevezve, mig persa irók több századdal későbben ama török nomádokat is, a kik a mai An-

[1]) Caspiát mondok, de lehetetlen, hogy ez alatt az Aral-tó is értethessék, mert Belkhi földrajzi kézirata még a Hidsra 3-ik századában ama nézetről tesz emlitést, mely szerint a Derja-i Kharezm (dral) a Derja-i Khozarral (Caspia) összeköttetésben áll.

delioz szomszédságában Szandsar szultánt fogva tartották, szintén Guzz néven emlitik föl. Épen igy azon állitás helyességében sem sokat lehet bizni, mely szerint a Krisztus előtti 700-ik évet vehetjük föl amaz időpontnak [1]), melyben

[1]) Rawlinson, fönt emlitett közleményében, erről igy okoskodik: „It must suffice then to explain, that for about 1000 years, from B C. 700 to A. D. 300 a succession of scythian tribes, belonging apparently to the same family, as the uralian tribes of Russia aud the Finns, Laps and Hungarians of Europe burst in from the Jaxartes aud swept over all the western portion of the Continent of Asia, extending to India in one direction, to Syria aud Asia Minor in another.“ Történeti szempontból itélve a dolgot, e fölvétel ellen semmi kifogásom sem lenne; de már a nyelvészeti bizonyitékok tekintetében igen gyönge lábon áll, főleg az állitólagos turáni kibetüzések nagyon is kényes természetüek s kénytelen vagyok határozottan kimondani, hogy én az Oppert Norris és Mordtmann által fölfedezett turáni szókincsben igen kevés turáni dolgot találtam. Minthogy az utóbb emlitett munkák közül e perczben csak Mordtmann „Közleménye a 2-ik fajtáju ékiratokról“ — a német keleti társulat „Folyóiratának“ 24-ik kötetében — van kezemnél, csak nehányat fogok az ott használt, ugynevezett turáni szóhasonlatokból föl hozni, hogy bebizonyitsam, mily kevéssé megbizható az egész elmélet és hogy különösen az utóbb nevezett iráni régiségbuvár a turáni nyelvösszehasonlitás mezején teljességgel nincsen otthon. Igy például a 9-ik lapon a n g o = m a r e a török tengizzel van összehasonlitva; miért nem inkább a török engin-nel, mely annyit tesz, hogy: nyilt tenger; vagy tán ugy találta Mordtmann ur, hogy e szó e n g-ből — ó-török nyelven: szélesség, kiterjedés — származik? Továbbá a n i r a = v o l u i, a török o n a m a k-kal, csak hogy ez utóbbi nem azt jelenti: akarni, óhajtani, hanem: elégedett lenni, megelégedni. A 15-ik lapon: a r t a k = h a b i t a n s, a török o t u r m a k-kal, mely azt jelenti: lakni, helyesebben: olturmak = ülni. Talán az a r t gyök az, melyet o l t u r-ral össze kell hasonlitani? A 18-ik lapon: a t z a k a = vastus, a török u z u n-nal = hosszu. Miért nem inkább: a c s ï k-kal = széles, nyilt? A v a r r a s = castrum, a magyar v á r-ral és a török (sic!) varus-sal = város. Hogy az első a persa b a r u-tól = fal, származik és hogy az utóbbi épen magából a v á r-ból képezve, tökéletes magyar szó, melyet az oszmánok a Duna

törökök az Oxuson, e régi határvonalon Iran és Turan közt, átmenve egészen Indiáig szétáradtak volna. A mit későbben a rómaiak scytháiról, a görögök sakáiról, a byzáncziaiak Nephtalitáiról vagy fehér hunjairól és a khinaiak Yue-csijeiről hallhatunk, az már több valószinüséggel bir; mert hogy Krisztus előtt körülbelől a 2-ik században, már akárminő név alatt is, törökök nyomultak be Baktriába s ott a görög-baktriai hatalom romjain maguknak birodalmat alapitottak és azt, miként Reinand [1]) állitja, egészen a keresztyén időszámitás 6-ik századának közepe tájáig fenntartották — ezt a talált pénzeken olvasható király-nevek tanusitásán kivül, a Belkh vagy Balkh szó is bizonyitja. Ez a szó ugyanis nem egyéb, mint az ó-török b a l i k vagy b a l i k h = város, főváros, székváros, miként a törökök az uralkodó székhelyét mint par excellence várost nevezték vagy miként sok századdal későbben a mongolok tették, midőn a nagykaán székhelyét Kaan-Balikhinek = (az európaiak Camba-

partjain kölcsönöztek maguknak, talán mondanunk is szükségtelen. A 21-ik lapon: e v i d u v a = eripui, a török t u t m a k-kal = fogni, tartani; lucus a non lucendo. A 24-ik lapon g i t = afferre a török g ö t ü r m e k-kel. M. ur talán elfeledte, hogy ez eredetileg csak hordani, vinni, emelni-t jelent és e szóval áll gyökrokonságban: kücs = teher? De a török g e t i r m e k = hozni sem talál, mert az eredeti alak g e l t i r m e k = hivatni. A 25-ik lapon: I = f o l y ó, a török ï r m a k-kal. Épen oly furcsa a török a j a k = l á b összetétele a j a g i-val, ujgur nyelven: j a k i = ellenség, melyek tudvalevőleg két egészen különböző gyökszóból származnak; a j a nyilás, hasadás fogalmát fejezi ki és j a g vagy j a v gonoszt vagy roszat jelent. — Hogy ez állitólagos, a történelem előtti korból fennmaradt turáni nyelvmaradványokat kimagyarázhassuk, nem az oszmanlihoz, vagy a török nép bármely más ujabb dialektusához, hanem a Kudatku Bilik nyelvéhez kellene folyamodnunk, pedig ez is legfeljebb csak 900 éves.

[1]) Rélations politiques et commerciales de l'Empire romain avec l'Asie orientale. Paris 1863. 297. l.

lec-je vagy Kambalu-ja) = a Kaan városának mondották. A turáni elemeknek az Oxustól délre fekvő vidékeken való korábbi létezéséről még más bizonyitékokat is szolgáltatnak az első arab földrajzirók, a kik szerint a régibb időkben még a Hilmendnél [1]) is a Khalads-törzshez tartozó törökök laktak. Ezek valószinüleg ama szakák maradékai lehettek, a kiktől a Szakasztene, Szegisztán, ma Szisztán név származott.

Az Oxuson tul hasonló bizonyiték található a török elemek korábbi létezésének megállapitására Bokhara főváros elnevezésében, egy oly szóban, melynek turáni eredete minden kétségen kivül áll, valamint a már előbb emlitett Beikend szóban is, de sőt Amu is, miként a benszülöttek az Oxust nevezik, török szó és folyót jelent. Hogy vajjon a törökök Transoxaniában történt megjelenésök legrégibb idejében mindjárt uralkodói szerepet játszottak-e, avagy talán csak segédcsapatokul szolgáltak az iráni fejdelmeknek, bajos volna eldönteni, noha én magam inkább az első esetet vagyok hajlandó elfogadni, s még pedig a következő okokból. Először is a törökök, mint par excellence hadakozó nép, mindenütt, a hol csak megjelentek, csakhamar kezökbe ragadták a főhatalmat, miként ezt az egész közép- és ujkorban észrevehettük. Másodszor e nézet mellett bizonyit a byzanczi birodalom közlekedése is a törökökkel a távol keleten, mert mikor Szogdiána lakói a rájok nézve jövedelmező selyemkereskedést a szárazföldi utról veszélyeztetve látták, mit ők a persák politikájának tulajdonitottak, Szogdia török fejedelme először Dizabul [2]) nagy-kaánhoz

[1]) Ezek Khalads, helyesebben Khilids név alatt emlittetnek, a mely szó a török Kilids-sel, kard, lenne azonositható.

[2]) Dizabul, miként őt a byzanczi történetirók nevezik, ugy látszik, hogy a török dizavul vagy dizaul görögösitett alakja, mely a diz-mek vagy tiz-mek = rendezni, fölállitani, sorba állitani, gyök-

fordult segitségért s csak mikor ez békés uton a persa királylyal semmire sem tudott menni, akkor tette magát érintkezésbe II. Justinus Konstantinápolyi császárral. Hogy Dizabul udvarából a Bosporus partjaihoz juthasson, a török követnek, minthogy a persa területet kerülni volt kénytelen, a Kaspi tenger északi partvidékein és a Kaukasus legrejtettebb szorosutain kellett áthatolnia, — oly körülmény, mely ama fölvételt, hogy e hatalmas török fejdelemnek valahol az Altai-hegységben a Jaxartes partjain lehetett a székhelye, meglehetősen igazolja. Egyébiránt Szogdia fejedelme, kit a görögök Maniach-nak neveznek, legalább neve után itélve nem iráni, hanem turáni volt, mert Maniak török szó e jelentéssel: fejdelem, nemes, előkelő s egy kis változtatással maig is föltalálható a kirgizeknél, kik fejdelmöket Manap czimmel ruházzák föl [1]). Harmadszor Transoxania első történeti forrásaiban gyakran történik említés egyes tarkhanokról — mely szó tudvalevőleg szintén török méltóság-jelző, — kik Szamarkandban, Beikendben és Vafkendben uralkodtak s kiket az arab hóditónak is egyenként kellett legyőznie. Mindazáltal mindent összevéve is az izlam-előtti Közép-Ázsia törökjeire vonatkozó ismereteink, fájdalom! igen gyéreknek mondhatók. Ha a byzanczy keresztyéneknek annyi müveltségök és tudományszomjuk lett volna, mint a mohammedán tudósoknak a hedsera első századaiban, akkor Zemarchus byzanczi kö-

ből származik és rendezőnek, föl- vagy sorba állitónak (pl. csatában) lehetne forditani s épen ugy méltóságot fejez ki, mint az uj Jaszaül szó, mely Khivában testőrt jelent s e gyökből származik: jasz amak = rendezni, elkésziteni.

[1]) Lásd: Observations sur les Kirghis par M. Radloff. Journal Asiatique. Extrait Nr. 9, p. 14, hol határozottan ki van fejezve: „Leurs Manaps jouissent de l'hérédité comme les sultans des khazaks.“ Ha nem csalódom, a Manap czimet a karakalpakoknál is hallottam.

vet utazása, ki a keresztyén időszámitás 6-ik századának vége felé a Dizabul udvarát meglátogatta, minden bizonynyal a tudomány javára szolgált volna, de a keresztyén tudatlanság és görög kevélység nem engedék azt, és igy e diplomata II. Justinnak, utazásai részletes leirása és ama barbarok nyelvéből szedett mutatványok helyett csupán szokásaik és különböző szertartásaik semmit mondó elősorolását hozta magával.

A mi Közép-Ázsia legrégibb vallásos viszonyait illeti, Zoroaszter tana, mint már emlitettük, az iráni lakosságnál a nemzeti vallás helyét foglalta el. Már Belkh közelsége is könnyen kimagyarázhatóvá teszi ezt s ha tekintetbe veszszük, minő szivóssággal állt ellen későbben Irán lakossága a föltolakodó iszlamnak, teljességgel nem fogunk csodálkozni, a midőn halljuk, hogy Zoroaszter tana Transoxania tüzoltárairól kelet felé egészen a Thien-Sán-hegység [1]) török nomádjai-ig, észak-nyugoton az Aral-tó partjai-ig tudott elhatolni. És mindennek daczára a parszizmus magában Transoxaniában is, még pedig a történeti korszak kezdeténél jóval korábban, igen veszélyes lökést szenvedett a keletről betolakodó buddhizmustól, a mely körülményre különben már a Sahnameh hitrege-koszorújában is világosan érthető czélzás van téve. Az iráni régiségtan tudós kutatója [2]) erre vonatkozólag következőképen ir a király-könyvhöz készitett magyarázatában: „Ettől kezdve — t. i. Keikhozru halála után — határozottan ki van emelve, hogy a turániak bálványimádók s a turáni király neve Peghu nezsad,

---

[1]) Spiegel F. egy közleményében, mely „Keleti Turkesztán“ czim alatt az „Ausland“-ban jelent meg, azt állitja, hogy a Thian-Sán-tól északra lakó török törzsek még Kr. u. a 7-ik században is tüzimádók voltak.

[2]) Professor dr. Spiegel F. „Eráni Régiségtan“ czimü munkája, 663. l.

azaz Peghu-ból (Thibet) származó, a peghuiak nyelvén ir, a mi kétségkivül buddha származása mellett bizonyit." — Nagyon valószinü, hogy a buddhizmus és parszizmus közti harcz Transoxaniában egyszersmind vallási és fajküzdelem is volt, főleg a turániak —, a kik az először emlitett vallást Thibetből hozták be és buzgó zászlóvivői voltak, és az irániak közt, a kik országuk nemzeti hitét könnyen fölfogható buzgalommal védelmezték. Hogy az iráni város Dsemu-ket a turáni Bokhara nevet, (mert Bukhar [1]) mongol nyelven még ma is buddha templomot vagy zárdát jelent,) mely időtől fogva kezdette viselni, nem tudhatjuk, de ama befolyásból, melyet Khina északon a Gobi sivatagtól a Kaspi tengerig lakó törökökre már a keresztyén időszámitás előtt, mint pl. a Han-uralkodócsalád idejében (Kr. e. 163-tól Kr. u. 196-ig) gyakorolt, annyit mégis bátran következtethetünk, hogy Buddha tana már a Kr. utáni első századokban számos követőre talált a Zerefsán partjain. Ezzel itt összeköttetésbe hozhatjuk Narsakhinak már emlitett adatát a khinai császár leányáról, ki hozományul bálványokat hozott magával és azokat Rametinben állittatta föl; továbbá Fa-Hian és Hiuen-Tzang buddha utazók tudósitása a buddha-hitnek szerfölött virágzó állapotáról keleti Turkesztánban, időszámitásunk 5-ik százada körül — oly állapot, mely az oxusi tartományokra sem téveszthété el hatását. S végül a buddhizmus nyomait Transoxaniában egészen a mohammedán hóditásig lehet követni, mert mikor az arabok Beikendet bevették s kirabolták, a többi bálványok között egy különösen nagy arany bálvány vonja magára figyelmöket, melynek szemeit két igen értékes drága

[1]) A mohammedán iróknál szintén ezt a szóelemzést találjuk azzal az állitással, hogy Bukhar a bálványimádók nyelvén medsma-i-ïlm = a tudás gyűlhelyét, tehát collegiumot vagy iskolát jelent. A törökök e szót ma is helyesen Bukharának mondják, míg a persák Bokharának nevezik.

gyöngy képezte, melyek Haddsadsnak ajándékúl el is küldettek. Sőt az iszlam elterjedése után is még jó sokáig megmaradt a buddhizmus emlékezete Közép-Ázsia lakóinál. Narsakhi két nagy báb- vagy képvásárról tesz emlitést, melyek évenként Bokharában tartatni szoktak s mely alkalmakkor gyakran egyetlen vásáron 50,000 diremnél többet adtak ki csupán gyermekjátékokért. Ez — mondja tovább az arab iró — ama régi szokásból származik, a mikor a bokharaiak még bálványimádók voltak és e napokon vásárolták be bálványaikat. — Vázlatunk Közép-Ázsiának az iszlam előtti kort megelőző vallási ügyeiről még jóval tökéletlenebb lenne, mint a milyen különben, ha egyuttal a nesztoriánus keresztyénségről is emlitést nem tennénk, mely már jó korán egészen Ázsia belsejéig elhatolt s igy természetesen az Oxus és Jaxartes partjait is érintenie kellett. Miként a tudós angol tábornok, Yule H. „Cathay and the way thither“ czimü kitünő munkájában állitja [1]), ama legenda, mely szent Tamásnak egészen Khináig terjedő apostoli tevékenységéről szól, valamint ama tudósitás is, mely szerint a Krisztus tana már a harmadik században a persák, médek és khinaiak között széltében el lett volna terjedve, nem érdemel föltétlen hitelt. De hogy már a következő században félig-meddig csakugyan igy állt a dolog, erről kezeskedik a keresztyének Sapor alatti üldöztetésének történeti ténye, valamint egy-egy érsekségnek Tusz-ban és Mervben 334-ben való fennállása is, mely utóbb 420-ban metropolita-székhelylyé emeltetett. Elkeseredett felekezeti gyülölség által a byzánczi birodalomból kiüzettetvén, a nesztoriánus szeparatisták jó eleve arra utaltattak, hogy lázas tevékenységöknek a távol Keleten keressenek tért s minthogy vad gyülöletök Byzancz ellen a Szaszanidák

[1]) Lásd a fentebbi munka XXXVIII. lapját és tovább.

kegyét ideiglenesen megszerzé számukra, tevékenységök, mielőtt az iszlam is a maga lobogóját kibontá, főleg ama vidékeken lehetett sikerdús, hol a buddhizmus érintkezése a parszizmussal az utat a vallási spekulácziók számára már előbb megegyengeté. S ez az eset természetesen főleg Közép-Ázsiában fordulhatott elő. A keresztyénségnek Transoxaniában Szamarkand volt a központja, hol a syriaiak tudósitásai szerint körülbelől 411—415-ben és Yule állitása szerint 503—520-ban egy püspökség állt fenn. Cosmas is beszél keresztényekről az Oxus partjain a 6-ik század közepe táján és hogy az arabok magában Bokharában is találtak keresztyéneket, kitünik Narsakhinak a Keskusanokról szóló tudósitásaiból, a kikről azt beszélik, hogy sem arabok, sem benszülöttek, sem moszlimok, sem tüzimádók nem voltak, hanem nyugotról származtak oda, főleg kereskedésből éltek és Bokharában általános tiszteletben részesültek. Mikor Kuteibe követelésére a bokharaiak kénytelenek voltak házaik felét az araboknak átengedni, a keskusánoknak házaikat egészen át kellett adniok a hóditók rendelkezésére, úgy hogy késősbben a városon kivül települtek le, hol szép kertjeik és kéjlakaik (kioszk) voltak, melyek idővel (mikor t. i. elüzték őket) magas árakon keltek el. Hogy e keskusanok (a szó jelentése szerint: vándorok) Transoxania városaiban, hol az arab hóditás után az iszlám szigora mindinkább érezhetővé kezdett válni, nem sokáig tarthatták fönt magukat, a fennebbiekből könnyen kimagyarázható. A Hidsra harmadik századában állitólag már csak Szamarkand hegyes környékén egy Zerdegird nevü helységben létezett volna egy jelentékenyebb keresztyén község [1]). Ellenben Turkesztán keleti részében hosszasabb ideig háboritatlanul

[1]) Lásd Belkhi földrajzi kéziratát a bécsi csász. udvari könyvtárban 145-ik lap.

éltek s habár a buddhista mongol uralkodók alatt moszlim elnyomóik fölött diadalmaskodtak is [1]), már a tizenharmadik század vége felé Közép-Ázsiában mégis nagyon csekély volt a keresztyének száma.

Előrebocsátott abbeli kisérleteink után, hogy a sötétség Transoxaniának népi és társadalmi életét az iszlam előtti korban szemeink elől elfedi, föllebbenthessük, bizonyára senkit sem fog meglepni, ha eme kornak politikai viszonyairól majdnem semmit sem tudunk mondani. E korszaknak még utolsó századaiból, mikor a szaszanidáknak a keletrómai birodalommal folytatott államközi közlekedése és háborúi által Ázsia belseje a nyugothoz valamicskével már mégis közelebb jutott — még ebből a korból sem hallatszik az Oxuson túl fekvő országból épen semmi, a mi a történelmi nyomozásnak kiindulási pontul szolgálhatna. Ánnyit ugyan olvashatunk, hogy V. Behram vagy Varanes alatt, miként őt a byzáncziak nevezik, a törökök khánja vagy khákánja Transoxaniából 150,000 embernyi hatalmas hadsereggel Iránba rontott, azonban a persa király őt roppant veszteséggel az Oxuson túlra visszaüzte. Nem kevésbé bizonytalan, kétes természetü a Firuz, a görögök Perozese és a

[1]) A mohammedán történetirók ezt kétségbe vonják, de Yule H. tábornoknak „Travels of Marco Polo. London 1871.“ Vol. I. p. 172 következőket olvashatunk e tárgy felől: „Prince Sempad, High Constable of Armenia in a letter written from Samarkand in 1246 or 1247 mentions etc.: I tell you, that we have found many Christians scattered all over the East, and many fine churches lofty ancient and of good architecture which have been spoilt by the Turks. Hence the Christians of these country come to the presence of the reigning kaans grand father (i. e. Chingiz), he received them mort honourably, and granted theu liberty of worship, and issued orders to prevent their having any just cause of complaint by word or deed. And so the Saracens who used to treat them with contempt have got the like treatement in double measure.

törökök fejdelme közt folytatott háborúkról szóló elbeszélés is; az utóbbi uralkodót a persa történetirók eme valóban iráni névvel ruházzák föl: Khosnuvaz, azaz jószivü, jólelkü, mely azonban inkább csak egy tatárnak nemes emberi természetére, mint az ő valódi nevére vonatkozhatik. Ugyanis Firuz, kit ő trónra jutni segitett, e segitségét a Transoxania ellen intézett beütéssel hálálta meg. De itt vereséget szenvedett, és Khosnuvaz elég nagylelkü volt fekete hálátlanságát megbocsátani s magát a további háborúskodás ellen békekötéssel biztositani. Azonban a szaszanida nem fért a bőrében s őt másodszor is megtámadta, de akkor egy, ránézve balkimenetelü csatában egész hadát és saját életét is elvesztette. Hogy már most vajjon ez az állitólagos Khosnuváz Közép-Ázsia összes török törzseinek valóságos khákánja, vagy csupán az Oxuson túli terület valamely részének a fejedelme volt-e? — e kérdés iránt a persa krónikák nem nyujtanak fölvilágositást. Csak Narsakhi- és Tabarinál hallunk egyes tarkhánokról[1]), kik az arab invázió idejekor Beikendben, Rametinben, Vardanziban, Szamarkandban és Ferganában uralkodtak, de hogy vajjon ezek egymással kölcsönös függetlenségben, avagy egy közös khákán főnöksége alatt álltak-e, mert e czimnek régi és helyes meghatározása egy olyan „legfőbb fejedelem“ létezését minden kétségen fölül helyezi, ez iránt bizonytalanságban vagyunk hagyva. Mindenesetre az előbbi eset látszik valószinübbnek, mert mikor a szamarkandi tarkhán Kuteibével háborút folytatott, ferganai és turkesztáni szövetséges törzsrokonaitól kellett segitséget kérnie s különben is az egységes védelem

[1]) Tarkhán török méltóság — név s oly emberekre szokták ruházni, a kik adót fizetni nem kötelesek. A legrégibb török irott okmányban Tarku védlevelet, nemes levelet jelent, és a mongolban (Kowalewsky, 1768. l. a.,) tarkha lakhu annyit tesz, hogy valakire kiváltságot ruházni.

a maroknyi arab kalandorokra nézve, minden vallásos lelkesültségök daczára is, tetemesen megnehezitette volna a háborút a harczedzett turániakkal szemben.

Egyébaránt akár külön-külön, akár egyesülten éltek akár függetlenek voltak, akár főhatalom alatt álltak, annyi bizonyos, hogy a törökök Kr. u. a 6-ik és 7-ik században Transoxania több helyén kezökbe ragadták az uralmat. Az ujabb bevándorlások áramlata észak felől a nagy sivatag vidékéről soraikat csakhamar elannyira megszaporitotta volna, hogy az iráni őslakosok teljes elnyomásával már akkor kizárólagos urai lesznek vala az egész országnak, ha Mohammed épen ez idő tájtt elő nem idézi délnyugoti Ázsia sivatagán azt a forradalmat, mely Ázsiának felénél nagyobb részét ujonnan átalakitá.

II.

AZ ARABOK BEÜTÉSEI ÉS ÁTTÉRÉS AZ ISZLAMRA.

45 (666) — 96 (714).

Alig hogy az iszlam óriási épületének alaposzlopai Nyugot-Ázsiában fölállíttattak, s ime az arab kalandorok győzelmes hadoszlopai a nagy maczedoniainak nyomait követve, már is benyomultak Transoxaniába. 46-ban (666) Ziad bin Ebu Szufián, a derék Rebi' Ibu ul Harith hadvezért Irakból Khoraszánba küldötte, ki amaz általános megütközés következtében, melyet az utolsó Szaszanida esete idézett elő, utjában keleti Irán térein mindenütt mindent levert, s győzelmes lobogóit egészen Belkhig vivé. Belkh eleitől fogva Transoxania egyik déli kapuja volt és igy nem csoda, hogy a gazdag Szogdia hire a kapzsi arabokat beütésre csalogatta. Első izben, ámbár minden rendszeres hóditási terv nélkül, a mint látszik, egészen a Jaxartes partjáig nyomultak és hogy mily nagyszerűk lehettek a kincsek, melyekkel megterhelten tértek vissza hazájokba és hogy mily csalogatólag hatott rájok a kedvező eredmény, legjobban kitünik ama körülményből, hogy négy évvel később, mikor Ziad 50-ben (670) meghalt, fiát Obeidulláht Muavie ismét Bokharába küldötte. A vállalatnak most már komolyabb jellege volt. Obeidullah bin Ziad legelőbb is a gazdag Beikend fő- és kereskedő várost támadta meg, melyet hosszasabb küzdelem után hatalmába is kerített s onnan

roppant zsákmánynyal s több mint 4000 fogolylyal indult el Bokhara ellen. Ez 53 vége felé történt (672). Khatun királynő, kiről már tettünk említést, török szomszédait hivta segítségül, s mikor az arabok, ostromgépeiket fölállítva, teljes működésben voltak, az elősietett szövetségesek Obeidullah bin Ziadot hátulról támadták meg, de ámbár hogy ő igen vitézül védte magát, sőt a hitetleneket, a mint mondják, egy kissé meg is ugrasztotta, ezuttal mégis kénytelen volt, a nélkül, hogy Bokharát bevehette volna, Merv felé visszavonulni [1]). A moszlimok megmérhetetlen kincsekkel, fegyverekkel, öltönydarabokkal, arany- és ezüst-szerszámokkal és drágaságokkal, melyek között kivált a királynőnek drágakövekkel kirakott s mintegy 20,000 direm [2]) értékü csizmája vonta magára a jámbor sivataglakók figyelmét, hatalmasan megrakodva, utjok mentén boszúszomjból minden helyet fölégettek és elpusztították, sőt még a fákat is mind levágták, s mig az arab történetiró ugy beszéli el a dolgot, hogy Khatun királynő, fenyegetett országának megmentése végett, Obeidulláhval békét kötött, s magát egy millió diremnyi évi adó fizetésére kötelezte, addig másfelől mégis ugy találjuk, hogy alig három év eltelte után, Szaid bin Oszmán vezérlete alatt az arabok ujból megkezdették az ellenségeskedést Khatun ellen. A királynő Obeidullahval kötött szerződésére támaszkodva, váltig próbálgatta lecsillapitani az esküszegő arabok hadvezérét mindenféle ajándékokkal, de mindez mit sem használt. Szaid nem igen törődött elődje szerződésével, hanem az ajándékokat visszaküldötte s föltartóztathatatlanul nyomult előre Bokhara

---

[1]) Tabari szerint Abdullah egészen Taskendig nyomult volna elő.

[2]) A diremnek Johnson persa szótára szerint két penny értéke van, tehát a mi pénzünk szerint nyolcz krajczár osztr. értékben.

ellen. A fejedelemnő, a hosszas háborúk miatt kimerülve s a mi több, saját alattvalói nyakassága és ellenszegülése által is meggyengíttetve, ezuttal nem mert ujabb harczokba bocsátkozni s békét kötött; és minthogy Szaid, eltávozása utánra is magát biztosítandó, kezeseket követelt tőle, a királynő a leglázongóbb főurak közül 80-at átadott neki és igy legveszélyesebb ellenségeitől is megmenekült. A békekötés után azt követelte a kevély arab, hogy a fejedelemnő személyesen jelenjék meg táborában. Khatun [1]), ki, a mint mondják, feltünő szépségü nő volt, fejedelmi diszben mutatta be magát és a durva harczosra oly hatalmas benyomást tőn, hogy ennek szive azonnal heves szenvedélyre lobbant iránta, s egy oly viszony szülője lett, mely dalokban megénekelve még több száz évvel későbben is folytonosan élt a bokharai nép ajkain [2]).

Bokharát ily módon meglehetősen biztosítván magának, Szaid most már a keleten fekvő Szogdiát, s nevezetesen Szogd és Szamarkand városokat támadta meg. Az

---

[1]) Khatun királynőről azt hireszteli az arab, vagy jobban mondva mohammedán mende-monda, hogy ő még férje életében tiltott viszonyban élt ez utóbbinak egyik szolgájával, és hogy Tugsade is e viszonyból származott volna. Férje halála után némelyek a főhadvezért akarták a trónra ültetni, de ő (a királynő) fattyu-gyermekét (Tugsade-t) erőszakolta nyakukra, mi aztán csakhamar lázadást idézett elő.

[2]) Khatunnak Szaiddal való első találkozása alkalmából Narsakhi a következő figyelemre méltó adomát beszéli el. Hogy Bokhara fejedelemnőjének valami borzasztóan imposáns látványt nyujthassanak, bizonyos Abidullah bin Hazimnak megparancsolták, hogy egy tüzzel körülvett sátor közepében álljon föl. Ez izmos kinézésü férfinak feltünően vörös hajfürtjei és vörös szemei voltak, s minthogy a lángok fénye arczának az ó-iráni Bokharában akkor még szokatlan és ismeretlen szinét még inkább emelte, a királynő, mikor e rémalakot megpillantotta, elannyira megijedt, hogy futásnak eredt és csak sok fáradsággal birhatták a visszatérésre.

utóbbi helynek akkor még nem volt önálló uralkodója, hanem Szogd török tárkhánjának hatalma alatt állott, kit az arabok haddal megtámadtak s utoljára le is győztek. Mikor ezután Szaid Bokharán keresztül Khoraszánba visszatért, a bokharaiak a kezesek visszaadatását követelték tőle. Ő azt igérte, hogy az Oxuson tul eleget fog tenni kivánságuknak; itt ujból fölszólíttatván, a szabadon bocsátást Mervbe érkeztéig halasztotta, Merv után Nisáburt, Nisábur után Kufát jelölte ki a szabadonbocsátás helyéül, mig végre az előkelő transoxániaiak a Zerefsán üde partjairól erőszakos módon a napégette Arábiába szállíttattak, hogy a hazatérő harczosoknak diadaljelül szolgáljanak. Medinába érve Szaid elvétété tőlök kardjaikat, drága kövekkel kirakott öveiket, ruháikat és ékszereiket, a kevély fejdelmi sarjadékok rabszolgákká alacsonyíttattak le és e bánásmód önérzetöket annyira fölingerlé, hogy mindnyájan elhatározták: többre becsülni a vitézi halált a szégyenteljes életnél. A boszu érzetétől ösztönöztetve, Szaidot palotájában megrohanták, megölték s azután önmagukat is kivégezték. Ez Jezid bin Mervan khalifaságának idejében történt.

A hazatért arabok még el sem beszélhették a távoli és gazdag Szogdia minden csodáját, midőn Bokhara ujból föltámadott az arab főhatalom ellen és Muszlim bin Ziad[1]), ki Szaid után a khoraszáni helytartóságban következett, szükségesnek látta egy hadsereggel ismét az Oxus ellen nyomulni. A királynő megint segítségül hivta szogdi szomszédait, sőt állítólag északi Turkesztánból is kapott 120,000 törökből álló segítséget; de a roppant szám nem riasztá vissza a fegyvereik szerencséjében bizó arabokat, hanem ellenkezőleg Bokharát körülzárolták s az ostrommal

---

[1]) Tabari a nyomtatott török fordításban őt Iszlimnek nevezi, de Narsakhi elnevezése, melyet mi használunk, helyesebbnek látszik.

csupán addig késtek, míg a megérkezett ellenség száma iránt némileg tisztába jöhettek. Muszlim bin Ziad a kémszolgálatot Mohallabra, kiséretének egyik főbb tisztjére bizta; ez ugy vélekedett, hogy az ilyen hivatalra talán kevésbé magasabb állásu egyént is szemelhettek volna ki, azonban Muszlimnek ismételt parancsára elfogadá a megbizást. Minden ezredből [1]) egy embert kért magának s éjjel nagy titokban utnak indult. Mikor Muszlim másnap Mohallab küldetését a többi csapatoknak tudtul adá, az arabok zúgolódni kezdettek s igy szóltak: „Te Mohallab emirt azért küldötted előre, hogy a legjobb zsákmányt orrunk elől elkaparintsa; bezzeg ha csatáról lett volna szó, akkor bizonyára nekünk kellett volna elsőknek lenni.“ A legpiszkosabb kapzsiságtól sarkaltatva, csakugyan többen Mohallab után siettek, őt utól is érték, a ki, midőn észrevette őket, igy kiáltott feléjök: „Roszul cselekedtetek, mert mi titkon jöttünk ide, de ti most az ellent figyelmessé tettétek s most már könnyen rosz kimenetele lehet a dolognak.“ Mohallab mind a mellett is nem csüggedett el, hanem a jelenlevő arabokat összeszámította, kik épen 900 an voltak és alig hogy csatarendbe állíthatta őket, már is fölhangzottak az ellenséges harsonák s a törökök az első rohamban 400-at vágtak le a muszulmánok közül. A többiek vad futásban menekültek tova. Mohallabot nehány hivével együtt az ellenség körülvette, ki a legnagyobb veszély perczében fölkiáltott és hatalmas hangja, miként Narsakhi beszéli, elhatolt egészen az arabok táboráig, mely tőle fél ferszakh távolságra volt, a honnan aztán Abdullah bin Dsudan vezérlete alatt rögtön segítség is érkezett számára [2]). Földieik

---

[1]) A persa szöveg zászlót említ.

[2]) Miként Narsakhi beszéli, mialatt Mohallab segélykiáltása az egész tábort megrémítette, Abdullah bin Ziad épen ebédjét parancsolta

láttára Mohallab és övéi összeszedték utolsó erejöket s időközben az egész arab hadsereg is a csatába elegyedvén, a törököket megverték s a zsákmány oly nagy volt, hogy minden egyes harczosnak 10,000 dinár (körülbelül 800 frt) jutott osztályrészül. Hogy ily körülmények között Khatun királynőnek nem maradt egyéb hátra, mint magát a győzőknek megadni, magától érthető. Igy hát békét kötött. Az arabok visszatértek Mervbe, de nem azért, hogy az annyiszor kipusztított Transoxaniának békét hagyjanak, hanem inkább azért, hogy négyszeri beütés után egy oly hadvezér alatt lépjenek föl, kinek ügyessége, bátorsága és lankadatlan kitartása folytán sikerült a régi parszi müveltség utolsó szikráját is eredetének egykori bölcsőjében kioltani és az arab próféta tanait a Thien-San legtávolibb völgyeibe átültetni.

E hadvezér Kuteibe bin Muszlim volt, kinek Haddsads 86-ban (705) Transoxania meghódítását elrendelé. Minthogy pedig ő nem rablómenetekre és hiú kalandokra vágyott, hanem az ország végleges meghódítása és iszlamra térítése volt szándékában, rá nézve mindenekelőtt déli Belkh elfoglalása birt főfontossággal. Mervbe gyülekezett hadsergét szónoklatok és a koránból kiszemelt helyek elmondásával felbuzdítva, szószékéről harczi ménjére ült s még meg sem érkezett a régi Baktriába, mikor már a belkhiek elébe jöttek s őt nagy tisztelettel városukba vezették. E várost a khalifa uralma számára biztosítván, az Oxuson egy kerülőt tett és a mai Csihardsui-on át Mervbe visszatért [1]). Innen intézte Kuteibe 87-ben (705) hires hadjá-

elő, mire Abdullah Dsudan következőleg támadta meg őt: „Az isten lakasson jól; te, ugy látszik, nem is gyanitod, hogy mi a hadi veszedelem!“ Valóban jellemző buzdítás egy alárendelt tiszttől uralkodójához.

[1]) Tabari szerint Kuteibe, Mervbe visszatérő utjában Kumszek

ratát Transoxania ellen. Legelőbb is Beikendre támadott, s a sivatag szélére érkezve, az övénél jóval nagyobb számu ellenséges haderővel találta magát szemben, mely őt anynyira körülfogva tartá, hogy hónapokig sem érkezett róla semmi tudósítás és Haddsads a harczoló és veszélyben képzelt hitbajnokok jólléteért nyilvános imákat rendelt el. De azért Kuteibe mégis ki tudta kerülni az őt fenyegetni látszott katasztrófát. A bokharaiaknak sem tulnyomó száma, sem pedig ravaszságuk, a mennyiben Kuteibet a Haddsads haláláról terjesztette hirrel akarták visszatérésre birni, nem volt képes az arab vezér vas bátorságát megtörni. [1]) Az ütközetet elfogadja, a törököket egy napig tartó csatában megveri, kiknek egy része vad futás közben vész el, a másik rész a keményen megerősített Beikendbe huzódik viszsza, mely azonnal ostrom alá vétetett és bevétele az araboknak nem egy váratlan kemény küzdelmébe került. Ötven napig a mohammedánok minden fáradozása eredménytelennek bizonyult be. Végre a falakon sikerült rést törniök. Kuteibe az első benyomulóknak gazdag jutalmat igér, mely haláluk esetén az elhullott hősök gyermekeinek fog kiadatni. Ez igéret hatott. A várat bevették, az arabok bevonultak, de alig távozott el Kuteibe, midőn még utközben azt a hirt vette, hogy a beikendiek nyilt lázadásba törtek ki, Varka bin Naszr el Bahilit, a kit ő ott kormányzónak hagyott hátra, övéinek nagy részével együtt legyilkolták. Igaz ugyan, hogy a katasztrófát az arabok önmaguk idézték föl maguk ellen, mert állítólag, Varka egy beikendi lakosnak két szép leányát elragadta volna, miért aztán atyjok, hogy

---

és Veramise helységeket meghódította, de későbben Szogd és Fergana egyesült török csapatai keményen megverték őt.

[1]) Kuteibenék saját kéme, egy Tender nevü persa volt az, kit a beikendiek e ravaszságra rá tudtak birni. Ő hozta meg Kuteibének az álhirt, de ennek parancsából azonnal meg is ölték.

családja gyalázatát megboszulja, tőrt ütött az arab vezér testébe — mindamellett is a Kuteibe haragja nem ismert határt. Gyorsan visszatért, a várost kiraboltatá és elpusztíttatá, minden fegyverfogható férfit kard élére hányatott, sőt még a törökök félszemű vezérének sem engedték meg, hogy életét megvásárolhassa s a nőket és gyermekeket rabságba hurczoltatá. Miként beszélik, a tulajdonképeni beikendiek többnyire gazdag kereskedők voltak, kik Khina és a világ többi részei felé nagy kereskedést űztek s igy a háború alatt nem igen voltak oda haza; mikor aztán későbben haza tértek, nejeiket és gyermekeiket kiváltották, a város is aprónként ismét fölépült s csakis Beikend volt az egyetlen helység, mely ama pusztulásból, melybe az arabok beütései az egész országot döntötték, uj életre ébredt. Beikend eleste az arabokra nézve annál nagyobb fontosságu volt, mert e helyet a régi Transoxania délnyugoti kapujának tekintették; is egyszersmind Szogd és Rametin után a legvirágzóbb város is vala és megmérhetetlen volt a zsákmány, mely a győzők kezébe esett. Különösen egy bálványtemplomot említenek, melyben sok szobor állt tiszta tömör aranyból és ezüstből, melyek 40,000 drachmát nyomtak s egy bálvány szemeit két akkora gyöngy képezte, mint két galambtojás [1]. E két gyöngyöt Kuteibe a zsákmány nagy részével együtt Haddsadsnak küldötte, ki egy köszönő iratban fejezte ki a fölött bámulatát.

Könnyen elképzelhetjük, hogy mily mohón kapkodtak az arab sivatag kapzsi nomádjai a legyőzöttek fölhalmozott kincsei után. Az első, mit mindenikök szerezni akart magának, fegyverek voltak, melyekből a legjobbakat és legdísze-

---

[1]) Ama kérdésre, hogy honnan kerültek hozzájok e nagymértékü gyöngyök, a beikendiek azt felelték, hogy két madár hozta ide azokat idegen országból.

sebbeket eleitől fogva Ázsiának eme részében gyártották s noha Beikend nagy fegyverkészletei mind szétosztattak a katonák között, ez árúczikknek az erős kereslet folytán oly nagy ára lett, hogy egy lándsa 70, egy pánczél 200 drachmáért s egy paizs még drágábban kelt el. Ha tehát harczosokban nem volt is hiány, mert csupán a Beni Temim, Bekri és Abdul Kaisz törzs, melyek a Transoxania elleni hadjáratban főszerepet játszottak, 21,000 embert[1]) állított ki, annál kevésbé bővelkedett az arab hadsereg fegyverekben s talán e körülmény is sokat tett arra, hogy Kuteibe hódításai, jóllehet, hogy a turkesztáni sivatagtartományok déli határait már elfoglalva tartá, mégis oly hosszasan elhuzódhattak. Magával Bokharával Kuteibe még eddigelé nem bocsátkozott ellenségeskedésbe. Minthogy az ő politikája oda irányult, hogy a védelmi erőkben a nélkül sem igen gazdag várost mindenekelőtt északról és keletről remélhető török segédcsapataitól vághassa el, első sorban Vardan (a mai Vardanzi), Rametin és Szogd apró független fejdelmeit akarta megfékezni, hogy aztán Bokhara ellen annál több eredménynyel kezdhesse meg hadi müveleteit. Haddsads is ugyane terv követését parancsolta meg neki. 89-ben (698) elfoglalta Kes-t (Sehri Szebz) és Nakhsebe-t (Karsi), 90-ben (708) Vardan ellen akart vonulni, de e szándékának kivitelénél váratlan akadályokra bukkant, mert a török fejdelmek megelőzték őt és elébe jöttek. Ők ugyanis szövetséget kötöttek egymással s egyesült csapataikkal feltartóztatták őt utjában. Ez alkalommal Transoxania és Szogdia összes

[1]) Tabari szerint Kuteibe idejében az arab haderők imigyen álltak Khoraszán földén: A Beni Alie-törzs 9000 emberrel, a Bekri-törzs Hazim Elmunzir vezérlete alatt 7000 emb., a Beni Temim-törzs 10,000 emb., az Abdul Kaisz-törzs Abdullah bin Dsudan vezérlete alatt 4000 emberrel; ezeken kivül még a kufaiak 7000-en és az Abdul Kaisz törzsnek egy ága 4000 emberrel és igy összesen 41,000 ember.

fejedelmei sorakoztak Bokhara körül, sőt Fergana uralkodója és egy bizonyos Kurmogan [1]) is a távol keletről, kit a khinai császár unokaöcscseként emlitenek, csatlakozott hozzájok. Ugy látszott, mintha a közös veszély tudatában közös erővel akarták volna visszaűzni az arab betolakodókat, és hogy mennyire sarokba szoritották Kuteibet, ki akkor épen Vardan [2]) előtt állt, legjobban kitetszik a Tabari elbeszéléséből. Ez az iró azt mondja, hogy az arabok, minden oldalról körülvétetve, már a teljes leveretés veszélyében forogtak, nőik borzasztó jajveszékelést csaptak és arczaikat szakgatták; de Kuteibe sarkalásai és lelkesítő biztatásai nem engedték az arabok vitézségét egészen lelankadni. „Föl, föl gyermekeim, nektek e törököket minden áron le kell vernetek!“ kiáltozá ő a különböző törzseknek. Különösen pedig a Temim-törzset buzdítá ilyeténképen, melynek soraiból egy Kezim nevü harczias főnök, a Veki' bin Ebul Eszvad törzs [3]) fejétől e czélra kiszemeltetve, első volt, ki az ellenségre rohant s habár Tabari állítása az araboknak ez alkalommal nyert fényes győzelméről nagyon is kétségbe vonható, annyi mindazáltal bizonyos, hogy a törökök csataláncát szerencsésen áttörték, hanem a veszély elől csupán egy diplomaticus mesterfogás mentette meg őket. Ugyanis mikor Kuteibe átlátta, hogy a küzdelem uj-

---

[1]) Tabari Kutiganun-nak nevezi őt, de ugy látszik, hogy mind a két irásmód hibás, mert a khinai császár vélt rokona alatt valamely mongolt vagy ujgurt kell érteni, a kinek neve bizonyára nem hangzanék oly idegenszerüleg.

[2]) Narsakhi e helyet Vardannak es Vardunnak nevezi, Tabari ellenben Vardandszat-nak mondja; mai neve Vardanzi.

[3]) Tabari ide vonatkozó helyéből látható, hogy az arab nomádok minden törzsében két főnök volt. Egyik a tulajdonképeni seikh vagy reisz és ismét egy másik, a ki harczképes férfiak élén állt. Itt a Veki' bin Ebul Eszvad törzsnél az első értendő.

ból megkezdése teljes lehetetlenség, a szövetségesek öszszetartását ügyekezett megzavarni s minthogy a sokáig tartó egyetértés nem tartozik a török nemzeti jellem legerősebb oldalai közé, szándéka csakhamar sikerült is. Minthogy Szogd uralkodója [1]) aránylag legerősebb sereggel állt ki a síkra, Kuteibe főleg ennek a többiektől való elszakítását vette czélba. Egy Hujan (?) nevü nabathaei, kit Kuteibe diplomatikus küldetéssel bizott meg, e török fejedelemnek egy ütközet alatt azt a bizalmas közlést tevé, hogy szövetséges társai őt trónjától meg akarják fosztani és e titkos tervökkel csakis Kuteibe eltávozásáig várakoznak. „Mí pedig csak addig maradhatunk itt, a meddig a forró évszak tart“, — mondá a ravasz arab — „és a tél beálltával délibb vidékekre kell vonulnunk; ne felejtsd tehát, hogy északról jövő szövetségeseid a szép Szogdia bájaitól elragadtatva, nem egy könnyen fognak eltávozni. Jobb lesz, ha békét kötsz velünk s akkor szövetségeseiddel könnyen elhitetheted, hogy te ezt ama közelgő segédcsapatoktól való félelmedben tetted, melyeket Haddsads Kes-en és Nakhseben át utánunk küld. Ennyi tökéletesen elég lesz lépésed mentségére, mert a mi minket illet, bennünk teljesen megbizhatol.“ — Vajjon a török együgyű becsületesség, avagy valamely alaposabb indok birta-e rá a szogdit, bajos volna elhatározni, csakugyan tőrbe hagyta csalatni magát és titkosan az arabokkal békét kötött ama föltétel mellett, hogy két millió diremnyi évi adót fog fizetni s minthogy az ellenségeskedést azonnal megszüntette, a többiek is kénytelenek voltak visszavonulni és igy Kuteibe, ama nagy veszélyből, melyben hónapokon át lebegett, szépen kiszabadult.

[1]) Terkhun, miként Narsakhi épen ugy, mint Tabari, abban a hiedelemben, hogy ez tulajdonnév, nevezni szokták. Terkhun, tárkhán (magyarul tarkhán), a turáni népeknél bizonyos rangnak a neve. Lásd 1. jegyzet 21-ik lapon.

Hogy ez alkudozásoknál a szamarkandi tárkhán huzta a rövidebbet, említenünk is alig szükséges. A békekötés daczára is Kuteïbe azon ürügy alatt, hogy több mecsetnek szerződésileg engedélyezett fölépítését akarja siettetni, nem ugyan kőmiveseket, hanem 4000 fegyveres arabot szállásolt el a városban s mikor a tárkhán e gyalázatos árulásért boszut akart állani, az arabok őt hiveivel együtt megrohanták és legyilkolták [1]) Magát Szamarkandot kizsákmányolták. A foglyok közt volt Jezdedsirdnek, az utolsó szaszanidának egy leánya is, kit Velid khalifának ajándékoztak és az ott talált arany bálványképek s más mindenféle arany tárgyak, mint mondják, 50,000 miszkalnál többet nyomtak.

Most már ideje volt, hogy az arab hadseregnek a valóban megérdemelt nyugalmat egyidőre megadják. Kuteibe tehát Mervbe huzódott vissza, s a durva évszak alatt ott maradott és miután Irakból és Khoraszanból tetemes pótcsapatokat vont magához, következő tavaszszal, 91-ben (709) Bokhara ellen indult, hogy elődeinek törekvéseit egy végleges eredményü hadjárattal megkoronázza. A Zerefsan melletti fővárosban — Narsakhi szerint — még mindig Khatun királynő tartá kezei közt a kormány gyeplőjét, a mi ama rendkivül magas életkor mellett, melyet ez ideig elérnie kellett, kissé hihetetlennek hangzik, — de bár ő, vagy bárki más állott is akkor az ügyek élén, annyi bizonyos, hogy minden további ellenállást haszontalannak tartott és Bokhara, mely háromszor hódíttatott meg és a mohammedán hitre történt háromszoros áttérése daczára is megint

[1]) Egy másik versio igy adja elő a dolgot: „Az évenként fizetendő adó gyalázata későbben saját alattvalói közt lázadást idézett elő, melyben őt letették, de szégyenét nem tudta tulélni és saját kardjába rohant.

csak ősi nemzeti vallásához tért vissza, most már negyedszer tárta föl kapuit, hogy a benyomuló ellenséggel együtt ama vallást is elfogadja, mely falai között kezdetben a leghevesebben üldöztetett, későbben pedig a legbuzgóbban ápoltatott, s mely még ma is, a midőn az iszlam Ázsia minden részében erkölcsi pusztulásnak indult, ott épen abban az öltözetben lelhető fel, a melyet az első khalifák adták rá.

S mégis mily nagyok és sokfélék voltak a harczok, melyeket Kuteibének a Buddha és Zoroaszter tanának nyakas követői ellen küzdenie kellett! A dolgok politikai átalakításával, ugy látszik, az arab vezérnek nem sok baja lehetett, mert a város elfoglalása után az uralkodó khudat (fejedelem) méltóságában ama föltétel alatt erősíttetett meg, hogy melléje egy, a khalifa által kinevezett alsóbb rangu hivatalnok állíttatik, a ki azonban később emir czimmel egyedüli uralkodóvá lőn s a tulajdonképeni fejedelmet egészen háttérbe szorítá, és hogy a khudat a khalifának évi adó fejében 200,000, a khoraszáni kormányzónak pedig 10,000 diremet fizet, — sőt ezenkivül az ottani nyilvános fürdők tiszta jövedelmének felét is oda kellett adnia a Bokharában letelepült araboknak. Ez általában véve nem oly erős politikai elnyomatás, mint az, melyet későbben az iszlamhivő Bokharának más moszlim hódítóktól türnie kellett, de annál érzékenyebben vehették a büszke bokhariották amaz erőszakos rendszabályok sulyát, melyekkel az arab próféta tana rájok tukmáltatott. Mivel észrevették, hogy sokan, kik a hódítás iszonyaitól való félelmökben nyilvános hitvallást tettek, mély titokban [1]) vagy az éj csendjé-

[1]) E rejtett kultusz emlékeül még ma is meg van Bokharában egy földalatti mecset, melyet Meszdsidi Mogan-nak (a tüzimádók mecsetének) neveznek.

ben a régi kultuszt annál nagyobb buzgalommal gyakorolták, azt a parancsolatot adták ki, hogy minden bokharai tartozik házának fele részét egy arabnak átengedni. Ezek tehát kémek voltak a család kebelében, kik az ujonnan áttértekre fölügyeltek, őket a szertartásokban oktatták s makacsság esetében a hatóságnál bejelentették. Sőt a vallásosságot ez időben pénzzel is jutalmazták, mert aki a pénteki imádságra a Meszdsidi Kuteibe-ben, mely 94-ben (712) épült, megjelent, jutalmul 2 diremet kapott. E mecsetben és ama nyilt imádkozási helyen (Moszalla), mely a Rigisztánból alakíttatott át, eleinte az imádságoknál a test ritualis mozdulatait, a térdhajtásokat stb., az imam vezényszavára szokták megtenni, s hogy az isteni könyv szent szavait mindenkire nézve érthetővé tegyék, a koránt nem arabul, hanem persául olvasták föl [1]), a mi egyébiránt oly rendszabály volt, mely a mai moszlimeknél mindenütt a legmélyebb borzalmat idézné elő, mert egy általánosan elterjedt nézet szerint e csodaművet idegen nyelvre átfordítni akarni a leggonoszabb merénylet lenne. A harcz, melyet a parszismus hivei Mohammednek rájok erőszakolt tana ellen folytattak, ugy látszik, hogy nemcsak szerfölött heves, hanem egyszersmind nagyon hosszan tartó is lehetett, mert miként az eme korból fennmaradt gyér tudósítások tanusítják, Bokhara mohammedánjai az első évtizedekben csak fölfegyverkezve mehettek a mecsetekbe vagy nyilvános helyekre. Daczára, hogy a bennszülötteknek az iszlam fölvétele után a fegyverviselés nem volt megengedve, mégis nagyon gyakran a legkomolyabb jelenetek fordultak elő Bokhara ut-

---

[1]) Mostanáig csak Bombay-ban jelent meg egy kőnyomatu korán a sorok közé szurt persa fordítással ellátva, melyet a nyugoti mohammedánok ugyan elvetnek és kárhoztatnak, de a tapasztalatlan turkesztániak nagyban vesznek.

czáin. Legnyakasabbakul Bokhara pátricziusai vannak emlegetve, mint a kik valahányszor a mecsetek látogatására szólíttattak föl, mindannyiszor kőzáporral szoktak felelni, mely magaviselet az arabokat elannyira föllázította, hogy később rájok rohantak, palotáikat kirabolták és szétrombolták, s minthogy ez épületek használható anyagát mecsetek építésére használták föl, az történt, hogy igen sok iszlamita imaháznak olyan ajtói voltak, melyet, miként Narsakhi beszéli, a bálványimádásra vonatkozó mindenféle képekkel és faragásokkal voltak borítva, — sőt a mi még csodálatosabb, ilyen ajtók a szunnita iszlam nagy megbotránkozására még 300 év mulva is voltak láthatók! Később, mikor látták, hogy még e kényszerrendszabályok sem felelnek meg a várakozásnak, Bokhara városát a szó szoros értelmében kiragadták a benszülöttek kezei közül és az arabok közt felosztották; igy például a füszerkereskedők [1]) kapujától a várkapuig terjedő rész a Noszszairi-törzsnek, egy másik rész meg a jemenieknek jutott, s ismét mások egy külrészt kaptak egy keresztyén templommal együtt, melyet természetesen azonnal mecsetté alakitottak át. Hasonló szigorral jártak el Szamarkandban is. Itt is be kellett szolgáltatni minden fegyvert, s az idegeneknek, a kik városba jöttek, miként Tabari beszéli, bizonyos meghatározott időre a kezeiket lepecsételték s a ki éjnek idején házát engedély nélkül elhagyta, halállal büntették.

A mi Kuteibe-t illeti, ő a helyett, hogy az ügyek megszilárdulását Bokharában csak némileg is bevárta volna, csakhamar folytatni kezdé hóditó hadmenetét Kelet felé.

---

[1]) Der-i-Áttaran, miként az eredeti szöveg mondja, mint látszik délnyugotra feküdhetett, mert ez irányban, t. i. a karaköli kapu közelében ma is létezik egy Mahalle-i-Attaran (Füszerkereskedők városrésze).

Ugyanis 93-ban (711) Ferganát, a mai khokandi khánságot támadta meg, és azt meghódítva, innen a Terek-szoroson keresztülvivő régi uton keleti Turkesztánba nyomult, melyet mi khinai Tatárországnak is szoktunk nevezni. Itt a még elkülönítve élő uigur fejedelmekkel találkozott össze, kiket könnyen le is győzött, noha nehányan közülök északi Dzongariából Kalmük segédcsapatokat vontak magukhoz. A mint beszélik, az arabok barangolásaikat be egészen Kanszu tartományig kiterjesztették, s habár az arab próféta tana Kasgaron, Khotenen és Turfanon tul csak később verhetett is erős gyökereket, mert még több századdal későbben is a mohammedán hit mellett a keresztyénség s a buddhizmus szintén számos hivet számlált itt, de mind a mellett mégis nevezetes tény marad, és a mai kelet-turkesztániak nem kevésbé büszkék rá, hogy az utóbb említett helyek az arabok egyszeri megjelenésére azonnal az iszlamra tértek, daczára, hogy épen a Thien-Sán-hegység völgyvidékei voltak akkortájban a legbuzgóbb buddhizmus székhelye. A Velid khalifa halálának hire Kuteibet visszatérésre indítá; nem ok nélkül félt az uj khalifa Szuleimán bin Abdul Melik haragjától, s hogy annak tettleges boszuját kikerülhesse, megelőzte őt és nyilt lázadásban tört ki ellene. A mint látszik, Kuteibe nem örömest lépett e térre, s csak mikor észrevette, hogy az uj khalifa ő ellene, Khoraszán hatalmas helytartója ellen, nyiltan föllépni nem merve, titkon seregei közt igyekezett pártot szerezni magának, csak akkor mondta föl neki az engedelmességet. Még ebben is a legnagyobb elővigyázattal járt el. A hirnöknek, a ki az erről szóló iratot átviendő volt, még két más levelet is adott át. Az egyikben hűségét tanusító nyilatkozatok, a másikban Jezid, Mohallab fia elleni megvetésének kifejezései voltak irva, kitől Kuteibe mint versenytársától leginkább félt s nyiltan kimondotta, hogy ha őt ez utóbbi

miatt helyéről visszahivnák, fegyverrel is ellenszegülne. Minthogy Kuteibe nem ok nélkül gyanítá, hogy Jezid folytonosan a khalifa közelében van, azt parancsolá a hirnöknek: „Csak az első levelet add át; de ha látod, hogy Szuleiman azt Mohallab fiával is közli, akkor nyujtsd át a másodikat is; ha ezt is elolvastatja Jeziddel, akkor aztán szolgáltasd át a harmadikat is.[1]) A hirnök, a ki a khalifa mellett Jezidet is ott találta, ugy cselekedett, miként neki parancsolva volt. Szuleimán tette magát, mintha mi sem történt volna, a hirnököt kegyelemben elbocsátotta, ki még jóformán vissza sem térhetett urához, a midőn ez, a küldetés kimenetelét előre sejtve vagy pedig arról hihetőleg jó eleve hirt véve, már a lázadás lobogóját kitüzte. De Kuteibe hadseregében, melyet ő oly sok fényes győzelemre és oly roppant gazdagságra segített, keservesen csalódott. Ha fivérének, Abdurrahmannak tanácsát követi vala, t. i. hogy Transoxaniába huzódjék vissza és ott független birodalmat alapítson, akkor az a lázongó szellem és kalandszomj, mely ama vidékeken uralkodott, bizonyára könnyebben czéljához segíthette volna őt. De ő ragaszkodott ama határozatához, hogy Mervben marad, mert emberei megbizhatóságában erősen hitt. Az elhatározó pillanatban ezekhez egy beszédet intézett, melyben Khoraszan tartománynak ő általa történt szerencsés kormányzására s ama nyomorra és rendetlenségre czélozgatott, mely az ő tehetetlen és kicsapongó utódának uralkodásából származhatnék. Hiába veté szemökre, hogy őket mint koldusokat vette föl seregébe és most a török és persa fejedelmek kincseiből meggazdagodtak. Süket füleknek prédikált. Szavai az ellene összeesküdteket, kiknek élén Veki' bin Ebul Eszvad és Haszan bin

---

[1]) Lásd: Weil: „Geschichte der Khalifen." Mannheim 1853. I. k. 556. lap.

ijasz álltak, csak annál gyorsabb tevékenységre tüzelték, s mikor ő az összeesküvést fölfedezve, az utóbbi pártütőt kézre akarta keríteni, ezek rá támadtak és megölték őt egy elkeseredett harcz után, melyben fivérei közül többen ama csekélyszámu hivek élén, kik a vár védelmére elősiettek, életöket áldozták föl érette [1]).

Igy végzé be a 96-ik év (714) Zilhidse hónapjában, alig 47 éves korában tettdus életét az az ember, ki a mohammedán hit számára a távol Keleten egy nagy és hatalmas birodalmat alkotott, ki a Zoroaszter tanának, ama halálos seb után, melyet az Kadesziánál és Nahrevannál kapott, a kegyelemdöfést megadta és az iszlamot oly földre ültette át, mely a fanatismus és rajongás számára eleitől fogva legtermékenyebb volt.

---

[1]) Tabari épen oly érdekes, mint megindító módon beszéli el ama szerencsétlen vég egyes részleteit, melyet Kuteibe ért. A harczosoktól, kik a hosszu háborúkban vele oly sok veszélyt és viszontagságot megosztottak, azoktól az emberektől, kiket ő gazdaggá tett, sőt még saját rokonaitól is elhagyatva, kik természetesen a khalifa ellen való föllázadásnak még a gondolatától is visszarettentek — életének végső óráiban csak igen kevesen maradtak oldalánál. Kastélyát ellenség vette körül, istállóit lángok emésztették föl, s a küzdelem utolsó órájában ló nélkül hagyatva, gyalog kellett elleneivel szembe szállnia. Mikor hozzátartozóit a legelső megtámadók közt vette észre, állítólag a következő verset mondotta volna:

Fájdalom! a népkegy olyan mostanában,
Mindig arra fordul, hol a napsugár van.

Először valami Dsehm nevü ember találta őt nyillal, ezután kardjával egy másik darabokra vágta őt.

III.

POLITIKAI ÉS VALLÁSOS ZAVARGÁSOK AZ ARAB URALOM ALATT.

96 (714 — 261 (874).

Az arab foglalás folytán Bokhara és egész Turkesztán Khoraszán tartomány kiegészítő részévé sülyedt alá, a büszke főváros a Zerefsán partján, a gazdag Beikend és ipardús Fergana ama parancsszótól függtek, mely Mervi-Sah-Dsihan-ból (Merv, a világ királynője) hangzott feléjök. Bokharának épen ugy, mint Szamarkandnak saját emirjei voltak ugyan, de ezek csak a khoraszáni helytartó szolgái valának és hatalmi körük igen korlátolt volt. — Ezért hát Transoxania története ez időtől kezdve csakis azon arab főurak üzelmeivel áll szorosabb összefüggésben, kiket a bagdádi és damaszkusi khalifák birodalmuk eme keleti határtartományába [1]) küldözgettek s állami függetlensége csak abban az időben veszi ujból kezdetét, mikor a szamanidák az Oxuson túl trónjokat fölállították, s a vazallczimet a Tigris partjairól csakis vallási okokból fogadták el. Az

[1]) Amaz elterjedés daczára is, melyet az iszlam mindjárt kezdetben egészen a Thien-Sán völgyvidékeiig talált, a khalifák hatalma csupán Khokandra terjedt ki és itt is csak a nyugoti részre. A khalifaság keleti határául voltaképen csak a Jaxartes, vagy, mikéut az arabok nevezték, Szihun tekinthető.

arab kormányzás e több mint 150 évig tartott korszaka folytonos villongások, belső pártharczok és lázongások szakadatlan lánczolatát képezi, melyeket vagy maguk a khoraszáni helytartók, vagy pedig eme tartományok örökösen nyugtalan népelemei idézték elő. A határtalan kapzsiság, részint hogy maguk meggazdagodhassanak, részint pedig, hogy gazdag ajándékok által a khalifák udvaránál kegyben maradhassanak, az igazhivők fejedelmeinek képviselőit rövid időn megmérhetetlen kincsek birtokába juttatá [1]) s minthogy a központtól való nagy távolság a teljes függetlenség utáni vágyat bennök csakhamar fölébreszté, másfelől meg a harczkedvelő transoxaniaiak mindig kész zsoldosokként sorakoztak a lázongók oldala mellé, igen könnyü felfogni, hogy Khoraszán mindjárt kezdetben miért adott annyi dolgot a khalifáknak s miért volt itt oly ritkán lehetséges a nyugalom helyreállítása.

Kuteibe helyére, kit, a mint láttuk, csak fényes győzelmei juttattak végromlásra, 97-ben (715) Szuleiman Khalifa Jezid bin Mohallabot nevezte ki. Ennek legelső teendője természetesen az volt, hogy a Kuteibe által kinevezett összes hivatalnokokat hivataluktól, sőt későbben vagyonuktól és szabadságuktól is megfosztotta. Szuleimán uralkodása alatt senki se mert önkényének határt szabni, de mikor ez utóbbi meghalt, Omar bin Abdul Aziz, ki őt a khalifaságban követte, kénytelen volt épen ugy bánni el vele, miként Szuleimán Kuteibe-vel cselekedett. A hatalom és gazdagság, melyre Jezid bin Mohallab két év leforgása alatt eljutott, a khalifát gyanakodóvá tette, s minthogy félelme

[1]) Ama colossális gazdagság példájául, melyekhez az arab hivatalnokok Khoraszánban jutottak, Tabari állítását idézhetjük, a ki azt mondja, hogy mikor a felkelők Rafi bin Leith lázadásakor a szamarkandi kormányzó házát kirabolták, abban körülbelül három millió drachmát találtak.

egy netaláni lázadástól meglehetősen igazolt vala, meg akarta őt előzni és Jezid letételének tisztjét Moszlemára bizta, ki épen akkor a görögök ellen viselt háborút. — Később azonban őt magát hivta meg magához [1]. Jezid engedelmeskedett a parancsnak, de mikor Basszránál kikötött, elfogatott és börtönbe vettetett, a melyből csak 101-ben (719) Omar halála után szabadult ki, s csak hosszas harczok után, melyeket Jezid bin Abdul Melik khalifasága alatt Moszlema vivott ellene, tudták őt legyőzni és megölni. Helyébe most már Moszlema lépett, ki Bokhara és Szamarkand kormányzását Szaid bin Amru ul Dsarsira bizta, s minthogy az utóbbi zavargások alatt Fergana az arab uralomtól elszakadt, Szaid egy hadsereggel annak fejdelme ellen vonult, kit Khilidsnek [2] neveztek, váltakozó szerencse után legyőzte őt s gazdag zsákmánynyal terhelve tért vissza Bokharába. Ezalatt azonban alig telt el nehány év, midőn Hisam Khalifa uralkodása idejé-

---

[1] A levél, melylyel őt magához hivta, következőleg hangzott: „A könyörülő és kegyelmes isten nevében. Én, istennek szolgája, Omar, az igazhivők fejedelme, Jezid bin Mohallabhoz Oh Jezid, tudd meg, hogy Szuleimán (t. i. az ő elődе), egy szolga isten szolgái között, kinek a mindenható kegyet és uralkodást ajándékozott, e mulandó viszonyból az örök életbe költözött. Ez utódjául engem rendelt s utánam Jezid bin Abdul Meliket, ha ő életben találna maradni. A kötelességek, melyek reám háramoltak, nem csekélységek, mert a muszelmánok összes ügyei fölött kell őrködnöm. Ime, még eddig meg is hódolt nekem valamennyi moszlim. Hódolj meg te is, és a rád bizott népet szólitsd fel a nekem való meghódolásra. Tégy Khoraszánban hivatalodba egy helyettest és jöjj hozzám." Mily nagy a különbség a hatalom zenithjén álló mohammedán uralkodók emez egyszerü és szabatos iratai és a későbbi fejedelmeknek a nevetségessel határos bombasztjai között!

[2] Lásd 2-ik jegyzet 13-ik oldal, az első fejezetben. Az arab irók a török törzs nevét itt is saját fejedelmökének tartják.

ben 106-ban (724) a nyugtalan törökök Transoxaniában ismét mozogni kezdettek, Szamarkandot magukhoz ragadták s egy nagyobb arab hadsereg megjelenését tették szükségessé. Khalid bin Abdullah, Khoraszán akkori helytartója, fivérét Eszedet, egy inkább szelid lelkületü, mint harczias férfit, küldé oda, ki három teljes évig fáradozott abban, hogy a nyugalmat helyre állítsa, de mind hiába, sőt utoljára tetemes veszteséggel kellett visszahuzódnia. A szerencsétlenségek miatt, melyeket Eszednek szenvednie kellett, fölboszankodva, Hisám letette őt és helyére Eszres bin Abdullah-t küldé, a kinek azonban a dolog semmivel sem akart jobban sikerülni [1]). Szamarkand törökjei, valószinüleg Ferghana és keleti Turkesztán khakánjai által is támogattatva, több mint 100,000 emberből álló haderőt szereztek össze és Dsendebnek, az ujonnan kinevezett khoraszáni kormányzónak, személyesen kellett síkra szállnia ellenök. Hadseregének előörsét Ebu Bahr el Darimi képezte, ki 10,000 emberrel Beikenden át Szamarkand felé küldetett, mig maga Dsendeb Belkhen keresztül vette utját. A szamarkandi Khakan, kinek zászlói alatt Tabari állítása szerint 120,000 ember állott, mindamellett is mégse mert az arab sereg zömével megmérkőzni; Dsendebet kikerülte, de annál nagyobb dühvel támadta meg Szevretet, a ki utjába vetődött s kinek borzasztó vereséget készített. A 20.000 mohammedán közül, kiknek élén maga Szevret is elesett, egyetlen lélek sem tudott megmenekülni. Dsendeb keserű könyeket sirt, mikor e katasztrófáról hirt vett, s ámbár hogy a koránnak

[1]) Tabari szerint Eszres mindjárt kezdetben 1000 embert veszitett, kik a Bokharában letelepült Beni Temim törzshöz tartoztak. Később állitólag megverte a törököket s mégis Belkhbe huzódott vissza; oly ellenmondás, mely legjobban bizonyít föltett czéljának meghiúsulta mellett.

eme tételével vigasztalá magát: „Istentől származtak és istenhez kellett visszatérniök", azonközben mégse mulasztá el Khoraszán és Tokharisztán legnagyobb városaihoz egy fölhivást meneszteni, melynek következtében azonnal 43,000 embert gyüjtött zászlói alá, kikkel a törököket ujból megtámadta, keményen megverte [1]) és Naszr bin Szejjárt Szamarkandban hátrahagyva, győzelmesen tért vissza Mervbe, hol nem sokára meg is halt. Utána Eszed bin Abdullah lett Khoraszán kormányzójává, de előbb még vetélytársát Harith bin Serih-et kellett volna láb alól eltennie, hanem az ellene vezetett hadmenet alatt Belkhben a halál elérte.

A törökök hatalma ez utóbbi arab hadjárat alatt némileg ugyan megtört, de azért a belső pártvillongások Transoxaniában egészen addig tartottak, mig a hatalom gyeplői Khoraszánban Naszr bin Szejjar vas kezeire bizattak. E ritka erélyü és óvatosságu férfit, ki, a mint láttuk, már előbb is parancsnokolt Szamarkandban, Hisám kevéssel halála előtt, mely 125-ben (742) következett be, nevezte ki s nagy tehetségeinek legjobb bizonyítéka már csak ama körülményből is eléggé kitünik, hogy őt Khalifának, u. m. Hisamnak, Velidnek, Jezidnek, Ibrahimnak és Mervan bin Mehemmednek, mely utóbbi 132-ben (749) halt meg, uralkodása alatt képes volt hivatalában megmaradni s utoljára is csak az Omejjadok bukásával, kiknek ő legbuzgóbb hive volt, buktatta meg 129-ben (746) őt magát is Ebu Muszlim. Az első lépés, melyet Naszr uj hivatalában tett, Transoxania és Fergana török hordáinak teljes alá-

---

[1]) A török Khakán épen Szamarkand körülzárolásával volt elfoglalva, hova a mohammedánok nejei és gyermekei menekültek volt. Dsendeb tehát a legjobb időben érkezett s győzelme következtében roppant zsákmányt szedett el a törököktől.

vetése volt, melyek eleitől fogva legharcziasabb elemei voltak e vidékeknek s az araboknak legtöbb dolgot adtak. Hadjáratát, mely Fergana keleti határaiig, sőt egész Kasgárig kiterjedt [1]), a legjobb eredmény kisérte; nemcsak fegyverhatalommal győzött, hanem emberiességével és igazságérzetével is, és talán épen eme tulajdonságainak lehet tulajdonítani, hogy egyszerü szíjgyártó-inasból [2]) magát

[1]) Narsakhi beszéli, hogy Naszri Szejjár Khokand elleni hadmenetében Bokharán vonult keresztül s ottan Tugsade leányával összekelt. Mikor a ramazán alatt Tugsadeval sátra előtt ült, Bokhara két előkelő lakója járult elébe, hogy mind Tugsade, mind pedig Fazil bin Omar, akkori bokharai emir igazságtalanságai ellen panaszt emeljenek. Minthogy Naszr épen e kettőt téritette át az iszlamra, s rájok kiváló gondja volt, Tugsadetól titokban a tényállás felől tudakozódott. A panaszosok ugy vélték, hogy Tugsade őket csak rágalmazza és romlásukat óhajtja. Ezért boszút forraltak s Tugsadet és Fazilt Naszr sátora előtt meg is támadták. Tugsade halálosan megsebesítve a földre rogyott. Naszr saját vánkosát adta át neki támaszul s házi orvosát is, Karadset előhivatta; de Tugsade meghalt és Narsakhi azt a bizarr megjegyzést toldja még hozzá, hogy halála után szolgái a hust csontjairól leszedték.

[2]) Ebu Muszlím, tulajdonképeni nevén Abdurrahman bin Muszlim, Khoraszanból a Beni Adsel törzsből származik és fiatal korában szíjgyártó mesterséggel foglalkozott. Mikor nehány hirhedett siita Khoraszánból Mekkába zarándokolt, ő is hozzájok csatlakozott s már az említett városban ugy mutatott rá az Abbasszidák főnöke, Mehemmed Ali ben Abdullah, mint azon emberre, ki esze és bátorsága által családját uralkodásra fogja segíteni s buzdította Ebu Muszlim társait, hogy szükség esetén segítségére legyenek. Khoraszánba visszatérve, Ebu Muszlim várt addig, mig Kermani, egy hatalmas fejedelem Persia déli részén, Naszr-ral nyilt ellenségeskedésbe bocsátkozott s minthogy jól tudta, hogy a győzelem az előbbinek részére fog hajlani, csakhamar hozzácsatlakozott s nemcsak Naszr bin Szejjarnak, hanem az omejjadoknak is hadat izenve, Khoraszán lakóit fölhivta, hogy az Abbaszidáknak hódoljanak. Először valami 1000 ember csatlakozott hozzá, de pártja csakhamar oly hatalmassá nőtte ki magát, hogy

uralkodóház-alapítóvá felküzdeni tudó Ebu Muszlimnak nem sikerülhetett azonnal egész Transoxaniát a maga részére megnyerni. Hogy épen ugy Transoxania, mint Kharezm törökjeit könnyü volt megnyerni az Abbaszidák fekete lobogójának, sőt hogy ők azt lelkesültséggel állták körül, ama nagy tiszteletből is látható, melylyel az özbegek és turkomanok Ebu Muszlim nevét mai napig is emlegetik [1]), de hogy az ország iráni őslakossága, t. i. a tadsik Naszr zászlói alatt harczolva, az Omejjadok ügyének sokáig hivei maradtak, azt a meglevő történelmi forrásokból eléggé be lehet bizonyítani. Az ellenállás, melyet Naszr bin Szejjarnak épen ugy túlnyomó hatalmával, mint kecsegtetéseivel szemben tanusított, teljes tiszteletünket érdemli meg, mert halála által, mely őt futása közben érte el, az Omejjadok hatalma Khoraszanban tönkre jutott; de másfelől Ebu Musz-

---

Naszr bin Szejjar képtelen volt vele megküzdeni és minthogy segítségért bármerre is hiába fordult, végre is félre kellett vonulnia, és a mai Teheran közelében meghalt. Igen derék segítőtársra lelt Ebu Muszlim Kahtaba, iszfaháni emir személyében, ki neki Görgen, Kum, Kasán, és Iszfahán tartományokat, sőt majdnem az egész Persiát is meghódította, az Omejjadok hiveit mindenütt megsemmisítette és Ebu Muszlimot az abbaszszidák jogszerü emirjeül kikiáltotta. Későbben Kahtaba egészen Kufáig nyomult előre s az Eufrates partján közte és az omejjadok közt döntő csatára került a dolog, melyben ő ugyan életét veszité, de csapatainak fényes győzelme által az abbaszidákat a khalifaság trónjára juttatá.

[1]) Én Ebu Muszlim életéről és müködéséről egy terjedelmes történeti kéziratot láttam Közép-Ázsiában (lásd kagatai nyelvtanulmányaimat, 37. l.), s még csak azt akarom még hozzátenni, hogy a turkománok őt törzsrokonuknak tartják, ki látnoki tulajdonokkal lévén felruházva, egy végpusztulással fenyegető korban az iszlamot a megsemmisüléstől megmentette. A balladákban, melyekben őt a török dalnokok dicsőitik, Rusztemhez hasonló hősnek van feltüntetve, ki leginkább a hitetlen persákkal bibelődött.

lim ügyessége is megérdemli csodálkozásunkat, ki bámulatosan rövid idő alatt Transoxania összes törökjeit a maga részére tudta nyerni, a kik aztán annyira ragaszkodtak hozzá, hogy benne valami emberfölötti lényt láttak, sőt a mai özbegek és turkománok ajkán igen sok rege csodatettekben és vitézségben őt Ali Khalifához hasonlítja. — Anynyi bizonyos, hogy Ebu Muszlim volt az, kinek befolyásos egyénisége által a török nép hadászati felsősége Nyugot-Ázsiában, habár csak közvetve is, legelőször is érezhetővé vált [1]. Sőt a mint látszik, a végzet ugy akarta, hogy az abbaszidák fekete zászlója, melyet a turaniak emeltek föl, ismét ugyancsak a turániak által tiportassék porba.

Ha tehát oly férfiak, mint Naszr bin Szejjar és Ebu Muszlim Transoxaniát teljesen sakkban tartották is, azért részint a siiták és kharidsiták felekezeti harczai, részint pedig a vallásos alapon nyugvó dynastia-változás a khalifaságban, melyek akkor az egész iszlamita világot alapjaiban megrendítették, Turkesztán lakóinak lobbanékony kedélyére mégsem lehettek minden hatás nélkül. Valamint Persiában az elnyomott nemzeti érzület a siita felekezeti buzgóság leple alá rejtőzve szállt síkra az arab uralom ellen, épen ugy Transoxaniában is a vallást használták azon emeltyűnek, melylyel az arabok zsarnokságát és önkényét sarkaiból kibillenteni megkisérlették. Ez érzelem' első nyilvánulása Bokharában mutatkozott, s még pedig épen ugy, mint a törzsrokon irániaknál, egy, a siita felekezet érdekében kitört forradalomban. Ebu Muszlim khoraszani uralko-

[1]) Az előbbi jegyzetben emlitett és Ebu Muszlimról irott munka szerint, ama hadsereg legnagyobb része, mely Kahtaba vezetése alatt az omejjadokat megverte, törökökből állott, mi ama hatalmas befolyás mellett, melyet Ebu Muszlim Khoraszánban és Transoxaniában gyakorolt, könnyen kimagyarázható.

dása alatt történt, hogy bizonyos Serik bin Seikh ul Mehdi, egy vakbuzgó siita, a lázadás lobogóját kitüzte; oly khalifát akart, ki egyenes ágon Alitól származzék s kiáltványaiban ezeket hirdette: „Elég szenvedést okoztak már nekünk a mervániak; most hála istennek megszabadultunk tőlök, miért vennők hát most megint az Abbasszidák igáját a nyakunkba? Most már a profétának egy valódi utódát akarjuk uralkodónkul!“ — Nevezetes, hogy nemcsak a Zerefsán melletti főváros népességének legnagyobb része csatlakozott hozzá, de sőt még az akkori prefectus Abdul Dsebbar bin Saib és a khahrezmi emir is párthivei voltak s föllépését, miként könnyen elgondolható, jelentékeny haderő támogatta. Mikor Ebu Muszlim ez eseményről értesült, Ziad bin Szalih tábornokot 10,000 emberrel azonnal Bokharába küldötte, ki a felkelőket a város előtt találta s egy 37 napig tartó csatában Seriknek az övé fölött számra nézve tulnyomó hadseregétől nem egy sulyos veszteséget szenvedett. A siita pártütők éhségtől kényszerítve végre kénytelenek voltak erős állásukat odahagyni s Nukendébe üzettek, a mely helység gyümölcsgazdagságáról volt nevezetes és itt egy nagy csatában tökéletesen tönkre tétettek. Nukende a lángok martalékává lett és Ziad, a helyett, hogy Bokharába tért volna vissza, utját Szamarkand felé folytatta, hihetőleg, hogy az ott is elharapózni kezdő siita pártüzelmeket gyökerestől kiirtsa.

Habár tehát a siiták felekezete Turkesztánban mindjárt csirájában elfojtatott s a moszlim államtest távol keleti részében nem volt képes szakadást előidézni, mindamellett is alig 25 év leforgása után ismét oly nagy zivatar támadt, melynek majdnem sikerült, az iszlamnak a turkesztáni sivatagtartományok laza homoktalajába csak száz év előtt vérrel átültetett palántját a nélkül is gyönge gyökereivel együtt kitépni. E vihar Mokanna hamis profétának,

az ugynevezett khoraszáni „elfátyolozott profétának" megjelenése volt, ki 150-ben (767) tanával Transoxaniában lépett föl és oly háborút idézett elő, mely 15 évnél tovább tartott és oly rázkódást vont maga után, a milyet még a későbbi századokban sem tapasztaltak.

Mokanna, vagy tulajdonképeni nevén Hasim bin Hekim [1]) Geze-ből a mervi kerület egy helységéből származott s éles elméje által már korán kitünt s a titkos tudományokban és müvészetekben a tudományosság hirének örvendett. Valamint atyja Ebu Dsafar Revaneki Belkhí alatt Szerheng (tábornok) volt, épen ugy Mokanna is előbb hason minőségben [2]) szolgált Ebu Muszlim alatt s már akár azért, hogy a khalifaság e hatalmas vazalljának szolgálatában nyugoti Ázsiában szerzett tapasztalatai képzelőtehetségét fölizgatták, mert akkortájban a szélsőségek kora teljes virágzásnak örvendett az iszlamban [3]), akár pedig, hogy amaz izgalmas idők által, melyekben élt, elkapatva, ugy teremté magának emberfölötti tehetségeinek agyrémét, elég az hozzá, hogy Mokanna már Ebu Muszlim alatt föllépett profetikus állitásával; de jól tudta, hogy ez még egy második

[1]) Weil: „A khalifák története", II. kötet, 101. oldal, igy szól: Egy Kalló Mervből, kit Attának neveztek.

[2]) Weil azt állitja, hogy Ebu Muszlim titkára lett volna.

[3]) Mehdi khalifa uralkodási ideje, miként Tabari helyesen megjegyzi, oly idő volt, melyben az ugynevezett, iszlamita eretnek-üzelmek teljes virágzásban álltak. Tabari borzadva beszéli, hogy voltak emberek, kik Mohammedben és a Koranban nem hittek s az imádkozásból és böjtölésből gúnyt üztek. Mondja, hogy ezek az eretnekek gonoszabbak, mint a zsidók, bálvány- és tüzimádók, a kiknek utoljára is van hitök, mig az előbbiek azt állitják, hogy; „A világnak sem kezdete, sem vége nincs és nem is lesz soha. Az emberek és állatok ugy állnak elő, mint a növények, ugy növekednek, mint a növények és senki sem tudja: honnan jöttek, hova mennek? Halál után többé senki sem lesz élővé s ezen a világon kivül nincsenek más világok."

nagyságot nem fog megtűrni maga mellett s épen ezért eleinte meglehetős csendesen viselte magát. De mikor Ebu Muszlim meghalt, és a rend Khoraszánban mind jobban-jobban lazulni kezdett, ekkor Mokanna ugy hitte, hogy a kedvező pillanat elérkezett. Vallását egészen szabadon kezdé hirdetni, de mindamellett csakhamar elfogták és Bagdadban bezárták. Hogy meddig maradt ott, arról biztos tudósításaink nincsenek, csak annyit tudunk, hogy Bagdadból épen ugy, mint Bab [1]) az ujabb időkben, profetikus küldetésének hiedelme által erőt nyerve, Mervbe visszajött és itt előbbi titkos pártjának romjait összeszedve, tanait annál nagyobb buzgalommal kezdé hirdetni. Mikor először, körülbelül 150-ben (670), az emberek közt megmutatta magát, azt kérdezé: „Vajjon tudjátok-e ki vagyok én?" Mondották neki, hogy hát Hasin bin Hekim; erre ő igy felelt: „Nagyon tévedtek! Én a ti istenetek és a világok istene vagyok. Ugy nevezem magamat, a hogy épen akarom. E világon régebben Ádám, Ibrahim, Musza, Jézus, Mohammed és Ebu Muszlim alakjában, most pedig abban az alakban jelentem meg, a melyben láttok." „De honnan van az," — kérdezték tőle, — „hogy amazok csak prófétáknak hirdették magukat, te pedig isten akarsz lenni?" — „Azok csak érzékiek voltak", — felelé ő — „de én teljesen és tökéletesen szellemi vagyok s mindig hatalmamban állott bárminemü alakban is mutatnom magamat." Kezdetben Merv közelében tartózkodott s innen küldötte szét

---

[1]) Bab, ki a legujabb időben uj vallásával egész Persiát fölzavarta, szintén Bagdadból való visszatérése után lépett föl. Valamint Mokanna az ő sziklafészkéből 15 éven át fanatizálta hiveit, a nélkül, hogy ezekkel valaha személyes érintkezésbe jött volna, épen ugy a babik is, mialatt főnökük Cserig várában évekig volt bezárva, a legvakmerőbb tettekre hagyták magukat ragadtatni.

apostolait Turkesztán minden részébe következőleg hangzó térítési levelekkel: „A könyörülő és legkegyelmesebb isten nevében. Én Hasim, Hakim fia, minden urak ura. Dicsértessék az egyedüli isten, ő ki régebben Ádámban, Noahban, Ibrahimban, Muszában, Krisztusban, Mohammedben és Ebu Muszlimban jelenté ki magát. Tudniillik én Mokanna, a hatalomnak, fénynek és igazságnak ura. Sorakozzatok körülöttem és tudjátok meg, hogy enyém a világ feletti uralkodás, enyém a hatalom és a dicsőség. Kivülem nincs más isten. A ki velem jár, a paradicsomba jut, a ki engem kerül, a pokolba jut.“

Az ellenséges felekezeti szellem, a mely akkor az iszlamot általában véve átlengé, különösen pedig az a nagy izgalom, a melyet a dynasztia-változás előidézett, igen sokat tehettek arra, hogy a turkesztáni népességnek, melynek kebelében a régi nemzeti tüzimádásnak nehány szikrája még mindig csillogott, főleg a legalsóbb rétegei könnyen elpártoltak az iszlamtól s csapatonként álltak át a Mokanna tanához, és a mikor Hamid, Khoraszán akkori helytartója, Mokannát el akarta fogatni, akkor már egész falvak léteztek, a melyek a menekülő profétának biztos menhelyül szolgálhattak. De követőinek legnagyobb száma, kiket a fehér öltözetről, melyet viseltek, Szefiddsamegánoknak“ vagyis „fehérruhásoknak“ neveztek, az Oxuson tul volt található, különösen Bokharában, Szamarkandban, Kesben és Nakhsebben[1]) Mokanna, ki Merv környékén nem érezte magát eléggé biztonságban, az említett helyek

---

[1]) Itt történt, hogy csodát ohajtó hivei kérelmére egy kutból egy hold alaku világitó testet huzott ki, és a Mah-i-Nakhseb (a nakhsebi hold a persa költőknél ma is kedvelt metaphora) Narsakhinál, ki Mokanna életét elég kimeritőleg elbeszéli, csodálatosképen ez epizódról nincsen emlités téve.

valamelyikét igyekezett elérnie s daczára, hogy szándéka fölfedeztetvén, a folyó több ponton szigorú őrizet alá vétetett, mégis sikerült neki 36 hivével a tulsó partot elérnie és egy Kes-hez tartozó s a Szam (?) hegyen fekvő igen erős várba menekülnie [1]). Tehát, a mint beszélik, az ál-próféta, ki arczát mindig egy zöld fátyollal, mások szerint arany álczával burkolta el, s kit ezért Mokannának [2]) vagyis „elfátyolozott"-nak neveztek, e jól elrejtett helyen tartózkodott a vallás-háboruk egész ideje alatt 14 éven át, a nélkül, hogy rejtekhelyét avagy csak egyszer is elhagyta volna. Magát a nyilvánosság elől elvonva, leginkább hatalmas helyettesei által müködött, kik egyszersmind tábornokok is voltak. A mozgalmat, mely először Bokharától nem messze egy faluban tört ki nyilt lázadásban, egy Hekim nevü bokharai arab vezette három hadparancsnokkal együtt, kiknek nevei Hasri, Bagi és Kirdek voltak [3]). A szefiddsamegiánok itt egy mecsetet megtámadtak, a muezzint 15 igazhivővel együtt legyilkolták, s a muszulmánokkal

---

[1]) Tabari ezt a várat Nevakid-nak nevezi s minthogy Kes-től északra feküdött, mert miként meg van irva, Daud arab tábornok, a ki e várból Belkhbe akart menni, elébb Kes-en haladt át, akkor a mai Sehri-Szebz-től északra fekvő Jemini vagy Kitab lehetett, melyeknek mindegyikét erős várnak tartják. (Weil: „A khalifák története", II. kötet 103. lapon, e helyet Szanam-nak nevezi).

[2]) Narsakhi épen ugy mint Tabari azt beszéli, hogy a fátyolt rút, egyszemü arczának elrejtésére használta. Ha e magyarázatot nem akarjuk a mohammedán gyülöletnek tulajdonitani, a mi pedig lehetséges, azt hihetnők, hogy Ali Khalifát akarta utánozni, ki többnyire szintén fátyolozottan járt, s a siiták is képben ugy szokták feltüntetni.

[3]) Tabari Mokanna legbizalmasabb emberét Tokhardse-nak nevezi, mig a három tábornoknak a Szerkhume, Habubi és Gejek vagy Kijek neveket adja. Én a szövegben azért használom a Narsakhi által emlitett neveket, mivel ő, Mokannát illetőleg, megbizhatóbb.

szemben gyakorolt erőszakoskodásaik által csakhamar félelmet és rettegést terjesztettek szét egész Turkesztánban. A folytonosan növekvő veszély által nyugtalaníttatva Huszein bin Mu'az, Bokhara emirje megtette az első kisérletet annak elnyomására; a keze ügyében levő csapatokkal, s ezen kivül Bokhara lakóitól is kisértetve, kiket Amir bin Omran Kazi vezérelt, Narsakh falu ellen indult, hol Mokanna hivei főerejöket öszpontositották. A Kazi eleinte fegyverek helyett rábeszéléssel és intésekkel akart élni, de mikor kisérletei hajótörést szenvedtek, a harcz megkezdődött. Miként Narsakhi beszéli, az első összecsapás az arabok javára ütött ki s 700 szefiddsamegián maradt volna a csatatéren. E kivivott előny azonban keveset változtatott a helyzeten, mert csakhamar kitünt, hogy Transoxania helyhatóságai a felkelőkkel nem képesek megbirkózni és hogy a khoraszáni helytartó erélyes föllépésére ugyancsak nagy szükség lenne.

Mig egyfelől Mokannának titokszerü, a szentség fényébe, sokaknál meg épen az istenség büvkörébe burkolt egyénisége hiveit nagy vitézségre, sőt a halálnak is vad megvetésére ösztönözte, addig másfelől az elfátyolozott próféta ügye a törökökkel kötött szövetségben is nem kevésbé erős támaszt nyert. Egy Khulukh [1]) vagy Kuluk nevü török főnök több ezer emberével vett részt a fölkelésben. Egy az, hogy akkor még a törökök iszlamja nem állott a legerősebb lábon, másodszor meg hogy Mokanna igen jó alkalmat nyujtott nekik a rablásra és pusztításra és csakis

[1]) Khulukh vagy Kuluk, miként a szónak meglevő helyesirása feltünteti. De lehetséges, hogy a hibás pontozás következtében ó török vagy uigur khilids, mai kiejtéssel kilids = kard-ból származott. Hasonló török neve van ama khokandi Khakannak is, kit Szaid bin Amru ul Dsarsi 101-ben (719) legyőzött.

az ő féktelen hordáik voltak azok, melyek az arab csapatoknak oly kétessé tették a diadalt. Mehdi khalifa sürgős parancsára Abdul Melik, Khoraszán akkori helytartója, először Dsebrail bin Jahja tábornokot küldötte Bokharába, ki változó szerencsével csatározott a szamarkandi [1]) szefiddsamegiánok zömével s végül oly kemény vereséget szenvedett, hogy Ukbe bin Muszlim vezetése alatt Belkhből 7000 embert kellett utána küldeni. Ez utóbbi egy szerencsésen intézett csel [2]) által megfélemlitve, miként Tabari mondja, fele utjáról visszatért s habár a khoraszáni helytartó még további 14,000 embert küldött utána és az arab haderők Termezben öszpontosultak, Mokannanak, a ki mintha csak a földből teremtett volna elő csapatokat, vakbuzgó követői előtt még igy sem tudtak megállani s mielőtt az Oxust átléphették volna, roppant vereséget szenvedtek. Most már Dsebrail bin Jahja helyzete, miután a szükséges segédcsapatoktól megfosztva s mind a Belkh-kel, mind a Merv-vel való összeköttetéstől teljesen el volt vágva, mind veszélyesebbé kezdett válni Szamarkand előtt. Nagy erőfeszítés után is csak a jól megerősitett Narsakhot sikerült kezére

---

[1]) A meglevő forrásokból nem lehet tisztán kieszelni, hogy vajjon Szamarkand a szefiddsamegiánok avagy a moszlimok által volt-e megszállva. Narsakhi az utóbbit engedi sejtenünk, a mennyiben Dsebrail bin Jahjat Szamarkand előtt táboroztatja. Ellenben Tabari az ellenkezőre utal és azt állitja, hogy az arabok harczai Szamarkand előtt a „fehérruhások" ostromló seregei ellen voltak intézve.

[2]) E csel a következő volt: Mokannához egy hirnököt küldöttek azzal az utasitással, hogy szándékosan Ukbe sergének a kezei közé kerüljön. Az embert el is fogták, s midőn átmotozták, egy irást találtak nála, mely szerencsekivánatot tartalmazott ama győzelemhez, melyet Mokanna tábornoka Dsebrail fölött vivott ki, azzal a további értesitéssel, hogy (Mokanna) hadserge Szamarkand feldulása után most már délfelé Ukbe ellen indul. Ukbe, ki az iratot valódinak vette, az ellenség tulnyomó erejétől tartva, gyorsan visszatért.

keritnie. Négy hónapi ostrom után, mely alatt ostromgépek, aknák, tüz és mindenféle kigondolható eszközök alkalmazásba jöttek [1]) végre sikerült a falakon egy nagyobb rést törni. Az arabok benyomultak és a szefiddsamegiánoknak kiméletet igértek, ha ismét az iszlam kebelébe térnek vissza s vezéröket és fegyvereiket a khalifának kiadják. Erre a „fehérruhásoknak", kik, a mint beszélik, öltönyeik alatt fegyvereket rejtegettek, egész hosszu sora vonult Hekim vezérlete alatt az arab táborba. Az utóbbit követőinek szemei előtt Dsebrail sátorába vezették, s minthogy hosszas kimaradása gyanút gerjesztett, és Hasrit [2]), ki annak következtében Dsebrail fiától fölvilágositást kért, minden egyéb ok nélkül legyilkolták, a megsértett vakbuzgók [3]) vad boszuszomjukban kezökbe ragadták rejtett fegyvereiket. A harczot elkeseredetten ismét megkezdették s a vége az lett, hogy a már félig fogva levő Mokannaisták ismét kiszabaditották magukat és Dsebrail győzelmét teljesen meghiusitották. Narsakhi ugyan azt beszéli, hogy e harczban Bagi elesett s csak Kirdek menekülhetett el Mokannához, de a szivós ellenállás és hatalom, melyet a „fehérruhások"

---

[1]) Narsakhi a r a d e-t szekeret, emlit. Vajjon ezek a bibliai hajdankorban ismert vivószekerek voltak-e, melyek mindkét felől egy-egy sor éles kaszát hordoztak? —

[2]) Narsakhi beszéli, hogy Hasri, lábain a r a n y c s i z m á k-k a l lovagolt Dsebrail fia felé. Khatun királynőről is azt mondják, hogy ilyen lábbeliket hordott, mely oly fényüzés volt, milyet a későbbi, t. i. iszlamita korszak alatt Ázsiában sehol sem találunk.

[3]) A Mokanna hiveinek vakbuzgóságára s egyszersmind az arabok kegyetlenségére is elég bizonyitékul szolgálhat Narsakhi következő epizódja: A harcz után a foglyok közül egy Szeru nevü harczos özvegyét Dsebrail elébe vezették, ki azt kérdezte tőle: „Nemde, te elismered Ebu Muszlimet a moszlimok atyjának?" — „Nem", — felelé az asszony — „ő nem az, mert férjemet megölte" — Testét kettőbe vágtak s fiát, ki vele volt, lefejezték.

egész Transoxaniában folytonosan kifejtettek, ellentmond a mohammedán történetirók minden bombasztikus győzelmi tudósitásainak. Semmi kétség, hogy Mokanna hatalma növekedőben s az iszlam fennállása veszélyeztetve volt.

Nem csoda tehát, ha Mehdi Khalifa rémülten jött Nisaburba, hogy a khoraszáni helytartóságban személyváltoztatás által vegye elejét a bajnak. Ez okból Abdul Melik 161-ben (777) letétetett és helyére Mu'az bin Muszlim lépett, ki erélyesebb rendszabályokhoz nyult, a sivatagon Merv és Bokhara közt az Oxus partján azonnal nagy sereget vont össze s mintegy 3000 fegyverkovácsot (?) bizott meg a szükséges fegyverek előállitásával; ezután egyesült Szaid ul Harisi-va (Dsarsi?), a vitézségéről hires herati emirrel s a Szamarkandtól erősen szorongatott araboknak segitségére sietett. Oda menő utjában a beikendi téren a lesben álló szefiddsamegiánok megtámadják s habár Tabari állitása szerint a mohammedánok győztek is, ugy látszik, hogy tulajdonképen épen az ellenkező történt, mert Mu'az a helyett, hogy utját Szamarkand felé folytatta volna, nagy sietve Bokharába vonult vissza, s szándéka meghiusulását Herat emirjének tulajdonitotta, ki, daczára minden intésének nehány ezer juhat vitt magával, melyek a törökök kapzsiságát fölkeltették s őket a legmerészebb tettekre is képesekké tették. Igy tehát az arab vezérnek nem maradt egyéb hátra, mint a kedvezőbb pillanatot Bokharában bevárni. Miként már emlitve volt, a szántóvetők, tehát a legalsóbb néposztály, legszámosabban sorakoztak Mokanna zászlói alá! ezekhez csatlakoztak a rablástkedvelő nomád törökök, s minthogy a vad fejetlenség, mely harczaikat elő-idézte, a békés iráni lakosokat borzalommal tölté el, Mokanna ügye a Zerefsán partjain, hol a letelepült lakosság az iszlam polgárosultsággal is már meglehetősen megbarátkozott, nem igen számithatott valami hosszu életre. A

szefiddsamegiánokat csakhamar mindenfelé üldözni és nyomni kezdették s minthogy táboruk Szamarkand körül a leggyengébb volt, Mu'az másodszor is megkisérlette Szamarkand elfoglalását, mi neki ezuttal sikerült is. Miután a „fehérruhások" vezére a harczban elesett, hivei szétszóródtak, Mu'az beültette Szamarkandba Dsebrail bin Jahjat és hadserge zömével ama vár ellen vonult, melyben, miként már emlitettük, Mokanna tartózkodott s még pedig annak is a legbelsőbb czitadellájában, mig a külsőben lelkesült harczosai laktak. Mokanna visszavonultságáról beszélve, Narsakhi a következő érdekes epizódot emliti föl. A várkapu előtt valami 50,000 hive táborozott s esdekelve kérték őt, hogy isteni fényességét legalább egyetlen egyszer engedje látniok. Ő vonakodott és apródját következő izenettel küldötte hozzájok: „Mondd meg szolgáimnak, hogy Musza (Mózes) is szerette volna látni istenségemet, de fényességem sugarait nem volt képes kiállani. Tekintetem a föld szülöttét azonnal megölné." A lelkesült hivek bizonykodtak, hogy szivesen áldozatul hozzák életöket, csak e magas élvezet engedtessék meg nekik. Minthogy tehát őket elutasitani többé nem lehetett, Mokanna beleegyezett kérelmökbe, s bizonyos meghatározott időre a vár kapuja elé rendelte őket, hol magát megmutatni megigérte. A meghatározott nap estéjén valamennyi feleségét, kezökhen tükrökkel a vár udvarán egymás mellé sorba fölállitotta; természetesen a lemenő nap sugarai a tükrökben visszaverődtek, s mikor e viszfény mindent elárasztott, a kapukat kinyittatá. A fény elvakitá a buzgó hivők szemeit, a kik aztán megilletődésökben földre borultak és igy kiáltottak föl: „Oh isten, elég már nekünk e nagy fényességből, ha többet látunk, mindnyájan elveszünk." Sokáig feküdtek ott a porban, őt imádva, mig végre apródját nem küldé azzal az ize-

nettel, hogy most már fölkelhetnek, isten meg van velök elégedve és e világ minden javait nekiek adta.

Mu'az Mokannának e rejtekhelyét jelentékeny haderővel fogta körül, mely legtöbbnyire arabokból állott. Először békés uton szólitotta fel őt megadásra. A várba egy hirnököt küldött. Mokanna kérdezte őt, hogy kicsoda és mit akar. — „Minthogy te istennek tartod magadat", — felelt a hirnök, — „mindent tudnod kellene. Miért kérdezsz hát?" Egy mohammedánnak Mokanna főtáborában, Tabari elbeszélése szerint, tanusitott ilyetén merész magaviseletét könnyen kétségbe vonhatnók, de elég az hozzá, hogy az utóbbi feleletében elég határozottan értésökre adta, miszerint a pártja által eddigelé szenvedett balesemények daczára is, ő szerepében a legutolsó pillanatig szándékozik megmaradni s a legvégső ellenállásra is készen áll. — Igy tehát most már a várat kellett minden áron bevenni; Mu'az hozzá is fogott az ostromláshoz, de a zordon évszak [1]) csakhamar beállott, mely Sehri Szebz környékén különösen érezhető szokott lenni s minthogy az arab csapatokat, a hideg és fagy ellen megvédendők a délebbre fekvő Belkhbe kellett áthelyezni, az ostromműveletek csak igen lassan haladhattak elő; Mehdi khalifa, aggódva és türelmetlenkedve e komoly ügy mikénti kimenetele fölött, Mu'az bin Muszlimot két évi működése után letette s helyébe 163-ban (779) a helyi viszonyokkal nem kevésbé ismerős Szaid ul Harisit nevezte ki Khoraszan helytartójává. Ez, ki erélyesebb volt, mint elődje, azzal kezdé, hogy az arab csapatoknak házakat épitett, hogy az ostromlás művét szakadatlanul folytathassa, s mindamellett még neki is két évet kel-

[1]) Sehri Szebzben és környékén ugyanoly hőmérséki viszonyok vannak, mint Szamarkandban. Mindkét hely a Karatau-hegység lejtőin fekszik és szigoru, hosszan tartó telök van.

lett ez erős vár falai előtt eltölteni. Elsőben Kizum, Mokannanak egyik fivére [1]) adta meg magát 30,000 emberével, miáltal Mokanna hivei mind szűkebb körre szorultak össze s a mellett az éhség által is annyira gyötörtettek, hogy végre a külső erősség is 3800 fanatikussal Kesből, kiket a moszlimok legelkeseredettebb ellenségeinek tartottak, feltétlenül megadta magát s még csak egyedül Mokanna állt ellen a belső czitadellában, mely sziklacsucson feküdvén, bevehetetlennek tartatott.

Beszélik, hogy Mokanna az utolsó napokban, mikor hiveitől elhagyatva a szabadulás minden további reményétől megfosztva látta magát, nejeit nagy dorbézolásra gyüjtötte össze maga körül. Mindnyáját felszólitotta, hogy vele az ő egészségére egy poharat üritsenek és maga töltötte a bort, melybe még előbb titokban mérget vegyitett. Mindnyájan ittak az egy Banuka nevüt kivéve, ki a bort keblébe öntve, minthogy az istentelen tettet észrevette, mint tetszhalott az álpróféta utolsó perczeiről tudósitást adhatott. Miként tőle bizonyos Ebu Ali Mohammed Kesből hallotta, Mokanna, miután nejei mind halva voltak, hü apródjának is, legközelebbi környezete egyetlen férfitagjának, levágta fejét s akkor maga is egy három nap óta fűtött kemenczébe rohant, melyből sohasem jött ki többé. Ez elhatározását, mint mondjak, még életében tudtul adta nejeinek. Mondá, hogy az utolsó perczben azért fogja e lépést megtenni, hogy hűtlenekké lett követőit a legfőbb istennél bepanaszolhassa, s hogy az angyalok segitségével, kiket az égből magával hozand, utoljára mégis győzedelmeskedhessék. Banuka [2])

---

[1]) Tabari Kardas-t mond, de nem szabad felednünk, hogy e szó a régibb török iratokban, valamint Közép-Ázsiában is „rokon“ jelentésben fordul elő.

[2]) Igy nevezi Tabari e nőt, de ez nem tulajdonnév, sőt inkább a persa banu = asszony-ból származik.

azt mondá: „Én sokáig őriztem a kemenczét, de ő nem jött ki abból többé!“ E Banuka volt az, ki a czitadellát Szaid ul Harisi tábornoknak csak akkor adta át, miután neki a Mokanna kincses kamrájából 10,000 akcse-t igértek. Az arabok tehát a czitadellát minden abban található kincsekkel együtt birtokukba vették s egy hosszu évig folytatott makacs küzdelem után az iszlam keleti határát egy nagy veszedelemtől megszabaditottak.

Hogy Mokanna mit hirdetett az ő tanában s hogy egyáltalában állított e föl avagy akart-e fölállitani bizonyos hitelveket, eziránt bizonytalanságban kell maradnunk. Nyilatkozataiból annyit sejthetünk, hogy vallásában a megtestesülés (Incarnatio) tanát akarta terjeszteni és hogy belőle általában nem csupán indiai, hanem egyszersmind ó-persa vallási fogalmak is beszéltek. De valami bizonyost bajos volna állitani. Narsakhi, ki 300 évvel később e szektáról, mely saját szülővárosában oly vadul gazdálkodott, a legkimeritőbbel szól, Mokanna követőit ügyanazokkal a bűnökkel vádolja, melyeket a mai mohammedánok a libanoni drúzoknak és a persiai bábiknak vetnek szemére. Ő ugyanis azt állitja, hogy minden imádságtól és jámbor cselekedettől visszatarták magukat, nőközösségben éltek s egy mohammedán meggyilkolását isten előtt legkedvesebb dolognak tekintették. Azonban mindez, valamint a moszlim történetirók által az elfátyolozott próféta szájába adott beszédek is csupán hiú költeményeken alapulnak s e bizonytalanság Mokanna vallásos iránya fölött annyival inkább sajnálandó, minthogy tanai őt századokkal tulélték, mert, miként Ahmed bin Naszr, Narsakhi forditója beszéli, Mokannának Kes és Nakhseb környékén, sőt Bokhara körül is nehány faluban, mint például Kuski Bumar-ban még 512-ben (1128.) léteznek titkos követői s csak félelemből vallották magukat nyilvánosan az iszlam hiveinek.

Mokanna elcste után Turkesztánban a vallási zavarok véget értek, a fanatizmus felkorbácsolt hullámai lassanként lecsillapultak, de a politikai forrongásokra való hajlamot Transoxania harczias lakóinál az első abbaszidák vas keze s a Bermekidák sokat magasztalt kormányzási kora daczára is csak rövid időre lehetett elnyomni. Harun er Rasid uralkodásának vége felé Rafi' bin Leith-et, Naszr bin Szejjar unokáját, nyilt lázadásban találjuk a khalifa ellen; ő nem akarta az Omejjadokért harczolva elesett nagyatyja vérét megboszulni, s mégis ő volt az oka, hogy a legnagyobb Abbaszida korai halállal mult ki [1]) Rafi' egy kitünő szépségü ifju harczos, miként mondják, azért emelte volna fel a lázadás lobogóját, mert a khalifa őt egy nővel való tiltott viszonya [2]) miatt igen szigoruan akarta megbüntettetni. Ugyanis Harun er Rasid megparancsolta Ali bin Iszának, a khoraszáni helytartónak, s ez ismét Szulejmannak, a szamarkandi prefectusnak, hogy Rafit egy szamáron, arczát az állat hátulja felé forditva, a városban hordoztassa meg [3]), őt az asszonytól válaszsza el és vesse börtönbe. E szégyenletes büntetés elől Rafi' futásban keresett menekülést, de titokban csakhamar visszatért, s minthogy Ali bin

---

[1]) A betegséget, melyben Harun er Rasid Tuszban meghalt, Bagdadból Khoraszánba vivő utjában kaphatta, hova a Rafi'-tól szitott lázadás élnyomása végett utazott.

[2]) Szerelme tárgya bizonyos Jahja bin Asáth neje volt, ki az iszlamtól elpártolt s igy férje őt elüzte magától. Későbben Rafi' őt ismét az iszlamra téritette s a mohammedánok nagy boszuságára és megbotránkozására nőül vette.

[3]) A magasabb tiszteknek ilyetén megbüntetési módja sokáig szokásban volt az iszlamita népeknél. Igy például II. Murad, a várnai csata után egy pasának, a kit gyávaság bűnében találtak, fél szakállát leborotváltatta, női ruhába öltöztette s hátraforditott arczczal egy szamárra ültetve, a táborban körülhordoztatta.

Isza hallatlan zsarolásai és zsarnokoskodása által mindenfelé gyülöltté tette magát, Rafi'-nak nem nagy fáradságába került a szamarkandiakat először csak Ali bin Isza s későbben maga Harun er Rasid ellen is engedetlenségre birni. A turkesztániak ugyan már régen és több izben keserü panaszokat emeltek a khalifa előtt Ali bin Isza ellen, de ennek igen könnyen sikerült roppant gazdagsága [1]) folytán a kapzsi Harun er Rasid haragját lecsillapitani s minthogy ez őt végre mégis le akarta tenni, nagyon félt vazallusa hatalmától s megparancsolta Horthuma bin Ajan nevü afrikai tábornokának, hogy a legnagyobb óvatossággal és csellel járjon el a dologban. Horthuma egy hadsereggel közeledett, mely, miként ő hiresztelé, segédcsapatokat hoz a lázongó Rafi' ellen s mikor Ali semmi roszat sem gyanitva elébe jött, átadá neki a letevési iratot [2]) őt elfogta és a khalifához küldötte. E közben Rafi' bin Leith Szamarkandban mind jobban-jobban erősödött, annyira, hogy egész Transoxaniát a maga részére nyerte, s táborát Bokharában ütötte fel, ugy hogy Horthuma, mikor ellene az Oxuson átkelt, egészen magára hagyatva látta ott magát; Rafi' tulnyomó hatalmától mindenki ugy megijedt, hogy senki se merte Horthumát követni.

---

[1]) Lásd 1. jegyzet 39. lap.

[2]) Harun er Rasid levele következőleg hangzott: „A könyörülő és kegyelmes isten nevében! O Ali bin Isza, o semmirekellő bastard! Az-e az én kegyelmességem jutalma, ki téged kapusból fejedelmi méltóságra emeltelek, hogy most minden vezértől csak a te képtelenségedről kell hallanom? Eleinte nem adtam hitelt szavaiknak, és ime most azzal hálálod meg, hogy a moszlimokat minden módon sanyargatod, s tőlem elpártoltál. Elküldöttem tehát Horthumát, hogy téged kötözzön meg és tegyen fogjává s mindenkinek szolgáltasson igazságot. Add át az uralkodást Harthumának s engedelmeskedjél parancsainak.“

Ily körülmények közt történt meg az, hogy Meemun, Rafit legyőzendő, a szamanidák családjához fordult. Khozeima ibu Khazim tábornok abbeli kisérleteiben, hogy a lázadókat engedelmességre birja, nem boldogult és ez az eredménytelenség okozta, hogy a turkesztani földön ama dynasztia kapott lábra, mely az oxusi tartományok fénykora s főleg pedig Bokhara önálló története körül a legnagyobb érdemeket szerezte magának.

IV.

A SZAMANIDÁK ÉS ISZMAIL EMIR.

261 (874)—295 (907).

Abban az időben, mikor Eszed bin Abdullah, kit „Jószivünek“ és „az elnyomottak barátjának“ neveztek, volt Khoraszán helytartója, Szaman [1]), egy előkelő ember Belkhből, ki a Zoroaszter-kultuszhoz még hü maradt, hozzá ment és ellenségei ellen, kik őt az emlitett városból elüzték, segitséget kért tőle. Eszed a legmelegebben pártját fogta, visszasegité őt előbbi helyzetébe, miért Szaman háládatosságból az iszlamra tért [2]) s elsőszülött fiát segitője nevére „Eszed“-nek nevezte. Ennek az Eszednek négy fia volt: Nuh, Ahmed, Jahja és Iliász (Ilyés), kik atyja érzelmeihez hiven rendületlen hűséggel ragaszkodtak az arabokhoz, ugy hogy Meemun Khalifa joggal ajánlhatta őket a khoraszáni helytartónak [3]) mint oly férfiakat, „kik magas származásuak s kik a legmagasabb hivatalokkal is megbizhatók.“ Miként

[1]) Szaman eredetét a szaszanida Behram Csubintól származtatá le; innen az ő előkelő származásának hire az araboknál.

[2]) Ama körülmény, hogy Szaman Belkhnek az arabok által történt meghóditása után mint nem mohammedán oly sokáig megtarthatá főnöki állását, világos bizonyitékul szolgálhat ama gyönge előmenetelre melyet eleinte az iszlam tett Zoroaszter hivei közt.

[3]) Ez Gaszan bin Abbad, a hires Fazl bin Szahl unokaöcscse volt, ki Meemun vezir-je vala, e czimmel: Zulriaszetein = mindkét igazgatás (t. i. a katonai és polgári) birtokosa. Defrémery „Szamanidák története“ czimü munkájához irt első jegyzetében. Páris 1845.

már emlitve volt, szolgálataik a Rafi' bin Leith ellen folytatott háborúban különösen igénybe vétettek s minthogy erélyes közreműködésök következtében Rafi't csakhamar békekötésre kényszeríthették, Meemun Eszed fiait egyenként megjutalmazá, és pedig ugy, hogy Nuhnak Szamarkandot, Ahmednek Ferganát, Jahjának Dsadsot (Taskend) s Oszrusnát és Iliasznak Heratot adta hübérül. E méltóságukban őket a későbbi Khalifák is megerősitették, mert mikor Nuh halála után fivére Ahmed s ez után ennek fia Naszr következett a Szamarkand fölötti uralkodásban, Vathik Khalifa egy diplomával hagyta helyben a kinevezést. Ha tehát ez osztatlan kedvezés, melyet az arabok a szamanidákkal szemben tanusítottak, az emelkedő dynasztiának mind több és több erőt kölcsönzött, másfelől a viszony által maga Transoxania is nem keveset nyert. Az Oxus és Jaxartes mellékén fekvő, egykor annyira megviselt tartományokban kezdett a rend lassacskán megszilárdulni s már kezdetben mindjárt észre lehetett venni, hogy Transoxania szamanidái alatt uj korszakra fog az ország felriadni.

Szemben ama bonyodalmakkal, melyeket akkor egyfelől a Tahiridáknak már ugyan sülyedő félben levő hatalma, másfelől pedig Jakub bin Leith lázadása Khoraszánban előidézett, az oly sok erényben ékeskedő, de alapjában véve gyanakvó és gyönge jellemü Naszr bin Ahmednek mégis aligha sikerült volna neki trónját megszilárdítani, ha jfjabb fivére Iszmail oly szives készséggel segitségére nem jön. Iszmail a 234-ik év (848) sevvaljában Ferganában született s csak 15 éves volt, mikor atyja meghalt. Ez okból fivéréhez Naszrhoz szeretettel és tisztelettel ragaszkodott. Oly érzelmek voltak ezek nála, melyeket még akkor sem dobott el magától, mikor Naszr, gyanakvó természete által ösztönöztetve, őt haddal támadta meg. Az első szolgálat, melyben Iszmail magát mint még alig 25 éves ifju kitüntette, Bokha-

rában történt, hol a lakosok az akkor az iszlam keleti részén uralkodott pártok szerint apró párttöredékekre voltak szakadozva, és belvillongások által önmagukat a legnagyobb veszélyeknek tették ki. Mikor 259-ben (872) Huszein bin Tahir Khahrezmből oda beütött s pusztítva és rabolva Bokharát igen kegyetlenül megsanyargatta [1]), nehány előkelő a nagy tudományu Obeidullah el Fikih tanácsára Szamarkandban a Szamanida Naszrhoz fordult védelemért és segitségért. Ennek következtében ez (Naszr) fivérét Iszmailt ajánlotta nekik, a ki azonnal el is indult Bokhara felé. Közeledésének hirére ellensége rögtön a békés kiegyenlités terére lépett; Bokharát a szamanida főparancsnoksága alá helyezték s Jakub bin Leith helyett a Naszr nevét irták be a Khutbe-ba. A 260-ik év ramazánjának 1. napján tartá Iszmail mint Naszr helytartója, bevonulását az ünnepiesen földiszitett városba s ámbár a pártok mereven álltak szemben egymással, a fogadtatás mégis meleg volt. A bevonulónak, kit erényeinek hire jóval megelőzött, aranyat és drágaságokat hintettek utjára. Bokhara méltán ült akkor ünnepet, mert ezáltal egész Transoxania, sőt egész Turkesztán egyesülése ment végbe s mikor Mutemid Khalifa ugyanez évben a transoxaniai helytartóságra vonatkozó beigtatási diplomát Naszrnak megküldötte, az volt benne irva, hogy ő az Oxus partjaitól egészen a legtávolabb keletig [2]), valamennyi tartományt neki engedi át.

Ama válságos viszonyok daczára is, melyek közt Isz-

---

[1]) Egyszer példáúl adószedés ürügye alatt a város valamennyi Eszrefi-pénzét összeszedette, hogy azokat ezüsttel beváltsa. Azonban éjjel hirtelen menekülnie kellett. A kincs a városban tartózkodó szegényeknek maradt, kik abból annyira meggazdagodtak, hogy a nagyon gazdag embereket példabeszédszerüleg később is még sokáig a „Huszein bin Tahir kincsében részesültek-nek" nevezték.

[2]) A szövegben igy áll: „Ez abi Dseihun ta akza Biladi Mesrik."

mail Bokharában fellépett, sikerült neki magát rövid idő alatt általánosan megkedveltetni. Legnehezebben tudta természetesen fivérét Naszr-ot kielégíteni, ki rá mindjárt kezdetben megharagudott, mivel rövid távolléte alatt Bokharából maga helyett egy oly hivatalnokot hagyott, ki Naszrnak sehogy sem tetszett [1]. Már épen le akarta őt tenni s csakis a mások közbenjárására békült ki ismét. Félő aggodalmak közt küldötte őt vissza Bokharába, hol Iszmailt ujból nagy kitüntetésekkel fogadták. Már megszokták rendszeretetét és igazságosságát s minthogy távolléte alatt a rablók garázdálkodása igen elharapózott, sőt Rametin és Barket között valami 4000 tanyázott, minden kedvező volt ránézve. Iszmail rögtön csapatokat küldött ellenök, melyek őket majdnem teljesen tönkre tették s csak igen csekély számu foglyokat küldhettek Szamarkandba. Ez a veszély alig volt elhárítva, midőn hire futamodott, hogy Huszein bin Tabir 2000 khahrezmival az Oxuson átlépett és induló félben van Bokhara ellen. Iszmail gyorsan ellene sietett és megverte őt. Ez az első ütközet volt, melyben ő személyes vitézségéről fényes tanubizonyságokat nyujtott és katonái szeretetét ajándékokkal [2]) nyerte meg. Bokharába visszatérve Iszmail a kormány gyeplőit kezébe akarta ragadni, de mindjárt eleinte akadályokra talált. A Zerefsán melletti főváros előkelői, kik a korábbi zavargásokból hasznot huztak, mig a mostani rend csak hátrányukra volt, föltámadtak ellene. Igy tehát el kel-

---

[1]) Mirkhond „Szamanidák története“ czimü munkájában a Naszr részéről nyilvánult bizalmatlanság kezdetét ama benső baráti viszonynak tulajdonítja, mely Iszmail és Rafi' bin Horthuma közt fennállott s nem hiányoztak roszakaró emberek, kik Naszrral elhitették, hogy Iszmail Rafi' segélyével öt a tróntól meg akarja fosztani.

[2]) Az ajándék, melyet Iszmail a tiszteknek adatott, egy-egy vászonruhából állott, melyet akkor Közép-Ázsiában többre becsülték, mint a selymet.

lett őket tenni láb alól. Az előkelők követség szine alatt Szamarkandba Naszrhoz küldettek, ki aztán titkos megegyezés folytán kézre kerítette és börtönbe vetette őket. S még ekkor sem szentelheté magát Iszmail egész nyugodtan kormányzási teendőinek! Fivére Naszr, kit Iszmailnak minden sikerültebb tette minden igaz ok nélkül gyanakodóvá te tt s a huzavonásra mindig kész volt, az adó befizetések állitólagos pontatlanságából ujabb czivódásra keresett ürügyet. Bokharának akkor tájban 500,000 diremnyi évi adójövedelme volt, melyből Iszmailnak csak igen csekély rész jutott s minthogy a maradékot többszörös felszólításra sem küldötte el s még egyéb viszálkodások is jöttek közbe, a szóváltás a két fitestvér közt csakhamar ellenségeskedéssé fajult és a 272-ik (885) évben a könnyen ingerelhető Naszr-t már egy hadsereg élén Bokhara ellen látjuk vonulni. Iszmail, ki nem volt eléggé elkészülve, kitért előtte és Tarabon át Beikendbe menekült, honnan barátjához és szövetséges társához, Rafi' bin Leithhez, ki lázongó vazallusból Khoraszán helytartójává lett, egy Hamuje nevü hirnököt küldött segitségért. Rafi' azonnal át sietett az Oxuson s mikor Iszmaillal egyesülten készülőben voltak Naszr-t megtámadni, ez már elejökbe került és Tavaisznál Bokhara lakottabb részétől elvágván őket, a sivatagba üzte. Az élelmi szerek hiánya — mert ebben az évben épen igen rosz aratás volt — az egyesűltek csapatait csakhamar a legvégső szükségre juttatá s minthogy Rafit még ama válságos körülményre is figyelmessé tettek, melybe okvetetlenül jutnia kellend, ha a két testvér ki találna békülni, nagy hirtelenséggel fordított egyet a dolgok rendjén, amennyiben maga lépett fel béke közvetítőül [1]) s valóban

---

[1]) Mirkhond a békés kiegyenlítés létrejöttét más oknak tulajdonítja, mert ide vonatkozólag Defrémery forditásában, a 115. lapon következőt olvashatunk: „Lorsque Hamouieh fur arrivé au terme de son

sikerült is neki a békét Naszr és Iszmail közt azon föltétel alatt helyreállítani, hogy ez időtől fogva Iszmail Bokharában csak Muhaszib (adószedő) legyen s a város tulajdonképeni igazgatása másra bizassék. Ez 273-ban (886) történt, de alig telt el 15 hónap s ime a villongás, épen az adófizetés miatt, ismét kitört. Szokás szerint most is Naszr volt az első, ki fegyvert fogott. Serege, melyhez Khokandból még igen erős pótcsapat csatlakozott, Ebul Asath tábornok vezetése alatt állott. De Iszmail ezuttal jobban el volt készülve, Khahrezmből segédserget kapott s 275 (888) vége felé sikerült neki Ebul Asathot egy csatában majdnem teljesen tönkre tenni. Egy előrohanó khahrezmi csapat magát Naszrot is majd hogy meg nem ölte, de még ideje korán érkezett meg a „megállj!" parancs-szó s igy Naszr lováról gyorsan le ugrott és megadta magát.

Mikor Iszmail ez eseményről tudósítást kapott, elősietett, fogoly fivére iránt a legnagyobb tiszteletet mutatá és a vánkost, melyen Naszr ült, megcsókolva, igy szólt

---

ambassade, Rafi se dirigea en personne vers le Mavérannahr. Quand il eut passé le fleuve Oxus Hamouieh conçut quelques craintes et se dit: „Rafi avec cette armée qui l'accompagne, pourra reduir dans sa puissance la totalité de Mavérannahr. Il est à présumer que, tandis qu'il repoussera Nasr, il s'emparera d'Ismail; et, de la maniére dont il lui donnera la principanté il faudra désormais qu' Ismail lui soit soumis; et ce sera une grande honte." Hamouieh ayant consacré sa prudence à prévenir cet événement facheux, dit a Rafi: „O emir, ce que convient, est que tu fasses des efforts afin que la paix soit conclue entre les fréres; car, si tu persistes à combattre, il est pessible que les deux fréres fassent ensemble un accord, et que tu éprouves un sujet d'affliction sur la terre étrangére." Le conseil d'Hamouieh se trouvant conforme aux dispositions de Rafi celui-ci envoya des députés auprés de Nasr et d'Ismail, et leur fit dire: „L'avantage de chacun se tronve dans la paix." Il montra tout d'insistance á ce sujet que les deux fréres conclurent un accommodement; et Rafi retourna dans le Khoraçan.

hozzá: „O emir, isten akarata volt, hogy szemeim tégedet ma mint foglyot kénytelenek látni.“ — „A te akaratod volt az Iszmail,“ — felelé Naszr. „Te föllázadtál előljárod ellen s vétkeztél isten ellen.“ — „Elismerem, igazad van,“ — felelé erre Iszmail, — „de légy most nagylelkü és bocsáss meg nekem.“ — E szóváltás alatt, mely a nagy szamanida nemes lelkét legjobban jellemzi, megjelent a hely szinén az ifjabbik fivér Iszhak is, ki szintén harczolt Naszr ellen s egy darab időig mint néző lóháton maradt. Iszmail haraggal utasítá őt rendre abbeli udvariatlanságaért, hogy a legidősebb fivér és családfő iránti tiszteletből még lováról sem szállt le. Iszhák azzal mentegetőzik, hogy féktelen harczi méne azt nem engedé. Erre nyergéből kiemelték s miután a legyőzöttnek lábait megcsókolá, mély tisztelettel állva maradt előtte. Iszmail pedig igy folytatá: „O emir, jól tennéd, ha minél gyorsabban magas székhelyedre térnél vissza, mielőtt a történtek hire oda érkezhetnék s tekintélyed Mavera un nehr-ben megsértetnék.“ — „Mit, Iszmail,“ — mondá Naszr elcsodálkozva, — „te akarsz engemet saját városomba visszaküldeni?“ — „De hát mi mást kell tennem?“ — szakítá félbe őt Iszmail. — „A mit te kivánsz, meg fog történni.“ E szavak által egészen a könyekig megindulva, Naszr a megtörtént vérontás miatt érzett mély bánatát nem volt képes eltitkolni. Lóra ült s két fivére által egy mérföldig elkisértetve Szamarkandba indult, hol ettől fogva csendesen viselte magát s négy évvel azután a 279-ik év (892—3) dsemazi ul evvel-ének 22-ik napján meghalt.

Fivérének halála után Iszmail 280-ban (893—4) az egyeduralmat egész Transoxania és Khahrezm fölött kezébe vette; Naszr fiára Szamarkand kormányzását bizta, maga pedig Bokharát választá székhelyül, hova neki Mu'taszid Billah khalifa a beigtatási diplomát a szokásos zászlóval és tisztelet-öltönynyel el is küldötte. Ha egyfelől Iszmail a

meghódoltatás e cselekvényét az igazhivők fejdelmével szemben csupán istennek tetsző dolognak tekintve, tulajdonképen a bagdádi udvar részéről leendő elismertetésével nem sokat törődött, addig másfelől a khalifa maga sem helyezett valami tulságos bizalmat Iszmailnak azon iratába, melylyel a „Khutbe és pénzverés“ jogát ő reá ruházza át. A khalifaság, melynek létoszlopai minden kigondolható bűn által alá voltak ásva, már csak a cselfogások gyönge szövedékében találhatott némi kevés erőt. Nevezetesen a birodalom keletén fölmerülő dynasztiák okoztak komoly félelmet Mohammed elfajult utódainak s igy láthatjuk azt is, hogy mig Mu'taszid khalifa Iszmail emirt Mavera un nehrban saját jogszerü helytartójává s a hit és khalifaság elleneinek leküzdőjévé nevezte ki, addig másfelől Amru bin Leithnek, az egykori pártütőnek s jelenleg Khoraszán helytartójának azt a titkos parancsot adták, hogy Iszmailra haddal támadjon és őt buktassa meg [1]). Az utóbbi természetesen tette magát, mintha az egész dologról sejtelme se volna. Mindjárt trónra lépte után, hogy háláját a nyert hivatalba igtatásért (invesztituráért) bebizonyítsa, a keresztyén T a r a z ellen, mely birodalmának északi részén, a mai Hazreti Turkesztán vidékén a hitetlenek birtokában vala, egy g á z á t (vallásháborut) vezetett, azokat legyőzte, nagy templomukat [2]) mecsetté

---

[1]) A khalifa teljesítette kérését s Iszmail ellen háborúra tüzelte őt, mialatt ezt, hihetőleg épen abban az időben, mint Transoxania helytartóját megerősítette s Amru ellen ellentállásra buzdította. (Weil, „A khalifák története,“ II. kötet, 485. l.)

[2]) Narsakhinál világosan Kilisza-i- Buzurk = nagy templom áll, s minthogy ez a szerző a Parszik imaházait mindig anteskhanoknak = tüztemplomoknak nevezi, bátran föltehetjük, hogy az Iszmail által legyőzött török fejdelem keresztyén s a mecsetté változtatott templom keresztyén — nesztoriánus templom vala. Másfelől meg természetesen az a gyanitás is könnyen fölmerülhet, hogy itt, a törökség közepette

változtatta s oly gazdag zsákmánynyal megrakodva tért haza, hogy minden lovasra 1000 direm rész jutott. Bokharába érkezve Iszmail a kormányzási ügyeknek akarta szentelni magát, de közte és Amru, kit, miként megjegyeztük, titkon a khalifa ingerelt háborura Iszmail ellen, Rafi' bin Horthuma legyőzése után a hatalomban és tekintélyben mind inkább gyarapodó szamanida személyében oly vetélytársra talált, kit ő minden áron el akart tenni láb alól. Ama benső viszonyból, mely Rafi és Iszmail közt fenállott, Amru egész biztossággal következtetheté, hogy az utóbbi ő iránta nem valami nagy barátsággal viseltetik, s minthogy épen utat és módot keresett, mely nyilt kenyértörésre vezethessen, egy Bokharába menekült hivatalnoknak Iszmail által történt védelembe vétele igen alkalmas okot szolgáltatott a meghasonlásra. Eleinte csak tollharczot kisérlett meg Amru, mivel hihetőleg még nem volt eléggé elkészülve, de Iszmail durván felelt vissza [1]), mire Amru békülékenységet szinlelt és ezt irta: „Miért e czivódás? Ezt az országot a khalifa kettőnkre bizta, te az én társam vagy s ezentul barátommá és meghittemmé kell lenned. Jövőben semmiféle szóbeszéd ne zavarja köztünk a jó egyességet. Előbbi nyilatkozataim kissé talán merészek voltak, de most már minden elmult s ezentul háborítatlanul maradhatsz uralkodásod élvezetében." — Iszmail már az Oxusnál táborozott, mikor Amru

---

egy buddhaisztikus pagódáról is lehetne szó. Csakhogy ebben az esetben a szöveg minden bizonynyal putkhanet (b á l v á n y templomot) emlitett volna.

[1]) Más források szerint Iszmail tett volna először békeajánlatokat és Amrunak következő izenetet küldött: „Te egy széles világ ura vagy, az enyém pedig csak annyi, a mennyi e folyó (az Oxus) mögött fekszik s ott is hitetlenektől vagyok körülkeritve. Elégedjél meg azzal a mid van és hadd nekem ezt a határ-tartományt." Weil szerint: „A khalifák története," II. k. 485. l.

küldöttsége, élén a hires nisaburi seikh-kel, ez iratot neki áthozta s minthogy ő a cselt átlátva, rövid és hideg feleletet irt a ravasz Szaffarida hadvezérének, Ali bin Servinnek azt a parancsot adta, hogy azonnal Bokhara ellen induljon [1]) azzal az utasítással, hogy magukat a bokharaiakat lehetőleg kimélje s inkább jósággal igyekezzék őket megnyerni, mint erőszakkal meghódítani. Ez eseményről hirt véve, Iszmail rögtön átkelt az Oxuson. Ali bin Servin számos gyalogságával támadó állásba helyezte magát és bárha mindkét részről dühösen harczoltak, mégis az Iszmail lovassága vivta ki a győzelmet. Amon hadsergét e sivataglakók, kik fakengyelekben ültek lovaikon, rémitően megverték, Besr tábornokot s magát Ali bin Servint is elfogták. Iszmail, mint rendesen, ugy itt is ritka nagylelküséget tanusított legyőzött elleneivel szemben. A helyett, hogy a legyőzötteket elfogatta volna, miként ez szokásos volt, gazdagon megajándékozta és szabadon haza bocsátotta őket s mikor saját emberei e különös bánásmód fölött csodálkozásokat nyilvánították, igy felelt; „De hát mit akarnátok e szegény emberekkel? Hadd menjenek haza békével s bizonyára sohasem fognak többé ellenünk harczolni.“

Mikor a vereség hire Nisaburba Amru bin Leithhez érkezett, kétszeres dühre lobbant és bosszun törte a fejét. Először — szinből — elfogott tábornokait követelte vissza s mikor ezt neki megtagadták, tetemes haderővel rögtön Bokharába indult. Iszmail, ki őt jól felkészülten várta és időközben a szomszéd fejdelmeket is megnyerte ügyének, azonnal átkelt az Oxuson s a megerősített Belkhet, melyben Amru akkor tartózkodott megtámadta. De csakis azután határozta el

[1]) E tábornokon kivül Narsakhi még egy másodikat is említ, t. i. Mohammed bin Leithet, kit 5000 emberrel más irányba küldött A Zinet et tevarikh szerint Amrunak 70.000, Iszmailnak csak 20.000 embere volt.

magát az erődítési müvek megrohanására, mikor abbeli békés kisérletei, hogy a belkhieket Amru kiszolgáltatására birja, meghiusultak. Amru azonban egy kirohanással megelőzte őt, melyből aztán heves csata fejlődött ki. Amru serege teljesen tönkre veretett s maga is két szolga kiséretében csak nagy nehezen tudott elillanni a csatatérről, de azután csakhamar kézre került s egy szerdán, a 288-ik (900) év Dsemaziül Akhir-jának 9-ik napján Iszmail elébe vitetett [1]). Fogoly ellenének láttára Iszmail mélyen megindult; Amru tiszteletből le akart szállni lováról, de a nemes szamanida ezt nem engedte s igy szólt; „Ma az én kötelességem irántad tiszteletet tanusítani.“ S valóban őt egy közel fekvő kéjlakba helyezteté el, négy nap mulva látogatást tett nála s mindenképen azon igyekezett, hogy egykori ellenségének szerencsétlenségét enyhíthesse. Iszmail kérdezte tőle, hogy miként jutott fogságba, mit Amru igy adott elő: „Futásközben lovam lerogyott alattam, én leszálltam s a rendkivüli fáradalmaktól kimerülten lefeküdtem. Egyszerre csak két lovast veszek észre, kik hajitó dárdákkal czéloztak rám; kérdém tőlök, hogy mit akarnak velem, egy ilyen öreg emberrel s kértem őket, hogy életemet kiméljék meg. Erre kö-

[1]) A Zinet et tevarikh Amru szerencséjének hirtelen változását illetőleg egy adomát beszél el, mely igen jól jellemzi a keletiek fatalisztikus nézeteit. Fogságának első estéjén Amru a földön ült s egyik őre által igen sovány ebédet készíttetett magának, melyet jobb konyha edény hiányában oly edényben főztek meg, melyet vizkancsónak használtak. Épen mikor az ételt a tüzhöz akarták tenni, jött egy kutya s fejét a fazékba dugta, de minthogy az edény szája igen szük volt, nem tudta onnan többé kihuzni és igy fazekastól, ételestől elfutott. E furcsa esemény láttára Amru hangosan fölkaczagott s mikor őre kérdezte: hogy képes szerencsétlenségében még nevetni is? igy felelt: „Ma reggel még azért panaszkodott udvarmesterem, hogy 300 teve nem elég konyhaeszközeim elszállítására s ime most egy kutya összes edényemet elviheti ételestől együtt.“

zelebb jöttek, védelmökbe vettek, sőt az egyik lovára is ültetett. Eközben más emberek is gyültek körültünk, s kérdezték tőlem, hogy mi értékes van nálam s mikor nehány gyöngyöt mutattam nekik, melyek megérhettek vagy 80,000 diremet, mind elszedték tőlem pecsét-gyürümmel együtt, sőt gazdagon disztitett csizmáimat is lehuzták.“ Elbeszélte továbbá, hogy miként halmozták el később Iszmail parancsára kitüntetésekkel s mint kapta vissza a tőle elvett tárgyak nagy részét. S Amru valóban mélyen meg volt hatva Iszmail nagylelküsége által, mert kijelenté, hogy Belkhben 10 szamár-tehernyi aranya van elrejtve, melyet ő hálából az Iszmail rendelkezésére akar bocsátni. Ez el is hozatá a kincset, de Amrunak visszaadta [1].

A nemes szamanida talán még tovább is folytonosan jótéteményekkel halmozta volna el korábbi ellenségét, de Mu'taszid Billah khalifa alig hogy fényes győzelméről hirt vett, egy iratával rögtön Amru kiadatását követelte s egyszersmind megjegyzé, hogy ezt a bünöst, kit pedig ő maga ösztönzött a háborúra, egyedül csak neki, t. i. az igaz hivők fejdelmének, áll jogában érdeme szerint megbüntetni, kép-

[1] Más keleti történetirók állitása szerint Iszmail a neki ajánlott kincseket haraggal utasította volna vissza és Amrunak ezt izente: „Honnan kerültek e kincsek hozzád és testvéredhez? Egész világ tudja, hogy mindketten egy rézmüves gyermekei vagytok. Nehány nap szerencséje, mely alapjában véve inkább szerencsétlenségtek volt, uralomra segitett benneteket s ti zsarnokság és jogtalanság által kincseket gyüjtöttetek. Már most azt akarjátok, hogy e jogtalanul szerzett kincsek terhe, mely rajtatok nehezül, az én vállaimra háruljon? Nem, én nem vagyok az az ember, kit a szavak oly könnyen félre vezethetnének.“ Oly nyelv ez, melyet Iszmail ellenével szemben bizonyára sohasem használt s épen ugy a keleti történetirók találmánya, mint az a mese, mely szerint Amru kincseit Herat környékén egy ragadozó madár fedezte volna föl s mely Defrémery-nek előbb már említve volt müvében a 121-ik lapon olvasható.

zelhetjük, mily fájdalmasan érinté e parancs Iszmailt. Noha eléggé ismerte a khalifa gonosz cselszövényeit, de kegyes érzülete még sem engedé meg, hogy az igaz hivők fejdelmének az engedelmességet fölmondja. Engedelmeskedett tehát és Amrut gyaloghintóban Bokharába vitette; hanem e szomoru intézkedést nem volt képes vele személyesen közölni. A keserü kényszerüségre hivatkozva bocsánatot kért tőle Iszmail s kérdezte, hogy mit tehet érette. Amru fiait és hü szolgáit jóltevője védelmébe ajánlotta s fejdelmi kényelemmel indult el Bagdád felé. Ide érkezve a khalifa őt Safi eunuchnak adta át, ki őt börtönbe vetteté, hol két évi fogság után a 290. év (903) Dsemaziül evvelé-ben Muktafi vezir parancsára megöletett.

Amrunak Bagdádba érkeztével egyidejüleg megküldé Mu'taszid khalifa a felruházási diplomát az uralkodhatásra Khoraszán fölött a mely tartomány akkor kelet felé Besztamtól (ma Sahrud) egészen Belkhen tulig, észak felé Kaintól egészen az Oxusig terjedt, ugy szintén Szisztán, Irak és Mazendran fölött is. Iszmail a hirnököt, ki egyszersmind nagy értékü tisztelet-öltönyöket is hozott, kitüntetéssel fogadta és gazdagon megajándékozta [1]) s már épen birtokába akarta venni az emlitett tartományokat, amidőn meghallotta, hogy az Alida Mohammed bin Zeid, Tabarisztán fejdelme, haddal szándékozik ellene támadni. Eleinte békés uton kisérlé meg őt a támadástól visszatartani, de minthogy ez nem sikerült, Mohammed bin Harunt küldé ellene. Egy csatában, mely egyelőre az Alidára nézve látszott ked-

[1]) Iszmail a diploma és diszöltöny átadójának 100,000 diremnyi ajándékot adott, s azt a kegyes tiszteletet, melyet a Khalifa iránt tanusított, legjobban jellemzi az a körülmény, hogy minden egyes tisztelet-öltöny felvétele előtt két rikaat (egy rikaat két térdhajtásból s a földnek a megfelelő imádságnál való egyszeri érintéséből áll) imádságot mondott el.

vezőnek, de későbben a vélt győzelem elhamarkodott élvezete folytán annál végzetesebbé vált, a tabarisztáni fejdelem trónját és életét veszté el; Iszmail a tartományt a győztes tábornoknak adta át, s noha ez fekete hálátlansággal fizetve saját védura ellen csakhamar föllázadt, Iszmailnak mégis nem sokára sikerült Tabarisztánt ismét elfoglalni, hova kormányzóul unoka-öcscsét, Ebu Szalih Manszurt helyezte be, mig a lázadó vétkeért halálával lakolt meg. Irakból visszatérve Iszmailnak 291-ben (903) a birodalma északi határán, t. i. a mai Hazreti Turkesztán körül, becsapással fenyegető törökök ellen kellett vonulnia; ezek eleitől fogva Transoxania ostorai valának, s ezuttal egy arab szerző tanusítása szerint hihetetlen számban léptek föl [1]). Ez azonban mégsem gátolá meg, hogy legyőzetve vad futásban szét ne üzzék őket. Iszmail serege kincsekkel megrakodva tért vissza Bokharába, ez egyszer bezárván ama hadmenetek sorozatát, melyek által a nagy Szamanida trónra lépte óta Oxus melléki öröklött országához annyi nagy és gazdag tartományt csatolt és az arab uralom alatt Khoraszan tartományhoz tartozó Mavera un nehr-ből egy hatalmas birodalmat teremtett. Bokhara akkor először is valóban a politikai Közép-Ázsia központja volt, mert a Zerefsán partján székelő uralkodó hatalom-szava északon egészen a nagy sivatag széléig, keleten a Thien-San hegység völgyvidékeig, délen a persa öbölig és India északi határáig [2]), s végre nyugoton Irakon

[1]) Defrémery a 228-ik lapon a 22-ik jegyzetben Ibn el Athirból egy helyet idéz, mely szerint a törökök táborában 700 nagy sátor volt volna, oly sátrak, melyeket csak az illető törzsek főnökei használhattak, minek folytán az arab iró a törökök számát szerfölött nagynak mondja.

[2]) Narsakhi Hind-et és Szind-et is fölhozza, de ezt inkább csak puszta frázisnak tekinthetjük, mert csak a Gaznevida Mahmud szultánnak volt módjában hatalmi szavát a Szuleimán - hegylánczon tul is hallatni.

át a Khalifa székhelyén tul még nehány napi járó földre hatott el. Oly városokban mint Merv, Nisabur, Rei, Amol, Kazvin, Iszfahán, Siraz, Herat és Belkh, az Iszmail helytartói uralkodtak. Ő volt az első, kinek a kelet- és nyugot-iránijait egy és ugyanazon uralkodói pálcza alatt egyesitenie sikerült és az államtest, melyet uralkodói talentuma és hadászati ügyessége teremtett, sokkal erősebb alapokkal birt, mint az arabok birodalma, melyet csak az első valláshábo-rúk vérragasza tartott össze igen rövid időre. Hogy e politikai sikert némileg fölfoghassuk, azt az észrevételt kell előre bocsátnunk, hogy ama 250 év alatt, melyek az arabok beütése óta lefolytak, Iránban épen ugy mint Transoxaniában a régi persa müveltség helyét egy mohammedán-persa világnézet foglalta el. A vallás, noha ez átalakulás főtényezője volt, még eddigelé az iráni nép nemzetiségi érzületét nem nyomta el egészen, mert a khalifák arab tisztviselőit azon mértékben gyülölték, a milyenben a benszülött hivatalnokokat minden módon támogatták és szerették. Ez volt az oka, hogy egyes szerencsés harczosok, mihelyt a khalifaságtól elszakadni kedvök kerekedett, azonnal föllázadhattak és dynasztiákat alapithattak s e körülménynek tulajdonítható, hogy Iszmail, kinek ama látszólagos alávetettsége daczára is, melyet a khalifával szemben tanusított, egy önálló birodalom alapítása lebegett szemei előtt, czéljait oly könynyen elérhette. — Másodszor Bokhara, Iszmailnak e város iránt mutatott előszeretete által, nemcsak fővárossá, hanem egyszersmind ama szellemi törekvés és müködés központjává is lön, mely akkor az iszlam-világ keleti részét áthatotta. Mikor a Kadeszia melletti szerencsétlen ütközet után az iráni nemzeti élet utolsó lehelletétől is megfosztatott és az arab sivatag meztelen barbárjai vad romlásai dühökben Persiára rontottak, keleti Iránban s nevezetesen Belkhben és Transoxaniában a persa müveltség nem egy szikrája rej-

tőzhetett el a halomra döntött oltárok alatt. E szikrák voltak azok, melyeket a szamanidák jótékony lánggá és világossággá élesztettek; az irány ugyan tisztán iszlamita volt, de forrása Zoroaszter tanának tüztemplomából eredett. Bokhara, a „tudományoknak e székhelye“ már a parszizmus idejében, az iszlam alatt is fenn akarta tartani korábbi hirnevét s „a nemes és istenfélő Bokhara“ nevet, melyre ma teljesen érdemetlen, jó eleve megis nyerte. Minthogy e korszak szellemi törekvése csak az isteni (vallásos) tudományok terén nyilvánult, kezdetben csakis egyházi nevezetességek voltak azok, a kikkel a Zerefsán melletti főváros büszkélkedett s kiknek sirjai még mai napság is nagy tisztelet tárgyai. Ilyenek voltak például a hires Khodsa Ebu Hifz el Bokhari [1]), ki 150-ben (767) született és tudományossága által hosszu időn át Bokhara város szellemi vezetője volt. Mohammed Seibani imám tanitványa vala, ki őt hallgatói legkitünőbbikének nevezte. Ebu Hifz 227-ben (841) halt meg és szellemi tevékenységének fényes emlékét hagyta fenn tanitványa, a legnagyobb mohammedán jogtudós Abdullah ul Fikih személyében, kit Al Bokharinak neveztek, mert 194-ben (809) Bokhara városában pillantá meg a napvilágot s kinek főmüvét: Dsami esz Szahih-t = az „Igaznak gyüjteményét“ az iszlam összes irodalmában legtöbbször értelmezett könyvnek tartják. Ibu Khallikán beszéli, bogy a nevezett könyvből magától a szerzőtől valami 70,000 növendék nyert oktatást. 600,000 szájhagyomány szolgált a münek alapjául s a kidolgozása 16 évig tartott.

[1]) Lásd a Tarikhi Narsakhi végén található füzetet a hires bucsuhelyekről, melyeket a Bokhara környékén fekvő szent sirok képeznek. Ebu Hifz el Bokhari sirja a Tel Khodsa név alatt ismeretes temetőben van. Ugyan-e temetőben fekszik Bidar seikh sirja is, kiről a monda ázt beszéli, hogy negyven éven át nem aludott, csakhogy az éjszakákat is isteni tiszteletre fordíthassa.

Szamarkand közelében halt meg 256-ban (869). Továbbá Mohammed el Szebdemuni, a nagy tudományu főbiró Iszmail kormányzása alatt, ki 304-ben (916) halt meg; Mohammed bin ul Fazl, korának legnagyobb exegetája és theologusa s több mások, a kikért Bokhara már akkor irigység tárgya volt az iszlam többi fővárosai szemében [1]). Miként Iszmail panegyrikusai beszélik, épen e szentség hire volt az, melynek következtében a nagy Szamanida Bokharának adá az elsőséget Szamarkand fölött. Minthogy ő maga is szigoruan vallásos és istenfélő fejdelem vala [2]), ki a tudósokat pártfogásába vette, és fejdelmileg jutalmazá [3]), még a legtávolabb eső vidékekről is sokan özönlöttek fővárosába, hogy vagy a fejdelmileg fölszerelt medressze-kben tanulmányaikat folytassák, vagy pedig hogy a jól gondozott olvasóházakban (kira't khane) szemlélődő életet élhessenek. Igy például a történelem bizonyos Hasid Szofiról emlékezik meg, egy damaszkusi volt előkelő hivatalnokról és emirről, ki hogy életét jámbor magányban tölthesse [4]), Bokharában telepedett le s ott is halt meg

[1]) A Zikr-i — Ulemai Bokhará-ban, melyből a föntemlitett füzet csak kivonatot képez, több száz szent van megnevezve, kik Bokharában és környékén nyugosznak, s ezeknek több mint fele része állitólag a szamanidák alatt élt.

[2]) Iszmail kegyességének különös bizonyitékául azt a körülményt hozzák föl, hogy ő, mikor az utczán lovagolt, az imárahivásoknál lováról mindig leszállt s csak akkor ült fel ismét, mikor a muezzin elhallgatott.

[3]) Ama jólétről, melynek a Mollák Iszmail nagylelküségéből örvendezhettek, legyen elég csak egy példát fölhoznunk: Mikor Mohammed bin el Fazl el Bokhari meghalt, végrendeletileg 400,000 aranyat hagyott hátra.

[4]) E Hasidról beszélik, hogy mikor az Oxuson átkelt, minden vagyonát a folyamba vetette s csak egy fésüt (ma is fődolog egy dervis „necessaire"-jében) tartott meg magánál, melynek egyik oldalán egy korán-vers volt bevésve, a másikon a következő mondat: „Könnyebb vétkezni, mint vezekleni."

246-ban (860). De mellőzve e tisztán theisztikus (vallássos) irányt, a persa nyelv és irodalom ujjászületésére is a szamanidák iráni nemzeties törekvése adta meg az első ösztönt. Az arab uralkodók által több mint két század óta háttérbe szorittatva, Irán széphangzásu nyelve Naszr és Iszmail alatt uj fénynyel kezdett fölvirulni. Ellentétben Ázsia későbbi iszlamika népeivel, melyek a mohammedán müveltséggel egy rakás arab szót és szólásformát is vettek át saját nyelvökbe, az első persa költők szigoruan purisztikus irányt követtek, mely Ebul Haszán Rudeki müveinek annyi bájt kölcsönöz és a halhatatlan Firduszi remek hőskölteményének főékessége. Fájdalom! később e nemzeti iránytól csakhamar eltértek, mert a Szeldsukidák alatt az irodalmi termékek már csak ugy a szükség nélkül átkölcsönzött idegen nyelvkincsektől — és csak az első szamanidákat illeti az a dicséret, hogy Irán nyelve körül több érdemet szereztek maguknak, mint a többi fejdelmek valamennyien, kik Ázsia persául beszélő népei fölött máig uralkodtak.

És Iszmail, vagy helyesebben Emir Iszmail, miként őt a keleti történetirók Bagdádtól való, de csakis látszólagos függetlenségének jeléül nevezni szokták, valóban az az ember volt, ki e nevezetes korszakot Közép-Ázsia történetében megteremteni képes vala. Nem lévén kevésbbé vitéz, mint a Szoffaridák, Deilemiták és Bujidák dynasztiáinak megalapitói, ezenfölül még szigoru igazságszeretet, jámborság, jótékonyság és a tudományok iránti érzék képezték jellemének kiválóbb vonásait. Mikor egyszer meghallotta, hogy Rei-ben az adók beszedésénél nagyobb sulyt használnak, rögtön hirnököt küldött oda, ki a mértékeket lepecsételve Bokharába vitte s az adóhivatal Rei-ben addig zárva maradt, mig Iszmail a mértékekből a fölösleges érczet le nem vágatá s azokat igy vissza nem küldeté.

Igen jellemző a következő adoma is: Fiának, Ahmednek, volt egy tanitója, ki egyszer növendékére nagyon megharagudván, haragját az atya jelenlétében következő szavakban nyilvánitá: „Isten soha se áldjon meg sem téged, sem azt, a ki téged nemzett!" A mint mondják, Iszmail elhagyta a termet és a tanitót gazdag ajándékokkal engesztelte ki. Ha Emir Iszmailt hasonló történetek folytán, melyeknek földiszitésében a keletiek eleitől fogva nagy mesterek voltak, még a későbbi századok alatt is Khoraszánban, sőt egész Iránban is emlegették, lehet-e csodálnunk, ha Bokhara tadsikjai az ő nevét maig is egy szenté gyanánt tisztelik? Különös előszeretetéről a Zerefsán melletti város iránt már szóltunk, s habár nem tehetett is érette annyit, a mennyit például Timur tett a Szamarkandért az ő emléke, mint egyetlen valóban nagy fejdelemé az iráni származásuak közül, Bokhara őslakói előtt mégis örökké feledhetetlen marad. Az épületek közül, melyek körül Emir Iszmailnak érdemei vannak, első helyen a Rigisztán melletti palota említendő, melyet, noha még az iszlam előtti korból származott, ő tetemesen kibővitett és földiszitett, ugy hogy az uralkodónak és főbb hivatalnokainak [1]) lakhelyül szolgálhatott. Továbbá a Szerai Molian, melyet Iszmail a hasonnevü csatorna partján különös fénynyel és fejdelmi pompával épittetett föl. Ezt szerfölött kellemes lakhelyként irják le, mely a legbujább kertek, a legszebb rétek és virágágyak, csermelyek és szökőkutak által volt körülvéve. Nagy gondot forditott a vizvezeték fentartására is [2]), mely a vizet a ma-

---

[1]) Az akkori magasabb hivatalnokok száma és elnevezése iránt lásd „Közép-ázsiai vázlatomat", 219. l.

[2]) Mig a mai Bokhara vizét csak nehány szegényes csatorna által, melyek inkább pocsolya nevet érdemelnének, az egészségnek szerfölött ártalmas módon nyeri az északon folyó Zerefsánból, addig Mavera un nehr régi fővárosának, főleg a Szamanidák alatt, tizenegy nagy

gasabban fekvő folyóból jól kifalazott csatornákban vezette a városba; a város falait, melyeket Mehdi khalifa idejében Ebul Abbasz Tuszi kormányzó épittetett, szintén megerősittette és kiszélesittette [1]). Állitólag Bokhara főiskoláinak száma is nagyobb vala Iszmail emir alatt, mint kelet-Ázsia, többi városaiban, mert Belkh, melyet Kubbet ul Iszlam-nak, az Iszlam kupolájának neveztek, csak későbben lépett föl vetélytársul. A Zerefsán melletti város, a mohammedán Ázsia majdnem egyik felének központja, mint a gazdagság, tudományok és világhirü selyemipar székhelye, mind jobban-jobban kezdett fölvirágozni. Iszmail, évekig tartott harczai után, eléggé megjutalmazva látta magát, de a gyönyör és kényelem élvezete nem sokáig volt neki megengedve, mert a Molian-csatorna melletti palotájában megbe-

---

széles csatornája volt következő nevekkel: 1) Dsuj Molian, mely Bokhara legszebb részén folyt keresztül s mindkét partján a legpompásabb paloták emelkedtek gyönyörü kertekkel. Molian vagy Maulian nevet azért viselt e városrész, mert Iszmail azt mint Vakf-ot, azaz kegyes alapitványt, a molláknak hagyományozta. 2) R u d i-i-S a p u r, a nép nyelvén safirgiam-, a Meszalik- u memalikban Kiafirgamnak nevezve, eredetét egy fejedelemnek (herczegnek?) köszönheti a Szaman családból, ki nagy vadászat-kedvelő volt és Bokhara közelében lakván, e csatornát ásatá. 3) Furkan ul Aja. 4) Furkanrud. 5) Gar Gatferrud, mely igen nagy volt. 6) Szamcsin, szintén nagy. 7) Peikanrud. 8) Feraviz *) ul ulja, melyet a környék öntözésére nagyon használnak. 9) Feraviz ul Szifli, itt-ott Zimun-nak is nevezve. 10) Keif vagy Kif. 11) Rudizer. Mind e csatornák, mondja Narsakhi, kitől e fölsorolást kölcsönöztük, mesterségesen voltak épitve s csak az ötödik vala természetes.

*) A Meszalik u Memalik kéziratban Feravan el Szifli és Feravan ul ulja nevek alatt Bokhara falvai értetődnek.

[1]) A város első falának épitésére a szomszéd törökök gyakori berontásai és pusztitásai szolgáltattak okot. 215-ben (830) épitették az első falat. Nagyobbszerü kijavitásokat Iszmail előtt 235-ben (849) nyert és Iszmail után 560-ban (1164) Kilics Tamgántól, mig végre 610-ben (1213) Dsengiz teljesen szétrombolta.

tegedett. Az orvosok ugy vélekedtek, hogy a lakás nedvessége ártalmára van és tartózkodási helyül Zerman nevü vadász-kastélyát ajánlották neki; el is ment oda, de azután csakhamar meghalt 61 éves korában a 295-ik év (907) Szefer hónapjának egy kedd estéjén, miután, részint mint testvérének helytartója Bokharában, részint pedig mint önálló uralkodó az iszlamita Ázsia keleti része fölött 34 évig uralkodott [1]).

[1]) Bokharában, mint testvérének Naszrnak helytartója, 20 évig kormányzott, Mavera un nehr fölött 7 s Khoraszán fölött hasonlóan 7 évig uralkodott, melyek összesen 34 évet tesznek.

V.

A SZAMANIDÁK BUKÁSA ÉS A TÖRÖKÖK FELÜLKEREKEDÉSE.

295 (907) — 395 (1004).

Akár keleten, akár nyugoton a birodalmak és dynasztiák csak addig tudták magukat a nagyság polczán fentartani, a meddig azokat eléjök tüzött pályájokon egyetértés és közös müködés lelkesíté. — A hol ez hiányzik, még egyes kiváló tehetségek is csak ritkán és csak rövid időre érvényesithetik erőiket s igy Szaman uralkodó házát is folytonosan aláfelé látjuk sietni ama pillanattól kezdve, melyben a család egyes tagjai épen ugy, mint a főbb hivatalnokok is az államfővel szemben a tiszteletről és engedelmességről megfelejtkezve, a kormány gyeplőit magukhoz ragadni törekedtek. A dolgok ilyetén ingadozó állapotában, melyet a khalifáknak Ázsia e részében düledezni kezdő hatalma idézett elő, egy erőteljes fejedelmi kar Transoxaniában a rendelkezésére álló török hordákkal óriásit vihetett volna véghez; de a szamanidák Iszmail emir után csekély kivétellel csak tehetetlen bábok valának hivatalnokaik kezében s igy történt az, hogy a törökök a helyett, hogy eszközül szolgáltak volna, csakhamar mint hangadók léptek föl, és oly hatalommá fejlődtek, mely nemcsak a Szamanidákat Transoxaniában, hanem mindenütt mindent halomra döntve, annyi trónt tudott elfoglal-

ni s még ma is mindenfelé az „uralkodó faj“ nevét viselheti.

Iszmail emir után a trónra fia **Ahmed** következett, egy féktelen jellemü s fáradhatatlan harczkedvelő fejedelem, de atyja békeszerető erényeinek minden legkisebb nyoma nélkül. Mikor a kormányra lépett, első teendője volt, hogy nagybátyját, ki Szamarkandban kormányzó volt, kézre keritette. Titkos vetélytársnak tartotta őt és igy Bokharában elzáratta. Ezután Tabarisztánba vonult, hogy az ottani kormányzót, a zsarolásai által szerfölött meggazdagodott Parisz Kebirt megfenyitse. Ez azonban Bagdádba menekült előle, mire Muktafi khalifától már előbb engedélyt eszközölt ki [1]), és Ahmed, kit nem annyira hivatalnokának elillanása boszantott, mint inkább az, hogy egyuttal ennek tetemes kincsei is kisiklottak kezei közül, helyébe tabarisztáni kormányzónak a derék Ebul Abbasz bin Abdullah-t tette, ki ott csakhamar oly általános kedveltségre tett szert, hogy az alida Naszir el Utrus (a néma győző) [2]) a Szamanidák hatalma ellen semmire sem tudott menni. Ahmed most fővárosába tért vissza, de hóditási vágya nem sokáig hagyta őt pihenni. Tekintete most már Szisztán felé irányult. 298-ban (910—11) jelentékeny hadsereggel, me-

---

[1]) Miként Mirkhond beszéli, Parisz 4000 lovassal és roppant kincscsel menekült volna Bagdádba. Azonban utazása alatt Muktafi khalifa meghalt, s minthogy ennek utóda Muktadir Pariszt kincseivel együtt szerencsés fogásnak tekintette, méreg által az örök életbe küldé őt és az elhunytnak mulandó kincseit szépen zsebre rakta.

[2]) Tulajdonképeni neve Haszan ibn Ali volt, Huszein ibn Alinak egyik sarjadéka, ki 287 (900) óta a Deilemiták között barangolt és többeket téritett át az iszlamra. Egyébiránt ez utóbbi nála, mint minden alidánál, csak mellékczél volt, melylyel világi uralkodás utáni vágyát igyekezett elpalástolni. (Weil: „A khalifák története“, II. k., 613. lap.)

lyet első tábornokai vezéreltek, a Szoffarida Muadil, Szisztán akkori uralkodója ellen vonult, kit legyőzve, foglyul Bokharába hurczolt, miután a meghóditott tartományt unokaöcscsére, Ebu Szalih Manszurra bizta, kinek atyja előbb fogságából kibocsáttatván, korábbi hivatalába visszahelyeztetett. 301-ben (913), mikor Ahmed az Oxus partjain épen a vadászat gyönyöreit élvezte, azt a hirt hozták neki, hogy az alida Utrus Tabarisztánt hatalmába keritette, s annak kormányzóját, Szalukot, elüzte. Mélyen megszomorodva, állitólag igy kiáltott volna föl: [1] „Oh Isten, ha valóban az lenne a te akaratod, hogy a birodalom kezeim közül kiragadtassék, akkor inkább vedd el életemet!“ Ebbeli óhajtása nem sokáig maradt teljesitlenül. Már rég idő óta veszélytől tartva közvetlen környezetében, hálószobája ajtóit két oroszlán által őrizteté s mikor itt a táborban ez elővigyázati rendszabályokról egyszer megfelejtkeztek, saját szolgái reá rohantak és 914-ben [2]) január 23- és 24-ike közti éjszakáján megölték, miután hat évig, négy hónapig s hét napig uralkodott. E szerencsétlen végének köszönheti, hogy őt halála után emir Sehid Ahmed-nek, a vértanu Ahmednek nevezték el.

Most már tiz éves fia, Ebul Haszan Naszr, kit a boldog Szaidnak neveztek, lépett a trónra. Mikor a gyermeket Bokhara előkelőinek meghódolás végett bemutatták, sirni kezdett és felkiáltott: „Engem is meg akartok ölni, mint atyámat?“ Valahogy elhallgattatták, az ifju neki bátorodott s habár eleinte csak gyámság mellett vette is át a kormányzást, a későbbi években szerencse-csillaga mégis oly eredményekre segitette őt, melyeknek következtében a keleti történetirók uralkodása idejét nem győzik eléggé

---

[1]) Defrémery: „Histoire des Samanides“, p. 130.
[2]) Weil, emlitett munkája 614-ik lapján.

magasztalni. Emir Szaid, miként őt nevezni fogjuk, valóban nem tehetségtelen és igen szerencsés fejedelem volt, de uralkodásának fénye inkább hasonlit ahoz a világossághoz, melyet egy kialvó félben levő láng időnkénti fellobbanása terjeszt maga körül, mert habár a nagyatyjától birt valamennyi tartománynak zavartalan birtokába jutott, sőt még uj hóditásokat is tett [1]), a Szamanidák további fennállása érdekében mégis édeskeveset tehetett. Mindenekelőtt nagybátyját Iszhakot, kellett legyőznie, ki mint a család legidősebb tagja, s egy jelentékeny pártra támaszkodva, rá nézve a trónt kétségessé tette, Hamuje, emir Szaid vezére, kétszer szállt síkra ellene, mig végre elfoghatá és Bokharába hozhatá őt, hol aztán meg is halt. Azután Manszurral, Iszhak fiával, gyült meg a baja, ki az elégületlen Huszein által fölbujtogatva 302-ben (914—15) Nisaburban a lázadás lobogóját kitüzte. Ő ellene is Hamuje küldetett, de minthogy Manszur időközben meghalt, a háborút magával Huszeinnal kellett megkezdeni. Ahmed bin Szahl, a Szamanidák hűséges párthive, ki ekkor Herat emirje volt, felajánlotta szolgálatait a lázadó legyőzésére. Huszeint fogva vitték Bokharába, de később megkegyelmeztek neki, sőt valami udvari hivatallal is fölruházták [2]). Naszr, ki gyakran esett a hálátlanság bűnébe, Ahmed bin Szahllal szemben sem tartotta

---

[1]) Nevezetesen Rei, Ispahan és Kum városokat, miként Malcolm „Persia történetében“ irja.

[2]) Mikor egy napon emir Szaid vizet kért, s azt neki egy közönséges korsóban hozták, Huszein Hamuje fiának a következő szavakban fejezte ki csodálkozását: „Hisz' atyád Nisaburban kormányzó, a hol oly szép korsókat készitenek (Nisabur agyagkészitményei valóban még ma is hiresek), miért nem küld ide azokból nehányat?“ Mire a hires tábornok fia élczesen igy felelt: „Ha atyám Khoraszánból ajándékokat küld, azoknak legalább is hozzád kellene hasonlóknak lenniök.“

meg igéretét, miért ez 370-ben (919—20) föllázadt ellene. Azonban Hamuje Herat ostroma után kézre keritette és Bokharába küldötte őt, hol börtönben halt el. — A legjelentékenyebb kétségtelenül az a háboru volt, melyet emir Naszrnak az Alidák ellen Tabarisztánban kellett folytatnia. Ezek Ahmed halála óta nemcsak hogy vereségeiket kiheverték, hanem uralmokat még Khoraszán egy részére is kiterjesztették, a mire őket főképen a jeles hadvezér Leile bin Numan segitette, ki Damganon át egész Nisaburig előnyomult. Hamuje, ki ellene indult, megverte ugyan és Leile futásközben 309-ben (921) megöletett, de azért a rend Tabarisztánban még korántsem állott helyre, mert az Alidáknak hol egyik, hol másik párthivét kellett láb alól eltenni, hol ismét a khalifa kivánatára ennek nyakas hivatalnokait kellett megfenyiteni, mint például Fatikot, az egykori rabszolgát, ki Rei-t hatalmába keritette. Szaid emir az ő vizsga figyelme által, melylyel általán véve birodalmának messze kiterjedő határait kisérte, ugy szintén ama tekintély és vak engedelmesség által is [1]), melyben a szamanidák uralkodóháza még akkortájban részesült, a különféle viszontagságoknak még teljesen ura tudott lenni. 28 évig

[1]) A rendkivüli tisztelet és engedelmesség példájául Mirkhond a következő adomát hozza föl: „Mikor Makan bin Kaki Khoraszánt erőszakkal magához akarta ragadni, emir Ali Muhtads főhadvezér küldetett ellene. Mig a fejedelem a bucsukihallgatáson a szükséges parancsokat neki átadta, a körülállók ugy vették észre, hogy a hadvezér arczát félrehuzza és nagy nyugtalanságot árul el. Mikor a fogadtatás véget ért s a fejedelem is eltávozott, Ali emir ümege alól egy skorpiót huzott elő, mely őt hét különböző helyen marta meg. Ezt később elbeszélték a fejedelemnek s mikor ez a tábornoktól kérdezte, hogy miért nem távozott el mindjárt, a hogy a féreg első csipését megérezte? — a vezér igy felelt: „Ha a szolga urának jelenlétében egy skorpió-csipést sem képes kiállani, hogyan tudná később elviselni a fényes kardok csapásait a te távollétedben?“

tartott uralkodása a dicséretreméltó fejedelmi erénynek sok szép vonásával volt tele, s ama bőkezűség, melyben korának költőjét, Ebul Hasszán Rudekit részesité [1]), örökké hires leend. Csak 38 éves volt, mikor a 331-ik év (934) Saabanjában az aszkór elragadta.

Minthogy a Naszrtól utódul kiszemelt ifjabb fiu elhalt, a kormányzásra ennek idősebb fivére, Nuh következett, kit szép tulajdonságaiért Emir Hamidnak, azaz dicséretreméltó fejedelemnek neveztek el. Uralkodását azzal a szép tettel kezdé meg, hogy Ebül Fazl Mohammednek, a ki elhalt vetélytársainak legfőbb párthive volt, megbocsátott s őt szamarkandi helytartóvá nevezte ki. A háborúk és lázadások hosszú sora, mely az ő uralkodását is jellemezte, a 332-ik (943) év vége felé vette kezdetét, a dilemita Rukn-ed-dovleh ellen vivott harczczal, ki Rei-t elfoglalta volt. A szamanida fejedelem kardját akkor Ebu Ali, Muhtads tábornok fia, egy épen oly bátor, mint uralkodni vágyó férfiu kezelte. Első kisérlete Rukn-ed-dovleh ellen a Rei környékén vivott csatában nem sikerült ugyan, mert azt Kurd csapatainak [2]) árulása következtében elveszité,

---

[1]) Ebul Haszan Rudeki, a legrégibb persa nyelvü költő, kit Közép-Ázsiában ma is ismernek és szeretnek, tollának termékenysége s minden idegen elemtől tisztán tartott nyelvezete által tünik ki. Miként Hammer a Jemini magyarázója után a „Persa költészet története" czimü munkájának 40-ik lapján mondja, 1 millió 300 distichont (párverset irt volna, melyek 100 könyvben voltak összegyüjtve. Ellátása fejedelmi volt. 200 fiu gyermek lépett elébe, mint rabszolga, s 400 teve követé őt gazdagon megrakodva.

[2]) Ebből kitünik, hogy a kurdokat, kik ma is Khoraszánban laknak, Nisaburtól kezdve, majdnem Asztrabádig, Irán északi határainál, nem a Szefvevidák telepitették ide a tulajdonképeni Kurdisztánból, miként ezt a mai persák rendszerint állitani szokták, sőt inkább jóval azelőtt is már ezen a vidéken laktak s a khoraszáni haderőknek mindig jelentékeny részét képezték.

de a következő évben másodszor is oda küldetett s minthogy ellenfele futásnak eredt, e tartományban a rendet csakhamar ismét helyreállitotta. E szolgálata és talán az is, hogy Nuh parancsára Vasmegirt Tabarisztánban uralomra segitette, Ebu Aliban különös nagyravágyást ébresztett s a Nuh hálája iránt is a lehető legtulzottabb igényeket támasztotta, és mikor a khoraszáni helytartóság, melyet ő jutalmul remélt, másra ruháztatott, nyilt lázadásba tört ki ura ellen. A szamanida Ibrahimmal, Nuh nagybátyjával és vetélytársával szövetkezve, urrá lett Irakban s később Khoraszán is kezökre került. Ibrahim a Khutbe-t mindenütt saját nevére szedette föl és Nuh, kinek még Bokharát is el kellett hagynia és Szamarkandba menekülnie, bizonyára elveszti vala trónját, ha időközben az ellenségei közt kitört meghasonlás segitségére nem jött volna. Ennek következtében közte és nagybátyja Ibrahim közt kibékülésre került a dolog, Nuh ismét nagy tisztességgel vonult be Bokharába, melynek lakói szemmelláthatólag az ő hivei voltak. Később ugyan Ebu Ali is az önmegadás utjára lépett, sőt Nuh szolgálatában Rukn-ed-dovleh ellen egy háborut is végig harczolt, de a jó viszony e két utóbbi közt mégis elannyira meg volt zavarva, hogy Ebu Ali Rukn-ed-dovlehhel szövetkezve, ismét föllázadt Nuh ellen, és szövetségesétől támogattatva, a khalifánál önálló uralkodásának elismerését Khoraszánban kieszközölte. 343-ban történt, hogy Ebu Ali a Khutbet Khoraszán mecseteiben Muthi-lillah khalifa nevére szedeté s ezáltal, a Deilemitákkal egyesülten, kik hatalmukat Shirazig kiterjesztették, a Szamanidák birodalmát Transoxania régi barátai közé visszaszoritotta.

E közben Nuh vagy emir Hamid, tizenhárom évi uralkodás után 343-ban (954) meghalt. Tiz éves fia, Abdul Melik, a kit rendesen emir Resid-nek, bátor fejedelemnek neveztek, s a ki őt az uralkodásban követé, minden le-

hetőt elkövetett ugyan, hogy a Szamanidák tekintélyét a birodalom nyugoti felében ismét helyreállithassa, de mind hiába! Tábornoka Asáth bin Mohammed, korának egyik leghiresebb hadvezére, minden erőlködései daczára is csak tisztességes békét, de nem meghódolást tudott kivívni a deilemita Rukn-ed-dovleh ellenében. Abdul Melik, a ki a vadászatot és lovagjátékokat szenvedélyesen kedvelé, miért sokan Ebul Fevarisz-nak, azaz a lovagok atyjának nevezték, lováról történt szerencsétlen leesése [1]) következtében a 350. év (961) sevvaljának 8-án meghalt, miután hét évig uralkodott volna. A trónra utána fivére, Manszur bin Nuh következett, kinek mellékneve emir Sedid, az igazságos fejedelem vala, és hogy a Szamanidák tekintélye már akkor mennyire alá volt sülyedve, bizonyitja az a körülmény hogy trónraléptekor Alptekinnek [2]), ki rabszolgából vezérségi rangra küzdötte fel magát és akkortájban nisaburi, hadparancsnok vala, elég befolyása volt arra, hogy e választást semmisnek nyilvánitsa és tetemes hadsereggel a megkoronázott fejedelem ellen síkra szálljon. Természetesen az Oxust Manszur emberei által elannyira megszállva

---

[1]) Ez dsukán vagyis lovas labdajáték alkalmával történt, melynél a nyeregben ülő lovagnak a labdát a földről bottal magasra kell ütni, s két egymásmögé fölállitott oszlop nyilásán keresztül kell verni, még pedig egyszerü két ütéssel, mialatt a ló teljes vágtatásban van. Ez sokkal több gymnasztikai ügyességet igényel, mint a török dsiridjáték. Ma már mindkettő kiment a divatból.

[2]) Alptekin az Alp-ból (hős) és Tekinből (nevezett) van összetéve. Az utóbbi szót, mely helyesebben tiken, tigen, tijen, a turkománok ma is valamely név vagy tulajdonnév megjelölésére használják s ha valakitől, saját nevét kérdezik, azt mondja például: Oraz tegenmen, az vagyok, a kit Oraznak neveznek. Tekin-nel sok török szó fordul elő, mint: Karatekin, Nustekin, Ainaltekin, Szebuktekin (helyesebben Szevüktekin) stb.

találta, hogy az előnyomulás teljesen lehetetlenné volt téve rá nézvé, s csak nagy nehezen sikerült neki Gazniba [1]) visszavonulni; de második kisérletével szerencsésebb volt. Manszur kénytelen volt vele alkudozásba bocsátkozni és Alptekin, ki kötelezte magát, hogy Nisaburnak évenként 50,000 dinárt fizet, előbbi méltóságában megerősittetett. Hasonló kimenetele volt annak a háborúnak is, melyet Mauszur Rukn-ed-dovleh ellen folytatott. A Deilemiták uralkodó háza, mely Iránnak majdnem fele fölött urrá lőn, oly hatalom vala, melylyel a Szamanidák roskadozó háza nem mérkőzhetett meg. Manszurnak tehát utoljára engedni kellett, békét kötött Rukn-ed-dovleh-hel s annak unokáját, t. i. Azed-ed-dovleh leányát nőül vette. Ez 361-ben (971—72) történt. Manszur ez időtől fogva békében élhetett s tizenöt évi uralkodás után a 365-ik év (976) Sevváljának [1]) 4-én Bokharában meghalt. Fia, N u h b i n M a n s z u r, ki Bokharában emir Szeid Elbukaszim név alatt volt ismeretes, még viharosabb napokat élt át, s az örökölt trónért még keményebb harczokat kellett vívnia. Mi volt már akkor a nagy Szamanidák hatalmi állása? Dsordsán és Tabarisztán Vasmegir utódai alatt majdnem függetleneknek nyilvániták magukat, a két Irak-ot Azed-ed-dovleh birta s mig e hatalmas pártosok fölfuvalkodottságukban vagy illető hűbéruraik vagy egymás ellen folytattak háborút, addig Ebul-Kaszim uralmát az ő tulajdon vezérei irigységtől szitott harczaik által a legvégső pusztulás szélére ragadták. Legdühösebben folyt a dolog Ebul Abbasz Tas, kit Husszam-ed-dovleh-nek (a birodalom kardjának neveztek) és

---

[1]) Mirkhond azt állitja, hogy Manszur seregeit Belkhnél megverte volna s később m é g i s Gaznibe vonult vissza.

[2]) E részben Narsakhit követem. Mirkhond Manszur halála napját Redseb 11-ére teszi.

Ebul Huszein Szimdsuri közt. Az előbbi, kinek 371-ben (980—81) Ebulkaszim a khoraszáni helytartóságot hűbérül adta, nemes szivü és igen barátságos érzületü ember vala, mig ellenfele kapzsiságáról és aláváló cselszövényeiről volt ismeretes. Nem csoda tehát, ha ez utóbbinak sikerült a gyenge fejedelmet félrevezetni és az érdemteljes Tast megbuktatni. A rajta elkövetett jogtalanság tudatában Tas fegyvert ragadott, hogy magát vetélytársa ellen védelmezze, mi neki, ama támogatás következtében, melyet a deilemita Fakhr-ed-dovleh [1]) nyujtott, némileg sikerült is. Ebul Huszein rövid időre Khoraszánból elüzetett, de mikor Kermánból segédcsapatokat nyerve, a háborút ismét megkezdé, Tas nem volt képes többé ellentállani. Vereséget szenvedett s érdemes barátjához, Fakhr-ed-dovleh-hez menekült Dsordsánba, hol általánosan tiszteltetve, 379-ben (989—90) megis halt. A baráti viszony Tas és Fakhr-ed-dovleh között valóban ritka melegségü és bensőségü vala. Ha már az a látvány is lélekemelő, hogy miként vette Tas a menekülő Fakhr-ed-dovleh-t, mikor ez szerencsétlenségben volt, annyi önfeláldozással védelme alá, nem kevésbé meginditó hallani, hogy miként igyekezett az utóbbi szerencsétlen barátját saját tönkrejutása veszélyével is megmenteni, s mint tartá őt később fejedelmi kényelemben magánál. — De Ebul Huszeinnak sem lehetett gonoszsággal és csalással szerzett méltóságában sokáig megmaradni. Egyik ágyasának karjai közt szélhüdés érvén őt, egy évvel korábban halt meg, mint szerencsétlen ellenfele, a Khoraszán fölötti uralkodást fiára, Ebu Alira hagyván. Ez, ki jellemének aljasságára nézve még atyját is felülmulta, alig hogy erősen érezte magát fejedelmi székén s Nuh ellen

[1]) Tas Fakhr-ed-dovleh előtt azáltal tette magát érdemessé, hogy régebben Muvejed-ed-dovleh elleni harczában őt segitette.

máris a legszemtelenebb magaviseletet tanusitotta. Mindjárt kezdetben elárulta, hogy ellenségeskedésével a szamanidák felsőségétől való végleges elszakadásra törekszik, s tervének keresztülvitelére még a legtávolabb eső eszközökhöz sem átallotta folyamodni.

A távol keleten, t. i. a mai keleti Turkesztánban, ez időtájt az uigurok [1]) laktak, egy török néptörzs, az első, mely a nagy turk-család nomád zömétől elszakadt, hogy a Thien-San-hegység déli lejtőin állandó hazát alapitson magának Nálok lehetett föltalálni az első igazi török szinezetü állami és társadalmi intézményeket s noha már a keresztyén időszámitás kezdetén alapitottak egyes apróbb államcsoportokat a mai Kanszu nevü khinai tartománytól kezdve egészen Khokand keleti határáig, mégis egy nagyobb uigur birodalom létrejötte csak a Szamanidák ural-

[1]) Az uigurok felől az egyetlen és megbizható tudósitást egy uigur kéziratból nyerjük, mely a bécsi csász. könyvtár birtokában van. Czime: „Kudatku Bilik“, azaz: boldog tudás, és az akkori török társadalomnak ugy ethikai, mint politikai társadalmi viszonyait tárgyalja. E kézirat nagy fontossága e két ponton alapul: 1. 462-ből (1069) kelt és ennél fogva a legrégibb török irat, melyet maig birunk. A szerző, ki müvének első részét a törökség legszélső keleti határán, t. i. Komul környékén, második részét meg Kasgárban irta, határozottan kijelenti, hogy ez az első könyv, mely török nyelven van irva. E szerint e müben oly nyelvemléket birunk, melyből a ma már szerteszét szórva élő török törzsek legrégibb viszonyaira nem egy következtetést vonhatunk s azoknak kölcsönös történelmi fejlődésére nézve a legfontosabb bizonyitékul szolgál. 2. A Kudatku Bilikből megtudhatjuk, hogy az uigurok már jó régóta nem épen megvetendő foku müveltséggel dicsekedtek, melyet a keresztyén és mohammedán befolyás meglehetősen átalakitott ugyan, de létrejöttét korántsem annak köszönheté, a mi annál érdekesebb, minthogy az uj iráni müveltség is a persa nyelv uj életrekelésével épen akkor lépett életbe. Az uigurokról kimeritőbben lásd: „Uigur nyelvemlékek és a Kudatku Bilik. Innsbruck 1870.“ czimü munkámat.

mának vége felére esik. Miként gyanitható, Ilik khán [1]) volt az első, ki az egyesités müvét végrehajtotta; utána Boghra [2]) vagy Kara Boghra khán volt eredménydús vallásháborúi folytán a legnevezetesebb. Ő valamennyi turktörzset egyesitett uralkodó pálczája alá a legszélsőbb keleten, s minthogy hóditásait nyugot felé is kiterjesztve, a Szamanidák birodalmának romjaiból akart meggazdagodni, a Bokharában székelő árnyék-fejedelmekkel csakhamar összetüzött és Ebu Alival, Ebulkaszim lázongó hűbéresével szövetségre lépett. Mig Ebu Ali Khoraszánban, titkosan fondorkodva Nuh ellen, magát csendesen viselte, addig Boghra khán egy nagy sereggel, melyhez Khokand törökjei is csatlakoztak, Kasgárból a Zerefsán partjai ellen nyomult. — Inands [3]) Hadsibot, az első hadvezért, kit ellene küldöttek, megverte s őt magát is elfogva, Turkesztánba szállitotta. Ezután Faik állt a sereg élére, ki ura kegyét rút árulással fizette vissza, s mikor Boghra khán Szamarkandot hatalmába kerítette, a szerencsétlen Szamanida fejedelemnek nem maradt egyéb hátra, mint álöltözetben, s csak néhány szolgától kisértetve, futással menekülni meg. Mindenfelé segély után kémlelődve, Ebulkaszim elsőben is Ebu Alihoz

---

[1]) Ilik vagy Ilek, miként elődeim tévesen olvasták, uigur szó és fejedelmet, herczeget, uralkodót jelent, következőleg épen ugy nem tulajdonnév, mint turkan vagy tarkhan, khatun, és mások, melyekkel az arab-persa irók ama kor török kitünőségeit elnevezni szokták. Biztosabb tudomás hiányában mi az „Ilik“ szót tulajdonnév gyanánt fogjuk használni.

[2]) Boghra, helyesebben Bokra- vagy Bokhrá-nak keleti török nyelven a him tevét nevezik. — Abban az időben, mikor az iszlam nem vert még nagyon mély gyökereket a törököknél, az i'y állatneveknek használata a vitézebb és kiválóbb egyéniségeknél igen kedvelt vala.

[3]) Nem Inanedj, mint Defrémery olvassa. Inands török szó s hitet, hitelest jelent.

folyamodott, de a nyomorult egészen ártatlannak tette magát s nagyon sajnálta, hogy saját tartományának kényes helyzeténél fogva mit sem tehet érette. E közben Ebulkaszim szerencséjére Boghra khán egy betegség következtében, melyet Bokhara egészségtelen égalja okozott neki, hirtelen meghalt. Visszatért tehát a hozzá hiven ragaszkodó fővárosba, de minthogy az elhalt uigur fejedelem által meginditott háborút lázongó vazallusai Ebu Ali és Faik folytatni szándékoztak, hatalmának megszilárditása végett erőteljes szövetség után kellett látnia, melyet a Gaznevidák uralkodó házának megalapitójában meg is talált. Szebuktekin, ki akkor a Gaznitől az Indus partjáig terjedő egész terület fölött uralkodott s Indiába [1]) tett gyakori berohanásai által roppant gazdagság és tekintély birtokába jutott, a Szaman-ház iránti kegyelettől annyira meg volt hatva, hogy Ebulkaszim kérésének azonnal engedett, s egy roppant sereg élén, melyben 200 'elefánt volt, az Oxus ellen indult, hogy Ebu Ali és Faik szemtelen magukviseletét méltóan megbüntesse. Mikor Kesben, hova Ebulkaszim elébe sietett volt, a szerencsétlen fejedelemmel először találkozott, tiszteletből megcsókolta kengyelvasát, daczára, hogy felényivel idősebb vala, mint az utóbbi. Szerencsés szövetség volt ez a Szamanida fejedelemre nézve, mert daczára, hogy Ebu Alit Dsordsan és Irak fejedelmei hatalmasan támogatták, Ebulkaszim és Szebuktekin egyesült seregei, mely utóbbit fia Mahmud is segitette, mégis legyőzték őt. Herat síkján a dolog ütközetre került, melyben a lázadók megveretve, Nisaburba voltak kénytelenek menekülni. Ebulkaszim diadallal vonult be Bokharába. Az öreg Szebuktekin Naszir-ed-dovleh (a birodalom segitője), fia pedig

---

[1]) Itt a Narsakhi állitását fogadtam el. Más történeti források az India ellen intézett beütéseket fiának Mahmudnak tulajdonitják.

Szeif-ed-dovleh (a birodalom kardja) czimmel ruháztatott fel; de alig vonultak ezek vissza Ghaznibe, mikor a Deilemiták udvarához menekült Ebu Ali ujból előtört s abban a reményben, hogy Szebuktekin visszavonulása most már szabad tért hagyott számára, Nisaburt ismét megtámadta. Hanem ez egyszer rútul elszámitotta magát. A visszahóditott tartománynak Mahmud volt az őre, ki később kifejlett nagyságának már korábban is félreismerhetetlen jeleit mutatá, s mielőtt még atyját a beütésről tudósithatta volna, megtámadta Ebu Alit, futásra kényszerité őt s kincseit elvette. Nem sokára ezután Szebuktekin is elősietett s Ebu Alival Tusznál találkozott, a hol aztán oly annyira megverte őt, hogy végül kénytelen volt Khahrezmbe menekülni. Csodálatraméltó az Ebulkaszim nagylelküsége, ki még ily körülmények között is megkönyörült a szerencsétlen Ebu Alin s Ebu Abdallahnál, a Khahrezmi Sahnál a menekülő számára barátságos fogadtatást kért. E közvetités természetesen keveset használt, mert Ebu Alit a khahrezmi fejedelem lánczokra vereté, a mely megsértése a vendégszeretetnek Meemun bin Mohammed alkirályt annyira fölboszantotta, hogy a Saht megtámadta, s miután őt legyőzte, ugyanazon lánczokba vetteté, melyekből Ebu Alit csak most szabaditá ki. A győzelem után Meemun Ebu Alival Dsordsanba viszszatért s egy mulatság mámorában [1]) a fogoly Saht elővezették és megölték. De azért Ebu Alinak sem volt jobb vége. Meemun közbenjárására Ebulkaszim látszólag megbocsátott ugyan neki, de többeknek ingerlése folytán később ismét elfogatta s minthogy Szebuktekin kiadatását

[1]) Mirkhoud beszéli, hogy Ebu Ali, a ki ez ideig a szeszes italok élvezetétől visszatartotta magát, ez alkalommal „az önmegtartóztatás kőkeménynek látszó épületét“ először zuzta szét a boros pohár gyönge üvegén.

követelte, ő nála halt meg fogságban 387-ben (997). A lázadó Faik által Kasgárból segitségre hivott török fejedelem Ilik [1]) Transoxaniába tett berohanása által Ebulkaszim uralkodását még egy kevés időre megzavarta, de Szebuktekin ezuttal is eltünteté a veszélyt és Nuh bin Manszur vagy Ebulkaszim, miként őt neveztük, 22 évi kormányzás után 387-ben meghalt.

Ebul Harith Manszur, Nuh fia, ki mint tapasztalatlan ifju lépett a trónra, azt a nagy hibát követte el, hogy Mahmuddal, a hatalmas Szebuktekin utódával öszszetüzött s noha ez utóbbi a Szamanidák iránti tiszteletből a kihivások elől kitért s inkább visszavonult, Ebul Harith mégis nemsokára egy Bektözün nevü elégületlen udvaronczn ak esett áldozatul, ki őt magához hivta saját házába és ott megvakitotta. Helyére most Abdul Melik, egy egészen fiatal gyermek tétetett. Igaz ugyan, hogy Faik és Bektözün [2]) az országban a hatalom tulajdonképeni birtokosai, az ő részén voltak s habár sikerült is neki a mélyen megsértett Mahmudnak, a kinek szerencsecsillaga ekkor kezdett igazán ragyogni, haragja elől kitérni [3]), annál könynyebben áldozatul esett Ilik khán csalárd védnökségének. Ez a nélkül, hogy erre fölszólitották volna, seregével Kasgarból Bokhara ellen indult, hogy, miként mondá, kedves szomszédjának ellenségeit megfenyitse; de szándékát csakhamar azzal árulta el, hogy a fogadtatására elébe sietett bokharaiakat elfogatta és lánczokba verette s után 389-ben (999) Bokharába bevonult, Abdul Meliket is börtönre vetteté,

---

[1]) Lásd 97 l. 1. jegyzet.

[2]) Bektözün uigur szó, e jelentésben: igen becsületes, igen egyenes lelkü.

[3]) Abdul Melik Faikkal Bokharába futott, miután Mahmud a Szamanidák seregét, mely Transoxania minden részéből volt összeszedve, Merv környékén megverte.

hol meg is halt[1]) Muntaszir[2]), Ebulkaszim harmadik fia, miután a börtönből szerencsésen kimenekült, melybe Ilik a család összes tagjait vetteté, utoljára kisérté meg, dynasztiája bukott hatalmát helyreállitani. — Egy fiatal rabszolganő álöltönyében Khahrezmbe menekülve, néhány hivével meg akarta kezdeni a harczot trónjának bitorlója ellen. Családjának nehány korábbi hűbéresénél, nevezetesen Semsz el Maali Kábusznál, Vasmegir fiánál, meleg részvétre talált ugyan, hanem ez édeskeveset lenditett az ő ügyén. Két izben sikerült neki a Guzzturkománok segélyével Ilik csapatait megverni, de e győzelmek csak halvány sugarak voltak, melyeket a Szamanidák lehunyó csillaga mintegy bucsuképen lövelte feléje. Ilik khán, kinek hatalma Bokhara bevétele után Khina belsejétől a Kaspitóig terjedett, oly ellen volt, kivel hiába próbált megmérkőzni. Muntaszir, családjának csak nehány régi barátja által támogattatva, sokáig bolyongott Tabarisztánban, Szisztánban és Khoraszánban. Sőt 391-ben (1001) még Nisaburt is sikerült hatalmába keriteni, de Naszr, Mahmud fia és Szebuktekin unokája, megverte őt, mire hosszas bolyongás után saját emberei által Iliknek elárultatván, ez által teljesen tönkre tétetett. Mig családja és hozzátartozói börtönbe hurczoltattak, addig ő maga csak nagy nehezen tudott futással elmenekülni, de az Ibn Behids törzs sátor-táborában bizonyos Mehrui által meggyilkoltatott, a ki ez aljas tettéért később életével lakolt meg.

Ilyen véget ért a 395-ik év (1004-ik) Rebiat evvel havában az utolsó Szamanida. Vele oly család halt ki, mely

---

[1]) Mirkhond szerint Özkendbe (nem Uzkend, mint Defrémery olvassa) záratta őt. Özkend egy város volt s jelenleg falu Mergolan környékén Khokandban.

[2]) Tulajdonképeni neve Ebu Ibrahim volt.

Transoxania és Fergana egyes részeiben már korábban is uralkodott, későbben pedig, Naszrtól kezdve, tehát 145 éven át korlátlan hatalommal kormányozta Közép-Ázsiát s joggal tekinthető amaz állami és vallásos élet megalapitójának, mely már az elmult századokban is a három világrész mohammedánjainak szemében az iszlam aranykorának legkevésbbé meghamisitott képe gyanánt tündökölt és a melynek egészen a legujabb időkig a legnagyobb tisztelettel adóztak. Mig az Abbaszidák székvárosa, épen ugy mint Nyugot-Ázsia többi városai is minden kigondolható felekezetnek és szabadgondolkozóknak megtámadhatatlan tartózkodási helyül szolgáltak, addig Bokhara, Belkh és Szamarkand a Szamanidák uralkodása alatt, ugy szólva, menhelyei voltak ama mohammedán tudósoknak és vakbuzgóknak, kik a Seriat (vallási törvény) és a Szunna (hagyomány) legaprólékosabb semmiségeihez is görcsösen ragaszkodtak s ez által az iszlamita felsőség pálmáját egész Nyugot-Ázsia, sőt maga Mekka és Medina fölött is magasan lobogtatták. Épen igy áll a dolog az állami felsőséget illetőleg is, melyet Bokhara Közép-Ázsia különböző népei fölött minden időben gyakorolt s melyet a Zerefsán melletti uralkodók egészen a legujabb időkig fenn tudtak tartani. A tisztelet érzelmei, melyek a hatalmas Szebuktekint Bokharával szemben lelkesiték s melyek a későbbi századokban is az afgánoknál, indiaiaknál és özbegeknél sokáig épségben maradtak, a Szamanidák fénykorában származtak. Az utolsó iráni eredetü dynasztia volt ez az ó-iráni müveltség földjén s azt az örökséget, melyet a Transoxania uralkodói székében őt követő török-tatár utódra hagyott, természetesen kár volna tulbecsülni.

Hogy a Szamanidák bukása után Transoxaniában a legvadabb anarchia harapózott el, azon senki sem csodálkozhatik. Az országban eleitől fogva két nemzeti elem volt

hangadó. Az irániak, a régi műveltség ápolói és terjesztői, miként már megjegyeztük, az iszlamita polgárosultság elfogadása által nem sokat változtattak nemzeti jellemökön. Ők most is a kereskedés, tudományok és a békés foglalkozások emberei voltak, ugy hogy a hadakozásnak és az azzal összekötött uralkodásnak szükségképen a népesség második felére, t. i. a törökökre kellett maradnia. A törökök, kik minden időben a hadsereg élén álltak, sőt legtöbbnyire a legmagasabb méltóságokkal voltak felruházva, már az utolsó Szamanidák alatt magukhoz ragadták a főhatalmat s mikor e dynasztia végképen kihalt, csak annyiban cseréltek szerepet, hogy azontul egészen saját kezökre folytattak politikát s független uralkodók gyanánt kezdették hányni-vetni magukat. Bokharát, a kormánynak e tulajdonképeni székhelyét, Ilik khán birtokában tartotta ugyan Kasgárból, de parancsszava a kesi, szamarkandi és khokandi kerületekben kevés viszhangra talált; mindenki azt cselekedte ott, a mi neki tetszett. Majd összeszövetkeztek nehányan, hogy Iliket megbuktassák, majd ismét a hatalmas Mahmud szultán segitségéhez folyamodtak. Oly korszak volt ez, mely egy elhatározott és bátor harczos fölléptét minden körülmények közt elősegitette, s minthogy ez még a válság beállta előtt megjelent az események szinterén, a hatásnak, melyet Transoxania politikai ügyeibe való beavatkozása előidézett, csakhamar érezhetővé is kellett válnia.

VI.

A SZELDSUKIDÁK.

395 (1004) — 523 (1133).

Ama beláthatatlan sivatag-területen, mely Közép-Ázsia lakott részétől észak felé a khinai határnál kezdődve, egészen a Kaspi tenger keleti partjáig terjed, miként már említettük, ama török nomád népek éltek, melyek az arabok és persák által „Guzz“ gyüjtőnévvel megjelölve, Közép-Ázsia történetére már régtől fogva a legnagyobb befolyást gyakorolták. Jóval az arab hóditás előtt és után, sőt a Szamanidák uralkodása alatt is szakadatlanul folyt a török elemek beözönlése az Oxus partjaira észak-keletről, különösen pedig Khokandból és a mai keleti Turkesztánból. Mikor a Szamanidák hatalma megtört, a törökök északon is megmozdultak s számtalan nyájaik legelő helyeit lassanként a bokharai khánság lakott részeiig terjesztették ki. A szeldsukidáknak mesékkel gazdagon fölcziczomázott származási története azt mondja, hogy Szeldsuk, helyesebben Szeldsik [1]), Tokmak fia és Szubasi, egy Pigu, helyeseb-

---

[1]) A „Szeldsuk“ szó nyilt ellentmondásban áll a török hangtan szabályaival. Vagy Szeldsiknek, vagy Szaldsuknak kellene lennie, mert a dsik vagy dsuk kicsinyitő ragok, melyek közől az első oly szavak után tétetik, melyeknek végszótagjukban e, i magánhangzók vannak, mig az utóbbi csak a, o, u után következhetik. Egyébaránt a török szavak átirása, miként azok az arab és persa irók által hozzánk jutottak, majdnem általán véve hibás, minthogy azok legtöbbnyire

ben Bogu [1]) nevü fejedelem hadseregparancsnoka valami kihágásért kénytelenek voltak a hazai pusztaságot elhagyni és távol idegen világba költözni. Száz (?) lovassal, ezer tevével és ötven ezer darab birkával fölkerekedve Szeldsuk a sivatag déli szélén egy Dsend [2]) nevü hely közelében telepedett le. Itt övéinél együtt az iszlamra tért át [3]) és vallásos buzgalmát csakhamar azzal bizonyitotta be, hogy a környék békés lakóit saját pogány törzsfeleinek berohanásai ellen a leghathatósabban védelmezte. Hatalma és tekintélye napról-napra növekedett, udvara nem sokára menhelyévé lőn az elnyomottaknak s igy történt az, hogy Muntaszir is, az utolsó Szamanida nála keresett segitséget Ilik khán ellen. Szeldsuk hajlott az erősen szorongatott szama-

nem ismerték a török nyelvet és a török hangok különféleségei sem akkor nem voltak, sem pedig most. nem képesek helyesen kifejezni.

[1]) Bogu himszarvast jelent. Hogy a törökök a szép és erős állatok neveit férfinevekül használták, már emlitettük.

[2]) Ibn Khallikán szerint Dsend 20 fersakhnyi távolságra volt Bokharától. Hasonló nevü helyet én a legrégibb földrajzi szótárban sem találtam.

[3]) Ha tekintetbe vesszük, hogy az első szeldsukidák nevei, mint Musza, Junisz, Mikail és Iszrail feltünő bibliai hangzással birnak, továbbá, hogy a keresztyénség ez idő tájt Közép-Ázsiában sokkal nagyobb elterjedésnek örvendett, mint a hogy a mohammedán történelmi munkákból gyanitható, ugy az a vélelem, hogy a török nomádok, a kiktől Szeldsuk elszakadt, legalább látszólag nem a szamanizmus vagy buddhizmus, hanem a nesztorianus keresztyén egyház hivei voltak, már azért is igazolható volna, mivel a törökök egyes törzsei, mint például Naiman és Kangli, miként ezt Dsuveini Dsihankusa-jában olvassuk, a keresztyén valláshoz tartoztak. E vélelem mellett szól amaz alán tisztek névsora is, a kik a nagy-khan udvarából 739-ben (1338) mint hű keresztyének a pápához Avignonba hódolatukat küldötték meg, a mely követségről a tudós Yule H. ezredes „Cathay aud the way thither“ cz. munkájának II. k. 318. lapján kimeritőbben beszél.

nida kérelmére és Ilik khánnal háborúba bocsátkozott, melynek bevégződése után a khánság lakott részében egy egész kerület birtokába jutott s helyét Transoxania független fejdelmeinek sorában elfoglalván, az utóbbiaknál minden irigykedését s ellenségeskedését maga ellen zuditotta. Hogy Szeldsuk, a ki szerfölött magas életkort ért el, mennyire terjesztette ki hatalmát Bokharában, erről nincsenek biztos tudósitásaink. Csak annyi bizonyos, hogy két unokája Togrul és Csakar [1]), kiknek harczias kiképeztetésére a legnagyobb gondot forditott, nagyatyjok halála után Közép-Ázsia főbb hatalmasaival, t. i. Ilik khánnal Bokharában és Bogra khánnal Kasgárban folytonos villongásban éltek. Ugy látszék, mintha Szeldsuk dynasztiájának e két fiatal csemetéjéről előre észrevehető lett volna, hogy egykor ama hatalmas törzsekké fognak növekedni, melyeknek ágai később Khina belsejétől a Földközi-tenger partjáig, s az Aral-tótól a Persa tengeröbölig terjedtek szét, s melyeknek árnyában a hajdankor annyi hires népe, sőt maga az egész moszlim világ egyházi feje is védelemre talált. A két fivérnek, kiket közös czél s a legbensőbb szeretet füzött egymáshoz, majd elleneik gonosz csalfasága vagy tulnyomó ereje elől kellett futással menekülniök, majd ismét harczban kellett megkisérleniök szerencséjöket. Az állandóan letelepült lakosság közepette a nomád élethez hivek maradván, könnyü volt nekik házastól és udvarostól egyik vidékről a másikra költözni s veszély idején gyermekeiket és nejüket s minden vagyonukat a sivatag titkos zig-zugaiban elrejteni, hogy az-

---

[1]) Togrul és Csakar két török szó, a Tograul szó röviditése, mely utóbbi mészárolót jelent, ez igétől származva: togramak, lemészárolni; a másik szó fényest, csillogót jelent, e szótól: csakmak = csillogni. Orientalistáink tograult tévesen togru-val = egyenes — azonositották, s minthogy a csakár szó jelentése ismeretlen volt előttök, irási hibának nézték azt és Dsaafarnak tartották.

után könnyü lovaik hátán a hadi szerencsét megkisértsék [1]. Csak ily módon sikerülhetett nekiek a jövő hatalom alapköveinek lerakásával foglalkozniok, még pedig olyan hóditónak szeme láttára, mint a milyen Mahmud, a Gaznevida volt, ki, ámbár hogy a természet eme hatalmas, erőteljes fiainak száma és alakja félelemmel tölté el őt [2], még sem tudta többé őket, az események szinteréről végkép leszoritani. Ugyanis Alitekin, Szamarkand uralkodója és Ilik khán szövetségese, hóditási vágya folytán Kadr khánnal, a kasgari Bogra khan fiával és utódával meghasonlott s minthogy Mahmud szultán, mint Kadr khán szövetségese egy hadsereggel az Oxuson átkelt s Ilik elüzése után szövetségesét a Szeldsukidák ellen is biztositani akarta, a két fivérnek Khoraszánban lakhelyet ajánlott föl, természetesen azért, hogy törzsrokonaiktól elkülönitvén, annál könnyebben legyőzhesse őket. Togrul és Csakar eleinte hallgatott a nagy Gaznevida barátságos rábeszéléseire s nagybátyjukat,

[1]) Épen a hadviselés eme módjából következtetve, mely a mai turkománoknál is föltalálható, tartották sokan a szeldsukokat turkománoknak.

[2]) Ide vonatkozólag azt beszélik, hogy Mahmud szultán, mikor Iszraillal, ki a szeldsukok részéről mint hirnök nála megjelent, India elleni terveiről beszélt s a harczképes Szeldsukidák száma felől tudakozódott, az utóbbi tegezéből egy nyilveszszőt vonva elő, imigyen felelt volna neki: „Küldd e nyilat törzsfeleimhez és azonnal 10,000 lovas fog segitségedre jőni.“ „És ha nekem többre lenne szükségem?“ — kérdé Mahmud. „Akkor küldd el ezt a második nyilat,“ — mondá Iszrail, — „s akkor 50,000 ember fog jőni.“ — „De tegyük fel, hogy még ennyi sem lenne elég“ — tudakozá tovább a Gaznevida; „ám küld el akkor ivemet s 200,000 ember fogja felhivásodat követni.“ E monda, mert csakis annak nevezhetjük, mert a nyilnak és ivnek követségi szereplése a törökök szokásaiban sehol sem található föl, a kelet és nyugot csaknem minden történetirójánál megtette körutját.

Iszrailt, kit Bogunak is neveztek, udvarához küldötték; de mikor meghallották, hogy az utóbbival ott méltatlanul bántak, sőt miként mások tudósitanak, épen fogságban is halt volna meg, a szomszédos fejdelmek, főleg az időközben Szamarkandba visszatért Alitekin ellenségeskedései daczára is kénytelenek voltak Transoxaniában előbbi helyzetökben megmaradni. Ilik most ismét megkisérlé cselszövénynyel hálózni körül őket, az által, hogy az egyenetlenség magvait a Szeldsukidák kebelében igyekezett széthinteni. De ez is épen annyit használt, mint azon ellenséges megtámadás, melyet csapatai Alpkara vezérlete alatt ellene intéztek. Eleinte megveretve, a két fivér csakhamar ismét összeszedte magát, megsemmisitették Alpkara seregét s őt magát is megölték, de fényes győzelmök által uj ellenséget, t. i. Khahrezm uralkodóját zuditották maguk ellen, ki őket tetemesen tulnyomóbb erővel a Bokhara és Khiva közt elterülő sivatagon az Oxus jobb partján megtámadta, borzasztóan tönkre verte és gyors futásnak inditotta [1]).

Ily körülmények közt történt, hogy Szeldsuk vitéz unokái az Oxus és Jaxartes közt elterülő földnek, családjok örökös tartományának bucsut mondottak, hogy a hyrkániai sivatag keleti végén át Khoraszánba jussanak s ott Irán régi klasszikus földén tettdús ifjuságuknak, oly sok kemény

---

[1]) A szeldsukidák inkább a Khahrezmiek ravaszsága következtében, mint saját fegyvereik gyengesége miatt szenvedtek vereséget, Khahrezmia fejedelme ugyanis eleinte barátságot szinlelt s a két fivérnek — kiséretökkel együtt saját országában ajánlott fel uj hazát, természetesen azért, hogy őket nomád törzsfeleiktől, kik a Jaxartes balpartján laktak, elkülönithesse. A Szeldsukidák mi roszat sem gyanitottak. Tudták, hogy Khahrezm fejdelme Meszud szultánnal, a Gaznevida Mahmud utódával ellenséges lábon áll s ugy gondolák, hogy az előbbinek az ő szövetségökre épen az utóbbi legyőzhetéseért van szüksége.

harcznak és bámulatra méltó kitartásnak gyümölcseit szedhessék. S ez valóban sikerült is nekik a legteljesebb mérvben. 422-ben (1040), tehát Mahmud Szebuktekin szultán halála után egy évvel, a Szeldsukidákat már Mervtől nyugatra a mai Tekke-turkománok helyén találjuk, a dél felé fekvő Nisza és Abiverd [1]) városok közelében, a mely pontokból kiindulva Khoraszán gazdag tartományát, épen ugy, mint ahogy a turkománok ma is tenni szokták, becsapásaik által kegyetlenül megviselgették [2]). Beszélik, hogy ama vidék elfoglalásakor elébb Mesz'ud szultánhoz, Mahmud fia- és utódához, követséget küldöttek s amaz engedély fejében, hogy Khoraszánban letelepülhessenek, barátságukat és szolgálatkészségöket ajánlották föl. Hanem a legtöbb történeti forrás adatai szerint Mesz'ud egy gorombaságokkal terhelt tagadó válaszszal felelt volna nekiek, mely Togrul beg és Csakár beg büszkeségét elannyira megsértette, hogy családjaikat és nyájaikat a Karakum nevü nagy homok-pusztaság belsejébe küldötték, hogy azután harczra kész bajnokaikkal erőszak utján szerezték meg maguknak azt, a mit szép szóval kérve a kevély Gaznevida tőlök megtagadott. Hogy valjon a sivatag zsákmányszomjas fiai Khoraszán gazdag városainak láttára más körülmények között békén tud-

[1]) Abiverd és Nisza most is léteznek Irán északi szélén, természetesen, mint szegényes telepek, melyek a Tekke-turkománok berohanásainak leginkább ki vannak téve. Az előbbin vonul keresztül a karaván-ut Deregözből Khiva felé.

[2]) Tudvalevőleg a Szeldsukidák voltak az első törökök, kik Irán északkeleti szélén letelepültek. Az arab foglalás alatt épen ugy mint a Szamanidák idejében Merv körül nomádok éltek, de nem törökök. Hasonlóan volt ez Irán észak-nyugotán is, hol a Guzz-törökök a Kaspi tenger északi partjairól csak a keresztyén időszámitás 10-ik századának kezdete felé ereszkedtek alá a Balkánig (a hyrkániai pusztaságba).

ták volna viselni magukat — nagyon valószinütlen. Nemcsak Irán északi széle, hanem ama föld is, melyet pusztaságok és nomádok vesznek körül, eleitől fogva ki volt téve az ilyen csapásoknak. Khoraszánt most először látogatták meg e nyugtalan szomszédok és hogy mily borzasztók lehettek a pusztitások, ama keserves panaszokból is eléggé kitetszik, melyekkel a khoraszániak Mesz'ud udvarát ostromolták. Már az első tudósitásra vad haragban kezdett forrni a büszke Gaznevida vére. Először Begtogdi [1]) nevü tábornokát küldötte egy hadsereggel, mely ezer teveterhernyi fegyvert, száz teveteheernyi pénzt s nehány elefántot vitt magával, a puszták nyugtalan harczosai ellen. De mit tehettek a Hilmend és Indus mellől előszedett, elpuhúlt délvidékiek a harczedzett nomádok ellen? Begtogdi már az első csatában vereséget szenvedett. Most már Meszu'd maga vette át a vezényletet. Egy Nisaburban tartott hadi tanácsban elhatározták, hogy a Szeldsukidákkal a békés kiegyenlitést megkisértik [2]); de ezek azt izenték vissza Meszu'dnak: ha barátságukat először nem méltányolta, most már ők sem akarnak tudni az övéről semmit. 423 telén (1031) csendesen viselték magukat, de már tavaszszal még nagyobb mérvekben kezdették meg rablójárataikat és noha Meszu'd, hadvezéri talentomában önmaga se bizván, csapatainak vevetését ismét a Szubasira [3]) (főhadvezér) bizta, ez még any-

---

[1]) Begtogdi török szó és herczegi, fejedelmi születésüt jelent.

[2]) Az előbb nagyralátó és büszke Gaznevida végre annyira ment, hogy a puszták durva harczosaival sógorságba is kész volt keveredni, mert a három Szeldsukida fejedelemnek uralkodó házából három herczegnőt ajánlott nőül, mit az előbbiek természetesen visszautasitottak.

[3]) Szubasi uigur szó és a hadsereg fővezérét jelenti; Vullers, ki e szót szövegkiadásában: Mirchondi Historia Seldschukidarum, 28 l, Siaschi-nak olvassa, jegyzetében azt monjda: su-

nyira se mehetett a pusztákról előrohanó s hirtelen ismét visszavonuló turkománok ellen. Három éven át volt kitéve Khoraszán az ő rablásaiknak és pusztitásaiknak, mig végre 427-ben (1035) a szubasi északi Khoraszánból elüzetvén s Csakar beg, a gazdag és virágzó Merv birtokába jutván, most már mint északi Khoraszán ura s következőleg védője lépett föl.

Miként Mirkhond beszéli, maguk Merv lakói voltak azok, a kik a Gaznevidák tehetetlenségét átlátva, városuk kapuit a török főnököknek megnyitották s azok védelmét a maguk számára kikérték. A két fivér ünnepélyes bevonulást tartott Khoraszán régi fővárosába és a hatalmat olyformán osztották meg egymás között, hogy Togrul beg a kormány gyeplőit, Csakar beg pedig a védelmezés kardját vette kezébe. Igaz ugyan, hogy e kivivott előnyöket ama roppant erőlködés következtében, melyet Meszu'd szultán tekintélyének helyreállitására kifejtett, kevés időre ismét föl kellett adniok, mert mikor az utóbbi 429-ben (1037) 70,000 lovasból és 30,000 gyalogból álló hadsereggel Belkhből Merv ellen indult, — a Szeldsukidák okosan cselekedték, hogy az igen is tulnyomó erő elől kitértek. Meszu'd szultán ismét visszafoglalá Merv és Nisabur városokat, de csak rövid időre; mert alig szedték össze némileg magukat a szétszórtan müködő fivérek, mikor Csakar beg, Damgannál a sivatagból előtörve, az ellenségeskedést ismét a legerélyesebben megkezdé.

Az emlitett hely közelében a 431. év (1039) Ramazánjában elhatározó csatára került a dolog. Meszu'd teljesen tönkre veretett és Gazniba menekült, hol nem sokára

---

baschi mendose uti videtur pro quod proprie significat dux exertius. E szó ellemzése „Uigur nyelvemlékek“ cz. munkámban található.

meg is halt. — Khoraszánnak, az iszlamita Ázsia minden fontosabb müködése központjának háboritatlan birtokába jutva, most már a két fivér akadálytalanul fölállithatá jövendőbeli hatalmának oszlopait. Keleten Belkh, nyugoton Nisabur lettek a Szeldsukidák főtámaszai s e pontokból kezdett hatalmuk köre lassanként mind jobban-jobban kiterjedni. Először Khahrezmet [1]), hol a fejdelem és a legfőbb hadparancsnok közt kiütött egyenetlenség csalta be őket az országba, hóditották meg, és kebelezték be birtokaik szövetségébe. Innen a Bujidák hatalmának romjain keresztül Azerbaidsánra került a sor. 446-ban (1054) a török hadsereg czirkáló csapatai Togrul beg vezérlete alatt a kelet-római birodalom [2]) belsejébe hatoltak s habár a puszták merész lakói a Caesarok birodalmában nem annyira a hóditást, mint inkább a rablást hordozák szivökön, mindamellett még e kisszerü eredmény is, melyet az ős Ázsiában hatalma miatt hires Rómával szemben kivívtak, szerteszét hordá a Szeldsukidák győzelmének hirét. Togrul beg, ki, — miként beszélik, — Mekkába szándékozott zarándokolni s a bagdadi anarchia következtében bátorságtalanná lett zarándok-utat meg akarta tisztitani, a régi khalifa-városban egy idejüleg mint hóditó és alázatos hódoló [3]) jelent meg. Miután a dei-

---

[1]) Ugyanis Khahrezmben a hadsereg főparancsnoka az ország fejedelme ellen föllázadt s az utóbbit kényszerité a Szeldsukok segitségéhez folyamodni. Csakar beg a trónjáról elüzöttet vissza is helyezte korábbi állásába, miért azonban a Szeldsukidák vazallusává kellett lennie.

[2]) Gibbon (Murray 1862. VIII. k. 154 l.) görög források után azt irja, hogy Togrul Konstántinápolyba követet küldött, ki évi adót és meghódolást követeljen.

[3]) A török fejedelemnek a khalifával történt első találkozásakor az utóbbi fátyolozottan jelent meg, az Abbasszidák fekete köpenyével vállain, mig jobb kezében Mohammed botját tartotta. Togrul beget

lemita Melik Rehim hatalmát megtörte és El-Kaim – bi – emri Allah-t a khalifa-székre segitette, 450-ben (1058) lázongó nagybátyja, Ibrahim Ainal [1]) ellen vonult, a mely fegyvertényében őt Alp Arszlan, az időközben meghalt Csakar beg fia is segitette. Az egyenetlenség Ibrahimmal csakhamar kiegyenlittetett. Togrul beg ismét Bagdádba tért vissza, hogy az időközben elüzött Kaim-ot a börtönből a khalifák trónjára ültesse. 451-ben (1059) történt, hogy a török hordák merész hadvezére, az igazhivők fejdelme, „istennek földi árnyéka" által ünnepélyes kihallgatáson fogadtatott. Az első találkozásnál a khalifa, hogy személyének szentségét megőrizze, a burkát (fátyolt) nem akarta föllebbenteni s Togrul kénytelen volt egy tiszteletteljes kézcsókkal megelégedni. De csupán koldus büszkeség volt az, a mit Kaim fitogtatott, mert később Togrul nőül erőszakolta ki tőle leányát s a Szeldsukida épen a lakadalmi előkészületekkel foglalkozott, mikor 70 évig tartott izgalmas élet és 26 évi uralkodás után 455-ben (1063) Rei-ben meghalt.

Utóda Alp Arszlán impozáns alaku és kitünő szellemi tehetségekkel megáldott harczos vala, ki nagybátyja hóditásait még nagyobb buzgósággal és szerencsével folytatta. Mig keleti magasztalói közül némelyek kiemelik, hogy feje kucsmája tetejétől szakála végeig két egész rőf hosszu volt [2]), mások Nagy Sándor és Ali hős tettei iránt tanusitott élénk lelkesedését dicsőitik, mint a melyeknek leirása kedvencz olvasmánya volt. Alp Arszlán az első török fejdelem volt, kinek vezetése alatt az Eufrátesen túlra is elkalan-

---

mélyen meghatotta a minden igazhivők fejdelmének méltóságteljes megjelenése, mert csak gyalog mert hozzá közeledni s csak akkor mert ismét lóra ülni, mikor a khalifa igy szólt hozzá: „Ülj fel Togrul!"

[1]) Helyesebben talán Inal, minthogy e név Közép-Ázsiában ma is szokásos.

[2]) Mirkhond: „A Szeldsukidák története." Vullers-féle kiadás 46. l.

doztak a török lovasok [1]) s Nyugot-Ázsia klasszikus földét ama törzs uralkodó pálczája alá hajtotta, mely azt jelenleg is birtokában tartja. Keleti történetirók azt beszélik, hogy az akkori Kaiszar i Rum, t. i. Romanus Diogenes, fölfuvalkodottsága és büszkesége által ösztönöztetve, arra határozta magát, hogy az Iszlam szent városában a khalifa helyére egy kettős keresztet fog fölállitani, hogy minden korant éléget s hóditási utjában Szamarkandig meg sem áll. Hanem e hiú ürügyen könnyű volt átlátni. Miután a puszták vad fiai erejöket Irán és Arabisztán korhadt épületén megpróbálták, nem tudtak ellenállni ama kisértésnek, hogy a hatalmasnak és gazdagnak tartott Rummal megmérkőzzenek. A mit Togrul beg megkezdett, azt Alp Arszlán szerencsésen bevégezte. A byzánczi hadsereg, melynek soraiban annyiféle keresztyén nemzet, sőt még a frankok és normandiak is képviselve voltak, a turkesztani csapatok heves rohamának nem volt képes ellenállni, s borzasztólag megveretett [2]). Romanus maga

[1]) Ibn Khallikán (Konstantinápolyban a Hidsra 128-ik évében nyomatott török forditás). Gibbon mondja: „He passed the Euphrates at the head of the turkish cavallery, and entered Caesarea, the metropolis of Cappadocia, to which he had been attracted by the fame and wealth of the temple of St. Basil.“

[2]) Alp Arszlán eleinte békés uton akarta elintézni az egyenetlenkedést, mi azonban természetesen czélhoz nem vezetett. Igen jellemző az illető kölcsönös izenetek hangja, mert azokban a keresztyén-byzanczi műveltség nem emelkedik valami nagyon magasra a tatár csordáké fölött. Alp Arszlán izenete Romanushoz Mirkhond szerint következőleg hangzott: „Ámbár hadsereged számos, de azért fontold meg jól, hogy oly fejdelemmel állsz szemben, kinek győzelmes harczai általánosan ismeretesek. Ha merész szándékodtól elállsz, adófizetővé leszesz és az ellenségeskedést abban hagyod, a szultán téged összes birtokaidban meg fog erősiteni s egyetlen hajszálad sem fog meggörbülni. Ha pedig nem igy cselekszel, tudd meg, hogy saját romlásodat fogod előidézni.“ Romanus felelete pedig Gibbon szerint a következő

is fogságba esett [1]) s habár Alp Arszlán őt később oly híressé vált nagylelküségével [2]) környezé is, a római fegyverek e szerencsétlensége mégis kiinduló pontját képezé a kelet-római birodalom felett kivívott török győzelmek ama hosszu sorozatának, mely csak 500 évvel későbben Konstantinápoly elfoglalásával végződött be. A győzelmes török fejedelem, ki a büszke Byzanczot adófizetőjévé tette, vad pusztitásokat szórva maga körül, Kermanon és Tebbeszen át a sivatagon [3]) keresztül tért vissza fővárosába Nisaburba, hol épen elég jókor érkezett meg arra, hogy fiának Meliksah-nak menyasszonyát, a szamarkandi nagy khakán [4]) leányát ünnepélyesen fogadhassa és a nászünnepet a szokott fénynyel megülhesse [5]). De nem sokáig engedett magának

---

volt: „If the barbarian wishes for peace, let him evacuate the ground wich he occupies for the encampement of the Romans, and surrender his city and palace of Reï as a pledge of his security."

[1]) Először egy katona vágott hozzá a szultán testőrségi csapatából s a második vágásnál Romanus állitólag igy kiáltott volna fel: „Megállj, én a rómaiak császára vagyok!" — mire aztán elfogták.

[2]) Alp Arszlán foglyát maga mellé a trónra ülteté s nagy tisztelettel bánt vele. Később fiát, Melik Arszlánt Romanus egyik leányával házasitá össze s a mohammedán török herczeg nászán egy keresztyén herczegnővel nagy ünnepélyességek közt tartották meg.

[3]) Alp Arszlán e kerülő utat azért csinálta, hogy fivérét Kurdot (kit Vullers és Malcolm a hibás persa lemásolások miatt Kaverdnek és Kudert-nek neveznek), Kerman helytartóját, kiről az volt a hir, hogy fellázadt, megfenyitse.

[4]) Minthogy a khakan czim feltétlenül csak önálló fejdelemnek adatik, biztosan föltehető, hogy Szamarkand és Kelet-Ázsia többi része nem ment át az első Szeldsukidák birtokába.

[5]) A menyasszony bevonulásakor Nisaburba ezer rabszolga és ezer rab nő lépdelt a szép szamarkandi nő gyaloghintaja előtt, a kik mindnyájan, férfiak és nők egyaránt, ritka és drága tárgyakat hoztak ajándékul. A városon keresztül vivő utjokban mindenfelé pézsmát ámbrát és aloe-fát hintettek szét.

pihenést. Miután Meliksaht utódává nevezte ki s nagy birodalma különböző tartományainak kormányzását többi fiaira és rokonaira bizta, 458-ban (1065) Khahrezmbe ment, hogy egy lázongó vazallusát megfenyitse s mikor nehány évvel ezután, hasonló eset által kényszerittetve nagy sereggel Semsz ul Mulk, Bokhara hires uralkodója ellen vonult, 465. évben Moharrem 2-ik napján (1072) az Oxus partján sértett hadi becsületének s túlságos önbizalmának [1]) áldozatul esett. Életének 44-ik, és dicsőséges uralkodásának 12-ik évében halt meg. Alp Arszlán a második fejdelem volt Szeldsuk családjából, ki mint harczos és uralkodó egyaránt kitüntette magát s az iszlamita népek évkönyveiben valóban páratlan, hogy a trónon a harmadik utód is, miként ez Meliksahnál történt, uralkodó háza fényét oly buzgalommal és eredménynyel tudta légyen emelni. Meliksah kormányzása kétségtelenül tetőpontja volt a Szeldsukida uralomnak. Majdnem öt évre volt szüksége ahoz, hogy öröklött trónját nagybátyja Kurd ellen biztosithassa s mikor ez őt legyőzte, 470-ben (1077) Szamarkandba vonult, hogy uralkodóházának hatalmas ellenségét, saját ipa személyében leküzdje. Különben is Meliksah főleg arra törekedett, hogy óriási bi-

---

[1]) Mikor Zemországban (helyesebben mondva Zem tartományban), hol Alp Arszlán az Oxuson át akart kelni, egy kis várat, mely a kevély harczost hosszasabb ideig feltartóztatta, bevettek s annak Juszuf Khahrezmi nevü parancsnokát elébe vezették, a szultán ezt szidalmakkal halmozta el s megparancsolá, hogy őt szegezzék keresztre. Életéért való küzdelmében Juszuf meg akarta boszulni magát gyilkosán s tőrrel kezében Alp Arszlánra rohant. A szultán szolgái már le akarták mészárolni a dühöngőt, mit azonban a szultán megakadályozott, mert bizván nyillövési ügyességében, ivére egy nyilvesszőt illesztett, hogy a merénylőt leteritse. A lövés ez egyszer eltévesztette czélját s a meghökkent Alp Arszlánnak alig volt annyi ideje, hogy második nyilvesszőt is tegyen föl, midőn Juszuf rárohant s őt halálosan megsebesitette.

rodalmában hatalmát megszilárdithassa, mely munka hires vezirének, Nizam ul Mulk-nak bölcs tanácsai által sikerült is neki oly nagy mérvben, hogy a nyugalom és rend s a virágzó müveltség 20 éves uralkodása alatt az iszlamita né pek történetében a legfényesebb lapot képezi. E nagy török fejdelem Irán tudományossága, költészete, ipara és épitészete körül oly nagy érdemeket szerzett magának, milyeket utódai közül egy sem. Állitólag tizenkétszer utazta be birtokait Jementől a távol Oxusig, fejedelmek vetélkedtek a szerencséért, hogy szolgáinak csoportja közé sorakozhassanak és Muktadi khalifa, ki az ő teremtménye vala, már azt is elég nagy kitüntetésnek tekinthette, hogy szabad volt leánya kezét megkérnie [1]). Megemlékezvén ama török példabeszédről, hogy: „Tökély és pusztulás karöltve járnak“ — még életében elejét akarta venni minden utódai közt netalán kitörhető egyenetlenkedésnek és a birodalmat különböző rokonai közt felosztotta. Anatoliát Szulejmán sahnak adta, kinek nemzetsége egészen Gazán idejéig uralkodott; Szyriát fivére Tutus kapta, kinek a keresztes vitézek ellen kellett küzdenie; Nustekin Garcsát, ki rabszolgából főhadparancsnokká küzdötte fel magát s később a Khahrezmidák uralkodóházának alapitójává lett, Khahrezmmel adományozta meg; Akszongar [2]) Aleppót, Csekermis Moszult, Ku-

---

[1]) Meliksah leányának hozománya kellő fogalmat nyujthat nekünk a Szeldsuk fejdelmek gazdagságáról és fényüzéséről. A herczegnőt Bagdádba való bevonulásakor 130 csapat teve kisérte (egy csapat 10—15 tevéből áll), a legnehezebb rumi selyemkelmékkel megrakodva, továbbá 74 öszvér arany nyaklánczokkal és arany csengetyűkkel, melyek 12 ezüst ládát vittek tele drágakövekkel s más ékszertárgyakkal; ezekhez csatlakozott még 38 egyenként vezetett nemes faju teve arany nyeregszerszámmal s különböző ékszerekkel megrakva.

[2]) Akszongar, helyesebben Aksongar (és nem Akszangár, miként e szót hibásan olvasni szokták és általam is „Csagatai Nyelvtanulmányaim“-ban helytelenül értelmezve van) török szó s egyszersmind tulajdonnév e jelentéssel: „Fehér sólyom.“

bulmis Damaszkust, Khumartekin Farsz-ot kapta s fiát Szandsárt Khorászán és Transoxania kormányzatával bizta meg. Azonban ez óvó rendszabályok sem tudták megmenteni a Szeldsukidák uralkodócsaládját a keleti uralkodóházak közös sorsától, mert mikor Meliksah halála után, mely 485-ben (1092) következett be, fia Berkjaruk (a nagyon fénylő) trónra lépett, azonnal vad féktelenségében lobbant föl a veszekedés lángja a család számos tagjai közt, s a birodalom csakhamar az elhalt fejedelem hadvezéreinek és rokonainak ragadmányává lőn. A mi e korszaktól kezdve Szandsár szultán haláláig 552-ig (1060), tehát több mint félszázadnyi időköz alatt történt, Bokhara történetére nézve igen kevés, vagy épen semmi érdekkel sem bir, mert csak az utóbb nevezett Szeldsukida volt az, ki 40 és egynehány évig tartott szokatlan hosszu uralkodása alatt Transoxania történetére némi befolyást gyakorolt, sőt a ki valamennyi Szeldsukida közt egyedül mondható olyannak, a kinek tekintélyének sülyedése családja régi örökös tartományában szivén feküdött s ki annak helyreállitására komoly lépéseket is tett.

Hogy e török uralkodócsalád, melynek parancsszava oly hosszu időkig visszhangzott az Iszlamita-Kelet minden részében, sőt még Afrikában is, mely oly sok régi trónust halomra döntött s annyi uj uralkodó házat alapitott, épen az Oxuson tul az ősi hazában sohasem tudott lábra kapni, valóban csodálatra méltó! Azon pillanattól kezdve, hogy Szeldsuk vitéz unokái, vetélytársaiktól elüzetve, nyájaikkal Irán északi szélén letelepültek, hatalmi befolyásuknak Transoxaniában kellett apadnia, mint a mily mérvben hóditási politikájok Iránon és Arabisztánon tul nyugoti Ázsia felé terjeszkedni kezdett. A Szeldsukidák történetirói, többnyire persák és arabok, hogy egy Alp Arszlán és Meliksah uralkodását annál jobban dicsőithessék, a Szeldsukida biro-

dalom keleti határait Khokandnál is jóval tovább tolták; a többek közt azt állitják, hogy Meliksah neve Kasgár pénzein pompázott. — De ugy látszik, hogy ez állitás igazsága nem a legkifogástalanabb, Bokhara speciális történetében (Narsakhi) a korábban emlitett Szemsz ul Mulk mindig mint nagy és hatalmas padisah, azaz nagy fejedelem van emlitve, kinek hatalma Khodsenden is tul terjedett, kinek közhasznu épitményeit, kervanszerailjait, iskoláit, fürdőit stb, még a későbbi századokban is emlegették s kinek sírját — körülbelől 480-ban (1087) halt meg — Bokharában ájtatos zarándokok maig is látogatják. Utóda Arszlán khán, Szandsár szultán apósa, ugyan e tiszteletben részesült, ugyan e czimet viselte és hasonlóan jó hangzásu nevet hagyott hátra Bokhara népénél. 525-ben (1130) halt meg és Mervben temették el. A Szeldsukidák hatalma tehát Bokhara, Szamarkand és Fergána fölött mindig csak névleges vala, mert a tényleges hatalom vagy a benszülött fejedelmek kezei közt vagy a Kelet-Turkesztán fölött uralkodó uigur fejedelmek birtokában volt [1]). Az első Szeldsukidáknak, t. i. Csakar

[1]) A keleti történetirók ama fejedelmeket, kik ez időtájtt keleti Turkesztánban uralkodtak, Kara-Khitai-ból, azaz Senszi és Kanszu mai khinai tartományokból származtatják s általában e nevet a legszélsőbb keleten lakó törökökre szokták ruházni. Mi e nézetet már csak azért sem fogadhatnók el, mert az imént emlitett uigur nyelvemlékekből eléggé kitetszik, hogy ama törökök, kik Ferganától keletre messze egész Khináig laktak, egy közös és a távol északon és nyugoton tartózkodó testvérektől egészen különböző törzset képeztek. Közös török tájbeszédjök volt, t. i. a Kudatku Biliké, melyet az Uigurföld keletén és nyugatán egyaránt értettek s csak később, nevezetesen a Hidsra 7. századában fajult el, mikor az uigurok más török törzsekkel vegyültek össze. A keleti történetirók adatai a mieinkkel természetesen nem egyeznek meg. Nevezetesen Dsuveini, kit a későbbi történetirók mindnyájan lemásoltak, az uigurok vagyis Etraki Uigur — „uigur törökök" alatt azt a török törzset érti, melynek főszékhelye Al-

begnek és Togrul begnek, kik győzelmes zászlóikat keleten Belkhig, nyugoton Armenia közepéig hordozák meg, még csak eszökbe sem jutott, hogy tekintetöket az Oxuson túlra is irányozzák; csak Alp Arszlán volt az, ki a kelet-római birodalom leverése után először békés uton akarta uralmát Transoxaniában megalapitani az által, hogy Szulejman szamarkandi Khakan-nal összesógorosodott. Azonban e kisérlet eredmény nélkül maradt, mert nehány évvel későbben kényszeritve látta magát egy nagy hadsereggel az Oxuson átkelni, mely alkalommal életét veszté. Meliksah tovább folytatá a harczot ipa ellen, kit csakugyan le is győzött, de hogy hatalmát Fergána fölé, vagy épen talán azon tul is kiterjesztette volna, igen kétséges; mert ha igy történik vala, a történet nem a Khidr khán nevét hagyta volna fen, kiről az mondatik, hogy Meliksahhal egy időben élt, Turkesztánban uralkodott és uralkodásának hatalmában és nagyszerüségében ez utóbbival versengzett [1]). Bármily magasan lengett is a

malikban és Bisbalikban volt, fejedelmét „Idi Kut"-nak (a szerencse urának), papjait „Kam"-nak nevezte. Nemcsak ez a két szó, hanem a Dsuveini és követői által uigurnak mondott többi szavak is mind megtalálhatók „Uigur nyelvemlékeim"-ben, melynek szövege a kasgari uigurok számára 150 évvel korábban iratott, és abbeli állitásomat, hogy Bisbalik nyelve kasgáréval ugyanegy volt, megerősitőleg támogatják. Dsuveini specziális uigurjai csak annyiban különböznek nyugoti törzsfeleiktől, hogy ők a mohammedánok szemeiben „Kafir", azaz hitetlenek voltak, kik a keresztyénséghez vagy a samanizmushoz tartoztak, mig az előbbiek szigoru mohammedánok valának, az Iszlamot vallották és eretnek rokonaikkal semmi közük sem volt. Ha tehát a keleti turkok egy részét „Uigurok"-nak nevezzük, e név alatt az egész törzs értendő, mely a khinaiak és persák közt Ferghanában ethnographikus lánczot képezett.

[1]) Khidr khan viszonya Meliksahhoz már Gibbonnak is feltünt, ki méltán kérdezi, hogy ez utóbbi Ázsia nyugotán elfoglalt óriási hatalmi állása mellett miként türhetett meg keleten egy ily nagyhirü vetélytársat.

Szeldsukidák zászlaja nyugoti Ázsiában mindenkor, azért keleten a legnagyobb erőlködések is, mint pl. Szandsár szultánéi, csak igen kevés vagy épen semmi eredményre sem vezethettek. Igaz ugyan, hogy Bokhara a khánság nyugoti részével együtt mindig Szeldsuk suveránitás alatt állott, azonban Transoxania keleti része ama fejedelmi ház felsőségét, mely hatalmának központját Persiában birta, soha sem akarta elismerni — és Szandsár, ki Khoraszánt és az Iszlamvilág keleti részét olyannyira szerette, ezt leginkább megérezhette. E szerencsétlen fejedelem 524-ben (1129) Mohammed, Szamarkand uralkodója [1]) s az emlitett Szulejmán khan egyik fia ellen vonult, hogy őt vazallusi kötelezettségei megtartására kényszeritse. Szamarkand, az akkori időben hires erősség, körülzároltatott s utoljára éhség és dögvészes betegségek által kényszerittetve, kénytelen volt magát megadni. Mohammedet foglyul vitték Khoraszánba, de később Szandsár megbocsátott neki s előbbi méltóságába visszahelyezte. Ez volt az első hadjárat Transoxania ellen. Annál szerencsétlenebbül ütött ki a második 535-ben (1140). Szamarkand ismét fellázadt s bár Szandsár a lázongó fejedelmet, Ahmedet, kit köszvénye az ágyhoz szegezve tartott, mig 12,000 rabszolgája a várost védelmezé, utoljára legyőzte és Szamarkand kormányzását Naszr-ra, Ahmed fiára bizta, mégis épen ez a hadmenet volt az, mely őt egy végzetteljes háborúba bonyolitá, mely aztán a Szeldsukidák hatalmát Transoxaniában majdnem teljesen megtörte.

Az uigurok, kikről az előbbi fejezetben már szóltunk, ez időtájban egy hatalmas fejedelem uralkodása alatt, ki

---

[1]) Dsihankusa szerint bizonyos Tamgacs khán vezérlete alatt Bokhara is fellázadt Szandsár ellen, ki csak azután indulhatott Szamarkand ellen, mikor itt a lázadást elnyomta.

Kurkhan [1]) név alatt ismeretes, egyesülten éltek. A „Dsihankusa“ czimü történeti mü állitása szerint, melyből a későbbi történetirók adataikat meritették, Kurkhan khatai (khina északi része) belsejéből származik, honnan számtalan hozzátartozóival fölkerekedve, először a Kirghiz sivatag keleti határain telepedett le, hol azonban az ottani nomádok által háborgattatva, délibb irányba vonult vissza s Imil várost alapitotta. De itt se maradhatott sokáig. Belaszagunban [2]) telepedett le, a Kanglik, Kipcsakok és Karlik hatalmas törzsei ellen jó eredménynyel harczolt s miután hatalmát az ugynevezett Khatai egy része, továbbá Bisbalik és Almalik városok fölé kiterjesztette, a kasgári és khoteni, egymásközt folytonos czivódásban élő fejedelemségeket egyenként megtámadta és legyőzte, s hóditásait lassanként nyugot, nevezetesen Fergana és Transoxania felé is kezdé kiterjeszteni Ha tehát Szandsár, keleti szomszédjának szakadatlanul növekvő hatalma által nyugtalanitva, ennek határt igyekezett szabni, Kurkhán szintén mindent elkövetett arra nézve, hogy az ellenségeskedésre valami okot találhasson. S ez nemis váratott sokáig magára. A mai Khokand észak-keleti részében, a kipcsakok és kara-kirgizek hazájában akkor a kara khitai nomádok egyes csoportjai tartózkodtak nyájaikkal,

---

[1]) Nem Körkhan, miként őt Dsuveini után a többi keleti történetirók nevezik. Dsuveini azt állitja, hogy e szó a kara-khitaiak nyelvén „Khánok khánját“ jelent, mi azonban az uigur kurakán szóból, mely védnököt jelent, még nem következtethető egészen biztosan. Klaprothnak ide vonatkozó nézete a „Journal Asiatique“-ban, 1828. évf. 293. lapon, még nem elég erős alap.

[2]) Belaszagun a mongolok G u B a l i k-nak, azaz szép városnak nevezték, miként Mirkhond helyesen forditja. Ázsiának a 14. század első feléből való földképén, melyet Yule H. ezredes „Cathay and the way thither, London 1866“ cz. kitünő müvéhez szintén mellékelt, Belaszagun a mai Urumtszi-től észak-keletre van téve.

kikre Szandsár adó alakjában roppant pénzbirságot vetett ki. A kara khitaiak vénei hajlandók voltak ugyan a szultán parancsának 5000 tevével és 10,000 juhval eleget tenni, de minthogy ez nem fogadtatott el, Kurkhán segélyéhez folyamodott, ki aztán nem sokára, 536-ban (1141) egy hadsereggel Transoxaniába beütött és Szandsár szultánt egy csatában elannyira megverte, hogy ez podgyászának és háremének visszahagyása mellett, 300 lovas kiséretében, kik azonban 15-re olvadtak le, csak nagynehezen tudott az Oxuson keresztül elmenekülni. A Szeldsukok seregéből, mint mondják, 30,000 ember esett volna el és Szandsár fegyvereinek hirével, kit korábban második Nagy Sándornak neveztek, Transoxania is örökre elveszett a Szeldsukidákra nézve. Szandsárnak, a kit e vereség után a szerencsétlenség nyomról nyomra követett, később még azt a gyalázatot is meg kellett érnie, hogy ama turkomán nomádoknál, kik a mai Andkhoi környékén tanyáztak, három nyomoruságteljes évet töltsön el fogságban. Később ugyan sikerült neki megmenekülni, de a legsulyosabb sorscsapások sokasága elméjét megzavarta és az 522-ik (1128.) év Rebiul-evvel-jének 26-án meghalt. Utána még hat évig unokaöcscse, Mahmud khán uralkodott, ki atyai ágon a kasgári Bogra khánnal rokonságban állott, hanem ezt egy lázongó főember szemevilágától megfosztotta, s mig maga Khoraszán részint a Khahrezmieknek, részint Ghur (a mai Afghanisztán északi része) urainak esett zsákmányul, addig Kurkhán hatalmát Fergana és Transoxania legnagyobb része fölött szilárditotta meg.

Igy végződött be a törökszármazásu első dynasztia hatalma. Transoxaniában, mely csodálatosképen sem az ősi haza politikai jelentőségének emelését, sem pedig a törzsrokonok mivelődését a legkisebb mértékben sem mozditotta elő. A Szeldsukidák, noha ők is törökök voltak, nyugotázsiai birtokaik uralkodói fényében az Oxus mellett elterülő

kis országot alig találták méltónak némi különösebb figyelemre. Legnagyobb uralkodóik ama müvelődési korszakban éltek, melyben a persa nyelv Iránban épen ugy, mint Turánban az irásilag már erősen elterjedt arab nyelvvel versenyezni kezdett s minthogy a Szeldsukidák, mint a költészet és tudományok pártfogói nagy érdemeket szereztek maguknak, egy Togrul beget, Meliksaht és Szandsárt Irán szép és gyöngéd nyelvének uj életre ébresztésében látunk fáradozni, s a török, mely akkortájt Ázsiának egy másik részében már irodalmi virágzásnak indult [1]), az uralkodó család szűkebb körében csak mint társalgási nyelv volt használatban. Épen igy volt ez Khahrezmi török fejdelmeinél s Transoxania egyes városainak hatalmas vazallusainál is, mert ámbár hogy az uralom már akkor kizárólag török kezekben volt, mégis a letelepült török népesség száma még szerfölött csekély vala.

[1]) Főleg Kelet-Turkesztánban, hol a „Kudatku Bilik“ czimü erkölcs-politikai költemény 462-ben (1096), tehát majdnem száz évvel Szandsár halála előtt iratott.

VII.

UIGUROK ÉS KHAHREZMI FEJEDELMEK.

528 (1133) — 615 (1218).

Bokhara, a tudományoknak és békés művészeteknek ez ős székhelye és Szamarkand, melynek természeti szépségei oly messze terjedő hirnek örvendettek, minden időben ki voltak ugyan téve keleti és nyugoti harczias szomszédaik hóditási vágyának, de mégis azon ötven évig tartott időközben, mely a Szeldsuk-uralom bukásától a mongolok beütéséig lefolyt, különösen két uralkodásra vágyó szomszédnak szolgáltak Eris-almául, t. i. keleten az uigur Kurkhannak és nyugaton a Khahrezmieknek. Az előbbinek fölbukkanásáról már szólottunk, most tehát, a mennyire történetünk keretébe illenek, az utóbbiakról fogunk megemlékezni s főleg ama mozzanatokat szándékozunk kiemelni, mely Transoxaniát illető politikájokkal összefüggésben áll. Khahrezm, a mai Khivai khánság, a Szeldsukidák alatt a kannatartó vagy Tastdar[1]) udvari szolgálatának volt hűbére és Melik-sah Nustekin Garcsa tábornoknak

[1]) Tastdarnak nevezik még ma is azt a szolgát, ki urának a kegyes mosakodásoknál a szertartásszerü vizi kannával fölszolgál. Tehát nem pohárnok, mint Malcolm „Persia történetében" megjegyzi, mert a persák ez utóbbi fogalom megjelölésére a Csasnegir szót használják.

adományozá azt. E méltóság az utóbbiról annak fiára Mohammed Kutbeddin-re szállt.

Ő 30 évig uralkodott, s minthogy a Szeldsukidák csillaga már akkor lemenőfélben volt, ezt az óriási birodalom többi vazallusaival együtt ő is megérezte. Khahrezm-Sah (Khahrezm fejedelme) czimet vett ugyan föl, de ő épen ugy nem volt Khoraszán Szeldsuk fejedelmének kannatartója, mint a hogy a mostani Khivai khán nem az a konstantinápolyi szultánnal szemben, ámbár ez utóbbiról ő is ugyanazt a czimet nyeri [1]). Kutbeddinre fia Atsziz, egy igen szép szellemi tulajdonokkal megáldott, de határtalan nagyravágyásu fejedelem következett, ki ama pártfogás által, melyben az irodalmat részesité [2]), uralkodóházának különös fényt kölcsönzött, másfelől pedig növekvő hatalmát arra forditotta, hogy Szandsártól, illető véd- és hűbér-urától teljesen elszakadhasson. A meddig az utóbbi szerencséjének tetőpontján állt, Atsziz abban a mértékben tünteté ki magát [3]) iránta hűsége és ragaszkodása által, a milyen mér-

[1]) Khiva mai uralkodói a konstantinápolyi szultánoknak czimzetes pohárnokai. Nem nevezetes-e, hogy a Szeldsukidák egykori szolgáinak utódai, uraik családjának kiváltságait, a több század óta félbeszakitott érintkezés daczára is oly sokáig fenn tudták tartani!

[2]) Resieddin Vatvat (azaz fecske), a költő, kit Hammer-Purgstall „A persa szónoklat története“ czimü munkájában emlit, nagy tiszteletben állott udvaránál, és egy gúnyverse által (lásd Hammer emlitett müvének 121. lapján) Szandsár szultánt annyira megsértette, hogy ez megesküdött, hogy az esetben, ha Hezareszp bevételénél őt kézrekeritheti, hét darabba fogja szétvágatni. Mikor Hezareszp bevétetett és Vatvat aggódó rejtőzködésben élt, Muntahab-eddin, Szandsár titkára ura haragját következő ötlettel igyekezett lecsillapitani. Ugyanis kérte őt, hogy Vatvatot, a költőt, a ki nagyon sovány és kicsi énekes madár, ne hét, hanem csak két darabra vágassa. A szultán elnevette magát és a poetának megkegyelmezett.

[3]) Mikor Szandsár a Tamgacs lázadás elnyomása végett Bokharában idözött, nehány összeesküvő elhatározta, hogy őt vadászaton

tékben később, mikor Szandsárt a szerencsétlenség üldözni kezdette, kérlelhetetlen ellenévé vált és ellene haddal támadott. Háromszor lázadt fel és ütött be Khoraszánba, de a nemesszivü Szandsár mindannyiszor megbocsátott neki, daczára, hogy a fészkelődés a Khahrezmiek részéről annál büntetésreméltóbb volt, ha fontolóra vesszük, hogy e háborúk leginkább egy harmadik, közös ellenség czéljait mozditották elő. Ugyanis Kurkhán Szandsár fölött kivívott első sikere után egész Transoxaniát hatalmába keritette, sőt seregének egy részét Otuznak, legjobb tábornokai egyikének vezérlete alatt Khahrezmbe is küldötte, ki ott nagy pusztitásokat vitt végbe és zsákmánynyal megrakodva vonult vissza Szamarkandba. Atsziz minden lehetőt megtett, hogy e gyalázatot megboszulhassa. 546-ban (1151) Dsendbe ment, hogy Kemal eddin-nel [1]) e tartomány helytartójával, kivel titkos összeköttetésben állott, egyesülve, a hitetlen uigurok [2]) ellen a keztyüt fölvegye, de fáradozásai hiában valók voltak s igy kénytelen volt magát 30,000 dinárnyi évi adó fizetésére kötelezni s e kötelezettséget határtalan nagyravágyása daczára örökösének is áthagyományozni. Fia, II. Arszlán, ki Atsziznak 551-ben (1156) Kabusánban be-

---

megtámadják és megölik. Atsziz e cselvetést megálmodta, hirtelen fölébredett, lóra ült s még elég korán érkezett meg arra, hogy a gonosztevők tervét meghiusithassa. Szandsárt az álom végzetszerüsége épen ugy meglepte, mint a hogy Atsziz hűsége meghatotta.

[1]) Kemaleddin, Vatvat költő kebelbarátja, később Atszizt a legaljasabb módon elárulta, miért a költő is, mint vélt bűntárs, egy időre kegyvesztetté lőn.

[2]) Hogy a „hitetlen" jelző, a szónak még mohammedán értelmében sem alkalmazható minden uigurra, már előbb megjegyeztük. Az uigurok tulnyomó száma s maga Kushán is mohammedán volt, a többiek pedig többnyire a keresztyén hitet vallották s különösen a Naiman török törzsről azt állitják, hogy mindnyájan keresztyének (tersza) valának.

következett halála után lépett a kormányra, úgy látszik, még egyszer megkisérlette a Khahrezmiek családját e gyalázattól megmenteni, mi azonban neki épen ugy nem sikerült, mint atyjának, 553-ban, — miként beszélik — II. Arszlánt egy követség Transoxaniából a szamarkandi uralkodónak, Kurkhán hűbéresének túlkapásai ellen segitségül hivta. Ő jelentékeny haderővel sietett oda és habár Bokhara békésen tárta ki előtte kapuit, ellenfelének Szamarkand előtt összevont seregével szemben, melyben a Karaköltől Dsendig lakó összes turkománok egyesülve voltak, még sem volt képes boldogulni, s eredmény nélkül kellett visszavonulnia. Az uigurok, miként előbb Transoxania és Fergana legnagyobb részének birtokában maradtak, mig a khahrezmieknek meg kellett elégedniök Bokhara nyugoti határvidékeivel [1]). Ezután hat év mult el békében a két határ-tartomány közt, mely idő alatt II. Arszlán uralkodását Khoraszánban megszilárditotta, miután Mahmudot, az utolsó Szeldsukidát Khoraszánban trónjától és szemevilágától megfosztotta. De 560-ban (1464) ujból kitörtek az ellenségeskedések. Az uigurokat azzal vádolták, hogy a Khahrezmiek fejedelmének birtokaiba betörtek és II. Arszlán hadvezérét, Ajar beget azonnal Amujeh-be küldötte, azzal a szándékkal, hogy majd ő is követni fogja személyesen, de még utól sem érhette őt, mikor az uigurok Ajar beg had-

---

[1]) Dsuveini, kinek részrehajlása a Khahrezmiek iránt oly gyakran szembe tünik, azt állítja, hogy Ilik Turkomán II. Arszlán megérkezése miatt megrémülve, azonnal alázatosságot tanusitott és hogy a Szamarkandiak kegyelemért esdekeltek. De a mint látszik, ez aligha igy történt, mert Szamarkand és Bokhara csak addig ismerte el a Khahrezmiek főhatalmát, a meddig a khahrezmi csapatok megszállva tartották. Csakis Bokhara nyugoti részei, névszerint Amuje, Karaköl és Dserud az északnyugoti részben voltak azok, melyek II. Arszlán és Tekis uralkodása alatt, a Khahrezmieknek megmaradtak.

seregét tönkre verték, őt magát elfogták s a hóditásra vágyó II. Arszlánt gyors menekülésre kényszeritették, mely alatt megbetegedett s még abban az évben megis halt.

Utódjául legifjabb fiát, a szellemdús és tudós Szultán Sah-ot jelölte ki, de az idősebb fiu, Tekis[1]), nem akart lemondani örökösödési jogáról s miután az uigurok támogatását a korábban megállapitott adó pontos fizetésének megigérése által magának megszerezte, tiz évig tartott polgárháboru után fivérét a trónról elüzte, hogy azon, mint dynasztiájából a legnagyobb és mint oly fejedelem foglaljon helyet, ki az Oxus alsó futása mellett fekvő kis, jelentéktelen országocska körül egy oly tartománycsoportot hozott össze, melynek határai délen Indiához és a persa öbölhöz, nyugoton az Euphrateshez s északon a Volgához támaszkodtak. A Transoxaniában lakó uigurokkal szemben Tekis a barátság politikáját követé, nem annyira igéretei folytán, mint inkább önnön tehetetlensége tudatában. Ugy látszék, mintha elsőben trónját akarta volna megszilárditani és hatalmát nyugot felé kiterjeszteni, hogy aztán a kelet iránti terveivel annál szabadabban léphessen föl. A mi az elsőt illeti, czélját csakis fivérével Szultán Sah-hal nyolcz évig folytatott harczok után érheté el; ellenben utóbbi czélzatait illetőleg ama válságos körülmények, melyek Togrul bin Arszlánnak, Persiában az utolsó Szeldsukidának udvaránál uralkodtak, nagyban elősegitették őt. Kutlug Inands-tól[2]), az utóbbinak egy főemberétől, segit-

---

[1]) És nem Takas, miként őt maga a tudós Quatremére is a Rasideddin „Mongolok történeté“-nek nevezetes forditásához irott egyik megjegyzésében nevezi. Tekis ó-török szó és csatát, ütközetet jelent. Igy tekismak = harczolni, megütközni.

[2]) Kutlug Inands (a boldog hivő), Atabeg Ildeköz (kinek tekintete a népen nyugszik) fia, a szerencsétlen, de nemeslelkü Togrul szultán ellen a legfeketébb hálátlanságot követé el. Egy gonosz

ségül híva, nemcsak hogy egy merész ugrással Persia trónján termett és az Asszaszinok vakmerő fanatikusait Arszlán Kusa (oroszlánfékező) nevü várukban legyőzte, hanem még Naszireddin khalifát is kényszeritė, hogy, miután neki nehány vereséget okozott, vele oly barátságos viszonyba lépjen, a mely ellen azelőtt a kevély Abbaszida határozottan tiltakozott. Tekis szultánnak ily módon, ama lázongó szellem daczára is, mely hűbéreseit, sőt saját gyermekeit is át-meg-áthatva tartotta, oly birodalmat sikerült alapitnia, mely nagyságára nézve az első Szeldsukidákénál és Szamanidákénál nem igen állott hátrább. Azonban keleti szomszédainak mégis adófizetője maradt, mert mikor 28 évig tartott uralkodása után az 596-ik év (1199) Ramazánjának 10-én Khahrezmben meghalt, örökösének ama megbizást hagyta hátra, hogy Kurkhánnal semmiféle czivódásba ne bocsátkozzék s őt egy szilárd gáttöltésnek tekintse, mely mögött

merénylet következtében, melyet fejedelmének személye ellen intézett, börtönbe jutván, innen őt az utóbbi nagylelkűleg kiszabaditotta s jótéteményének az lett a jutalma, hogy azonnal Khoraszánba ment, hogy Tekistől fegyveres segitséget hívjon jóltevője ellen. Beszélik, hogy Togrul az utolsó csatában, melyet ellenfelével vívott, részegen ült fel harczi ménére s fényes fegyverzetében seregei élén lovagolva és sulyos buzogányával ide s tova hadonázva, a Sahnamehből idézett lelkesitő versek szavalása közben kézmozdulatokkal mutogatá, hegy fogja elleneit szétzuzni. E hadonázások alatt szerencsétlenségére buzogánya saját lovának térdére esett, mely rögtön lerogyott s őt magával rántotta. Kutlug Inands, ki ezt észrevette, odasietett, és őt megölte. Tekis pedig fejét törzsétől elvágatván, azt azonnal a khalifának küldé, ki Togrulnak elkeseredett ellensége volt. Mikor másnap egy költő a fejnélküli hullát meglátta, következő emlékezetes verseket mondotta rá:

A gőgös fej még tegnap égbe nyult
S ma már törzsétől messze földre hullt.

egy hatalmas ellenség áll készen az előrohanásra.

Hogy vajon e látnoki szavak, melyek a mongolok beütésére vonatkoztak, a hatalmas Khahrezmitől származtak-e, vagy csak a későbbi történetirók adták azt szájába, bajos lenne kipuhatolni. Fia és utóda Mohammed Kutbeddin semmiesetre sem volt az az ember, ki a haldokló atya akaratának eleget akart volna tenni. Bátor és határozott jellemü, de amellett kielégithetetlen nagyravágyásu ember lévén, Mohammed sehogy sem tudta elviselni az alávetettség gyalázatát egy oly szomszéddal szemben, ki az ő szemeiben barbár[1]) volt, s türelmetlenül várt a kedvező pillanatra, mely közte és Kurkhán közt a rég ohajtott szakadást elő fogja idézni. Kormányra léptekor szándékának megvalósításával nem léphetett föl azonnal. Vetélytársa Sehabeddin, Gur fejedelme, gyakori beütései által Tuszban és környékén kegyetlen pusztitásokat vitt véghez. Mohammed síkra szállt ellene, s ezáltal igen hosszadalmas háborúba bonyolitá magát, melyben az uigurok az ő részén állottak, míg Sehabeddin Szamarkand lázongó fejedelmeivel szövetkezett. Az előbbi 600-ban (1203) több mint 70,000 emberből álló sereggel az Oxuson átkelt s noha Mohammed csak valami 10,000 főből álló s nagy sietséggel innen-onnan összeszedett lovascsapatot állithatott ellene, az uigur segédcsapatok vitézsége mégis fényes győzelemre segitette őt. Sehabeddin, kincseinek[2]) hátrahagyásával, csak puszta

---

[1]) Itt megint csak a bevezetésben már elmondott ama megjegyzést kell ismételnem, hogy Khahrezm lakói még akkor átalán véve csak persák voltak és hogy a Khahrezmidák, noha török eredetüek, mindamellett is persa müveltségtől voltak áthatva és igy a törököket barbároknak tartották.

[2]) Sehabeddin megveretése után gyorsan egy erősségbe vette magát, azonban ezt az uigurok csakhamar körülkeritették s már rést

életét menthette meg és e csapásból sohasem tudott felocsúdni többé. Végre 602-ben (1205) meghalt. Mohammed most már hatalmába keritette Heratot és az egész Gur tartományt, s mikor még nehány fölkelés elnyomása folytán Khoraszánban hatalma egész Irán fölött megszilárdult, elérkezettnek vélte az időt, hogy tekintetét Turán felé is fordithassa. A hála és köszönet helyett, melylyel Kurkhánnak a Sehabeddin ellen nyujtott segitségért tartozott volna, egészen fenhéjázólag lépett föl s mikor 606-ban (1209) az uigur követek udvaránál az évi adóért megjelentek, az esküszegő Khahrezmi azzal állt elő, hogy ő e gyalázatot nem tudja tovább türni, s az adómegtagadás elhatároztatott. Minthogy haldokló atyja tanácsainak ő maga nem akart személyesen ellenszegülni, az uigur követek megérkezésekor eltávozott a fővárosból, miután a teljhatalmat szinleg anyjára bizta, ellenben az ellenküldöttséggel megbizott Mohammed Mait (?) titkos utasitásokkal látta el. Turkán Khatun, igy nevezték Mohammed anyját, elhalt férje politikájához hiven Kurkhán követeit a legbarátságosabb módon fogadta és bocsátotta el, de alig hogy a Khahrezmi követség az uigur udvarához megérkezett és ura tulajdonképeni szándékát előadta, midőn Kurkhán, meghökkenve ugyan, de már jó előre készen állt Mohammed szultán támadására. S ez valósággal nem is váratott sokáig magára.

Az uigur járom által kegyetlenül megviselt transoxaniaiak részéről egy állitólagos fölszólitásnak engedve, még

---

is ütöttek rajta, mikor a szamarkandi fejedelem, Kusán párthíve, vallási buzgalmától ösztönöztetve, Sehabeddinnek titokban megizente, hogy csak életét igyekezzék minél előbb megmenteni s kincseit inkább hagyja ott a hitetleneknek (valószinüleg keresztyén uigurok voltak, a kik a várba behatolni készültek).

abban az évben beütött Bokharába, mely az ő részére állott s fővárosa kapuit önkényt megnyitotta számára. Szamarkanddal se ment a dolog nehezebben. Itt akkor Oszman szultán uralkodott, kit testi szépsége miatt a keleti történetirók annyira magasztaltak s ki Kurkhánnal amiatt jött ellenségeskedésbe, hogy ez tőle leánya kezét megtagadta. Tehát Mohammed szultán barátságos ajánlata, ki leányát is nőül adta neki, épen a legjobbkor jött s azonnal vazallusává nyilvánitá magát az utóbbinak és követte őt további hadmenetében észak felé, miután ez Tartabát, a Khahrezmiek egy előkelő tábornokát, Szamarkand őrizetére visszahagyta. Mikor Kurkhán ez eseményekről hirt vett, generalissimusának (főfőhadvezérének) Tajankunak, ki Tarazban, Dsads fővárosában tartózkodott, azonnal erőteljes ellenállást parancsolt, de a hadi szerencse most az egyszer az uiguroknak nem kedvezett, mert seregök teljesen tönkre veretett s maga Tajanku is súlyosan megsebesülve az ellenség kezei közé került [1]). Képzelni lehet, hogy e győzelem mennyire fokozta Mohammed szultán fölfuvalkodottságát! Iszkender-i-szani-nak, második Nagy Sándornak neveztette magát, „Zil allahi fil arzi“ (Isten árnyéka a földön) czimet vett föl s elég kegyetlen volt, mikor Otrar bevétele után győzelemittasan Khahrezmbe visszatért, Tajankut, súlyosan megsebesült foglyát, a vizbe dobatni.

Azonban e győzelme által Mohammed szultán abbeli ohajtását, hogy egész Turkesztán birtokába juthasson, még korántsem érhette el. Alig hagyta el a Jaxartes partjait,

---

[1]) Mikor Tajanku (nem Taniku, mint d'Herbelot olvasta) a csatatéren megsebesülve feküdött s egyik rabnője által ápoltatá magát, egy ellenséges lovas vágtatott arra felé s kardjával fejét ketté akarta hasitani, mikor a rabnő elkiáltotta magát s a sebesült nevét kimondotta, mire ez elfogatott s a szultán elébe vitetett.

midőn Kurkhán, 90 éves kora daczára is egy hadsereg élén személyesen jelent meg Otrar előtt, elvesztett birtokait visszavette s kevés idővel azután seregének egy szakasza által Szamarkandot is ostrom alá fogatta. Mohammed szultán gyorsan Transoxaniába sietett. Ezenkivül időközben még egy Dsendben kitört lázadást is el kellett fojtania és az uigurok alig értesültek megérkezéséről s az ostrommal azonnal fölhagytak s észak felé visszavonultak [1]. A Khahrezmiek sarkukban követték őket és 610-ben (1213) Benaket-től nem messze ütközetre került a dolog, melyben mindkét ellenfél személyes vezetése alatt keményen harczoltak, a nélkül, hogy egyik vagy a másik elhatározó előnyt vívhatott volna ki. Eképen tudósit a „Dsihankusa“ czimü történeti mü. Mig egyrészről abból a körülményből, hogy a Khahrezmiek két főhadvezére, ugy mint Tartaba és Iszfahbad, az ellenséghez ment át, és hogy Mohammed maga is a csata után táborából több napig kimaradt, mert az ellenséges hadsereg közé vetődött s csak azáltal menekülhetett meg, hogy rendes szokása szerint háborúban mindig ellensége öltözetét viselte, a Khahrezmiek vereségét lehet következtetnünk, addig másrészről Kurkhán gyors visszavonulásából épen az ellenkezőt gyanithatjuk s ez utóbbi vélelem valóban annál is több valószinüséggel, ha tekintetbe vesszük, hogy ez időtájban az események mezején már egy harmadik bajnok is állt elő, ki az öreg uigur fejede-

[1]) Dsuveini az uiguruk gyors visszavonulását ama körülménynek tulajdonitja, hogy Kurkhan Kücslük fölkelése által Almalikban nyugtalanittatva, hadi erőinek öszpontositására volt kényszeritve. E vélelem meglehetős helyes lehet ugyan, de nem mulaszthatjuk el megjegyezni, hogy Dsuveini Mohammednek Kücslükkel való egyetértése tekintetében nincs egészen tisztában. Mig egy helyen a szövetségről azt mondja, hogy az Mohammed első hadjáratakor jött létre, egy másik helyen már a második hadjáratnál tesz arról emlitést.

lemre nézve épen oly mértékben vált veszélyessé, a mily mérvben Mohammed szultán szándékait a leghathatósabban támogatá.

E férfi Kücslük khan [1]) Tajang khánnak, a Náiman török törzs fejedelmének fia volt, ki Dsengiz növekvő hatalma elől Bisbalik környékéről nyugot felé vonult vissza, Kurkhánnál eleinte segélyt keresett, sőt vele sógorságba is lépett, de később az utóbbinak lázongó vazallusaival öszszeelegyedett s nyilt lázadásban tört ki ellene. Hogy tehát Kurkhánt haderőinek szétforgácsolása által Keleten annál könnyebben szorithassa, Kücslük Mohammeddel szövetségre lépett, mikor aztán összebeszéltek, hogy az utóbbi nyugot, az előbbi kelet felől fogja Kurkhánt megtámadni. Ha Mohammed verné le hamarább az ellenséget, akkor Kasgárt és Khotent birodalmába kebelezheti be, ellenben az esetre, ha Kücslük őt ebben megelőzné, akkor ez birtokainak határait egészen a Jaxartes partjáig terjesztheti ki. Mohammed szultán Kücslük követeit Szamarkandban fogadta s ezért második hadmênetére Kurkhán ellen a biztos eredmény előérzetében indult ki. A szerint, a hogy az ügyek a benaketi csatában mutatkoztak, Mohammed szultánnak elég oka lett volna arra, hogy hóditási hadjáratát keleti Turkesztán ellen tovább folytassa, de ő megelégedett a korábbi otrári határvonallal s kevélyen és megelégedetten tért vissza Khahrezmbe. Bezzeg másképen érezte magát az öreg Kurkhán! Ama kiterjedés által, melyet a Kücslük lázadása öltött magára, gyors visszavonulásra kényszerittetve, még az a szerencsétlensége is megvolt, hogy hazamenő utjában saját csapatai összeczivakodtak egymás közt és saját alattvalóit kezdették pusztitani és rabolni, és a mikor

---

[1]) Kücslük uigur szó s erőst, hatalmast jelent.

Belaszagunba [1]) érkezett, a lakosok bezárták előtte a kapukat s abban a reményben, hogy Mohammed szultán, kinek védnökségét keresték, Kurkhánt nyomon fogja követni. 16 napig a legnagyobb elkeseredéssel védték magukat, Végre mégis legyőzettek, s az erre következő mészárlásban 75,000 ember lelte halálát. Nem csoda tehát, ha az ilyféle előzmények a Kurkhán elleneinek számát megapasztották s mikor Kücslük a kedvező pillanatot fölhasználva, őt megtámadta, buknia kellett okvetetlenül. Korábbi védenczének védnöksége alá helyeztetve, Kurkhán valamely hivatalviselhetésének kedvezményét kérte magának, de Kücslük őt nagy tiszteletben tartotta [2]) és az utolsó hatalmas török fejedelem a távol keleten 92 éves korában halt meg, miután 81 éven át uralkodott ama török népek fölött, melyek Khina belsejétől egészen az Oxusig laktak.

Kurkhán halála után Mohammed szultánnak nem volt több ellensége, ki őt félelemmel tölthette volna el, sem Turánban, sem Iránban s mégsem tudott nyugodni s nagyravágyása mégis uj hóditásokra sarkalá őt. Székvárosába visszatérve, azt a szerencsétlenséget követte el dorbézolás közben, mikor épen a bortól fel volt hevülve, hogy Medsid eddin Bagdadira egy ünnepelt aszkétára, kit ellenei befekitettek előtte [3]), a halálos itéletet kimondotta, melyet rajta

[1]) Ama körülményből, hogy Kurkhán a Jaxartes partjairól való visszatérő utjában a nélkül, hogy lázongó vazallusának Kücslüknek területét érintenie kellett volna, Belaszagunt még Kasgárba érkezése előtt elérte, biztosan következtethetjük, hogy e város nem északra Komulon tul, miként Yule H. tábornok véli, hanem sokkal nyugotabbra, mig pedig Almalik mögött fekhetett.

[2]) Miként Dsuveini mondja, nőül vette Kurkhán szép leányát, ki atyját ennek távolléte alatt a kormányon helyettesité.

[3]) Mirkhond szerint az anya-szultánnővel folytatott bizalmas viszonynyal vádolták őt.

csakhamar végre is hajtottak. Józan állapotában mély megbánás érzete fogván el őt, a zárdának, melyben a seikh tartózkodott, egy aranydarabokkal s ékszerekkel telt tálat küldött, hogy annak tartalmát engesztelésül a megsértett szerzetes testvérek közt oszszák szét, de Nedsmeddin Kubera [1]) a zárda főnöke az ajándékot visszaküldötte s azt izente neki: „Nem aranyat és drágaköveket, hanem fájdalom! a szultán, saját magam és sok ezer igazhivő életét kellend majd vérdijul az elhalt szentért lefizetni." Mirkhond, ki e szavakban a mongol pusztitásra vél jósló czélzást fölfedezni, határozottan megjegyzi, hogy a szultánnak e vétkes eljárása volt bukásának első és főoka s második megbocsáthatatlan bűnül Naszireddin khalifa letételét idézi, mint oly tettet, melyet minden mohammedán történész a leghatározottabban roszalt és elitélt. Miként tudva van, a viszony a Khahrezmi fejedelmek és a bagdadi khalifa közt mindig nagyon feszült vala, mert az előbbiek az iszlam egyházi fejével szemben a Szeldsukidák szerepét akarták magukra vállalni, s minthogy az utóbbiak a rájok erőszakolt gyámkodást visszautasitották, időnként nyilt kitörésekre került a dolog közöttök, mint Tekis alatt, mig máskor meg ismét Bagdádból tettek mozgásba minden kigondolható cselszövényt igen kétséges szinezetü barátság örve alatt. Mikor ugyanis 611-ben (1214) Sehabeddin, Gur fejedelme meghalt és Mohammed szultán e tartomány meghóditása végett Gazniba ment, az ottani kincstárban oly leveleket

[1]) Nedsmeddin Kuberát, ki a mongoloknak Khahrezmbe történt beütése alkalmával megöletett, Khivában nagy szent gyanánt tisztelik s a régi Ürgendsben levő sirjához évenként ezrével zarándokolnak az igazhivők.

talált, melyekben a khalifa az elhaltat a Khahrezmiek elleni háborura sarkalta, sőt egy investiturában (felavatási levél) a szultáni méltóság diplomáját is megküldötte neki. Emiatt iszonyu haragra lobbanva, Mohammed egy ünnepélyes gyülekezetben letétette és helyére a tudós Molla Ala el Mulkot nevezte ki Termezből s azonnal utnak indult Bagdad felé, hogy a megbuktatott Abbasszida helyébe saját teremtményét ültesse. Már Hamadánon is tulra hatolt, mikor a szigoru tél és a mély hó az ottani hegyszakadékokban gátlólag állta el utját [1]). Az elemek nem akarták engedni, hogy egy mohammedán a buddhista Holágut megelőzhesse, s mikor a kevély Khahrezmi szándékának meghiusulta miatt elkedvetlenedve, visszatérő utjára indult, Kair Khánnak, az ő Otrari helytartójának hirnökével találkozott szembe, ki azt a tudósitást hozta, hogy neki (Kair khánnak) sikerült Dsengiz khán mongol fejedelem 490 kémét, kik békés kereskedőknek öltözve [2]) érkeztek Otrarba, elfogatni s most már csak a szultán parancsait várja. Mohammed, ki magát

[1]) Az ut Hamadanon és Kirmansahon keresztül télen át maig is réme az utasoknak s Persiában létem alatt gyakran hallottam, hogy ott karavánok pusztultak el, s egyes utasok fagytak meg.

[2]) Hogy ezek valóban békés kereskedők voltak, mondanunk is fölösleges. Dsuveini megjegyzi, hogy mivel a mongoloknak városaik nem voltak és földmivelést nem folytattak, nagyon rá voltak szorulva a kereskedőkre, kik nekik, mindent készen vittek s azokat védelmezték is mindig és mindenütt. Még korábban alakult Khodsendben egy kereskedelmi társulat, mely karavánjaival Mongolországba ment s a khán számára arany szövetekből, vászonból s más értékes tárgyakból álló alkalmas ajándékokat vitt. Mikor ezeket Dsengiz khánnak bemutatták, mindent feliratott s igen jó árt fizetett érettök, daczára, hogy a kereskedők nem akarták azt elfogadni. Sőt gyakori látogatásra is bátoritotta s teljes védelméről biztositotta őket.

Dsengiznek egy korábbi küldöttsége [3]) által sértve érezte s talán épen akkor nem is a legjobb hangulat befolyása alatt állt, a foglyok megöletését rendelte el. A hirnök Otrarba visszatért s Kair khán azonnal végrehajtotta ura parancsát, daczára, hogy a foglyok mindnyájan mohammedánok voltak, s kiterjedt kereskedelmi összeköttetéseik folytán Dsengiz országaiban ennek különös védelme alatt állottak. — Méltán mondja Dsuveini: „Vérök elfolyt, de minden cseppjét hatalmas vérözön boszulta meg; fejök lehullott, de minden hajszálért százezer ember esett áldozatul."

Csak egy menekült meg, hogy a rémtudósitást a mongol fejedelemnek megvigye, ki méltó haragja gyeplőit még most sem ereszté meg, hanem előbb egy küldötte által felvilágositást kivánt; de mikor ez is börtönbe vettetett és kivégeztetett, akkor kétszeres dühre lobbant Dsengiz és elhatározá, hogy kardját, mely keleten diadalt aratott, most már nyugottal is fogja éreztetni. És igy Mohammed Kutbeddin szultán volt ama nagy szerencsétlenségnek, —

---

[3]) Mirkhond egy követségről tesz emlitést, mely Malmud Jalvadsból (az utóbbi szó tévesen van tulajdonnév gyanánt használva, mert igy kell állnia: jolaucs = uig. követ, küldött), Ali Khodsából (Bokharából) és Juszufból (Otrarból) állott, kiket Dsengiz sok ajándékkal: mint tatár és tibeti pézsmával telt ezüst edényekkel, agátkövekkel, brokatszövetekkel, s ritka öltönydarabokkal, melyek zöld és fehér gyapjuból (Szof) készültek, küldött Mohammed szultánhoz. Ezek mély alázattal jelentették, hogy Dsengiz khán, a kelet ura, Mohammed szultánnal, Nyugot urával békében és egyetértésben óhajt élni, hogy őt ugy szereti, mint saját fiát, és csak jóllétét kivánja. Ámbár hogy ez az atyáskodó hang nem igen tetszett a Khahrezminek, azért mégis csak sikerült békés egyetértésre jutniok, melyhez Dsengiz hű is maradt. — Egyébiránt Mirkhondnak ezt az egész elbeszélését legalább én költeménynek tartom.

mondhatnók amaz örökre kipótolhatatlan kárnak, inditó oka, mely a mongolok beütése folytán Transoxaniát, az egész iszlamita keletet és Európa egy részét érte, mert miként nemsokára látni fogjuk, a mongolok előtt a Jaxartesnél kivivott első eredmények után villant fel a reménynek ama fénysugára, mely őket további diadalpályájukon vezette és bátoritotta.

VIII.

A MONGOLOK BEÜTÉSEI.

615 (1218)—624 (1226).

Keleti Ázsiának ama részén, hol a török népcsaládnak a Sarktenger jeges partjaitól délfelé s az Adria partvidékeitől Kelet felé hajló ágai az ugynevezett Gobi-sivatagba [1]) nyulnak be, ott lakoztak emberemlékezetet meghaladó idők óta a mongolok, mely nép a törökkel mind nyelvében, mind arczvonásaiban rokon [2]) s mely az őt környező vad és sivár természet közepette a legszegényesebb nomád életet élte és — a külvilágtól nem háborgattatva — nevéről még akkor is alig volt ismeretes, mikor már a törzsrokon törökök Nyu-

[1]) Gobi mongol nyelven ürest, pusztát, sivárt jelent s épen ugy nem földrajzi tulajdonnév, mint az általunk használt Szahára, mely arabul nyilt, szabad tért jelent.

[2]) A mongolok ethnographiai (néprajzi) rokonsága a törökökkel azon mértékben válik mind szembetünőbbé, a melyben a nyugoti törököktől, azaz oszmanliktól kelet felé közeledünk. Rumelia, Anatolia és Azerbajdsán lakói iráni és sémita elemekkel annyira össze vannak vegyülve, hogy testi jellegökben az ősi török nemzeti typusznak még csak legcsekélyebb nyomait sem tartották meg. A turkománok, özbegek, nogaiok és kirgizek már sokkal inkább közelednek a mongolokhoz, mig a burutok és kipcsakok csak arczszinökben különböznek tőlök némileg. A mi a mongol nyelvet illeti, a nyelvtani alak a török tájbeszédekhez nem sokat hasonlit; de szókincsöknek majd három negyedrésze a törökben is föltalálható.

got-Ázsia sorsára oly hatalmas befolyást gyakoroltak. E népből támadott 549-ben (1154) [1]) egy Temurdsi [2]) nevü hős, ki épen oly elhatározott és bátor, mint a mily dicsszomjas és vaserélyü ember vala és a ki épen ez előnyei folytán hivatva volt arra, hogy földieinek kőkemény és őseredeti természetéből azt a hatalmat kovácsolja magának, melylyel honi legelőinek határain messze túl a világba ronthasson s egész Ázsiát ugyszólva sarkaiból kiemelhesse. Ifjukori éveiből csak a rege őrzött meg nehány tarka episódot. Csakis negyvenéves korában lépteti fel őt a történelem az események szinpadán, még pedig ama harczok elbeszélése alkalmával, melyeket ő saját törzsfelei és a szomszédos török fejedelmek ellen folytatott s a melyekben ő volt a győztes, és később mint uralkodó Dsengiz, helyesebben Dsingiz, azaz erős, hatalmas [3]) nevet vett föl.

Az első jelentékenyebb ellenség, a kin Dsengiz 599-ben (1202) diadalmaskodott, Ong [4]) khán, a szomszéd Kerait [5])

---

[1]) Épen az az év volt ez, melyre a mohammedán csillagászok egy borzasztó vihar megjelenését jósolták meg, a mely kelet felől vala előtörendő. Minthogy pedig az orkán az emlitett évben elmaradt, a csillagvizsgálókat kigúnyolták s csak később teljesedett be a jövendölés, mert Dsengizt a megjósolt viharral azonositották.

[2]) Itt Dsuveinit követem, ki őt Temurdsi-nak és nem Temudsinnak nevezi.

[3]) Noha a Dsengiz szó olvasás módját illetőleg én is a többi orientálistákhoz csatlakozom, mégsem mulaszthatom el megjegyezni, hogy Csengiz vagy Csingiz, miként a keletiek, s különösen a törökök és persák olvassák, nyelvészeti szempontból itélve meg a dolgot, helyesebb. — Ugyanis e szó tisztán uigur és cseng-ből vagy csing-ből = egyenes, valódi, szilárd és kiz — vagy ghiz-ből = heves, hatalmas áll. A szó valódi jelentése tehát „a z i g e n h a t a l m a s.“

[4]) Ong szintén uigur szó és jogot vagy jogokat jelent.

[5]) Kerait Abulgazi szerint forgószelet jelentene, de szóelemzése teljesen ismeretlen s nekem ugy tetszik, hogy az inkább a helyesebb kirit-nek = szürke kutya — persa átirás folytán elrontott alakja. Igy

törzs fejdelme vala. Ezután az Ojuratok, Kungratok és Naimanok egyes török törzseinek bukása következett, kik mindnyáján nyugotra laktak a mongoloktól, s a mi a müveltségnek némi csekély árnyalatait illeti, részint a buddhista vagy keresztyén, részint pedig a mohammedán elemekkel való érintkezés következtében, a mongoloknál valamicskével talán előbb haladtak, de harczias szellem tekintetében Dsengiznek drakói törvényekkel fegyelmezett csapatait meg sem közelitették. A mongol világháborgatónak az volt a politikája, hogy az eredmény teréről csak akkor induljon ki ujabb vállalatokra, miután az imént meghóditott törzseket a már meglevő mongol hadsereg magvába tökéletesen bekebelezte és a Jaszáu (törvénykönyv) segélyével további terveihez alkalmas eszközökké alakitotta át. Lassu, de biztos léptekkel haladva előre, a 603-ik (1206) évig a Gobi-sivatagnak majdnem valamennyi nomád népét hatalma alá hajtotta s székhelyét az erős Karakorum várban ütötte fel. Ekkor tájban az uigurokkal is érintkezésbe jött. E nép keleti ága volt az, melyről Dsengiz a maga nomádjai számára vallást s nyelvök számára irásjegyeket kölcsönzött és a melynek soraiból Dsengiznek és legközelebbi utódainak számvevői, titkárai s többi politikai hivatalnokai ujonczoztattak. E keleti uigurok fejedelme, kit uigur nyelven Idikut-nak, azaz „a szerencse urának“ neveztek, népével együtt, melynek nagyobb része nem volt mohammedán, önként alávetette magát a mongoloknak s Dsengiz őt nagy kitüntetésekkel halmozta el, s mint hű szövetségest, Khina és Transoxania ellen intézett hadjárataiban sikeresen használta fel. Egé-

---

Mangit is, egy török törzs neve, m a n g-tól = hibás és i t-től = kutya. A török nép különböző törzseinek és ágainak elnevezése többnyire állatnevektől van kölcsönözve Igy például Ojurat (melyet mások oiratnak olvastak) = szürke ló, Kungrat, voltaképen kongur at = sárga ló.

szen másképen állt a dolog a nyugoti uigurokkal, főleg Kasgárnak és Khotennek nagyobbára mohammedán hitü törökjeivel. A meddig ezek a Kurkhán hatalmas uralkodó pálczája alatt egyesülve voltak, Dsengiz nem merte őket megtámadni, de mikor az előbbinek halála után Kücslük lépett a trónra s iszlam-ellenes érzelmei által az ottani moszlimok gyülöletét magára vonta [1]), Dsengiz, ki épen akkor tért vissza győzelmesen Khina elleni hadjáratából, elérkezettnek vélte az időt arra, hogy tekintetét nyugot felé is forditsa. Egy mongol hadsereg Csepe tábornok vezérlete alatt megtámadta Kücslüköt, ki szövetségeseitől a veszély perczében magára hagyatva, mindenütt megveretett és Bedakhsán hegyei közé menekült, hol később elfogatott és a mongoloknak kiadatott. Almalik északon, melynek fejedelme Arszlán khán Kücslükkel ellenségeskedésben élt, önként megadta magát a mongoloknak, és Dsengiz, ki most már a Gobi-sivatag keleti határától kezdve a Thien-Sán-hegység nyugoti lejtőiig oly sok város, békés földmivelő népség és vad harczias törzs felett hallatá parancsszavát, bizonyára még akkor sem állhat vala meg többé győzelmes pályáján, ha a Mohammed szultánnal, Khahrezm fejedelmével való ellenségeskedésre az előbbi szakaszban érintett fontos ok fent nem forgott volna. Ott állott egy birodalom kapuinál, melynek terjedelméről, gazdagságáról és müveltségi állapotáról neki csodákat beszéltek s a mellett oly fejedelemmel állott szemben, ki dicsőségének fénypontján vala, s kinek szemé-

---

[1]) Mig Kücslük neje, ki keresztyén nő volt, Kasgar és Khoten mohammedánjait a maga hitére igyekezett tériteni, addig Kücslük erőszakkal kisérlette meg azoknak a maga (buddhista?) vallására való áttéritését. Azonban az Iszlam hivei makacs ellenállást tanúsitottak, mely alkalommal Dselaleddin imam Khotenből az állhatatos hivők élén mint vértanu esett el.

lyében Dsengiz egészen hozzá illő vetélytársat s méltó ellenséget látott.

615-ben (1218) történt, hogy a mongol világrenditő fiainak Csagatainak és Oktainak s főhadvezérének Dsüdsinek [1]) kiséretében egy hatalmas szemenszedett hadsereggel, melyet 600,000 emberre becsülnek, és a melyhez az uigurok és sziginak-tekinek Idikut-ja, Almalik ura is csatlakozott, a khahrezmi fejedelem ellen fölkerekedett. Hadi utját az Ilivölgyön és Fergana északi részén át vette Otrar ellen, mely erősség előtt haderejét összpontosította s következő irányokban küldötte szét; egy részt fiai Csagatai és Oktai parancsnoksága alatt, a nevezett hely megvívására hagyott vissza; a második hadtest, melyet Dsüdsi vezényelt, jobbra indult a Kizil-Kum sivatagon keresztül Dsend felé; a harmadik, 5000 főből álló Alak Nojan és Szintu [2]) Boka tábornokok alatt a Jaxartes jobbpartján Binaketbe ment, mig ő maga, csapatai szinével, hogy a legfőbb haditettet ő hajthassa végre, Közép-Ázsia központja: t. i. Bokhara ellen indult. E négy hadosztálynak, melyek a rombolás megannyi áradataként egyszerre özönlék el Közép-Ázsiát, külön müködéseit egyenként fogjuk előadni s ennélfogva Otrarnál kell kezdenünk.

E határerősségnek a már emlitett Kair khán vezérlete alatt 50,000 lovasból álló őrsége volt, kikhez Karadsának, Mohammed szultán titkár-vezirének parancsnoksága alatt még 10,000 ember csatlakozott és igy a várnak meglehetősen jelentékeny haderő állt rendelkezésére s mégis azt beszéli a történetiró, hogy a mohammedánokat a helyet körülzároló mongol csapatok láttára mély borzalom fogta el. Különben ha ezt az első benyomást figyelembe vesszük, mél-

[1]) Nem Dsudsi Dsüdsi hanem Dsüdsin mongol-török szó és vendéget jelent.

[2]) Vagy Szudaj, Szuntaj és Szubutaj.

tán csodálhatjuk, hogy a várőrizet öt hónapon át mégis a lehető legerélyesebben ellen tudott állni, sőt még tovább is tartotta volna magát, ha a két parancsnok között villongás nem üt vala ki. Ugyanis Kair khán, annak tudatában, hogy a Dsengiz alattvalóinak meggyilkoltatásánál ő volt a főbűnös, az élethalál harczot választá, mig Karadsa, az ellenállás reménytelensége miatt kétségbeesve, mindjárt eleinte kedvet mutatott az alkudozásra, sőt később másképen vélekedő társaitól külön vált s egy sötét éjen övéivel együtt a mongolokhoz szökött. Másnap reggel a Dsengiz fiai elé vezettetve, a mint beszélik, ezek kötelességéről való megfeledkezését roszalva, igy szóltak volna hozzá: „Miként várhassunk tőled hűséget, ki uradat és jóltevődet oly gyalázatos módon rászedted?“ — és őt kiséretével együtt megölették. E közben Kair khán az ellenállást kétségbeesett oroszlánként folytatá. Miután emberei 50-enként megkisérlett kirohanásokban éltöket a lehető legdrágábban adták el, s az utolsó két harczos Kair khán oldalánál esett el, ez a falakról a házak fedelére vonult vissza s boszútól lihegő ellenei ellen, kik őt minden áron élve akarták kézre keriteni, téglákkal védelmezte magát, melyeket rabnői hordottak keze ügyébe. Végül e hajitó lövegei is elfogyván, körülvették s elfogták őt s később a Kökszerai-ban (zöld palota) Szamarkandban, hova őt Oktai diadaljelül vitte, megölték, oly módon, hogy füleibe olvasztott ezüstöt öntöttek büntetésül pénzszomjáért, melynek a szerencsétlen kereskedők áldozatul estek. — Igy Otrar, Turkesztán kulcsa északkelet felől, a mongolok kezébe került, kik az erősséget földdel egyenlővé tették, a lakosokat megölték s déli irányban Szamarkand ellen vonultak.

Hasonló eredménynyel működött Dsüdsi Dsend ellen. Elsőben Szignakot támadta meg, mely a sivatag szélén feküdött s egy Dsendből jövő csatornából nyert vizet. A mon-

goloktól eleinte külön pártolt Haszán Hadsi által föladásra szólittatva, Szignak lakói ez utóbbira rontottak és megölték őt. Ez erőszakosságon Dsüdsi fölboszankodva, rögtön ostrommal vétette be a helyet s boszúból egyetlen embert sem hagyott életben. Miután a meggyilkolt Haszán Hadsi fiát Szignak romjaiban hátra hagyta, Özkenden és Asnaszon át, melyek közül az előbbi megadta magát, az utóbbit pedig be kellett venni, tovább vonult Dsend felé, mely előtt a 616-ik év Szefer-jének 4-én tábort ütött. Itt azonban megérkezésének hire a legvadabb zürzavart és fejetlenséget idézte elő. Kutluk khán, a hely parancsnoka, ki rémületében hirtelen Khahrezmbe menekült, a várost a legnagyobb fegyelmetlenségben hagyta hátra s mikor Dsintimur, Dsüdsi követe, a város falai előtt megjelent, hogy az embereket a fenyegető veszélyre figyelmeztesse s az ugy is hasztalan ellenállásról lebeszélje, kevésbe mult, hogy a szignaki Haszán Hadsi sorsára nem jutott. Csak nagy óvatossággal sikerült életét megmenteni. Alig távozott el s a mongol hadsereg azonnal megjelent a város falai előtt s dobó gépekkel és ostromló létrákkal ellátva, a hely megostromlására készületeket tett. Beszélik, hogy az őrizet elannyira nem értett a hadakozás mesterségéhez, miszerint kiváncsiak lévén, hogy miként fognak a mongolok az egyenes kőfalakon felmászni, az ellenség müködésén mint tétlen nézők egész nyugodtan addig bámészkodtak, mig a benyomuló ellenséges csapatok tudnivágyukat kielégitették, a várost kirabolták és elpusztitották, a lakosság fegyveres részét lekaszabolták s a békés kézmüveseknek, miután kilencz napig a városon kivül őrizet alatt tartották, csupán puszta életöket adták vissza.

Mialatt Dsüdsi Transoxania nyugoti részének elfoglalása által a két folyó gazdag partvidékeit, hol nagyobbára békeszerető népesség lakott, a harczban és háborúban gya-

korlottabb Khahrezmmel való minden összeköttetéstől elvágta, addig a két tábornok Alak Nojan és Szintu Boka egy 5000 emberből álló kis csapattal Binaketre és Khodsendre rontott. Az előbbi, melynek helytartója Ilerkü a Kangli törzsből álló őrséggel négy napi védelem után magát föltétlenül megadta, Dsend sorsára jutott. Ugyanis a fölfegyverkezetteket részint kard élére hányták, részint nyillal lelődözték, mig a többiek rabszolgaságba estek vagy erőszakkal a mongol hadseregbe soroztattak. Most már Khodsendre került a sor. E hely erőssége, oly ponton épitve, hol a Jaxartes két ágra szakad, a mongolokat nem remélt ellenállással fogadta, részint természeti fekvésénél fogva, részint parancsnokának, Timur Meliknek hősies magatartása folytán, kiről a keleti történetirók méltán elmondhatták: „Ha Rusztem még életben volna, ő fegyvernöke [1]) lehetne.“ Mindazáltal 50,000 rabszolga és 20,000 mongol által körülvétetve, kik közül az előbbieknek, tizével egy-egy mongol őrizetére bizva, a három mérföldnyi távolra fekvő hegységből köveket kellett hordaniok, Alanku, ki az ostrom-müveleteket vezette, még se mehetett semmire. Timur, kinek csak csekély őrség állt rendelkezésére, tizenkét hajót készíttetett magának, melyek nedves nemeztakarókkal s eczetből és agyagból készült ragaszszal (?) a mongolok tüze ellen védve lévén, a partokhoz bántatlanul közeledhettek s a hajók oldalfalain hagyott nyilásokon át az ellenségre pusztitó nyilzáport szórtak. Timur sokáig védte magát ily módon s mikor végre a további ellenállás haszontalanságát belátta, hetven hajót az elszállitható drágaságokkal megrakatott és a folyón lefelé menekült, hogy Dsenden át a sivatagot és onnan Khahrezmet elérhesse. Kalandos viziutját, a mongo-

---

[1]) A Dsihankusa szövegében: Gasie dari = egy lószerszám hordozó hivatala.

loktól mindkét parton üldöztetve, folytatta tovább. Binaketben, mint mondják, egy lánczot, mely a folyón keresztbe volt kifeszitve, buzogányának egyetlen csapásával zúzott szét s mikor végre Barklik Ket-nél partra szállt, még futtában is egy ütközetet kellett kiállnia, melynek leirása csodákkal határos. Mindazáltal szerencsésen eljutott Khahrezmbe [1]), mialatt a mongol hadvezérek Khodsendet foglalták el s hadseregökkel Szamarkand ellen indultak, hol legfőbb hadurokkal akartak találkozni, hogy a további vállalatokra nézve parancsot vegyenek.

Eközben Dsengiz khán is Tuli nevü fia kiséretében nem kevésbé nagyszerü fegyvertényeket vitt végbe. Az út, melyet Otrartól déli Bokhara felé követett, nincsen pontosan meghatározva; csak annyit tudunk, hogy az első hely, mely előtt megjelent, Szertak [2]) vala Bokhara északi részében. E barátságos kinézésü város lakói előtt a sivatag pusztaságból előbukkanó mongolok ugy tüntek föl, mintha csak az égből cseppentek volna le s a fenyegető veszélyt alig

[1]) Khahrezmből, hol Timur a további ott maradás lehetetlenségét belátta, a menekvő Mohammed szultán után sietett, kit ő utól is ért és végre elvált tőle s dervisnek öltözve Damaszkusba ment, hol rövid tartózkodás után honvágy fogta el őt és számtalan viszontagság közepette vissza indult Ferganába. Itt hallotta, hogy fiát, kit serdületlen gyermekkorában hagyott el s ki most már férfivá fejlődött, Batu kegyébe fogadtá s atyjának korábbi birtokát neki adta. Igy hát legelébb is hozzá ment Khodsendbe és igy szólitotta őt meg: „Ha atyádat láthatnád, megismernéd-e őt?“ „Nem“, felelé ez, „én csak csecsemő voltam, a mikor elhagyott, de van egy rabszolgám, ki őt bizonyára megismerné.“ A rabszolga eléjött s megismerte Timurt, de visszatérésének hire nem sokáig maradhatott titokban s egy mongol boszuló nyilának esett áldozatul.

[2]) Nem Zernuk, miként Mirkhond e helyet nevezi. Dsuveini Zertuk-ot ir, melyben inkább a Szertak ismerhető fel.

sejtve, azonnal ellenállásra készültek. De mikor a hirnök, kit a mongolok mindig előre szoktak küldeni, megérkezett s őket a lobogó fényes lángra és a tajtékzó vérpatakra, melylyel játszanak, figyelmeztette, csakhamar a meghódolás utjára tértek. Kiket kezökben fegyverrel találtak, a hadseregbe sorozták, mig a lakosság békésebb részének, kik szamarakon és öszvéreken a városból kijöttek, ismét szabad visszatérhetést engedtek lakásaikba. Szertak után, mely a mongoloktól Kutluk Balik, azaz boldog város nevet kapott, Nur volt a második város, melyet Dsengiz Bokhara területén elfoglalt. Az ut, melyen turkomán kalauzok segélyével ide jutott, uj vala s még jóval azután is „Khán utja“ nevet viselt. Az előcsapat, melyet Tahir Bahadir vezényelt, éjjel a Nurral határos szép erdőben mindjárt ostromlétrákat készitett s ezeket lovaik hátán maguk előtt tartva, ugy közeledtek Nur falaihoz, melynek lakói a kapukat bezárták s részint kételkedtek a Dsengiz megérkezésében, részint pedig a Mohammed szultán segitségében biztak. Mikor azonban Tahir megizente nekik, hogy a hatalmas mongol fejedelem csakugyan közeledik, hanem nálok csak épen meg akar pihenni, az esetben, ha nem fognak ellenállást megkisérleni, Nur fölnyitá kapuit. Miután a lakosok a kapott parancs szerint a földmivelés folytatásához szükséges tárgyakat, mint gabonát, juhokat, igavonó és teherhordó állatokat a városból kihordták, a mongolok benyomultak, hogy házaikat kirabolják, a nélkül azonban, hogy a nuriaknak személyökben csak legkisebb bántódásuk is lett volna, sőt egy küldöttség, mely Dsengizhez a táborba ment, ettől kegyesen fogadtatott. Ama kérdésre, hogy mennyi adót fizettek előbb, azt felelték: 1500 dinárt. Erre megparancsolta nekik, hogy ezt az összeget előörsének fizessék le s az embereket a legjobb hangulatban bocsátotta el magától.

Nur-ból Dsengiz Bokharába sietett, melynek falai

előtt a 617-ik év (1220) Moharrem havának három első napjain tábort ütött s a külső védmüveket hatalmas hadseregének tomboló hullámai máris csapkodni kezdették, Bokharát, mely a véres előjátékról bizonyosan hirt kapott, a borzasztó szerencsétlenség, mely föléje viharzott, nem találta egészen készületlenül. Falai között 20,000 harczost rejtett, kiknek élén Kök khán, egy mongol, vagy tán helyesebben uigur szökevény állt Szevinds khánnal és Kesli khánnal együtt. Hogy mi birhatta ezeket a nálok százszorta nagyobb számu mongolokkal szemben ellenállásra, valóban rejtélynek marad; elég az hozzá, hogy támadást intéztek, de majdnem teljesen tönkre tétettek s csak kevésnek sikerült a városba visszamenekülni, melynek megrémült lakói az előkelőbbeket Dsengizhez küldötték kegyelemért könyörögni. Ezeknek kiséretében tartotta meg bevonulását s minthogy a péntek-mecset pompás épülete, melyet a nagy Szamanida oly nagyszerü fényüzéssel állíttatott ki, leginkább szemébe ötlött, legelébb is ebbe lépett be fiával Tulival együtt lóháton és a főszószék előtt állt meg. Tuli fölment a szószékre. Dsengiz kérdezte, hogy ez-e a szultán palotája s mikor azt felelték neki, hogy ez épület az „isten háza“, leszállt lováról, nehány lépcsőfokon a szószékre hágott s a mögötte álló mongoloknak igy kiáltott: „A rét le van kaszálva, most már adjatok enni lovaitoknak!“ — Hogy e felszólitásra mily mohó kapzsisággal fogtak a szerencsétlen Bokhara kirablásához a vad, Közép-Ázsia fővárosának roppant fényétől majdnem elvakitott mongolok, könnyen elképzelhetjük. Nemcsak hogy minden házba és szekrénybe betörtek s a legnagyobb kincseket zsákmányul ejtették, hanem még a különben értéktelennek látszó ereklyék se maradhattak megkimélve a rablók dühétől. A koránokat széttépték s takarmányul a teherdordó állatok lábaihoz vetették, mig a ládákból, melyekben a szent könyvek őriztettek, lovaik számára etető

teknőket rögtönöztek. Nagy tekintélyü seikh-ek és mollah-k, kik a tudományosság fénylő csillagai valának, kénytelenek voltak a dorbézoló katonáknak pohárnokokul szolgálni vagy nekik mongol dalokat énekelni és nagy tiszteletü papoknak az öszvérek mellett kelle kocsiskodniok. — Igy beszéli ezt a mohammedán történetiró. A mi a megsértett vallásos érzületet illeti, lehet hogy a leirás szinei kissé igen is élénkek, de hogy ez esemény Bokharát igen keményen megviselte, sőt hogy ez első roham alkalmával borzasztót kellett kiállnia, kétséget nem szenved.

Dsengiz khán csak nehány óráig maradt a városban, ezután a falakon kivül fekvő Moszallát (nyilt imázó hely) látogatta meg, hol az egész lakosságot összegyüjtötte, s kérdezte, hogy közülök kik az előkelőbbek, azaz gazdagabbak? Mikor neki 280 embert jelöltek ki, kik közül 190 benszülött és 90 idegen vala s többnyire mind kereskedők voltak, ezekhez fordult és Mohammed szultán zsarnokságát roszalva, igy szólt: „Oh emberek, tudjátok meg, hogy ti nagy bűnöket követtetek el; oly bűnöket, melyekben a ti fejedelmeitek főbűnösök voltak. Kérditek: ki vagyok én, hogy ily módon beszélek hozzátok? No hát tudjátok meg, hogy én isten ostora vagyok. Ha nem vétettetek volna, isten bizonyára nem küld vala ide a ti büntetéstekre. Most már", — folytatá, — „a mi a ti javaitokból és kincseitekből a földön van, arról mi nem kivánunk tőletek tudósitást, de azt mondjátok meg, hogy mitek van a föld alatt, és mindent mutassatok elő." E mellett nem mulasztá el a város főemberei mellé egy részint mongolokból, részint törökökálló őrsereget rendelni, mely őket valóban meg is védte mindennemü sérelem és bántalmazás ellen. Igy álltak a dolgok, mig végre Dsengiz, Mohammed szultánnak a városban rejtve tartott harczosaitól háborgattatva, ezeknek végleges kiadatását követelte s mikor a bokharaiak, a helyett, hogy

a győző kivánságának eleget tettek volna, a rejtett harczosokat titkos terveikben s éjeli kirohanásaikban elősegitették, lángra lobbant Dsengiz méltó haragja, a várost felgyujtatta és a nagyobbára faépületekből álló Bokhara nehány nap alatt teljesen hamuvá égett. Csak nehány mecset és palota, melyek téglából voltak épitve, emelkedett ki az elégett házhelyek izzó tengeréből. A virágzó város a Zerefsán mellett romhalommá lőn, de a czitadella őrsége Kök khán vezérlete alatt még mindig oly vitézséggel védte magát, mely méltán megérdemli bámulatunkat. A mongolok minden kigondolható eszközt alkalmazásba vettek e fészek leküzdhetésére, magukat a bokharaikat kényszeritették az ostromlétrákra, de minden hiába volt, s csak mikor az árkok az elesett állatok és emberek hulláival egészen megteltek, csak akkor vehették be ezt az utolsó buvóhelyet s hányhatták kard élére merész védelmezőit. Hanem e hőstettért a lakosság békésebb részének is lakolnia kellett. Miután több mint 30,000 ember halt el hóhér keze alatt, a többieket, az öregek kivételével mindnyáját minden rangkülönbség nélkül rabszolgákká tették s Bokharának müvészetökről, tudományukról és erkölcseikről hires lakói nyomorba és gyalázatba sülyedtek s a szélrózsa minden irányában szerte széledtek. Csak kevesen kerülhették ki a végpusztulást s mikor egy a menekvők közül Khoraszánba érkezett s ott szülővárosa sorsa felől kérdezősködtek tőle, a következő találó, s később annyira hiressé lett persa verssel felelt:

Amedend u kendend u szukhtend u kustend u burdend u reftend. (Jöttek, romboltak, égettek, gyilkoltak, raboltak és elmentek). „Bizony iszonyu nap volt az“, — mondja Ibn ul Athir történetiró, — „nem lehetett hallani egyebet, mint a férfiak, nők és gyermekek zokogását és jajgatását, kiket örökre elszakitottak egymástól. A barbarok a nőket és leányokat saját hozzátartozóik

szemei előtt becstelenitették meg, a kiknek tehetetlenségökben egyetlen fegyverül csak a könyek maradtak. Sokan inkább a halált választották, minthogy e lázitó látványnak szemtanúi legyenek, igy esett el például Bedreddin, a khadi, Rukn eddin imam fiával együtt, kik e sok gyalázat láttára felbőszülve, az egyenlőtlen harczban biztos halálukat lelték."

Bokhara után Szamarkandra került a sor, Transoxániának terjedelemre nézve nagyobb s a khahrezmiek közt a legfontosabb városára, melynek védelmére a menekülő khahrezmi fejedelem 110,000 embert, t. i. 60,000 törököt és 50,000 tadsikot 20 elefánttal hagyott hátra. Dsengiz khán, ki mindenről jó előre tudósitva volt, már Otrar előtt el volt készülve a nehéz küzdelemre, melybe ellenségének egykori fővárosa neki kerülni fog. Ennélfogva Szamarkandot jelölte ki különböző hadosztályainak gyülhelyéül s annak környékét is azért igyekezett előbb meghóditani, hogy elszigetelés által a félelmes ellenség hatalmát annál könnyebben megtörhesse. És valóban e hadi tervének a legjobb eredménye is lett. Bokharai foglyainak kiséretében, kiket Szamarkand ostromára hozott magával s kik közül a fáradság miatt viszszamaradottakat könyörtelenül legyilkolták, gyors menetekben nyomult a Khahrezmi fejedelem pompás fővárosa ellen. Itt már oly nagy haderőt látott maga körül összpontosulva, hogy abból 30,000 embert Csepe és Szuntay vezénylete alatt Mohammed szultán gyors üldözésére kiküldhetett s az erősség, melyet előbb csak évekig tartó erőfeszités után vélt bevehetőnek, három napi küzdelem után kezei közé jutott. Igaz, hogy a vitéz őrség tábornokainak, Alp khánnak, Seikh khánnak és Berbalaz (?) khánnak vezetése alatt egy szerencsés kirohanást tett, s a mongolok sorait észrevehetőleg megritkitotta, de mikor a harmadik napon Dsengiz maga vezette csapatait ostromra, a mongoloknak csakhamar sikerült a ka-

pukat elfoglalniok. A khahrezmiek e körülmény daczára is egész napon át a halál megvetésével folytatták a reménytelen harczot, mig végre estefelé egyenetlenség tört ki köztök. Némelyek, kik a megadás mellett voltak, a város Seikh ul Iszlam-ját a mollahk nagy kisérete mellett Dsengizhez küldötték kegyelemért könyörögni, mig a többiek a czitadellába vonultak vissza és a harczot még másnap is folytatták, mialatt a mongolok a Namazgiah-kapun át a városba nyomultak, a lakosokat kiüzték, hogy a rablást és pusztitást annál háboritatlanabbul üzhessék. Ez első rohamban csak a Seikh ul Iszlam maradt megkimélve és 50,000 polgár, kik közvetlen védelmének örvendettek. A czitadella még erősen tartá magát s az ostromlóknak sok nehéz küzdelmet szerzett. Mikor Alp khán a dolgot végefelé közeledni látta, ezer hőssel merész kirohanást tett s az egész mongol seregen szerencsésen keresztül vágta magát. Csak a kanglik és más törökök adták meg magukat, kikkel a mongolok elhitették, hogy ugy fognak velök bánni, mint törzsrokonokkal. Egyelőre való megnyugtatásul hajukat mongol szokás szerint lenyirták, de a nap lementével életök csillaga is letünt s valami 30,000-en Uluk Barisznasz, Bagan és Szarszig Khan [1]) nevü fejedelmeikkel és 20 tábornokukkal egy éj alatt. Miután a virágzó Szamarkand várával együtt a földdel egyenlővé tétetett, a mindenökből kifosztott lakosok bokharai testvéreik sorsára jutottak. A félelemből elmenekülteket csalfa igéretekkel a városba visszacsalogatták s ekkor a fegyvert viselhetőknek a mongol zászlók alá kellett

---

[1]) E nevek a meggyilkoltak névsorában maradtak fenn a történelem számára, melyet Dsengiz ahoz a győzelmi tudósitáshoz csatolt, melyet Rukneddinhez, Mohammed szultán fiához és Irak helytartójához küldött, hogy a mongol fegyverek sikere által őt előre is elrémitse.

állniok és a müértő kertészeket a távol keletre szállitották, hol a nagy-khánok későbbi khinai-mongol fővárosát kellett szamarkandi izléssel berendezett mulatókertekkel földiszitniök, mig a hires kézmüveseket, kik között a vászon- és selyemszövők különösen kitüntek, mint ügyes rabszolgákat részint Dsengiz női és hozzátartozói közt osztották ki, részint Dsengiz Khoraszánba vitte őket magával s nehányat Khahrezm ellen vonuló fiainak Csagatainak és Oktainak is küldött belőlök. Igy pusztult el 618-ban (1221) Szamarkand, melyet az arab földrajzirók a világ legbájosabb és legvirágzóbb pontjának mondottak.

Transoxania most már teljesen le volt igázva és csak nehány helység maradt még hátra Szamarkand déli részén, melyeknek bevételére Dsengiz khán maga indult el, miután harczosainak némi nyugalmat engedett s kiknek lovai a Zerefsán-völgy buja rétjein a hosszas fáradalmak után jól kipihenték magukat. Legelőbb is Nakhsebbe (Karsi) ment, mely önként nyitotta fel kapuit s a nyár folytában tartózkodási helyül szolgált neki. Onnan Termezbe vonult, mely akkortájban főátjáró hely volt az Oxuson a délre fekvő Belkhbe és Indiába, s mely az Oxus által védett erőditési müveibe bizva, ellenállást kisérlett meg. Ez a győzelemittas mongolokkal szemben, kik erejöket már nem egy hatalmas kőfalon próbálták meg, természetesen csak rövid ideig volt lehetséges. A várost rohammal bevették, a lakókat összeszámlálták s legyilkolás végett a csapatok közt kiosztották. Dsuveini beszéli, hogy egy nő, midőn megakarták ölni, gyilkosától kegyelmet kért s azt igérte, hogy váltságdijul egy igen értékes gyöngyöt fog adni, melyet elnyelt volt. A mongol azonnal fölmetszette a hasát s minthogy a gyöngyöt valóban meg is találta, parancsot adtak ki, hogy minden holttestnek a hasát föl kell vágni és meg kell vizsgálni. Termez után még csak a künkürti és sza-

mani [1]) kerületeket kellett rablással, gyilkolással és tüzzel elpusztitani s az Oxus és Jaxartes melletti tartományok, melyek az akkori Ázsia moszlim müveltségének legkülsőbb védmüveiként voltak tekinthetők, teljesen tönkre valának téve. A vad, zsákmány- és vérszomjas ellenség a pusztitások fekete hullámait most már akadálytalanul hömpölyögtetheté tovább. Az iszonyú kegyetlenségek, melyeket a mongolok Belkh-ben, a parszizmus ős Mekkájában, melyet később az „iszlam kupolájának“ neveztek s melynek 1200 mecsetje volt, elkövettek, hogy miként gazdálkodtak Talkanban, Heratban, a nagy kereskedő városban: Merv el rudban, továbbá az iskolákkal bővelkedő Mervben s a kevély Nisaburban, vagy miként dühöngtek az óriási Reiben, Sirazban és Iszfahánban, mindez nem tartozik Bokhara történetéhez, és igy a helyett inkább az utolsó khahrezmi fejedelem pusztulását fogjuk elbeszélni s a Dsengiz föllépésének következményeiről s győzelmeinek főokairól fogunk elmélkedni.

Mohammed Kutbeddin szultán, miután végzetes parancsát a mongol védelem alatt álló kereskedők megöletésére kiadta, lassu menetekben Khoraszán felé kezdett viszszavonulni. Hosszas uralkodói pályája sikereitől elkábultan, kevélységében és gondatlanságában csak az élet örömeivel, foglalkozott s vig társaságban és dobzódásban töltve idejét, a 612-ik év (1215) Saabanjának 9-ik napján Bokharába érkezett, hol a zöld mezők közepette sátorát felütvén, gondatlanul engedte át magát az évszak örömeinek.

---

[1]) Az utóbbi alatt a Sehvi Szebz vagy kesi kerület értendő, melyben Szam nevü vár feküdt, hol egykor Mokanna folytatá üzelmeit.

Szív! ne gondolj szenvedésre, bajra,
A lélek a testet majd itt hagyja.
Ülj a zöldben, örvendj a tavasznak,
Mig porodból füvek nem sarjaznak [1]).

Bokharából Szamarkandba ment, hol az első hirt vevé az ellenség mozdulatairól, nevezetesen a mongolok azon hadszakaszának közeledéséről, mely Dsüdsi vezérlete alatt Otrarból Dsend ellen épen utban vala. Már épen ő is utban volt Dsend felé, előleges kémszemlére, midőn hallotta, hogy e hely mögött maga Dsengiz khán, a mongolok fejedelme van egy nagy sereggel közeledőben, mindazáltal mégis harczba bocsátkozott az előbbivel s már az első összecsapásnál bőséges alkalma nyilt arra, hogy a vele szemben álló ellen ritka vitézségéről alaposan meggyőződjék. Noha serege számra nézve nagyobb volt, a vereségtől mégis csak fiának Dselaleddinnek [2]) hősiessége által tudott megmenekedni és Szamarkand felé visszavonulni [3]). A közelgő ve-

[1]) Hammer-Purgstall után, „Nagy moszlim uralkodók képgyüjteménye", VI. k. 180 l.

[2]) Ez Mengbirdi vagy Mengberdi melléknevet viselt, mely anynyit jelent, mint: ég (meng) által ajándékozott. A mi orientálistáink tévesen olvasták e nevet Mankberni-nek, sőt Hammer-Purgstall e tévedést Fazl-Ullah-nak Indiában nyomtatott Csagatai szótára segélyével p i s z e o r r u n a k akarja átforditani. Ő mank burni-t olvas, de a török mank szó persa magyarázatát nem fogta föl helyesen, mert mank az emlitett könyvben orrbaj-jal van átforditva, mi a szó szélesebb értelmében helyes is, de szorosabb értelemben véve mank szopornyiczát vagy takonykórt jelent (egy lóbetegség, mely orrfolyással jelentkezik) s a hires Khahrezmi fejedelem elődeim olvasási módja szerint a „Taknyos orru" nem épen költői epithetont viselt volna.

[3]) Mikor Szamarkandl árkának széle mellett ellovagolt, a város eröditésével foglalkozó lakosoknak állitólag ezt kiáltotta volna: „Ha a tatárok csak korbácsaikat dobják is ebbe az árokba, könnyen betölthetik azt?" Hammer-Purgstall: „Nagy moszlim fejedelmek képgyüjteménye" 180 l.

szély miatti zavarában és ijedtségében korábbi felfuvalkodott önbizalma csakhamar kétségbeesésbe és csüggetegségbe ment át. Az Oxuson keresztül gyorsan Khoraszánba menekült. Táborában a sokszor dicsőitett nisaburi síkságon pár napi nyugalmat akart engedni magának, hogy az élet örömeinek, melyekhez szerencsétlenségére épen a veszély pillanatában oly nagyon ragaszkodott, „isten hozzád"-ot mondjon; de hallotta, hogy Szuntai és Csepe épen a sarkában van; igy hát fölkerekedett s a mongoloktól üldöztetve sikerült neki Rein és Mazendrán uttalan hegységein Abeszkunba, a mai Asztrabád közelében s onnan a Káspi tenger [1]) egyik szigetére (valószinüleg Ogurcsali-ra) menekülni, hol vad ellenségének boszuló kezét kikerülte ugyan, de mongol rabságra jutott családja sorsa fölött mélyen elszomorodva, a 617-ik év (1220) Zil hidse nevü hónapjának 22-én elhalt, még pedig oly szegényen és elhagyatott állapotban, hogy halotti takaró hiányában azon egyetlen öltözetben kellett őt eltemetni, melyet magán hordott. Utódául a régebben kiszemelt Eflaksah helyett, ki Khahrezmet kormányozta, hős fiát Dselaleddint nevezte ugyan ki, de ennek az uralkodó pálcza helyett mindjárt a kétségbeesett önvédelem kardjához kellett nyulnia. Khahrezmen keresztül Heratba és Gazniba menekült, itt uj haderőt gyüjtött s két győzelmes ütközetben a mongoloknak jelentékeny kárt okozott. Dsengiz, kit e közben Talkun ostroma visszatartott, e miatt magán kivül volt dühében. Bamianon és Kabulon át Gazniba rohant oly nagy sietséggel, hogy a mongoloknak még az

---

[1]) Daczára, hogy a sziget, melyre Mohammed szultán menekült, többek állitása szerint a Káspi tenger balpartján létezett, én inkább a „Meszalik u Memalik" cz. régi földrajzi kézirat adatát fogadom el, mely szerint Abeszkun a mellékelt földabroszon a mai Szamarkand közelében van följegyezve s igy a kérdéses sziget csak Ogurdsali vagy az északi Csereken lehetett.

ételkészitést sem engedte meg s mégis, mikor Gazniba érkezett, azt kellett hallania, hogy Dselaleddin onnan már 15 nappal előbb az Indus partjához huzódott. A mongolok ismét meggyorsitották meneteiket, mig végre a futó fejedelmet utólérték s elkeseredett dühvel rontottak rá. Dselaleddin szokott vitézségével védte magát. Felbőszült oroszlán gyanánt rohanta meg a mongoloknak majd a jobb-, majd a balszárnyát, majd pedig a zömét, mig végre sarokba szorittatva, miután már két lovat öltek meg alatta, hirtelen a harmadikra ugrott föl s a tiz rőf magas partról az Indus hullámaiba ugrott és szerencsésen a tulsó partra menekült. E vakmerő tett láttára a mongolok utána akartak rohanni, de Dsengiz, elbámulva és megindulva Dselaleddin bátorságán, a további üldözést megtiltotta s fiaihoz fordulva, igy szólt: „Lássátok, egy oly atyának (t. i. Mohammed szultánnak, a kiről Dsengiz igen jól vélekedett) csak is ilyen fia lehetett.“ Dselaleddin kiséretét legyilkolták, kincseit, melyeket korábban az Indusba dobott, buvárok a viz fenekéről felhozták; családját elővezették, s annak minden férfi tagját, még a csecsemőt sem véve ki, dajkája karjai közt hóhér-bárd alá juttatá a kegyetlen győző. Igy végződött be az utolsó khahrezmi uralkodása [1]) 618-ban (1221) s azzal együtt az uralkodó család is, mely 140 évig tartott kormányzása alatt fényben és hatalomban a Szeldsuk-családtól nem állott igen távol. Dsengiz ezután visszatért Transoxaniába, honnan —rö-

---

[1]) Jól értsük meg: az utoló khahrezminek Transoxaniában, mert Dselaleddinre még dicsteljes pálya várakozott Iránban. Ő ugyanis Persia egész déli részét, továbbá Azerbaidsánt is elfoglalá s a Szeldsukidáktól majdnem az egész Szyriát elvevé, de bámulatra méltó vitézsége végre — épen mint atyjánál értékiséggé s buja élvhajhászattá változott s később ama mongolok lándzsái alatt hullott el, kik Mengü khán tróura léptekor Csermagun vezérlete alatt Irán visszahóditására küldettek.

vid tartózkodás után Szamarkandban — eredeti hazájába utazott vissza s egy 621-ben (1224) tartott Kuriltai-n óriási birodalmát fiai közt oly módon osztotta föl, hogy Khina Mongoliával együtt Oktainak jutott, kit utódául nevezett ki; Csagatai az uigur szorosoktól Khahrezmig terjedő részt kapta Turkesztánnal és Transoxaniával egyetemben; Batu, minthogy Dsüdsi eközben meghalt, Khahrezm és Dest-i-Kipcsak fölött lett urrá egészen a Derbendi szoros-utig, mig Tulit Khoraszán, Persia és India urává tette. Már hetven éves volt s mégis maga indult Tangut (déli Khina) ellen, mely ő ellene föllázadt; e hadmenete alatt 624-ben (1226) meghalt, miután tüzzel és vassal egész Ázsiában kitörölhetetlen nyomait hagyta hátra vad harczi szenvedélyének, Transoxaniát pedig különösen több százados müveltséggel biró népének kipusztitása által a barbarság azon örvényébe sülyesztette, mely multjának dicsőségét s jövőjét is örökre elnyelte.

S valóban Ázsiának egyetlen országa sem érezte meg oly irtóztató módon a mongol csordák pusztitó viharát, mint épen az Oxus és Jaxartes partvidékei. Az oly városokra nézve, mint Benaket, Khodsend, Dsend, Bokhara és Szamarkand, a Gobi-puszták durva sivataglakóinak első támadása annál végzetesebb volt, mert ezek a tulajdonképeni Transoxaniában mindjárt legelébb is ipar, kereskedés és földmivelés által teremtett megállapodott, sőt virágzó állami és társadalmi viszonyokra találtak s legelébb ott elégitették ki éhes rablási szenvedélyöket. Ezen felül Transoxania volt a fő-utvonal, melyen a későbbi évtizedekben is a mongol utócsoportok áramlata a Volga, Euphrates, Indus és a persa öböl ellen hömpölygött. Nem csoda tehát, ha már öt év lefolyása után is Közép-Ázsia virágzó kereskedelmi utai, melyeken Khina és India termékei részint Európába, részint nyugoti Ázsiába vándoroltak, el voltak hagyatva; ha a termékenységök miatt átalánosan ismert váztartományok pusz-

tán és elhagyatva hevertek s ha végre a fegyvereknek és ékszertárgyaknak, a nehéz selyemszöveteknek és zománczáruknak az egész iszlamban keresett és magasztalt ipara örökre eltünt. A városok romban hevertek, a földmivelőket vagy megölték vagy erőszakkal a mongol hadsereg keretébe szoritották s a kézmüveseket ezrével küldötték a távol keletre, hogy a hóditók sivatag hazáját földiszitsék s fölékesitsék. Nem kevésbé tátongó volt a seb, melyet a tudomány Közép-Ázsia elpusztitása által kapott. Egy középkorbeli arab példabeszéd ezt mondá: „A tudomány oly élőfa, melynek gyökerei Mekkában vannak, de gyümölcsei Khoraszánban tenyésznek“ [1]. Az ó-világ ama részeinek mai állapotát tekintve e fölfogás kissé furcsának tünhetik föl előttünk, de nem szabad felednünk, hogy az iszlamita Ázsia tulajdonképeni müveltségi korszakában, mely épen a mongol világháborgató századába esik, Transoxania igen jelentékeny szerepet játszott. Nisaburral, Irán akkori szép szellemeinek kedvencz tartózkodási helyével és Mervvel, melynek főtanodáit a legtávolabbi országokból is látogatták, Bokhara, Szamarkand és Görgencs már régóta vívták a nemes verseny harczát s a mi a szónoklat, grammatika, költészet és orvostan mezején feltünt nagyokat illeti, olykor-olykor az elsőség pálmáját is kivívták. A mongolok beütése után Közép-Ázsia szellemi élete, fájdalom, kialudott, mert mig Irán s a Nyugot többi része a kemény csapásokat lassanként kiheverte, sőt a Dsengizidák védelme alatt uj müveltségre virágzott fel, Bokhara és Szamarkand előbbi szellemi tevékenységét sohase nyerhette többé vissza és a szellemi törekvés csakis a casuistika, mysticismus és a túlfeszitett vallásos buzgóság mezején nyilvánult. E szerencsétlenség főoka természetesen

---

[1] El ilmu sedsretun aszliha fil Mekke ve szemeriha fil Khuraszan. — (Dsuveini).

ama körülményben keresendő, hogy a mongolok az iráni ősnépességnek a városokban történt megsemmisitése által a müveltség és békés élet tulajdonképeni főtényezőit oly nagy mérvben megapasztották, a mily mérvben a török elemek túlsúlyra vergődtek. A tős-gyökeres török tartományokban, mint pl. a mai Khiva és Khokand a Szeldsukidák országos nyelve még a tiszta persa nyelv volt, s noha talán az elnemzetietlenedés a sivatagból a lakottabb helyekre húzódó müveltségellenes törökök által fokozatosan amugy is megtörtént volna, a mongolok ezt az átalakulást beütésök által erőszakosan gyorsitották és Transoxania eliráuiatlanitására legtöbbet tettek. És ez a legnagyobb kár, melyet Dsengiz az Oxusi tartományoknak okozott.

A mi pedig a mongol világháboritó sikereinek okait illeti, könnyü észrevenni, hogy ezek épen ugy keresendők a Dsengiz személyes tulajdonságaiban s népének társadalmi helyzetében, mint az akkori iszlamita Ázsia s különösen Transoxania politikai és néprajzi viszonyaiban. A mi az előbbieket illeti, nehéz el nem ismerni, hogy Dsengiz ama szükségtelen kegyetlenségek és pusztitási düh élénk ecsetelése daczára is, melyekkel őt mohammedán kortársai elhalmozzák, egyéniségében nemcsak egy ügyes hadvezér, hanem egy hóditó, alapitó és törvényhozó kellékeit is a szó szoros értelmében egyesité. Mig egyfelől Jaszau-ja (törvénykönyv) alkalmazása által oly szigorúan katonai alkotmányt teremtett, milyet az iszlamita Ázsia azelőtt sohasem ismert s a khahrezmi fejedelem laza alkotmányos viszonyai mellett határozott előnyt vivott ki számára — addig másfelől a vallások és társadalmi rendek egyenjogusitása bizonyára sokkal többek jóindulatát nyerte meg számára, miként ezt történetiróinak adataiból sejthetnők. Hiába mondja Dsuveini, hogy Dsengiz egy muszulman életét 40,000 miszkal aranyra, egy khinaiét pedig csak egy szamárra becsülte; más forrá-

sokból meritett adatok épen az ellenkezőt bizonyitják, t. i. azt, hogy sem ő, sem pedig a legtöbb utóda keresztyének, muhammedánok és buddhisták közt épen semmi különbséget nem tett, mert mig Transoxaniában és Khoraszánban annyi mohammedán helytartó volt alkalmazva és uigur (buddhista) számvevők álltak szolgálatban, addig az idegen keresztyén Marco Polot Kubilai, Dsengiz unokája által igen kényes megbizással Khina belsejéből Kermanba látjuk kiküldve. — A mongolok társadalmi helyzetét illetőleg a keleti történeti müvek olvasójának bizonyára fel fog tünni, hogy azok mind különösen kiemelik, hogy a mongolok a legnagyobb mértékben durvák, vadak és harcziasak voltak. „Egy nép, mely dorbézolva sir, harczolva nevet, vakon követi vezetőjét, hideget és éhséget könnyen tür, féktelen, heves a harczban és türelmes a szenvedésekben, mely a nyugalmat és kedvet nem ismeri s még nevén sem nevezi soha. Önmaguk készitik és hordják fegyvereiket, egy szívvel s lélekkel vannak mindnyájan, élelemben és ruházkodásban nem válogatósak, a szánalom érzetét nem ismerik s a terhes nőknek a hasából a gyermekeket kivágják. Folyókhoz érve, felfujt tömlőkön uszszák keresztül azokat, vagy pedig uszó lovaik farkához és sörényéhez kapaszkodnak stb.“ — Ha elfogadjuk is, hogy Transoxania akkori viszonyai az emlitettekkel nem a legélesebb ellentétben álltak, annyi bizonyos, hogy nemcsak a városok iráni népessége, hanem még a lakosság hadviselő része is gyönge és elpuhult volt a berohanó mongolokkal szemben s bárminő rohamnak is ellenállani képtelen lett volna. Ehez járult még az a szerencsétlenség is, hogy a törökök, a kik az irániakkal sohasem tudtak bensőleg összeforrni s akkor a Mohammed szultán seregének legnagyobb részét képezték, részint elégedetlenek lévén, az utolsó khahrezmi zsarnoki kormányával, részint pedig a velök született rablási és pusztitási szenvedélyből s talán a

törzsrokonság folytán is, sok helyen önként sorakoztak a Dsenghiz lobogói alá s a benyomuló ellenséget ellenállás helyett, baráti szolgálatokkal fogadták.

Csodálkozhatunk-e tehát, ha ilyen viszonyok között a nagy világostromló diadalai a magában megoszlott és meghasonlott Transoxania fölött oly fényesek és teljesek valának?

IX.

A DSENGIZIDÁK.

624 (1226 — 705 (1263).

Vértől csepegő, iszonyattal teljes kép az, mely a Dsengizidák több mint 200 éves uralkodásáról Transoxaniában az olvasó szemei elébe tárul. Vad fejetlenség, durva zsarnokok féktelen üzelmei, gyilkolások és pusztitások váltják fel kölcsönösen egymást, s még ezekről is csak gyér adatokat hagyott hátra a történelem [1]), mert nem lévén Transoxaniának [2]) külön krónikája, ez időszakról csak a Khinában és Persiában lakó mongolok évkönyveiből merithetünk adatokat.

Bokharát és Szamarkandot, a kelet-iszlamita világ e két gyöngyét, még Dsengiz életében elszakitották a vér, müveltség és vallás által rokon délnyugoti szomszéd-tarto-

---

[1]) Méltán mondja Remusat Abel „Observations sur l'Histoire des Mongoles orientaux de Sanang Setzen", Paris, Impr.Roy. 1852 p. 12 : „Il n'y a que la dynastie du Tschakhatai et des enfants de Djoutchi, qu'il nous reste peu d'espoir de connaitre, parce qu'antant que nous le pouvons savoir, elles n'ont pas eu d'historien particulier, et que traditions que les regarde ent en sont devenues plus décharnées et sujettes á plus de lacune."

[2]) Egy forrásidézésben az „Aranycsorda történetéhez" Hammer-Purgstall valami Tarikhi Turkesztánt emlit, de az sohase jutott kezeim közé.

mányoktól s a mongol birodalomnak azon részébe kebelezték, mely a „Csagatai khánság“ név alatt némelyek szerint az uigur szorosutaktól, mások szerint az Altai-hegységtől az Oxus mellett fekvő Amujeig terjedett s épen oly tarka, mint a milyen müveltségellenes népességből állott. Csagatai Dsengiz második fia, kinek családja kevés félbeszakitással egészen a Timurlenk föllépéseig megmaradott Transoxania trónján, lelkiismeretes pontossággal ragaszkodott atyja kormányzási törvényeihez, s ugy tett, mintha a sokat szenvedett ország sebeit be akarta volna gyógyitani. Almalikban levő székhelyére, hol a vadászat élveinek élt, a hirnökök egy jó karban tartott postauton hoztak tudósitást neki a reá bizott tartomány kormányzati ügyeiről, s figyelme iszákossága daczára is, melynek mind ő, mind a Dsengiz többi utódai rabjai valának, kiterjedt az igazgatás minden ágára. Uralkodása szigorú, de igazságos vala [1]). Mert az összes vallások és nemzetiségek egyenjoguságának elvét követve, Transoxania legfőbb vezetését egy mohammedánra, t. i. Mesz'ud begre, Mahmud Jolauds fiára bizta, ki

[1]) Több európai tudós ama nézete tehát, melyet Csagatai nyelvtanulmányaimban én is követtem, hogy Közép-Ázsia lakói a Dsengiz fia iránti szeretetből vagy tiszteletből adták az országnak és a nemzeti nyelvnek a „Csagatai“ nevet, kétszeresen téves. Először is a középázsiaiak maguk soha sem országukat, sem nyelvöket nem nevezték „Csagatai“-nak, mert ezt az elnevezést csak az Oxuson innen s nevezetesen Iränban lakó persák használták, s a benszülöttek földjöket minden időben Turkisztan-nak s nyelvöket turki-nak nevezték. Másodszor pedig Csagatai a Jaszáuhoz való merev ragaszkodása s különösen pedig buddhista vallási fanatizmusa miatt a muszulmán előtt minden lehetett, csak szeretett és kedvelt nem. Az ő idejében az utóbbiaknak halálbüntetés terhe alatt tartózkodniok kellett a házi állatok leölésétől, nappal nem volt szabad folyóvizben fürödniök s e rendeletek sulya annál nehezebb volt rájok nézve, mert az által vallásuk parancsainak teljesitésében voltak megakadályozva.

előbb Khinában hasonló ranggal volt alkalmazva. Rendszeresitett fejadót hozott be, mely a vagyoni viszonyok szerint egy és hét dinár [1]) közt változott, mely alól azonban valamennyi vallásfelekezet [2]) papjai föl voltak mentve. A háboru iszonyatai folytán elrejtőzve élő földmiveseket és mesterembereket igéretekkel korábbi foglalkozásaikhoz édesgették s habár az egyes városok elöljárói, kik többnyire mongolok voltak s kik közül az első Bokharában Buka Bosa, Szamarkandban Dsongszán Taifu nevet viselt, nem a legjobb eszközök lehettek a népesség megnyugtatására, mégis azt irják, hogy magában Bokharában is nemsokára minden visszatért előbbi kerékvágásába, hogy a romok helyén uj épületek emelkedtek, sőt hogy 632-ben (1234), tehát a feldúlás után 15 évvel, a Mesz'ud beg és Szerkuti beg által alapitott kollegiumokban 1000 tanuló hallgatá a különböző tudományokat. Nem szenved kétséget, hogy Csagatai kormányzása, ki a mohammedán, de a mongol érdekeknek hiven szolgáló Mesz'udot teljes bizalmával ajándékozá meg, s kinek azonfölül vezire is egy Hedsir nevü török vala, Transoxaniára nézve ha nem épen jóltevő is, de mindenesetre jóakaró vala. Utódai alatt szakadatlanul dühöngött a háboru lángja, mig ő alatta csakis egy vallásos rajongó megjelenése zavarta meg rövid időre a nyugalmat, kit mi is meg fogunk emliteni.

630-ban (1232) történt, hogy Tarabban, egy — Bo-

---

[1]) Hammer adatát követém. Dsuveini szerint a Jolauds Mahmud által Transoxaniában behozott adó 1 és 10, d'Ohsson szerint 1 és 15 dinár közt változott.

[2]) Ugy látszik, hogy a zsidók e szabadalmak alól ki voltak véve, de én ugy hiszem, hogy az csak a mohammedán irók találmánya, kik tudvalevőleg a zsidókat mindennél jobban gyülölték, mert hogy Khina és Persia mongol uralkodói a vallásos ügyekben teljes türelmességet gyakoroltak, eléggé ismeretes.

kharától három mértföldre fekvő faluban egy Mahmud nevü, foglalkozására nézve szitakötő, de különben ostoba, buta ember, azzal az állitással állott elő, hogy őt a perik és egyéb szellemek megszállván, emberfölötti hatalom birtokában van. Transoxaniában és Turkesztánban, miként Dsuveini beszéli, főleg az asszonyok, eleitől fogva szivesen bibelődtek jövendöléssel, őket hivták a betegekhez, vendégségeket rendeztek, melyeken boszorkánytánczokat jártak s több efféle hókuszpókuszokat csináltak, melyekkel — miként mondották — a betegségeket el tudják űzni. Mahmud is efféle szellemlátó gyanánt lépett föl. Titkát először nővérével közölte, ki elterjesztette hirét s az egész világ özönlött hozzá a betegekkel s miként tudósitónk állitja, ő hallotta, hogy a vakoknak az által adta vissza szemök világát, hogy szemeikbe port fujt. Tarabból természetesen csakhamar a fővárosba is eljutott a hire s minthogy ott egy különben nagy tiszteletben álló Semszeddin Mahbubi nevü molla a tarabit azzal segitette hirnévre, hogy azt beszélte, miszerint atyja (szintén tudós) irásban hagyta volna, hogy Tarabból egy világszabaditó fog előállani, mi a rajongó képzelmét csak annál inkább fokozta, igy a látnok szitakötő csakhamar oly párt élén látta magát, mely azon a környéken igen el vala terjedve s a mongolok elleni fölkelésre csakis az ő intését várta. Már a lázadás lassu forrongása rémületbe ejté Bokhara főparancsnokát és többi tisztjeit. Mesz'ud béghez küldöttek tanácsért, ki Khodsendben tartózkodott, de másfelől az álprófétát is nagy tisztelettel Bokharába hivták, hogy, miként mondák, e város lakóit jelenlétével boldogitsa. Az volt a szándékuk, hogy utközben bizonyos helyen, mikor övéitől elválik, megöljék; de alig értek oda, midőn Mahmud, ki e szándékról bizonyosan előre értesitve volt, kiséretét erősen szemügyre vette, áruló eljárásukat szemökre lobbantá s varázserejével mindnyájokat

vakká tenni fenyegetőzött. Képzelhető, hogy minő hatással volt e látnoki hetvenkedés a babonás mongolokra! Most már valóban nagy kitüntetések között vitték be Bokharába, hol a szandsár palotájában rendeztek be neki szállást, hova a nép tömegesen özönlött és őt oly nagy tiszteletben részesité, hogy nyelvöket lihegve nyujtogatták ki, ha ő a magasból rájok pökdösött. A dolog végre mégis igen komolylyá kezdett lenni. A mollahknak és Bokhara előkelőinek rábeszélése folytán a mongolok elhatározták, hogy elteszik őt láb alól, de minthogy a nagy néptömeg miatt nem lehetett olyan könnyen lakásához férni egy közel eső dombra menekült. A nép csakhamar követte őt. Az a hir terjedt szét, hogy ő a levegőben jutott oda s most már a lelkesedés nem ismert határt és mikor este hiveinek oda kiáltotta, hogy fegyverkezzenek föl, mert elérkezett az idő, midőn a hitetleneket meg kell ölni, a fanatizált sokaság élén csakhamar ezután nemcsak mint próféta, de mint parancsoló ur vonulhatott be a városba. Az emlitett Semszeddin Mahbubit Szadr Dsihánná, azaz első egyházi méltósággá nevezte ki, a gazdagokat kiraboltatá s hozzá vakon ragaszkodó hiveket hatalma és nagysága iránt fanatikus hitegetésekkel bolonditá. „Seregem el van rejtve", mondá, „és a levegőben tartózkodik. Látjátok azokat a férfiakat zöld, amazokat meg fehér öltözetben, egy intésemre azonnal itt teremnek!" Csak egynek kellett azt mondania: „Igen, látjuk!" és mindnyájan igent mondottak rá. Azt is állitotta, hogy a levegőből kap fegyvereket, holott a sirázi kereskedőket fosztotta meg áruiktól, kik négy szamárterhernyi kardvassal érkeztek oda. A következő pénteken a nyilvános imádságot már a maga nevére olvastatta, a gazdagok vagyonát kénye-kedve szerint elkobozta s a zsákmány legnagyobb részét magának tartván, az időt dobzódással töltötte a legszebb nőkkel telt házában. Végre Bokharának az ő rablási

vágya elől elmenekült gazdagjai Kermineh-ban összegyültek, egyesültek egy mongol csapatosztálylyal és Bokhara ellen indultak. — Mahmud és társa elejökbe sietett. — Mindketten fegyvertelenül és pánczél nélkül álltak a fanatizált tömeg élére, hogy szent személyök sérthetetlenségét bebizonyitsák. Már épen kezdődnie kellett volna a támadásnak, midőn iszonyu szélvihar kerekedik és a szakadárokat oly sürü homokfellegbe burkolja, hogy elleneik ugy képzelték, mintha hirtelen eltüntek volna. Ez a babonás mongoloknak természetesen elég volt arra, hogy a legvadabb futásnak eredjenek. A bokharaiak üldözték őket s iszonytató vérengzést vittek végbe közöttök, de mikor a győzelemből haza tértek, roppant rémületökre azt vették észre, hogy a próféta nincs sehol, a zürzavarban oda veszett. Helyét fivérei foglalták el, de dicsőségök csak nyolcz napig tartott, mert Ildir Nojan és Dsengin Kurdsi mongol tisztek nagyobb haderővel jelentek meg és a vakbuzgókat már az első ütközetben szétkergették. A fölingerült mongolok már másodszor akarták kiönteni dühöket Bokhara fölött, de Mesz'udnak sikerült őket lecsendesiteni. Kérte őket, hogy várják be előbb a császár parancsát s az ő közbenjárása folytán Bokhara ezuttal kegyelmet kapott.

Ez volt az egyetlen esemény, mely a mongol hóditásra következett halotti csendet Transoxaniában némileg megzavarta. De mikor 639-ben (1241) ifjabb fivérének Oktai-nak, a mongol birodalom nagy-khánjának vagy császárának halála után Csagatai is elhunyt és Dsengiz utódai a trón fölött hajba kapnak egymással, épen a Csagataidák voltak azok, kik részint pártdühöngéseik, részint vad harczi szenvedélyök által a rájok bizott országnak legtöbb veszedelmet okoztak. Csagatai számos családot hagyott hátra, melyből Biszü, Büri, Baidár és Beszenbuka nevü fiait is-

merjük, kik a Kuriltai-nál, Kujuk trónralépténél jelen voltak, de ő, a mint látszik ezek közül egyiket sem kedvelte valami tulságosan, mert utódául unokáját, Kara Hulagut [1]) szemelte ki 640-ben (1242), kinek, mint kiskorúnak, Ebüszkün, az elhunytnak nagy befolyással biró özvegye állt oldalánál. Az első tény, melylyel e nő kormányzását megbélyegezte, férje házi orvosának, Medsdeddinnek s kedvelt vezirének, Hedsirnek kivégeztetése vala. Mindkettőt azzal vádolták, hogy ők okozták a fejedelem halálát, voltaképen pedig azért tették el őket láb alól, mert az özvegy fejedelemnő uralkodási vágyának gátlólag álltak utjában. Vezirévé s meghitt barátjává Habes Amidot választotta, egy dicsszomjas és kegyetlen embert, de ezuttal csak az Oktai halála után bekövetkezett interregnum alatt maradhatott a trónon. Kujuk, a ki erőszakkal jutott az utóbbi helyére s minden ellenesét, kik közt Ebüszkün első sorban állt, letette és 645-ben (1247) Biszüt [2]) nevezte ki a Csagatai-család fejévé, s nemcsak Almalikban, hanem a khánság minden részében széthinté az egyenetlenség magvait. Még Mesz'ud begnek is menekülnie kellett haragja elől és Batuhoz ment, a Kipcsaki khánhoz. Biszü iszákos és ké-

---

[1]) Hammer-Purgstall Kara Oglaunak nevezi őt, mig a Dsihankusának kezeim közt levő kéziratában Kara Ulagnak van nevezve. Hogy ez olvasás-módok közül melyik helyes, bajos lenne elhatározni, mert mongolul irott történeti források hiányában csupán persa-arab szerzőkre vagyunk utalva, kik először a mongol neveket saját (azaz arab) irásjegyeikkel csak nehezen tudták leirni, másodszor pedig a netalán sikerült átirások is a későbbi másolók hanyagsága miatt egészen a fölismerhetetlenségig eltorzultak.

[2]) Igy nevezi őt Dsuveini a rendelkezésem alatt levő kéziratban d'Ohsson Jissu-nak (Yissou) nevezi őt. Defreméry szintén (Histoire des Kham mongols de Turkestan. Journal asiatique, Tom. XX., p. 402.)

jencz vala, ki mohammedán alattvalóinak szerencséjére, vezirévé s meghittjévé a kegyes és tudós Khodsa Bahaeddint választotta Mergulanból, oly férfiút, kinek emlékéről Dsuveini a legnagyobb tisztelettel beszél, ki azonban csakhamar ezután vetélytársa, Habes Amid által, kit ő szeretetének annyi bizonyitéka által igyekezett lefegyverezni, szomoru véget ért. Ugyanis mikor Kujuk három évi uralkodása után Mengkü [1]) nagykhánná lett és Kara Hulagu épen ugy, mint Ebüszkün korábbi helyzetökbe visszajutva, Habes Amid vezir-rangot kapott, ennek mi sem volt sürgősebb teendője, minthogy a tehetséges Bahaeddint börtönbe vesse s ékesen szóló versei daczára is, melyeket a fejedelemnőhöz intézett, Amid fondorkodásai következtében egy nemezlepedőbe varrták s a földön — mint a hogy a gyapjut szokták taposni — addig hengergették ide s tova, mig valamennyi tagja szétzuzódott [2]). Biszü tudvalevőleg azért veszité el trónját, mível sokáig vonakodott a Mengkü uralmát elismerni. Az utóbbi tehát a maga párthivét Kara Hulagut ismét beülteté a nagyanyjától neki hagyott fejedelmi székbe azzal a parancsolattal, hogy vetélytársát, Biszüt, azonnal ölesse meg, mit ő meg is tesz vala, ha őt eközben a halál utól nem érte volna. A kormány gyeplőit a Csagatai khánság fölött most már özvegye Organa vette kezeibe, ki férje vetélytársát rögtön megölette s tiz évig szerencsésen uralkodott. — Organa egyike volt ama három mongol grácziának, kikről Vasszaf azt

---

[1]) Mangu, mint Hammer, d'Ohsson s a többi orientalisták olvasták, határozottan téves. Uigur szó az e jelentéssel „örök, menynyei", ettől: meng (magyarul menny), ég, örökkévalóság, ez melléknévi raggal kü.

[2]) Mikor látta, hogy Amid boszujától nem fog megmenekülni, s a halálra készülni kezdett, ellenéhez egy quatraint (négysoros költeményt) irt, melyben ezt átkokkal halmozta el.

mondja, hogy „a teremtés festészei a találékonyság ecsetvonásaival annyi szépséggel, kellemmel, kedvességgel és méltósággal fölruházott három alakot a mongolok között még sohasem hoztak létre.“ Ezek nővérek s egy időben a kipcsaki, persiai és transoxaniai mongol fejedelmek nejei voltak.

Miként már megjegyeztük, Transoxania jólléte vagy veszedelme a Csagataidák idejében amaz átalakulásoktól függött, melyeket Khinában a császári széken a trónkövetkezés idézett elő. A meddig Mengkü élt, a bölcs és erélyes Organa békében uralkodhatott, de alig hogy az 658-ban (1259) elhalt, máris azonnal kitört a háboru Arik-Buga és Kubilai között, mely Transoxaniában — mint rendesen — ismét megtalálta káros viszhangját. Az előbbi Algut nevezte ki a Csagatai-család fejévé, ellenben az utóbbi Apiskát, Büri fiát ohajtotta; de Algu megelőzte vetélytársát s Organa elűzése után erősen bevette magát Almalikba, mialatt Apiskát Arik-Buga utközben Sen-Szi tartományban elfogta és bezáratta. E szives szolgálatot azonban Algu fekete hálátlansággal viszonozta védnökének, mert mikor Arik-Bugát Kubilai sarokba szoritotta és az végső szükségében hűbéreséhez fordult segitségért Algu, ki 150 ezer harczos fölött rendelkezett, nemcsak hogy minden segitséget kereken megtagadott tőle, hanem még azt a három biztost is elfogatta, kiket az adó beszedésére Arik-Buga oda küldött, elvette tőlök, a mit már összegyüjtöttek, megölette őket s egész nyiltan a Kubilai pártjára állott. Arik-Buga természetesen iszonyu dühbe jött egykori védenczének gyalázatos hűtelensége miatt és feledve keleti elleneit, Algu ellen vonult. Mig nyugoton müködött, azalatt jött Kubilai s elvette tőle Karakorumot, de ő kárpótolta

[1]) Hammer: „Az aranycsorda története“, 162. l., Vasszaf után.

magát Algu fölött vivott győzelmeivel, kinek Almalikból Kasgarba és Khotenbe s onnan Szamarkandba kellett menekülnie. Arik-Buga 662. (1263) telén Almalikban marad, hol Algu hivei közt kegyetlen tizedelést visz véghez, s hallatlan kegyetlenségével az egész vidéket annyira elpusztitja, hogy csakhamar ezután irtóztató éhhalál tört ki, melyben több ezeren vesztek el, s minthogy annak kitörését csakis az Arik-Buga zsarnoki eljárásának lehetett tulajdonitani, e miatt legjobb tisztei csakhamar cserben hagyták őt. Tudva, hogy ilyetén meggyengült állapotában Algu támadásának nem lenne képes ellentállani, békés kiegyezést ajánlott, melynek dijául az egész Csagatai-földet odaigérte. Az alkudozók Organa fejedelemnő és Mesz'ud beg valának. Algu az ajánlatot elfogadja, s hogy minden ellenségeskedésnek elejét vegyék, nőül veszi a birtokától megfosztott Organát. A gyakran czélszerünek bizonyult kormányzási képesség a kiürült államkincstárt ismét segitett megtölteni, mihez — mint rendesen — Bokhara és Szamarkand ipargazdag és szorgalmas lakóinak kellett legtöbbel járulniok; de a rendezett viszonyok folytán sikerült Algunak nemsokára másik ellenségét is lerázni nyakáról, t. i. Kaidu herczeget, Oktai egyik unokáját, ki Batutól támogattatva, igényeit Transoxania északi részére, nevezetesen Turkesztán tartományra érvényesiteni akarta, mig végre 662-ben (1263) meghalt, miután forrón szeretett neje halálával őt megelőzte. [1])

Kubilai most a Csagatai-ház fejévé Mubarek-Sah-ot, Kara Hulagu fiát nevezte ki, ki — miként neve mutatja

---

[1]) Vasszaf szerint Algu ugy vélekedett, hogy Organa Transoxania Muszulmánjai iránt tanusitott tulságos barátságával vétket követett el s ezért kellett életével fizetnie. Ez okból Bokhara és Szamarkand városokat ki akarta raboltatni, de Mesz'ud közbeléptére fölhagyott szándékával.

— mohammedán vala s kit szelid lelkületü és igazságos fejedelemnek irnak le. De ugy látszik, hogy a nagy-khán, kinek pedig türelmessége a vallási ügyekben átalánosan ismeretes, az atyáinak ősi hitétől elpártolt herczegben nem bizott feltétlenül, mert titokban Borak herczeget, Csagatai ősunokáját adlátussá rendelte mellé, ki alig jelent meg Mubarek Sah udvaránál s már is el kezdett ellene cselszövényeskedni, katonáit hűtlenségre csábitotta, őt trónjáról elűzte, hogy Kaidu merész föllépésének a Jaxartes alsó folyásának annál erélyésebben ellene állhasson. Kaidu, negyven fiu apja, hatalmában bizva, nemcsak Turkesztán és Transoxania uralmáért, hanem a kubilai császári koronájáért is kezdé meg a háborút s mikor az utóbbi Borakot az almaliki trónon megerősitette, ezt abbeli reményében tette, hogy a Kaidu elleni küzdelemben rendithetlenül szilárd bajtársat nyerend. De most az egyszer hatalmasan elszámitotta magát. Borak mindjárt eleinte igen békésen viselte magát Kubilai vetélytársával szemben s Bokhara és Szamarkand ügyes fegyverkovácsai megoszoltak egymás között [1]). Később, mikor Kaidu Mengkü Timurral, az arany csorda urával, ellenségeskedésbe jutott, Borak föl akarta használni az alkalmat és az előbbi ellen síkra szállt, de Kaidu Mengkü Timurral nem sokára kibékült s hűtelen szövetségesét egy dühös csatában a Jaxartes partján any-

---

[1]) Vasszaf szerint Bokhara ez idő tájban, t. i. 661-ben (1263) 16,000 lakost számlált. kik mint a juhok különböző mongol urak közt voltak kiosztva. 500 a Batu-törzsé, 300 Szüjürkükteni herezegnőé, Hulagu anyjáé volt: a többiek a nagy-khán jobbágyai valának. A Dsengiz családjából való herczegek egymásközti viszálkodásai folytán e szegény embereknek igen sokat kellett szenvedniök. Hallottuk például, hogy Hulagu a vereséget, melyet Berkétől, Kipcsak urától kapott, megboszulandó, az utóbbinak sok alattvalóját ölette meg Bokharában.

nyira megverte, hogy ennek Turkesztánból a legnagyobb sietséggel Transoxaniába kellett menekülni. Csapatai, melyek igy a kilátásba helyezett rablást meghiusulva látták s minden áron zsákmányért epekedtek, most már az ellenséges földön akarták magukat kárpótolni. Borak, a szivtelen zsarnok, Bokhara és Szamarkand lakóinak azt parancsolja, hogy minden vagyonukat hagyják oda s puszta életökkel gyorsan meneküljenek ki a városból, mert csapatainak a rablást megigérte. Azonban sok kérés és könyörgés után sikerült a kegyetlen parancsot oda szeliditeni, hogy a lakosok igen kemény hadi sarczczal megválthatták magukat s hogy a fejedelem seregének uj fölszerelésére a fegyvergyárakban éjjel-nappal dolgoztak. Már Borak ismét harczra készen állt, midőn Kaidu mégis a béke utjára lépett és Kipcsak Ogul herczeget, Borak kebelbarátját, alkudozás végett Transoxaniába küldötte. Kipcsakot az utóbbi a legszivélyesebben fogadja, mindketten kiüritik a szokásos barátság poharat, melyben vér és arany volt vegyitve s a n d á -vá [1]), azaz szövetségessé lesznek.

Igy jött létre 667 tavaszán (1269) az egyezség Borak és Kaidu között. A Jaxartestől északra elterülő síkságon [2]) hét napon át ülték meg a barátságünnepet. Borak Trans-

---

[1]) Anda mongolul szövetségest jelent, ki esküvel (andagha) kötelezte magát a barátságra. Jellemző, hogy miként a régi mongolok barátság-poharukban aranyat és vért vegyitettek össze, épen igy a régi magyaroknál is az volt a szokás, hogy áldomásnál (szövetségkötés) karjukon a vérereket kölcsönösen fölmetszették s a közös vért egy pohárból üritették ki. A törökök is gyakorolták az esküvés e módját a keresztyén magyarokkal, miként Pecsevi történeti müvéből kitünik.

[2]) D'Ohsson e síkságot tévesen nevezi Talá-nak. Tala nem tulajdonnév, hanem régi török szó „síkság" jelentéssel s maig is ebben az értelemben használják Közép-Ázsia keletén.

oxania kétharmadát kapja, mig egy harmadrésze, nevezetesen Khodsend környékével együtt egészen Szamarkandig Oktai családjának jut. Azonban Borak még ennyivel sem elégszik meg. Panaszkodik, hogy valamennyi Dsengizida közt ő van a legmostohábban ellátva s minthogy különösen a nyájai számára szükséges legelőhelyekben mutatkozó hiányt hozta fel, elhatározták, hogy ő menjen át az Oxuson Khoraszánba és ott szerezzen kárpótlást magának, hogy igy a sokat szenvedett s mindenféle módon kiszivott Transoxania legalább addig megkimélve maradjon, mig a lakósok az aratást betakaritották. Mesz'ud beg mindkét herczegtől megbizást nyert, hogy az országot utazza be s az elriasztott és elmenekült földmiveseket és iparosokat békés foglalkozásuk folytatására birja; de Borak türelmetlen ama babérok miatt, melyeket Abaka fölött remélt kivívhatni, a ki akkor Persiában uralkodott s az Oxus-vidékek nyomoruságos állapota daczára is azonnal indulásra akar készülni. Mesz'ud e szándék ellen bátorkodik felszólalni, miért aztán hét botütést kap és Borak noha e büntetést, melyet hirtelen haragjában hajtatott végre, csakhamar megbánta, mégis elhatározza, hogy az ellenségeskedést azonnal megkezdeti.

Legelébb is Mesz'ud beget Abaka udvarába küldötte, ki akkor a Mazendrani téli szálláson tartózkodott, állitólag azért, hogy nehány számadást hozzon tisztába, voltaképen pedig azért, hogy Persia mongol fejedelmének katonai viszonyai felől tudomást szerezzen. De Abaka későbben észrevette, hogy miben mesterkedik a Csagataidák vezire, utána lesetett és Mesz'ud csak különös szerencséjének köszönhette, hogy az üldözőtől megmenekült. Nemsokára ezután Borak második követséget is küldött, melynek Nigudar Csagataida herczeget, ki Persia mongoljainak udvaránál tartózkodott, kellett vala legközelebbi törzsfeleinek pártjára megnyerni, mi azonban ismét nem sikerült, mert Nigudar, ki

Kaukázián és a Kaspi tengertől északra kerülő uton akarta magát az Oxus partjaira keresztül vágni, szándékában Abaka szemessége folytán meggátoltatott. E közben Borak teljesen fölszerelte hadseregét s az Oktai-családból is több herczegtől támogattatva, kik Kaidu parancsára csatlakoztak hozzá, Amujehnél az Oxuson átkelt s Merv előtt tábort ütött. Az első támadás Abaka Butcsin nevü (kit Tebsinnek, Tusinnak és Tisinnek is neveztek) fivérének és tábornokának szólt, ki keleti Khoraszánban, azaz Herat Badghizban parancsnokolt s ellenének túlnyomó ereje elől visszavonult. Borak utána nyomult s már egész Khoraszánt hatalma alá vetette, midőn seregében egyenetlenség tört ki, mely által hadi erejének majdnem fele részét [1]) elveszitette, ugy hogy Abakának egy ügyesen alkalmazott hadi csele elég volt arra, hogy a kedvező kezdetet szomoru véggé változtassa. Borakot ugyanis tőrbe csalta [2]) s daczára tábornokai: Mergaul és Dselairti pél-

---

[1]) Az első, ki Borak seregétől elvált, Kipcsak volt, Boraknak már emlitett barátja. Dselairtinak bizonyos, valóban szemtelen eljárása következtében sértve érezte magát s daczára Borak abbeli igéretének, hogy az utóbbit meg fogja büntetni, többé nem tért vissza. A második, ki zászlóját elhagyta, Csabat volt, Kujuk khán egyik unokája.

[2]) A csel következő vala: Borak, nem ismerve az ellenséges hadsereg számát és állását, Abaka táborába három kémet küldött. Ezeket azonban elfogták. Abaka elébe vitetve, kínvallatással kicsikarták tőlök küldetésök titkát s mig ezek a sátor oszlopaihoz kötözve bizonyos halálnak néztek elébe, azalatt egy porral boritott futár jött a táborba s közetkező jelentést tett: „Uram! birodalmadba számtalan ellenség tört be Derbendből, nyugoti tartományaid tüzzel-vassal el vannak pusztitva stb!“ Ez epizód által, melyet pedig maga Abaka hozott szinre, a táborban a legnagyobb zürzavar támadott, sőt még azon éjjel föl akartak kerekedni nyugot felé. Mialatt az indulót harsogtatták, Abaka parancsot adott a három kém megöletésére, de titokban oda sugott a tisztnek, kire a kivégeztetés bizva volt, hogy egyet közülök szándékosan engedjen megugrani. Ez szerencsésen Borakhoz érkezik s alig hogy közölte

dátlan vitézségének, oly irtóztatóan megverte őt, hogy lováról történt leesése alkalmával sebet kapván, csak nagy nehezen tudott az Oxuson túlra átmenekülni. Lélekben és testben megtörve [1]), gyaloghintóban vitetve tartá bevonulását Bokharába, hol a telet töltötte és sikertelenül fáradozván azon, hogy egy hozzá hűtelenné lett szövetségesén, kinek minden szerencsétlenségét tulajdonitá, boszút állhasson, 669 tavaszán (1270) meghalt, mint némelyek állitani akarják, mérgezés következtében.

Transoxania egy épen oly nyughatatlan, mint ártalmas zsarnoktól és pusztitótól szabadult meg, de szenvedéseinek poharát még felényire is alig üritette ki, mert a testvérharcz az Oktai-család és a Csagatai-ház között még mindig nem szünt meg a háboru minden iszonyatait a Zerefsán melletti városokra zúditani s a tüzhelyeikhez ismét visszatért lakosok müveltségi fáradozásait meghiúsitani [2]). Borak halála után Kaidu, ki most egy időben mind Turkesztán, mind Transoxania fölött rendelkezett, Nikbait, Szárbán fiát nevezte ki a Csagatai-család fejévé, mire Borak fiai fellázadtak és Algu fiaival egyesülve, boszújok fegyverét Transoxania felgyujtott városainak tüzénél kovácsolták. Maga Nikbai is nemsokára föllázadt védura ellen, de legyőzetett és (1272-ben) megöletett. Utána Tokatimur következik

---

vele az örvendetes hirt, a midőn az utóbbi gyors menettel az ellenség üldözésére indul, Abakának lesben álló csapatai által körülvétetik s borzasztóan megveretik.

[1]) Lováról történt szerencsétlen leesése következtében megsebesült.

[2]) Nem ok nélkül mondja d'Ohsson „Histoire des Mongols“ cz. müvében, II. k. 521 l.: „La prospérité ne pouvait être que precaire dans les provinces exposées à la rapacité des nomades turcs et mongols, qui regardant les fruits de l'industrie comme leur proie, n'attendaient que l'occasion de les ravir à leur paisibles possesseurs.“

s csak ezután emelték a trónra Duát [1]), Borak fiát, ki Kaiduval kibékül s egy benső baráti viszony létrejötte által a szerencsétlen khánság némileg talán ismét föllélegzhet vala, ha időközben egy harmadik nem jelent volna meg, hogy a rombolás müvét tovább folytassa. Ugyanis Abaka a Csagataidáknak Khoraszánba ütését nem tudta oly könynyen elfelejteni s vezirének, Semszeddin [2]) Dsuveininek, a többször emlitett Dsuveini történész fivérének, az Oxus tartományok szétzilált belviszonyaira mutatva, csak épen a visszatorlás kedvező pillanatára kellett őt figyelmeztetnie, hogy serege csakhamar ezután 671-ben (1273) Bokharába rontson, kénye-kedve szerint raboljon, gyilkoljon és tüzzelvassal pusztitson s miután 50,000 foglyot magukkal hurczoltak s az átalános pusztitásban a hires Mesz'udie kollegiumot is hamuvá perzselték, ismét visszavonultak. Csuba és Kaján tábornokok üldözték ugyan a hazatérőket, sőt nehány foglyot el is vettek tőlök, de épen e főnökök voltak azok, a kik három évvel később ugyane vidéket oly kegyetlen módon megsarczolták, hogy a szegény ország éveken át egészen pusztán hevert s csak Mesz'ud beg ismert kormányzata folytán tudott némileg a romokból uj életre kelni. Fájdalom, Dua teljességgel nem volt az az ember, ki Transoxaniának a forrón óhajtott békét megszerezhette volna. Aránylag hosszu kormányzásának ideje, mert 671-től (1272) 706-ig

[1]) Tua-nak és Tavának is lehet olvasni.

[2]) Semszeddint főleg a személyes harag vezeté e boszúérzelemre. Ugyanis mikor Mesz'ud mint Borak követe Abaka udvaránál megjelent, Semszeddin az ő fogadására elébe sietett, de noha ily tiszteletteljesnek mutatta magát iránta, sőt kengyelvasát is megcsókolta, Mesz'ud őt kicsinylőleg következő módon szólitá meg: „Te vagy-e az ország kanczellárja? Mondhatom, hogy hired többet ér, mint személyed?“ (d'Ohsson, III. k. 423 l. Rasideddin „Mongolok története“ után.

(1306) uralkodott, terhes és véres háborúk közepette folyt le, melyek a Csagataida-család e legdicsszomjasabb tagjának csak annyit használtak, hogy Oktai családjával a vetélkedési harczot végre bevégezte s az északi Jaxartesvidéket a Csagatai-ház birtokaival ismét egyesitette, de Transoxaniát magát még nagyobb csapásokkal sujtotta. Miután az elkeseredett háború Kaidu és Kubilai között az Oxus és Jaxartes partvidékein teljes husz évig dühöngött, most Kaidu, Duával egyesülve, a Kubilai után következő Temur nagykhán birodalmában akarta tovább folytatni azt. 701-ben (1301), kevéssel Duának Indiából visszatérése után, hová Lahore ellen rablókirándulást intézett, Kaidu és Dua egyesült hadserege, melyben az emlitett két házból negyven herczeg harczolt, északi Khinába ütött. Karakorum és a Tamir folyó közt szembetalálkoztak a császár és Kaidu hadseregével, a mely utóbbiról azt beszélik, hogy negyvenegy csatát győzelmesen állt meg, de most a negyvenkettedikben vereséget szenvedett [1]) s visszamenet betegség következtében meghalt. Dua javaslatára Csabárt, fiai közől a legidősbiket nevezték ki az Oktai-család fejévé. Most Dua és Csabár Temur nagy-kkánnal kibékülnek, de nem sokára köztök került a dolog veszekedésre és háborúra s az első csatában, melyet 703-ban (1303) Szamarkand és Khodsend közt vívtak, Dua nyerte meg a győzelmet. Később Csabár némileg összeszedte ugyan magát, de minthogy a háború folyamában a nagy-khán ellenséges indulatát is maga ellen zúditá, nem maradt egyéb hátra, mint magát Duának megadni, ki őt barátságosan fogadta, hogy ezáltal az Oktaidáktól erőszakkal elragadott Turkesztánt a Csagatai khánságba ismét bekebelezhesse.

---

[1]) Vasszaf szerint Kaidu, mint rendesen, ugy itt is győzött volna, s csak mikor zsákmánynyal terhelten visszaindult, akkor halt volna meg a sivatagon betegség következtében.

Dua 706-ban (1306) halt meg. Utána fia Köndsük következett, de ez is nemsokára elhalt s a kormány gyeplői a Bamiánál elesett Moatugán családjából való Csagataida Talikava kezeibe jutottak. Ez a második mongol fejedelem volt Transoxania trónján, ki az iszlam hivének vallotta magát, de téritési buzgalma, ugy látszik, nagyon is nagy volt, mert udvarának mongol tisztjei összeesküdtek ellene s egy ünnepély alkalmával megölték őt. Helyére Kebeket, Dua fiát ültették, ki épen oly vitéz, mint a mily igazságos fejedelem volt. Csabár a küzdelmet, melyet az atyja ellen oly szerencsétlenül folytatott, most annak fia ellen kisérlé meg, de ismét megveretett s ezzel Oktai utódainak utolsó reménysugara is elenyészett a Turkesztán feletti uralom elnyerhetésére. Hogy ezután a Csagataidák miért választák meg Eszenbukát, Kebek idősebb fivérét a trónra, mire azutóbbi beleegyezését is adta, nem lehet világosan tudni; — annyi mindenesetre bizonyos, hogy Eszenbuka 709-ben (1309) előtérbe lépett s 716-ig (1316), tehát hét éven át mint a Csagatai-ulusz főnöke müködött, sőt mint olyan Oldsaitu, Persia mongol fejedelme ellen Transoxaniára nézve meglehetős végzetszerü háborút is folytatott. Eszenbuka ugyanis Tokadsival, Bajantu nagy-khán hadvezérével apróbb harczokba bocsátkozott, melyek ránézve hátrányosan ütöttek ki; hogy tehát veszteségeiért keleten szerezzen kárpótlást, Khoraszant akarta magához ragadni. Ez okból serege, melyhez több herczeg is csatlakozott, 715-ben (1315) az Oxuson átkelt, Murgabnál győzelmeskedik Jaszaul emir, Khoraszan kormányzója felett s őt egészen Herat folyójáig üzi. Khoraszánnak e része igy az Eszenbuka birtokába jutott, kinek emberei e tartományt négy hónapig a mongol

---

[1]) Eszen-nek és nem Iszen-nek olvasom, mint d'Ohsson. Eszen török szó és egészséges t, erőteljest jelent.

uralom minden iszonyatával elárasztották s bizonyára még tovább is ott maradnak vala, ha eközben a nagy-khán előnyomulása az Isszikölnél Eszenbukát Khoraszánból visszatérésre nem kényszeritette volna. Fájdalom, Transoxaniának nemsokára meg kellett lakolnia fejdelmének e rabló hadjáratáért. Valamint annak idejében Abaka nem hagyta boszúlatlanul a Borak beütését, hasonlóan tett most Oldsaitu, Persia mongol fejedelme is, a ki később Khudabende [1]) (Isten szolgája) nevet vett föl. Jaszszaver, Eszenbuka fivére, ki az iszlamot vallá, s az utóbbi előtt bevádoltatott, Persia mongol fejedelmének udvaránál keresett menedéket. Épen harczban volt fivére ellen, mikor két hadtest, melyeket Oldsaitu küldött segitségére, az Oxust átlépte s 716-ban (1316) a csata kimenetelét az ő javára döntötte el. Eszenbuka futással menekült meg s Transoxania ismét a legborzasztóbb pusztitásoknak dobatott zsákmányul. Bokhara, Szamarkand és Termez lakói kénytelenek voltak a legszigorúbb tél közepette kivándorolni s a szerencsétlenek ezrével pusztultak el az uton. Időközben Eszenbuka visszavonul az események szinpadáról; Kebek elfoglalja előbbi helyét, megbünteti lázongó fivérét, ki az országnak oly sok szerencsétlenséget okozott s 721-ben (1321) meghal.

De már ez idő tájban a mongolok szerencsecsillaga is óriási léptekkel kezdett letünése felé sietni nyugoti Ázsiában. Hiába igyekezett Ebuszaid Iránban és Arabisztánban egy dynasztia tekintélyét helyreállitani. A mongolok az iszlam és a nyugot-ázsiai müveltség elfogadása által régi sivataghazájok durva erejével tekintélyöket is elveszitették s

---

[1]) Khudabende Persiának egyetlen olyan mongol fejedelme, kinek igazságszeretete maig is él Azerbaidsán török lakosságának emlékezetében. Egykor nagyszerü síremlékének romjai közt Szultániában a nép ajkairól nem egy adomát hallottam róla.

mint oly oroszlánok, melyek sörényöktől meg vannak fosztva, sehol sem tudták többé az egykori félelmet gerjeszteni maguk iránt. Miként a Szeldsukidák hanyatlási korában a tartományok kormányzatával megbizott emirek fejdelmeik gyöngeségében találták föl az erőt saját érdekeik előmozdítására, ugy Arpa khánnak, Ebuszaid utódának vazalljai is egész merészen támadtak föl souverain urok ellen s már akkor megkezdették a Tuli és Hulagu véres fegyverei által alapitott birodalom szétdarabolását. Transoxaniában és Turkesztánban, melynek talaján a durva militarizmus jobban gyökeret vert s eleitől fogva több tápot kapott, a Dsengizidák eredetök barbarizmusát s ezzel együtt első fellépésök rémbenyomását hosszasabb ideig tudták érvényesiteni, de az uralkodó család itt is csakhamar elveszté egykori fényét s a fejedelmek, kik Kebek után Kabilsahig [1]), az utolsó Csa-

---

[1]) A Csagataidák teljes névsora Transoxania trónján s trónraléptök ideje d'Ohsson szerint következő: 1) Csagatai (az évszám hiányzik d'Ohssonnál, de tudvalevőleg 1222-ben lépett a trónra). 2) Kara Hulagu 1224. 3) Yiszszu Mangu (nálam Biszü) 1247. 4) Arguna (Organa), Kara Hulagu özvegyének kormányzósága 1252. 5) Algu 1260. 6) Mobarek Sah 1266. 7) Borak. 8) Nikbai 1270. 9) Toka Timur 1272. 10) Dua. 11) Gundsuk (Köndsük) 1306. 12) Talikua 1308. 13) Iszenbuka 1309. 14) Gebek. 15) Iltehikdai 1321. 16) Dure Timur. 17) Tarma Shirin. 18) Buzan 1330. 19) Dsinksi. 20) Yiszszun Timur. 21) Ali szultán Oktai családjából. 22) Fulad. 23) Mohammed. 24) Kazan 1333. 25) Danismendsi 1346. 26) Baján Kuli. 27) Timur sah. 28) Tukluk Timur. 29) Elias Khodsa 1362. 30) Kabilsah. Az utolsókról e fejedelmek közül azért nem emlékezünk meg itt körülményesebben, mert árnyékuralkodásuk Timurnak a közelebbi szakaszban tárgyalandó tetteivel szoros összefüggésben áll. Mirkhond „Csagataidák története" cz. munkájában e család tagjait a cseték s ama mongolok későbbi főnökeiül szerepelteti, kik Ferganától északra Junisz khán alatt nevezetesekké lettek, de ugy látszik, hogy tévedésben van, mert mint később látni fogjuk, a Cseték s a kérdéses mongolok fejedelmei a Kaidu családjából származnak.

gataidáig a trónon ültek, vagy aránylag rövid ideig uralkodtak, vagy nem voltak egyebek, mint bábok uralkodni vágyó vezireik kezei közt. A mit a krónikák e korszakból a Transoxaniában előfordult eseményekről tartalmaznak, csupán egy beütésre szoritkozik, mely Alaeddin Tarma Sirin alatt Khoraszán ellen intéztetett, ki azonban 726-ban (1325) Gazninnál megveretett s gyors futással kellett az Oxuson túlra menekülnie. Tarma Sirint Ibn Batutah arab utazó, ki Bokharában majdnem két hónapig az ő vendége volt, szerfölött kegyes mohammedánnak irja le, ki vallásos buzgalmában annyira ment, hogy egy mollah által nyilvános prédikáczió alkalmával ugyancsak derekasan lepirongattatá magát, sőt hallgatva könyeket is öntött s későbben a mohammedán hithez való eme buzgó ragaszkodása miatt trónjával s életével is lakolt. Ugyanis Bozannak [1]), az ő utódának parancsára Szamarkand közelében megöletett [2]). Az utóbb nevezett, ki csak névleg volt muszulmán, Transoxania lakóival zsarnokságának egész sulyát éreztette s ezek segitségért a szomszéd mohammedán fejdelemhez fordultak és ama harczokat kezdették meg, melyekben a hires tadsik, Huszein Kert, ki Khoraszánt Arpa khán uralma alól kivonta, oly kiváló szerepet játszott. Huszein, kit fegyvereinek tartós szerencséje túlmerészszé tett, beütött

---

[1]) Ibn Batutah tudósitása szerint ezt a Bozant, kit ő Buzunnak nevez, Khalil, Jeszaver fia legyőzte és kivégeztette. Sőt szerinte Khalil egészen Almalikig hatolt s a mongol hadsereget Taraznál megverte volna. Miután Bokharában trónra lépett, föllázadt Huszein Kert ellen, jóllehet ez segitette őt minden előmenetelére, de legyőzetett és foglyul Heratba vitetett, hol az arab utazó vele 747 (1372) végén találkozott. (Voyages d'Ibn Batutah. Paris 1855. III. k. 48—51 l.)

[2]) A Matlaa esz szaadein szerzője szerint Tarma Sírin 727-ben (1326) Nakhsebben megbetegedett s annak következtében, tehát természetes halállal mult ki.

Andkhoi-ba és Siburganba, melyet Arlat és Aiberdi török törzsek laknak és Bokhara illetősége alá tartozott. A nevezett törökök magukat védendők, Huszein ellen vonultak, de megverettek és segitségért Kazán khán-jokhoz, vagy helyesebben mondva, vezirökhöz Kazgán Emirhez folyamodtak, kinek sikerült is Huszein Kertet meghódoltatni. Ez a Kazgán emir, a hatalmas hűbérur és fejedelemtevő Transoxaniában annyival is inkább megérdemli, hogy megemlitsük, mert az ő tetteiből és üzelmeiből az utolsó Csagataidák tehetetlensége legjobban kiviláglik. Kazán, Jaszaver fia, 733-ban (1332) lépett a trónra. Vérszopó zsarnok vala, kiről Mirkhond azt mondja, hogy a magasabb tisztek, kik az ő kuriltai-jára mentek, előbb otthon végrendeletet készitettek. Sokáig dühöngött a trónon, mig végre Kazgán lett vezirévé, ki azonnal elhatározta, hogy őt elteendi láb alól. Kazgán előbb a hadsereget csábitotta a maga részére, s akkor nyilt lázadásban tört ki ellene. Az első csatában, melyet a két viaskodó fél 744-ben (1343), vagy miként Mirkhond állitja, két évvel későbben vívott, a győzelem a Kazán részén maradt. Kazgán Emir egy nyillövés által elveszté egyik szemét, azonban a Csagataida nem tudta kizsákmányolni előnyös helyzetét s kénytelen volt Karsiba visszavonulni. Télen át itt maradt. A szigorú hideg megtizedelte hátas állatait s mikor a legközelebbi tavaszszal a harczot ismét megkezdé, legyőzetett s tizennégy évi uralkodás után meghalt. Kazgán emir, távol attól, hogy a kormány gyeplőit maga vegye kezébe, mert sokkal inkább szerette tétlen gondatlanságban a vadászat gyönyöreit élvezni, a trónra Danismendse Oglan herczeget emelte, de két év mulva ezt is megöleté s Bajan Kulit tette fejedelemmé, sőt még tovább is gazdálkodik vala ilyen módon, ha őt sógora Kutluk Timur vadászaton meg nem ölte volna. Fia Abdallah, ki csak méltóságának, de nem egyszersmind te-

kintélyének is volt örököse, se magát, se illető fejedelmét nem tudta megvédeni a hatalomban egyre növekvő vazallusok ellen s későbben a Hadsi Szeifeddin Berlasz emirrel vívott küzdelemben buknia kellett. Ez utóbbi ugyan a csagataida Tukluk Timur elől, ki Almalikból elősietett, hogy a fejetlen állapotnak véget vessen, Khoraszánba futott, de emir Timur nevü unokaöcscsét az Oxuson innen hagyta és a végzettől ennek volt fentartva nemcsak az, hogy Csagatai [1]) utódait Transoxania trónjáról elüzze, hanem az is, hogy a mongol uralom redves épületét egész Ázsiában halomra döntse s fájdalom, egyszersmind az is, hogy a világ téreit ujból százezerek vérével áztassa meg.

Mielőtt Transoxania történetének e szomoru fejezetét bevégeznők, nem tehetjük, hogy egy pillantást ne vessünk ama müveltségi és társadalmi viszonyokra, melyek e korszakot jellemzik. A borzasztó pusztitások közepette, melyeket a mongolok véghez vittek, egyedül csak a vallástudomány és annak ápolói voltak azok, a kik boldogulni tudtak. Már az első Csagataidák alatt, részint a vallási türelmesség elvéből [2]) kifolyólag, részint pedig ama buzgó tisztelet folytán is, melyet a nép, babonaságában mindennemü papi osztály iránt érezett, részesült a turkesztáni mollahvilág bizonyos védelemben s minden városban találkozott egy-egy istenfélő ember, kinél a moszlimok a szorongattatások idejében oltalmat kereshettek. Igy

[1]) Határozottan a Csagatai utódait mondom, mert mig a Dsengizidák hatalma Ázsia többi részeiben teljesen megtöretett, addig a Dsüdsi családjából származott eme világostromló utódainak egy női részről való oldalága maig is ott ül még Transoxania trónján.

[2]) E türelmesség legjobb kifejezését találja ama kíméletben, melyben bizonyos szent sírok Turkesztánban a birvágyó és rabolni szerető mongolok által részesültek. Igy a többek közt valóban bámulatra méltó az a fény és gazdagság, melyet Ibn Batura Kotham ibn Abbasz sirjánál Szamarkand közelében talált.

a lelki vezetők csakhamar világi védelmezőkké váltak s e korból datalódik az, hogy a Szadr-i-Seriat-ok (egyházi elöljárók) és főbirák, valamint más — kegyességökről hires férfiak is Transoxania városaiban oly határtalan befolyásra tettek szert, a milyen az iszlamita világban sehol sem volt föltalálható, oly befolyásra, mely még maig is, a mikor már az országot századok óta muszulmán fejedelmek kormányozzák, fenn tudta magát tartani. A tudósok, mintha csak egy uralkodó-ház egyes tagjai lettek volna, dynasztikus rendben foglaltak helyet az egyházi felsőség szőnyegén. A sok többi között különösen a Szivadsi és a Khavend család örvendett kiváló hirnévnek. Az előbbinek alapitója, Dsemaleddin Sivadsi, exegeta (szentirás-magyarázó) és több szufi költemény szerzője 628-ban (1230) telepedett le Khodsendben és 640-ben (1242) Dsengiz beütésekor halt meg. A második Bokharában élt s ennek legkiválóbb tagjai voltak: Mevlana Kemaleddin, a hires tanár és mufti Semszeddin Khavend Emir fia. Ismeretes, mint a Minhads ul muzekkerin-nek, egy igen becses életrajzi műnek, továbbá több divánnak szerzője, és 671-ben (1272) halt meg az első napon, mikor Abaka csapatai Bokharában pusztitani kezdettek, miről már korábban tettünk emlitést. Továbbá Khavend Sah Fakhreddin és Molla Tadseddin, a Bosztan-i-Muzekkerin tudós szerzője, ki 730-ban (1329) halt meg, később mikor az utolsó Csagataidák is az iszlamra tértek, és Tarma Sirin idejében állitólag tömeges megtérités történt volna, e szellemi, illetőleg vallásos irányzat az ujonnan áttért fejedelmek vallási buzgalmában még hatalmasabb előmozditókra talált. Láthatunk a mongol világrázkodtatónak [1]) oly utódait, kik a mecsetben a nép jelenlétében rajongó molláktól nyilvános prédikácziók alkalmával pirongatásokat fogadnak el és el-

[1]) Ez Ala ed dovlet Tarma Sirin volt, miként Ibn Batuta irja.

pirulva, mi több: sirva kérnek bocsánatot; és igy könnyen kimagyarázható, hogy Kelet legnagyobb mysztikus költője, ki a külső formaságokhoz való e merev ragaszkodástól megundorodott, nagyszerü Mesznevi-jében ama korszak lelkesült Szufijához, ki hogy vallásszeretetből beteg szivét meggyógyitsa, Bokharába megy, miért kiáltott imigyen:

„Bokhara mirevi divanei,
Laik-il-zendsir-i-zindan khanei.“

Bokharába készülsz, hol az eszed?
Lánczra ké'ne verni lábad', kezed'!

X.

TIMUR EMIR.

765 (1363) — 807.(1405).

Ama néprajzi átalakulások között, melyeket a mongoloknak Közép-Ázsiába történt beütése vont maga után, egyik legfontosabb jelenség a török elemek fölülkerekedése vala Transoxania minden részében. Mint a mongolok szövetségesei és segitői a Thien-San keleti völgyvidékeiről s az Altai-hegységből az országba jőve, a törökök az Oxus partjain annál hamarább otthon érezhették magukat, mert ott törzsrokonokra és testvérekre találtak, kik ottan már huzamosabb idő óta hazát alapitottak maguknak (már t. i. a mennyiben ezt a nomád török teheté) s mint kipróbált harczosok a korábbi dynasztiák tiszteletében és méltóságaiban osztakoztak. A pusztitás, gyilkolás és rablás mesterségében a mongoloknál nem igen állva hátrább, a törököknek nagyon könnyü volt a Csagataidák állandó kegyében megmaradni, s minthogy az utóbbiak maguk az ó-iráni müveltség romhelyeitől irtózva feltünő előszeretettel a Csagataida örökös birodalomnak vagy keleti vagy legvégső északi felében laktak, a török törzsfőnökök már régóta ugy voltak ismeretesek, mint az ő tulajdonképeni hatalmi végrehajtóik és helyetteseik Transoxaniában; sőt, mint később látni fogjuk, nem ritkán össze is tévesztették őket velök s a török befolyás oly erős volt az utolsó Csagataidákra,

hogy ezek, a mongol nyelvet alig értve, a törököt használták udvari és társalgási nyelvül. A meddig Dsengiz khán utódai valódi hatalommal és tekintélylyel birtak, e törökök az ő akaratuk leghűségesebb szolgái valának, de mikor a hanyatlási korszak beállott, mindenütt egykori uraik helyébe igyekeztek lépni, a Csagatai-birodalom darabokra szakadozott s valamint Szamarkandról északra a Dselair és Szolduz törzsek ragadták először az uralmat kezeikbe, épen ugy délen is, nevezetesen Kesben és Nakhsebben a Berlasz-ház volt az, mely a mongol hatalom romjain az önállóság lobogóját ki akarta tüzni.

Az utóbb nevezett törzsből, s annak is Köreken [1]) nevü ágából származott Timur beg, ki Európában Tamerlán vagy Tamerlenk név alatt ismeretes [2]). Ő a 736-ik (1333) évben Saabán hó 5-én kedden este látta meg a napvilágot Kesnek egy külvárosában, mely buja növényzete miatt

---

[1]) A törzs és ág közt levő viszony, miként ezt Közép-Ázsia nomádjainál utleirásomban kifejtettem, a régibb korban természetesen még élesebb körvonalokkal volt meghatározva. Timur t ö r z s e Berlasz vala, c s a l á d i á g a pedig Köreken, mely szó s z é p e t jelent. Klaproth s még annyian elődeim közül megkimélhették volna maguknak azt a fáradságot, hogy e szót Kurkán-nal vagy Kurkhán-nal azonositsák s „nagy-khán"-nal forditsák le.

[2]) Az a vélemény tehát, mely szerint Timur mongol származásu lenne, s melyet Mirkhond és Serefeddin adata nyomán Weil, Hammer s több más orientálista is magáévá tett, kétszeresen téves. Timur származása Karadsar Nojantól puszta mese, mert a Dsihankusában, melyből Raseddin, Vasszaf, Mirkhond és mások adataikat meritették, Csagatainak ez állitólagos veziréről sehol sincs emlités. Hogy Timurt mongolnak tartották, ama körülménynek tulajdonitandó, hogy a persák a Csagatai-khánságot vagyis az Oxus tulsó felét sokáig a mongol birodalom kiegészitő részének tekintették, természetesen a mongol viselet és az uigur-mongol irásjegyek tulnyomó használata folytán, mert akkortájban törökül mindenütt ez utóbbi betükkel irtak. Clavijo,

„Sehri Sebz“ = „zöld város“ [1]) nevet viselt, s mely után később az egész várost igy nevezték el. Atyja Turgai [2]) (fürj) a Berlasz-törzs feje volt, s mint olyan Kazgan emirtől Kes és Nakhseb tartományokat nyerte hűbérül. Az utóbbihoz hű is maradt egészen haláláig, és az ifju Timurt, ki bátorságának és lovagias ügyességének már korán jeleit adá, atyja a szigorú mohammedán irány mellett egyszersmind saját politikai érzületében is nevelte föl, mely utóbbi pedig egyenesen a mongol uralom megbuktatására törekedett. A nélkül, hogy egy hizelgőnek, Serefeddin történetirónak, feltétlenül hitelt akarnánk adni, annyit biztosan állithatunk, hogy Timur már kora ifjuságában érezte a dicsszomj ösztönzéseit s a jövendő nagyság előérzete meg volt benne. Önéletrajzában [3]) a többek között igy szól: „Már

---

Kasztiliai III. Henrik követe Timur udvaránál ezeket mondja: „A szamarkandi császárság területét Mongoliának nevezik s az ország nyelve a mongol, melyet azonban az erülső parton (t. i. az Oxusén) nem értenek. Az irást is, melyet a folyó szamarkandi partján használnak (már mint az uigur irásjegyeket), az innenső (persa) parton nem értik. A császárnak (Timurnak) több irnoka van, kik ezt a m o n g o l irást irni és olvasni tudják (Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the court of Timour at Samarkand. A. D. 1403—6, translated by Clements R. Markham F. R. G. S. London. Hackluyt Society 1859.)

[1]) A Babernameh név alatt ismert klasszikus könyvben beszéli Baber, hogy Kesben tavaszszal a házak és terraszok falai a buja folyondárok és más növények által majdnem teljesen el voltak boritva.

[2]) Nem Targai, mint Weil (Geschichte der Khalifen in Egypten. II. Bd., S. 21) olvassa.

[3]) E munka czime „Tüzükat-i-Timur“, azaz „Timur rendeletei“ (a török T ü z ü k-ből, mely törvényt jelent és a t arab többes ragból) s e szerint inkább törvénykönyvnek volna tekinthető, körülbelől mint a Jaszau Dsengiz. De minthogy abban Timur csodálatos életpályájának egyes adatait is elbeszéli, közben-közben kiválóbb tetteinek indokait is előadja, méltán vehetjük azt életleirásnak is. Az első

tizenkét éves koromban rendkivüli bölcseség és nagyság nyomait véltem fölfedezni magamban s mindenkit, a ki meglátogatott, észrevehető büszkeséggel és méltósággal fogadtam. Tizennyolcz éves koromban már meglehetős sokat képzeltem magam felől a lovaglásban és vadászatban kitüntetett ügyességemről, s időmet a korán olvasásával, sakk-játékkal és lovaglási gyakorlatokkal töltöttem el." — Nem csoda tehát, ha huszonkét éves korában, mikor atyja őt, egy önálló ault (udvarház) neki adása által nagykorunak nyilvánitotta, tettekre szomjazva, egy oly férfihoz csatlakozott, kinek lobogója alatt a harczok és kalandok pályáját legsikeresebben hitte követhetni. E férfi az előbbi szakaszban emlitett emir Kazgan vala, kihez atyja őt 758-ban (1356) küldötte s kinek a fiatal ember megis tetszett anynyira, hogy unokáját, Oldsai Turkán Khatunt, fiának Szela [1]) khánnak leányát nőül adta hozzá s őt mint Mingbasit (parancsnokot 1000 ember fölött) Huszein Kert elleni második hadjáratában Khoraszánba magával vitte. Ez 760-ban (1358) történt. A hadjáratnak szerencsés kimenetele volt Kazgánra nézve, de csakhamar ezután orgyilkosságnak esett áldozatul s minthogy Timur ugyanekkor atyját is elveszté, kettős fájdalomtól sulytatva, azonnal kész volt Huszein emirnek, a meggyilkolt Kazgán emir egyik unokájának barátságajánlatát elfogadni, hogy vele egyesülve jólte-

---

példány, melyet Davy angol őrnagy Indiából Európába hozott nagy nyolczadrét kötet 457 lappal, persa nyelven, következésképen csak forditás. A csagatai nyelven irt eredetit Dsafárnak, Jemen kormányzójának könyvtárában találták meg s legelőször persára és 1830-ban Stewart C. őrnagy által angolra fordittatott. (Jegyzet Markham fentemlitett könyvében XV. o.)

[1]) Nem Muszlah, mint Petit de la Croix és d'Herbelot, hibás kézíratok által tévutra vezettetve, olvasni szokták.

vője gyilkosán boszut állhasson. De a harczok, melyeket ez elhatározása maga után vont, a fejetlenség lángját Transoxaniában még erősebben fölgyulasztá és Tukluk [1]) Timur, az Ulusz időleges főnöke, ugy találva, hogy nagyon is ideje volna már dynasztiájának érdekeit a végleges megsemmisüléstől megmenteni, Almalikból egy hadsereggel, mely főleg dsetákból [2]) állott, Szamarkand ellen indult, erősen elhatározva, hogy a lázongó hűbéresek elüzése által ősének trónját megszilárditja. Megjelenésére nehány vazallusa csakugyan az engedelmesség terére lépett, de mások, mint Hadsi Szeifeddin Berlasz, ki Turgai halála után törzsének főnökévé lett, Khoraszánba futottak, mig a fiatal Timurt a Csagataidák, a kiknek udvarába menekült, barátságosan fogadták s mint hűbérur Kes tartomány birtokában megerősittetett. A meddig Tukluk Timur Transoxaniában tartózkodott, itt látszólag nyugalom uralkodott, de alig vonult vissza kelet felé, midőn a nyugtalan főnökök ismét felkeltek s őt egy második fegyveres föllépésre kényszeritették. Ázsia jövendőbeli meghóditója ez alkalommal is nyugodtan viselte magát s mikor Tukluk egy hadsereg élén Szamarkandban megjelent, oda fiát, Iliasz Khodsát alkirálynak beültette, épen Timur volt az, kit mint ügyének leghűbb támogatóját fejedelmi fia mellé tanácsadóul rendelt.

---

[1]) Nem Togluk, mint Weil, Hammer és mások olvassák. Tuk törökül: zászlót és Tukluk: zászlóval ellátottat jelent.

[2]) Dsetáknak és nem Getáknak, mint Weil tévesen irja, ama török népeket nevezték, melyeknek hazája a tulajdonképeni Mongolországgal volt határos és a melyeknek más maradványai gyanánt csak a Burutokat ismerik. Ezeket a mongolokat Közép-Ázsiában maig is Csete Moguloknak = Széli (határszéli) mongoloknak nevezik a török cset-ből = szél, oldal és mogul-ból = mongol.

Elképzelhetjük, hogy Timurnak, a kinek eddigi föllépésére csak mintegy távolabbi czélhoz vezető eszközre volt szüksége, a gyámnoki állás egy mongol herczeg mellett nem lehetett nagyon inyére. Ez okból mindjárt kezdetben összeveszett az utóbbinak miniszterével, a szamarkandi udvart titokban elhagyta s csak nehány hivétől kisértetve, ama sivatagba ment, mely a mai bokharai és khivai khánságok között egészen a káspi tengerig terjed. Ez volt az időpont, melyben kalandos életpályájának viszontagságait s egy kopár, lakatlan sivatag közepette ide s tova bolyongó lovag nyomorait és nélkülözéseit a legteljesebb mérvben tapasztalnia kellett. Emlékirataiban megható egyszerüséggel beszéli el Timur, hogy miként barangolt hű nejével, Oldsai-jal együtt, Huszein emir kiséretében, kivel a sivatagon találkozott, éjjel-nappal egy egész hónapon keresztül minden étel és ital nélkül, mint jutott végre fogságba egy turkománnál, ki forrón szeretett élete párját egy tehénistállóban tartotta bezárva, mely csak ugy nyüzsgött a balháktól s mindenféle csunya férgektől. Valóban elég kemény előiskola egy oly ember számára, ki később fél Ázsiát hatalma alá hajtotta s mégis főleg épen a szerencsétlenségnek ez az olvasztó kemenczéje volt az, melyben Timur (azaz a vas) egy fényes jövendő szilárd aczélává edződött.

A fogságból övéivel együtt megszökve, titokban Kesbe ment, hol nehány fegyvertársát, kik neki még játszótársai valának, maga körül gyüjtötte, eleinte az Oxus partjain csatangolt, de azután Szisztán ellen kósza hadmenetet intézett, hol változó szerencsével harczolva, a beludsoktól itt-ott egy-egy megerősitett helyet vett el, máskor ismét vereséget szenvedett, a mely utóbbiak egyike alkalmával oly sebet kapott lábán, hogy teljes életében sántitott belé s e miatt a persák Timurlenknek, azaz béna Timurnak

nevezték el[1]). Mig sebeinek begyógyitása őt a tevékenység terétől elvonta, azalatt hű társa Huszein Belkhet elfoglalta. Időközben Timur is oda ment utána, hol a körüle sorakozók száma csakhamar 1500-ra szaporodott, ugy hogy ama csapatokkal, melyeket Iliasz Khodsah az ő üldözésére küldött, képesnek érezte magát szembeszállani. Először az Oxus balpartján, Kunduz közelében, 765-ben (1363) került a dolog ütközetre közöttök, melyben Timur, noha ellenfele ötszörte nagyobb hadsereggel kezdette meg a harczot, győzelmet aratott, s a háború szerencséje által fölbátorittatva, Iliasz Khodsát embereivel együtt a folyam tulsó partjára kergeté.

Most kezdődött a Dseták szakadatlan üldözése és ezzel egyidejüleg a Csagataidáknak Transoxaniából való végleges kiszoritása, oly tény, melyet Timur már csak azért is több sikerrel kezdhetett meg, mert épen akkor hunyt el a harczias Tukluk Timur khán s fia, hogy Almalikban az atyai trónt birtokába vegye, a Jaxartesen át visszavonult. Mikor Transoxania földét az utolsó mongolok egyhagyták, akkor vonult be Timur Szamarkandba, hol őt a lakosok a legbarátságosabban fogadták s hova hű, ez ideig rejtekben élt felesége is az ünnepélyek közepette megérkezett. Timur most már tényleges ura volt szülőföldének és a trónt Szamarkandban azonnal el is foglalhatta volna, de látta, hogy törekvésének végleges czéljáig még sok nehézséggel kellend megküzdenie s nem egy ellenséget kellend legyőznie; hogy tehát a fejedelmi czim fölvétele által irigyei számát ne szaporitsa, elhatározta, hogy Csagatainak Iliasz Khodsa

[1]) Ahmed bin Arabsah syriai tudósnak ama maliczíózus koholmánya, mintha Timurt, ki származására nézve pásztor volt, juhlopáson érték s ugy verték volna bénává, csakis a tatár hóditó esküdt ellenségeinél talált hitelre.

által üresen hagyott trónjára e családnak egy más sarjadékát fogja ültetni. Ez okból Kuriltait hivott össze, Kabilsaht uralkodónak kikiáltatta, s hatalomban és tekintélyben megerősödve, ismét pályája dicsszomjas tervének kiviteléhez fogott.

Előre látható volt, hogy a Dseták Transoxania elvesztését nem fogják oly könnyen elszivelhetni és valóban alig pihenhette ki magát Timur a télen Szamarkandban, midőn hirt vett, hogy az utóbbiak Iliasz Khodsa vezérlete alatt becsaptak. Ő tehát e dologról Huszein emir barátját azonnal értesitette, ki nem is késett jelentékeny haderővel hozzája csatlakozni, s mig Timur Csinaz és Taskend között tábort ütött, azalatt Huszein a Jaxartesen átkelt s a közelgő ellenségnek utjába állt. A jobb szárnynak, melyet maga Timur vezényelt, sikerült az ellent visszanyomni, de a balszárny Huszein emir alatt közel állt ahoz, hogy legyőzessék s csak Timur hadászati óvatosságának és buzgalmának volt lehetséges a végleges megveretésnek elejét venni. Ez esemény a két hadvezér közt heves szóváltást idézett elő, s mintegy kezdetéül tekinthető ama küzdelemnek, mely több évig tartott vetélkedési harczok után, a Huszein bukásával és Timur egyeduralmával végződött. Most ez alkalommal 2000 halott hátrahagyása mellett sikerült az egyesült seregnek elmenekülni. Huszein az Oxus tulsó partjára vonult Szali Szaraj nevü székhelyére, Timur pedig Karsiba huzódott vissza és a Dseták akadálytalanul nyomulhattak dél felé, körülzárolták Szamarkandot s e városban a mongol pusztitásnak aligha egy vivjátékát nem hozzák vala szinre, ha lovaikat egy kiütött ragályos betegség folytán el nem veszitik s málháikkal hátukon elmenekülni kénytelenek nem lettek volna. Ily körülmények közt az együttes föllépés a mongolok hatalmát minden bizonynyal hosszasabb időre, talán örökre is megtörte volna, de

a korábbi fegyvertársak közt kitört egyenetlenség e közben még nagyobb mérveket öltött s 767-ben (1365) Timur kénytelen volt Huszein ellen fegyverrel lépni föl, mig másfelől északon a Dseták mozdulatait is éber figyelemmel kellett kisérnie. Hogy Huszein az ő vetélytársát, noha gazdagabb segédeszközök álltak rendelkezésére, mert birtokai nagyobbak és párthivei számosabbak voltak, mint a Timuréi, nem nagyon kicsinylette, ama körülményből is látható, hogy elsőben a cselszövények és alattomoskodások ösvényére lépett s csak mikor meggyőződött a felől, hogy Timurt nem oly könnyü cselfogásának horgára csalogatni, akkor küldött egy hadszakaszt ellene Musza emir vezérlete alatt az Oxuson túlra. Musza emir azonban visszaüzetett. Most Huszein maga kerekedett föl Szali Szarajból, összes haderejével az Oxuson átkelt, s a folyamon túl egy Betik Csekcsek nevü helyen tábort ütött. Mikor Timur ellenfele túlnyomó haderejéről hirt kapott, egyelőre Karsiba vonult vissza s innen Bokharába, hogy ottani szövetségeseinek, a kiktől segitséget várt, helyzete felől közelebbi tudomást szerezhessen. Itt azonban ama meggyőződésre kellett jutnia, hogy ezek igen gyönge támpontot nyujthatnának neki a támadó háborúhoz és igy elhatározta, hogy Huszeinnak Transoxaniában egyelőre szabad kezet enged és nyugoti Khoraszán ellen intézett színleges beütése által magát ellenfele üldözése alól kivonja. Huszein csakugyan azonnal Bokhara ellen ment, melynek lakói, többnyire tadsikok, a kik gyávaságukról minden időben hiresek voltak, jól fölfegyverkezve elébe jöttek, de Huszein török lovassága által körülvétetvén, elannyira tönkre verettek, hogy a világ valamennyi kincseiért se lehetett volna őket ujabb támadásra birni. Mig Timur vetélytársa ily módon csaknem az egész Transoxania háboritatlan birtokába jutott, az alatt Timur az egész télen át kizárólag a háborúra való előkészületek-

kel foglalkozott, s a következő tavaszszal már az Oxuson tul találjuk őt, a mint egy mesésen csekélyszámu [1]), de eltökélt csapat élén, melyben bátor fia Dsihangir különösen kitüntette magát, vetélytársának seregét Karsinál és Szamarkandnál merész támadásokkal áttörve, épen utban van Taskend felé. Itt ugyanis szövetségesét Keikhoszrevet a Dselair házból, nagyobb buzgalomra akarta ösztönözni ügye mellett, mi neki sikerült is, mert az utóbbi leányát Timur fiához nőül adta, Timurnak magának pedig oly segédsereget adott, melylyel Huszeinnak eközben utána sietett hadseregét megverhesse, s az Oxuson tulra visszaüzhesse. Ha már Timurnak ez a győzelme is elég volt arra, hogy vetélytársát gondolkozóba ejtse, a Dseták mellett lakó Dselairházzal kötött szövetsége annál alaposabb félelmet gerjeszthetett Huszeinban. Ezért hát jobbnak látta békés kiegyenlitést ajánlani, melyet Timur annál szivesebben elfogadott, mert a Psetáknak ilyetén erőszakos bevonása Transoxania belügyeibe neki magának sem igen tetszett, vagy miként magának sem igen tetszett, vagy miként magasztalói magukat kifejezik, az igazhivők kölcsönös legyilkolásától és kirablásától visszariadt. Elég az hozzá, hogy nemcsak békét kötöttek, hanem Timur még az Oxuson is átkelt, hogy Huszeint lázongó vazallusainak megfenyitésében Bedakhsanban segitse, sőt hogy a kiengesztelődés müvét megkoronázzák, mindketten részt vesznek ama hóditó hadmenetben, melyet Huszein birtokainak kikerekitése végett Kabul ellen vezetett.

---

[1]) Csak 243 vitézzel támadta meg Timur Huszeinnak 12,900 emberből álló hadseregét, mely azonfelül még oly erősséghez támaszkodhatott, mint Karsi — s mégis futásnak inditá azt. A merész bajnokok, élökön Timurral, a pokolsötét éjszakában egy kivájt fatörzsön egyenként usztak át a széles várárkon, fölmásztak a falakra, leölték az őröket és az egész őrséget szerencsésen elüzték.

De a békés egyetértés közöttök még ily előzmények után sem tarthatott sokáig. Alig hagyta el Timur Bedakhsánt, hogy a Dsetákat, kik a Jaxartes felső futásánál ismét berontással fenyegetőztek, visszaüzze, mi nekie sikerült is teljesen, midőn Huszein, a meghasonlás tüzét folytonosan szítva, vetélytársát ismét fegyverfogásra kényszeritette. Mikor Timur ez alkalommal Belkh ellen utban volt, Huszein jelentékenyebb párthivei mind az ő lobogói alatt álltak, mert mint Serefeddin velünk el akarja hitetni, korábbi főnöküknek örökös cselszövényeit megunva, ügyétől elpártoltak, nagyobb valószinüséggel azonban Timur szemmelláthatólag növekedő szerencséje vonzotta őket hozzá. Huszein, ki ennek daczára is erőteljesen ellenállt, csak akkor adta meg magát, mikor utolsó menhelye, t. i. Belkh is bevétetett, melynek falai közül bünbánólag győzelmes vetélytársa táborába ment, hogy életéért kegyelmet könyörögjön, mert Mirkhond szavai szerint, most szándéka volt „a Kaabához zarándokolni, hogy ott bűneinek hosszu sorozatát imádságainak könyeivel tisztára moshassa.“ Timur elég nagylelkü vala forrón szeretett neje fivérének megbocsátani, de a főnökök az ő környezetében sehogy sem tudták oly könnyü szerrel elfelejteni a kemény sértéseket, melyeket Huszeintől türniök kellett. Ezek életét kivánták, s noha Timur sokáig vonakodott, utoljára, ugylátszik, mégis beleegyezett szándékukba, mert ifjukori fegyverbarátját és versenytársát egy toronyból, hová az utolsó pillanatban menekült, kihurczolták s 771-ben (1369) megölték.

Timur most már vetélytárs nélkül állott. Kardjának éle külellenségeit is, t. i. a Dsetákat keleten, visszaüzte egy időre s nem ok nélkül gondolta elérkezettnek az időt arra, hogy a bábfejedelem árnyékuralmának véget vessen s Transoxania jól megérdemelt koronáját a maga fejére tegye föl. Miként nehány évszázaddal későbben végzettársa

Nadir a caesari törekvés ez utolsó cselekvényét bizonyos keleti szemérmetességgel és tartózkodással tette meg, épen ugy ő is csak egy Kuriltai törvényes beleegyezésével ohajtotta e legfőbb méltóságot elnyerni. A rendi gyülekezetben, mely e végre Belkhben összejött, az egykori Csagatai birodalom majd minden főbb embere részt vett, legrégibb fiatalkori fegyvertársai épen ugy, mint egykori ellenesei is. A kiválóbbak közül ezeket nevezi meg a történetiró: Emir Seikh Mohammed, Bajan a Szolduz-családból, Emir Oldsaitu [1]) és Emir Keikhoszru a Khatlan-családból, Emir Daud a Duglat-törzsből, Emir Szarbugai a Dselair-családból, Emir Dsaku a Berlasz-törzsből, Emir Zinde Hasm s több más nevezetes főnökök. Timurt ősi török szokás szerint egy fehér nemezszövetre tették, fölemelték s miután Szeid Berke, Timur szellemi vezére, isten áldását kérte volna, 771-ben Ramazán hó 10-én (1369 april 8-án) Transoxania emirjévé kiáltották ki. Hivei között gazdag ajándékokat osztott ki, másokat, kik távol maradtak tőle [2]), szeretettel és engedékenységgel nyert meg, s miután uralmát az Oxuson innen megszilárditotta, a folyón átkelt, hogy Szamarkandot tegye székhelyévé, mely ettőlfogva csakugyan egészen az ő haláláig meg is maradott annak a helynek, hová a bevégzett hadjáratok fáradalmainak kipihenésére időnként hazatért s a hol amaz óriási és gazdag zsákmányokat felhalmozta, melyek az ázsiai világ annyi és oly különböző tartományaiban kezei közé kerültek.

Mikor a kormány gyeplőjét kezébe vette, első gondja

[1]) Miként olvashatta Petit le Croix ez annyira ismert szót Oladja Itu-nak, megfoghatatlan előttem.

[2]) Ilyen volt Zinde Hasm, Siburgán ura, ki Timur ellen több izben föltámadott, de legyőzetett s utoljára jó bánásmód által egyik legragaszkodóbb hivévé lett.

volt az erősen meglazult rendet az országban helyreállitani.

Timur moszlim vallásbuzgalma mellett is nagy tisztelője volt a Dsengiz-féle törvénykönyvnek s minthogy ez, mint a turáni állambölcsészet terméke a török-tatár népségek társadalmi és politikai viszonyai számára sokkal alkalmasabb volt, mint a Koránból és a Szunnából eredett s tiszta sémita szellemü intézmények, könnyen kimagyarázható, hogy miért forditott oly nagy gondot a Jaszau szigorú keresztülvitelére, és miért vette folytonosan védelmébe a mohammedán papivilággal szemben [1]). Főleg az ország katonai szervezése volt az, melyben ő a mongol világhóditót a legutolsó hajszálig hiven utánozta. A Tümen Agaszi (Tizezerek ura), a Jüzbasi (Százados) és Onbasi (Tizedes) czimü méltóságok megerősittettek. A politikai igazgatás is a régi maradt, csak épen az adórendszert alkalmazta jobban a Korán parancsaihoz s a kitüntetéseket és udvari etiquette-t illetőleg vett át egyet s mást a korábbi dynasztiák, főleg a Szeldsukidák és Khahrezmiek szertartásaiból. Az utóbbiakhoz tartozik a Beglerbegi vagy emir ul Ulmera rangja, mely a mi tábornagyi rangunknak felel meg, kinek jelvénye nagy vörös lobogó vala, mig a Tümen Agaszi egy Tuk-kal vagyis lófarkos magas lándzsával volt ellátva és a Jüzbasiknak üst dobjaik voltak, melyek előllovaglóik nyergéről mindkét oldalon lefityegtek [2]).

---

[1]) Különösen Arabsah az, ki méltatlanul azt veti szemére, hogy a Jaszau Dsengizt a Koránnál többre becsülte volna. Az Iszlam institutiói, melyek eleitől fogva inkább egyházi, mint katonai kormányzathoz valának alkalmasabbak, a mongol törvénykönyv rendeleteivel csak nehezen állhatták volna ki a versenyt.

[2]) E szokás maig is megvan; soha se láthatunk előkelő özbeget

Mig egyfelől a politikai hivatalnokoknak szigoru igazságszeretet, a föld népének kimélése és a kereskedelemnek védelmezése tétetett kötelességökké, addig másfelől a katonai hatóságoktól a legénység jó ellátása követeltetett. Minden lovasnak két lovat, egy nyilat, jól megtöltött tegezzel, kardot, vivóbárdot, fűrészt, fonalat s tiz varrótűt kellett magával hordania és a táborban minden 18 embernek adtak egy sátort. A tisztnek ismernie kellett a katonai harczászat (Taktik) bizonyos főszabályait, miként ezt egy özbeg Szipahi vagy turkomán Szerdar képzettségének maig is főkövetelményeül tekintik [1], a közkatona szigorú fegyelemnek volt alávetve, s ámbár a háborúban vad és rettenthetetlen volt, a kegyelemért könyörgő ellenség iránt könyörületes tartozott lenni, s épenséggel nem volt az a megtestesült rémkép, miként őket Timur ellenségei festik. A Tüzükat-i-Timurból itélve, az ország polgári kormányzata nem kevesbbé rendezett vala. Az utóbbi élén a Divanbegi (nagy kanczellár) állt, oldala mellett az Arzbegi (főczeremonia-mester) s négy vezir működött, kik közül az első az országos adókra, vámokra és rendőrségre, a második a csapatok fizetésére és ellátására, a harmadik a hadsereg létszámának miként állására és az örökösödési ügyekre, végül a negyedik a császári udvartartás kiadásaira tartozott felügyelni. A felsőbb hivatalnokoknak a törvények keresztülvitelénél s az adók behajtásánál a lehető legnagyobb szelidséggel kellett eljárniok, sőt állitólag a kancsu-

---

harczba vagy parádéra menni a nélkül, hogy elöllovaglója kettős üstdobjával zajt ne ütne.

[1]) Mielőtt a fiatal nomád saját sátrat kapott, azaz nagykoruvá nyilvánittatott volna, egy nemesi gyülekezetben vagy kérdések és feleletek alakjában, vagy pedig egy beszédben az uralkodó nézeteket a vallás, erkölcsök, marhatenyésztés és lovagság felől elő szokta adni.

ka használata el is lett volna tiltva, mert Timur azt mondja: „Az a kormányzó, kinek tekintélye csekélyebb, mint korbácsáé, a parancsnokló rangjára méltatlan.“

Transoxania ujjászervezésének műve, több mint száz évig tartott anarchia után korántsem volt könnyü feladat; az átalakulás csakis lassanként mehetett végbe s Timur mégis mindjárt eleinte hóditási vágyának is szabad menetet engedett s a benső megszilárdulás mellett egyszersmind birodalma határainak kiterjesztésére is törekedett. Elsőben természetesen azon ellenségei ellen kellett fordulnia, kiknek hatalma a régi hazában még nem volt megtörve s Transoxania visszafoglalására még kisérleteket tehettek volna. Timur egyenesen támadó háborút kezdett. Első megjelenésekor 772-ben (1370) a Dseták önként alá vetették magukat s Timur visszatért Szamarkandba. Csakhamar ezután Kebek Timur, az uj kormányzó támadt föl ellene, s noha ezt Szamarkandból kiküldött serege ismét legyőzte s békekötésre kényszeritette, Timur hadvezérének ez eljárásával nem volt egészen megelégedve és uj hadjáratot inditott meg régi ellenségei ellen, kik országát égetve és pusztitva barangolta be s foglyokkal és zsákmánynyal terhelve tért haza. Ezután évek multak el, midőn Kamareddin, a Dseták fejedelme Köktepe környékén ismét nagy hadsereget gyüjtött s Timurt egy rendkivül erős hadsereggel maga ellen harczra hívta ki. A rövidet ismét a Dsetáknak kellett huzniok. Kamareddin csak futással tudta megmenteni életét; kincsei és háreme, melyben szép leánya Dilsad aga is volt, a győző kezei közé estek s noha Timur a leányt valóságos nejei sorába vette föl, hogy ellenfelét a rokonság kötelékeivel magához füzhesse, czélját, t. i. az egykori Csagatai-birodalom e keleti részének bekebelezését, mégis csak egy ötödik hadmenet után érhette el, miután Kamareddin, teljesen tönkre veretve, örökre távozni

kényszerült az országból. Ez 778 (1376) vége felé történt. Mig ezek igy végbementek, hősünk figyelme egy egészen más irányban is igénybe vétetett, t. i. Khahrezmben, hol Timur egyenesen támadó politikát üzött s a háborút — ugy szólva — hajánál fogva vonszolta elő. Ő ugyanis ama hamis [1]) állitással lépett föl, hogy Ket és Khivuk [2]), sőt Khahrezm is egykor a Csagataida örökös birodalom kiegészitő részei valának, és hogy annak uralkodója, Huszein Szufi a Kungrat-törzsből neki adót lenne köteles fizetni. Hogy ez állitásának érvényt szerezhessen, először a Tavadsit [3]) Alkamát küldötte oda. Huszein azt izente neki: ő országát karddal hóditotta meg és azt tőle szintén csak karddal vehetik el: oly felelet, mely a kevély hóditóval tüstént fegyvert ragadtatott s ez be is ütött volna Khahrezmbe azonnal, ha Dselaleddin Seikh Kesből a békés megoldásnak még egyszer leendő megkisérlésére nem ajánlkozott volna. Azonban e jámbor férfiu küldetése épen ugy meghiusult, mint az első kisérlet, és Timur 773 (1371) tavaszán roppant sereggel Khahrezm ellen indult, miután előbb Herat uj urának hódoló küldöttségét elfogadta volna, mely a többi ajándékok között a keleti irók által annyira ma-

---

[1]) Azt mondom: hamissal, mert Timur életrajzirója, valamint Weil is („Geschichte des Chalifats in Egypten.“ II. Bd. S. 23.) tévedésben vannak, midőn azzal az állitással állnak elő, hogy Khahrezm a Csagatai örökösödési részéhez tartozott volna. A Khivai khánság a mongolok alatt a Dsüdsi birodalmának volt kiegészitő része.

[2]) Khivát a régi korban Khivuknak nevezték, mely török eredetü szó s a Szeldsukidák alatt még ismeretlen volt.

[3]) Tavadsi, eredetileg tapadsi (nem tevedsi, mint Hammer és mások olvassák) az a hivatalnok volt, ki a csapatok toborzásával vagy fölkeresésével vala megbizva. Tapmak = találni, török igéből származik.

gasztalt Kungoglan (barna legény) nevü harczi ménnel kedveskedett neki. Az ut Bokharán fölül a sivatagon vezetett át, és Ketet, mely Hezareszp közelében feküdött, kemény ostrom után bevette. Innen Khahrezmbe ment, hol Huszein Szufi tartózkodott, mely város, daczára a Khatlanból való Keikhoszru árulásának, miután a Khahrezmiek nyilt mezőn egy csatát elvesztettek; szintén elfoglaltatott. Huszein még az ostrom alatt meghalt. Fivére Juszuf Szufi békét kötött s nagyon megörült, mikor Timur a szövetség megerősitésére fia, Dsihangir számára Juszuf unokahugát, a szép Szevin [1]) herczegnőt kivánta nőül. Rögtön beleegyezését adta és igy Timur, a hadjárat ilyetén eredményével egyelőre megelégedve, győzelmesen térhetett haza. De alig hagyta el Khahrezmet, midőn Juszuf a lázongó Keikhoszru Khatlanitól elcsábittatva nemcsak hogy a herczegnő iránt tett igéretét nem váltotta be, hanem Timur ellen fegyvert is fogott, mi az utóbbit 774 ben (1372) egy második hadmenetre kényszerité, mely szintén győzelmesen végződött s fiának a gazdag és pompás hozománynyal ellátott herczegnőt karjaiba vezeté. Az ünnepélyek, melyekkel a menyegzőt Szamarkandban megülték, a hagyomány szerint nagyon fényesek voltak; de valaminthogy Dsihangir herczeg a sok pompát csak két évvel élte tul, épen ugy a létrejött béke sem tarthatott igen sokáig. Timurnak harmadik s csakhamar ezután még negyedik hadjáratot is kellett intéznie Khahrezm ellen. Az utolsó alatt Juszufnak az a hóbortos eszméje támadt, hogy a két hadsereg véres küzdelme helyett, maga személyesen próbálkozzék meg Timurral. Azt irta ellenfelének: Meddig fog még a világ két ember kedvéért kínt és nyomort szenvedni? Az emberiség és az or-

[1]) A mai kiejtés szerint Szüjün, mi szerelmet, szépet jelent.

szágok jólléte kivánja, hogy e kettő egyedül szálljon ki a síkra és ugy próbáljanak szerencsét, meglátandók:

Ki kardjának markolatja
fog fürödni vérben,
S mely'knek szerencse-csillaga
lesz fényesb az égen!

Timur el volt ragadtatva ez ajánlattól s daczára Szeifeddin Berlasz ellenvetéseinek, hogy drága életét ne tegye koczkára, ő volt első a légyotton s ellenét hangosan kiáltozta elő. De a ki nem jött, az Juszuf Szufi volt. A félelem és csüggedés megbánatták vele lépését s inkább a nyilt csatát fogadta el, melyben meg is verték s 781-ben (1379) Khahrezm várában meghalt, mialatt Timur azt ostromolta. Iszonyu mennyiségü kincs esett a győző kezeibe, melyet ő a müértő kézmüvesekkel és tudósokkal együtt Kesbe szállitott, hol győzelmének emlékére egy palotát épittetett s a telet örömnek és mulatságnak élve, szülővárosa közelében töltötte.

Ha már a sógorával,Emir Huszeinnal folytatott versenyharcz és a Dséták elüzése is északkeleten Timur erélyét és kitartását oly nagy mérvben vette igénybe, ugy nyugoti Khahrezmben levő ellenségeinek legyőzése bizonyára még nehezebb föladat volt, mert a Szufiak saját országuknak jelentékeny hadereje mellett még a kipcsaki khánokra is támaszkodhattak, t. i. az arany-csorda uralkodóira — miként a Dsüdsi birodalmát nevezni szoktuk. A Khahrezmi és Szeraji urak már régóta titkos szövetségben egyesültek Timur ellen s az előbbiek bukása biztos előhirnöke volt az utóbbiak hanyatlásának is. Mikor tehát Timur Khahrezmből győzelmesen tért meg s az egész Közép-Ázsiát uralkodói pálczája alá egyesitette, okvetetlenül arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy az Oxus és Jaxartes mellett elterülő or-

szágok igen szűk térül szolgálnának az ő nagyravágyásának és hogy Dsengiznek, a kit ő mint harczos, mintaképül választott magának, lábnyomait most már könnyü szerrel követheti. Korábbi pályájának napjától vezéreltetve, az egész Turán szerencsés legyőzője könnyen átcsaphatott egy világhóditó ösvényére. Ha fegyvereinek hire, mely őt mindenütt megelőzte, irigyeket vagy ellenségeket szerzett is neki, másfelől sohasem hagyta magát mentő okok nélkül, melyekkel támadását igazolni törekedett, mert jóllehet, hogy azt állitja egy helyen emlékirataiban: „Ha valamely országban zsarnokság és jogtalanság harapózik el, bármelyik fejedelemnek is kötelessége a rendetlenség okozóit az átalános nyugalom és biztonság érdekében megsemmisiteni és azt az országot megtámadni. A győző uralkodónak kötelessége minden népet elnyomóitól megszabaditani és e szempontból kiindulva hóditottam én meg Khoraszánt és tisztitottam ki Farsz, Irak és Sam (Syria, Damaszkus) királyságokat!“ — Mindamellett, legalább életrajzirója állitása szerint, mégis gyakran hallották tőle a költő eme szavait: „Valamint hogy isten egy van, ugy uralkodó is csak egy lehet. Mi ez az egész világ egy nagy fejedelem nagyravágyásának!“ Hogy egy világhóditó szerepét játszhassa, Timurnak, nem is tekintve nagy hadvezéri lángeszét s egyéb személyes előnyeit, egy épen oly gyakorlott, edzett és neki vakon engedelmeskedő hadsereg, mint a milyen kitünő hadvezérek álltak rendelkezésére. A katonák, kik zászlója körül csoportosultak, fegyvertársai voltak korábbi életpályája minden viszontagságában és vakmerő vállalataiban is; és tisztjeik, mint Dsihangir Berlasz, Szeifeddin Berlasz, Akbuga Oszman Abbasz, Mohammed szultán, Sah Kumari, Taban Bahadir, Urusz Buga, Pir Huszein Berlasz, Hamza, Emir Musza fia, Mehemmed Kazgán, Szarik Etke és Muzaffar Ucskara, mind oly férfiak voltak, a kik ta-

lentomaikat részint vele, részint ellene próbálták ki. Első sorban Timurt leginkább természetesen az akkori Ázsia fejetlen állapota másodsorban pedig Turkesztán túlnyomólag harczias szelleme segitette elő. A mongol uralom elbukásával az állami egység legcsekélyebb nyoma is eltünt, az egész Ázsia olygarchiákra volt szakadozva, melyek a helyett, hogy egymást kölcsönösen támogatták volna, a legelkeseredettebb dühvel estek egymásnak s igy egy oly erőteljes kéz, mint a Timuré, ha még vállalkozó szellem és szerencse is támogatta, könnyen alapithatott oly birodalmat, mely az Irtis-től a Gangesig s a Gobi-sivatagtól a Márvány-tengerig terjedett.

Miután Timur működését tulajdonképeni hazájában, minthogy ez történeti elbeszélésünk fonalával szorosabb összefüggésben áll, valamivel kimeritőbben ismertettük, most már további hóditó hadmeneteit fogjuk röviden elősorolni. E háborúknak, mint olyanoknak, melyek Transoxania történetében a legdicstelj esebb korszakot képezik, részletesebb leirása itt ugyan épen a maga helyén lenne, de a mi munkánk szűk keretébe inkább talál az eredményeknek, mint a tényeknek fölsorolása, mert az utóbbiakat legnagyobb részben anélkül is oly segédforrásokból meritenők, melyek az európai olvasó világra nézve már régóta hozzáférhetőkké lettek [1]).

---

[1]) Timurnak az európai olvasó által is hozzáférhetővé vált életrajzaiból legyen elég csak e következőket fölemlitenünk: 1) Serefeddin Ali Jezdi persa nyelven irott könyvének franczia fordítása. E szerző a tatár hóditónak ugyan feltétlen magasztalója, de életének és működésének mégis legkimeritőbb leirását hagyta hátra. Petit de la Croix, a franczia forditó, fájdalom! igen is felületesen készitett forditását 1722-ben adta közre. 2) Timur életéről a Mirkhond-féle versiónak angol forditása, melyet Price David őrnagy „Mohammedan History"-jában adott ki 1821-ben. Egyébiránt a Mirkhond

Közép-Ázsia határain kivül Timur első hóditása északon történt, nevezetesen a Dsüdsi utódainak birodalmában, kik a testvérharcz vak tüzében a hóditó boszuló kardját saját maguk ütötték kebelökbe. Tokhtamis [1]), kit az atyai trónról a hatalmas Urusz khán elűzött, védelemért Timurhoz folyamodott, épen mikor ez 777-ben (1375) a Dseták ellen hadat viselt. E czivódások, a mint látszik, épen kivánatára jöttek, mert Tokhtamist barátságosan fogadta, Szamarkandba vitte, ajándékokkal halmozta el s Otrarnak és Szabrannak, a mai Turkesztán e két kerületének átadása által arra is képessé tette, hogy magát vetélytársa ellen védelmezhesse, ki e közben legidősebb fiát, Tokhta Kaját egy hadsereggel üldözésére küldötte. De a szerencse kétszeri kisérlete után sem kedvezett neki. Megverték s mikor sebekkel fedve és félmeztelenül harmadszor is Timurhoz menekült, ez a szent vendégszeretet érdekében állitása szerint nem tehetett másképen, minthogy maga állt egy hadsereg élére és Urusz khánt haddal támadta meg. De ennek a hadjáratnak sem volt ohajtott eredménye. A hideg és eső ama vidék sivatag pusztaságán megakadályozta egy elhatározó ütközet létrejöhetését, mindkét hadsereg hónapokon keresztül állt tétlenül egymással szemközt s mikor Timur a következő tavaszszal 778-ban (1376) védenczének ismét segédkezet akart nyujtani, ez annál könnyebb volt, mert épen

müve nem egyéb, mint Serefeddinnek másolata. 3) Hammer: Az ottomán császárság történetében. 4) Malcolm: Persia történetében. 5) Weil: „Az abaszszida khalifaság Egyptomban" cz. müve II. kötetében s végre 6) d'Herbelot „Bibliotheque Orientale"-jában.

[1]) Nem Toktamis, miként több elődöm a hibás arab-persa átirás után irni szokta. Tokhtamis uj csagatai szó a régi mengkü helyett s annyit tesz, mint örök, állandó, elenyészhetetlen. Utitársaim közt Közép-Ázsiában egy Hadsi Khokandból utközben tiszta vallási buzgalomból Tokhta nevü fiát az arab Bakivá keresztelte át.

akkor mind Urusz khán, mind fia Tokhta Kaja meghalt és Tokhtamis a versenytéren csak Timur Melikkel, Urusz ifjabbik fiával állt szemben. Hogy ez az egyesült fegyvereknek nem állhatott ellen, könnyen elképzelhetjük; Karatal közelében Timur megverte, fogságba ejtette és kivégeztette, s az ismét lábra állitott Tokhtamis győzelmes hadmenetével a hóditásokat addig folytatta, mig az egész Kipcsaki khánságnak birtokába jutott és Mamai legyőzése után rabló menetéit egészen Oroszország belsejéig kiterjesztve, 786-ban (1384) Moszkvát hamuvá égette. Mindazáltal fegyverének sikereitől elvakittatva, ez az ember csakhamar megfelejtkezett a háláról, melylyel egykori védnökének tartozott. Ő is a világhóditót akarta játszani s 789-ben (1387) a Kaspi tenger nyugoti partvidékébe ütött be, hogy az akkor Azerbajdsánban levő Timurt megtámadja [1]). Miran sah, az utóbbinak fia, a Kuron át elébe siet s minthogy Tokhtamis, kinek előörse megveretett, futásban visszavonult, egyelőre Timur az egész ügyhöz jó arczot csinált; és nagy jámboran eszébe vévén a korán eme tételét: „A czivódás alszik, Isten átka legyen azon, ki azt fölébreszti!“ — még békekötésre is hajlandónak mutatkozott. Mindez természetesen csak azért történt, hogy igazságos haragjának más alkalommal engedjen szabad menetet, mit két évvel későbbben meg is tett. Ugyanis Timur 791 (1389) telén akkora hóban, hogy a lovaknak a szügyéig ért, elindult Szamarkandból és jóllehet, hogy az észak felől betörő Tokhtamist a Jaxartes partjain hatalmasan megverte, sőt a következő tavaszszal az emlitett

[1]) Hammer-Purgstall az „Arany-csorda történetében,“ 340. l. ugy véli, hogy az ellenségeskedés első oka Tokhtamis és Timur között Huszein szultánnak, Kazgan (nem Aszghan) emir unokájának, egy Csagataida herczegnek kivégeztetése vala. Hammer és a kit forrásul vett, Dsenabi elfeledte, hogy Kazgán emir nem Csagataida, hanem török és a mongolok ellensége vala.

folyó tulsó partján még egy második vereséget is okozott neki, a harag mégsem engedte őt nyugodni, mig végre 793 (1391) telén egy jól fölszerelt nagy hadsereg élén elindult, hogy Tokhtamist saját országában keresse föl. Hat hétig csigázódtak a lovak déli Sziberia járhatatlan sivatagjain s nehézségek és fáradságok tekintetében e hadmenetet ama sík földön át méltán oda lehet helyezni a magas hegyeken véghez vitt leghiresebb átmenések mellé [1]. Sokáig, nagyon sokáig leskelődtek kifáradt és kiéhezett csapatai az ellenség után, mig végre azt májusban a Jaik (Ural) zöld partjain föltalálták. Most már a lovas csatározások fényes lánczolata következett. Mindkét sereg három napon át egyenlő hősiességgel küzdött, mindenki csodákat mivelt a bátorságban, mig végre Tokhtamis saját rokonainak árulása következtében elbukott és gyors futásban kellett menekvést keresnie. Nyilsebességgel üldözte őt Timur Oroszország belsejéig, sőt mint mondják, egészen Moszkváig hatolt volna, melynek lakóit, miként Gibbon helyesen jegyzi meg, egy szent szűz csodatévő képe aligha védelmezte volna meg, ha Transoxania hősének a mérséklet és óvatosság megállást nem javasol vala. Roppant nagy fogolycsapattól kisértetve, melyben ellenfelének családja és háreme is ott volt, s az észak kincseivel és drágaságaival megrakodva tizenegy hónapi hadjárat után ama büszke öntudattal tért haza székhelyére, hogy Dsengiz egykori birodalmának két legnagyobb részét uralkodói pálczája alá egyesitette. Még csak a harmadik, t. i. Irán, Arabisztán és Indiának egy része hiányzott s mi-

---

[1]) Seregét nemcsak egészen szokatlan égalji nehézségek, hanem az éhség s más fajta nélkülözések is gyötörték. A katonák napi részlete egy csésze tésztalevesre (Bulamads) sülyedt alá, s a menetet mindig csak azután folytatták, miután egy-egy nagy hajtóvadászatot tartottak, melynek eredménye kínzó éhségöket némileg enyhítette.

kor igy az északkal meglehetősen készen volt, annál biztosabban fordithatá tekintetét nyugot felé.

Különben Timur a persa nyelvü országoknak, miként Iránt és Khoraszánt nevezni fogjuk, meghóditását a Tokhtamis khán teljes leverése előtt már jóval megkezdette. Ugyanis 782-ben (1380) történt, hogy fiát, Miransah Mirzát nehány ügyes hadvezér kiséretében Khoraszán elfoglalására küldötte, s az uton, melyet vitéz fia nyitott előtte, maga is nem sokára követte őt. Két dynasztiával kellett itt az uj világhóditónak megküzdeni. Északon a Szerbedáriak [1]) uralkodtak, kikre Timur még tehetetlensége idejében kacsintgatott s kik minden ellenállás nélkül elismerték felsőségét. Délen, hol a már emlitett Kert család uralkodott, mely ellen hősünk ugyszólva még ifjonczkorában hadat viselt, az előhaladás nem volt olyan könnyü, mert Gajaszeddin Pir Ali, az imént emlitett ház feje, sorsát inkább akarta kardja élére, mint a tatár harczos könyörületességére bizni. Erélyesen hozzá fogott birodalma védelmezéséhez, a mely birodalom a Paropamizus-hegységtől keleten és a Murgabtól északon egészen a Sahrud melletti sivatag földvonalig terjedett, de minden erőlködése csak sikertelen küzdelem volt a biztos halál ellen. Székhe-

---

[1]) A Szerbedáriak dynasztiája, mely a mongolok bukása után az uralkodás gyeplőit magához ragadta, Irakból származik s bizonyos Sehabeddint nevez ősének, ki atyai részről Imam Huszeintől, anyai ágon pedig a Barmekida Khalidtól származottnak állitotta magát, Sehabeddinnek öt fia volt: Emineddin, Abdurrezak, Vaszieteddin, Naszreddin és Semszeddin. Korlátlan hatalommal a Szerbedáriak Khoraszán fölött 35 évig uralkodtak s ez idő alatt a következők lettek hiresekké közülök: 1) Abdurrezzák; uralkodott 1 évig s 2 hónapig. 2) Mesz'ud; uralk. 7 évig. 3) Semszeddin. 4) Togan Timur. 5) Kasszab Haidar. 6) Jahja Kerati. 7) Haszan Damghani és Ali Muejjid Abdurrezzak, ki Timurnak önként alávetette magát.

lye, Herat, elkeseredett harcz után elesett; a többi városok pedig, mint Kabusan, Tusz, Nisabur és Szebzevár, a művészet és tudomány megannyi hires székhelyei, önként nyitották meg kapuikat; inkább akartak a Timur hadseregének pihenő helyei, mint hamuvá perzselt romhalmazok lenni s a győző, miután Afghanisztán, Szisztán és Beludsisztán birtokát is a Khoraszánéhoz csatolta, 788-ban (1386) folytathatta utját Arabisztán és a tulajdonképeni Persia felé. Irán emlitett részeiben akkor két különböző dynasztia uralkodott. Déli Farszot Iszfahánnal együtt a Mozaffaridák birták, mig Irak Arabi Azerbaidsánnal együtt az Ilkhanik kezében volt. Sah Sedsa, az előbb emlitett család főnöke elég okos volt arra, hogy déli hazájának elpuhult fiaival Transoxania neki edzett fiai ellen harczba bocsátkozni ne merészeljen; önként megadta magát s a békét ama házasság gyürüjével is megerősitette, mely leánya és Pir Mohammed herczeg, a korán elhalt Dsihangir Mirza fia közt köttetett. De Ahmed szultán, Oveisz Dselair seikh fia, másképen gondolkozott. Neki Kurdjai lovas csapatja és Azerbaidsán harczosai elég haderőnek látszottak arra, hogy azokkal Timur előrohanó legióinak ellentállhasson. A harczot tehát elfogadta, de mindjárt eleinte oly vereségek érték, hogy jól megerősitett székhelyét, Szultánieht el kellett hagynia és Bagdádba kényszerült visszavonulni, mialatt győzelmes ellenfele az Araxesen átrohanva, egy folytában az egész Transkaukáziát hatalma alá hajtotta és Nakhcsivánba, Erivánba, Tifliszbe és Sirvánba urként vonult be. Gilan, mely őserdőinek és feneketlen mocsárainak hozzáférhetlensége által még eddig mindenféle ellenséggel daczolni tudott, kénytelen volt meghódolni és Armenia fejedelme, Tahirten, örült, hogy Van nevü hires várának eleste után, mint a távol keletről való hatalmas császárnak vazallusa megmaradhatott. Átalán véve csak a Karakojunluk (fekete ürü) dynasztiájá-

nak és a lázongó Iszfahán városának kellett e hadjárat alatt a tatár hóditó haragját megérezniök. Az előbbi elvesztette két legerősebb várát, Akhlatot és Adil Dsuvazt, az utóbbi pedig lakosai közül 70,000-et, mivel azok egy orvtámadásban 3000 katonáját megölték [1]). Irtózatos vérfürdő volt az, melytől Zin ul Abedin, Sah Sedsa fia, elannyira megijedt, hogy ama szándékától, mely szerint az atyjára vetett jármot lerázza, elállott és Timur, miután a Mozaffaridák Shirázban neki a legünnepélyesebben meghódoltak, 791-ben (1389) Szamarkandba diadallal visszatérhetett, hol, mint rendesen, hatalmas ünnepélyek, vadászatok és lakomák közepette pihente ki magát az átélt fáradalmaktól, hogy a tettek mezejére ujult erővel siethessen. Ez időszakba esik a fentebb emlitett hadjárat Tokhtamis ellen, s mikor ebből visszatért, az ugynevezett „ötéves háborúba" kezdett nyugot ellen, hogy a távolléte alatt ottan kitört nyugtalanságokat elnyomja, helyesebben mondva pedig azért, hogy Irán és Arabisztán végleges leigázása által, korábbi hadjáratának tulajdonképeni gyümölcseit leszedhesse. 794-ben (1392) történt, hogy miután egy rövid betegséget kiállott, számos és jól fölszerelt hadsereg élén Amujenél az Oxuson átkelt s Irán északi szélének hosszában Asztrabádba ment, hogy a lázongó Mazendránt megfenyitse. Amult, az iráni hegyvidék fővárosát és a vakbuzgó Asszaszinok vagy Fedajik [2]) székhelyét csak kemény harcz után tudta bevenni s a merész védelmezőknek vétkökért oly iszonyú vérfürdővel kellett

---

[1]) Ezuttal ismét egy fiatal kovács volt, a ki, mint a hajdankor Kavehja, Iszfahán polgárait lázadásra ingerelte, kik aztán a gondatlanul pihenő őrségnek estek s okai lettek annak, hogy 70,000 iszfahani koponyáiból a boszu emlékeül egy gulát emeltek.

[2]) Fedaji-nak nevezik ma is egy titkos összeesküvés tagjait. Feda arabul feláldozást jelent és Fedai = a ki magát feláldozza, tehát vértanú.

meglakolniok, melynek leirását még egy keleti történetiró tolla se meri megkisérleni. Hogy ily fenyités után a halál csendességének kellett bekövetkezni, könnyen érthető. Timur most vérben gazdagon megfürösztött fegyvereivel tovább vonult déli Lurisztán és Kuzisztán ellen, letiporta Hamadánt, Burudsirdet és Dizfult s miután a kevély Kale-i-Szefid sziklavárat is megbirta, a Mozaffarida Sah Manszurt támadta meg szokott hevességével. Ez utóbbi, ki Timur eltávozása óta a Mozaffaridák öt fejedelemségét uralkodói pálczája alatt egyesitette, a hóditó ellen tekintélyes haderőt állithatott ki, de a győzelemittas tatárok előtt pusztulni kellett mindennek. Patila helység mellett elkeseredett csatára került a dolog, melyen Sah Manszur lovassága élén dühöngő oroszlán gyanánt a turkesztániak soraiba rontott s mindenen keresztül törve, egyenesen Timur ellen rohant. Az utóbbi csak 14—15 embertől környezve, a legnagyobb veszélyben forgott [1]), midőn unokája, Sahrukh Mirza herczeg, a futókból hirtelen egy hadtestet gyüjtött össze, az előrohanónak utját állta és Sah Manszurnak egy szerencsés párviadalban fejét levágta és ezt a szokásos szerencsekivánattal: „Igy hulljanak valamennyi ellenségeid fejei lovad patkói alá!“ — nagyatyja lábai elé vetette. Erre az ellenség teljes megveretése következett. A Mozaffaridák dynasztiája, kiirtatott, két korábban megvakitott herczeg kivételével-kiket Szamarkandba hurczoltak s miután Timur Sah Man szur kincseit birtokába vette s a meghóditott tartományokat tábornokai közt kiosztotta, 795-ben (1393) az arab Irak ujabb meghóditására indult. Az Ilkhanida Ahmed most má-

[1]) Sah Manszur, mint Serefeddin beszéli, egészen Timurig hatolt előre s a császár sisakjára két kardcsapást mért. Mikor Timur a dühöngőt előrohanni látta, védni akarta magát, de lándzsahordója távol volt s csak Adil Aktas paizshordónak és Kumari testőrnek köszönhette, hogy a nehéz sebektől menten maradt.

sodszor nem kerülhette ki végzetét. Miután Azerbaidsánt visszahóditotta, Kurdisztánt leigázta, Timur a szultán saját hajóján kelt át a Tigrisen. Bagdád kardcsapás nélkül megadta magát s menekvő fejedelme Kerbela szomorú emlékü síkságán csakis arab ménének villámgyorsasága által kerülhette ki halálát, mig nejei és fia a győző kezei közé jutottak. Aránylag kisszerü csata volt az, mely után a Khalifaság kevély székhelye harmadszor is egy tatár hóditó kezébe jutott s habár Mezopotamia többi helységei, mint Mardin, Diarbekr és Tekrit nagyon kemény küzdelmeket igényeltek, azért a győzelemkoszorúzta zászlók mégis szerencsével járták be Armeniát és Georgiát s a győzelmi ünnepek vidám hangjai a Ming Göl (Ezer tó) völgyében még jóformán el sem némultak, midőn az a hir érkezett, hogy Tokhtamis, kit évek előtt porbatiportak, most Antaeusként ismét erőre kapott s Derbendnél Kaukáziát beütéssel fenyegeti. A habzó billikomokat gyorsan kellett ismét gyilkoló fegyverekkel fölcserélni és Timur, ki a vett tudósitásra ezt a megjegyzést tette: „Jobb, ha a vad maga megy a tőrbe, mint ha nekünk kellene azt fölkeresnünk. A vén tyúk nem fél a saskeselyűtől és ha a sáska elég nagy arra, hogy vörösre festett szárnyai legyenek, akkor csapásról-csapásra fogja magát a támadó veréb ellen védeni!“ egész nyugodtan megvárta, mig ellenfele jó közel jött hozzá s akkor maga kezdette meg a verekedést. Miként utólszor a Káspi tenger keleti partjain, ugy most annak nyugoti partján is Timur zászlóinak kedvezett a győzelem. Tokhtamist megverte, ki déli Sziberia pusztaságaiba volt kénytelen menekülni, mig a győzőt üldöző menetében messzire be Oroszországba hatolt, Moszkvát fölprédálta s miután Kordsakot, Urusz khán fiát, vazallusul hátra hagyta, Georgiába tért vissza, hogy a félbeszakadt ünnepélyt uj diadalünneppel toldja meg.

Igy a turkesztáni sivatag egykori kalandora lassanként

egész északi és nyugoti Ázsiát hatalma alá hajtotta. Oly sok szép, gazdag és klassikailag hires ország diszitette uralkodásának diadémját; durva harczosai az Iszszik Kül, az Oxus és Jaxartes partjairól s merész lovasai a beláthatatlan sivatagokról, Nyugot-Ázsia minden elhordható drágaságát és kincseit Szamarkandba czipelték, a távol birodalmakból oda özönlő követségek hódolatokat és gazdag ajándékokat raktak le a kevély világháboritó lábaihoz, s Timur dicsvágya mégsem volt még kielégitve és csaták zajára vágyó szenvedélye még mindig nem volt lecsillapodva. Öt évi távollét után 799-ben (1396) visszatért. Nagyszerü volt a fogadás, melyet nejei, leányai és unokái gazdag kiséretökkel az Oxus partjain számára készitettek, az országban divatozó szokás szerint az aranypénzek és drágakövek egész záporával boritották el [1]) és szerencsekivánati ajándékul ezer gazdagon feldiszitett lovat és öszvért adtak át neki. Atyja sirján Kesben a hála Fatiháját elmondotta, a távolléte alatt emelt diszépületeket megtekintette s győzelmi bevonulását Szamarkandba leirhatatlan fénynyel tartotta meg. A győzelem szelid menyasszonya mellett, kit a háborúban átölelt, a már 63 éves harczos még egy más fiatal menyasszonyt is zárt karjai közé, t. i. Tökel Khanum herczegnőt, kinek lakásul a gyönyörü Dilkusa (szivnyitó) nyári palotát rendelte. Most már egy darab időt lakmározásokkal és lovagjátékokkal szándékozott eltölteni, de a kelyhek és a fegyverek vidám csengése, ugy látszik, ismét fölébresztette Timurban a komoly harczok fegyverzaja utáni vágyat, mert miután székvárosában az elfoglalt országokat fiai közt kiosztotta, ismét

[1]) E szokás némi nyomai maig is megvannak az Oszmanliknál. Az ünnepélyes Bairam-proczessziónál a szultán elébe ezüstpénzeket szórnak s a vőlegény mikor először lép a nászszobába, a vele szembe jövő menyasszonynak ezüst- és arany-pénzeket tartozik utjára hinteni.

felült harczi ménére, hogy katonáit még távolabbi tájakra vezérelje. Ugyanis, hogy a Dsihangir (világhóditó) nevet teljesen megérdemelje, még India délen és Rum a legszélsőbb nyugoton hiányoztak birodalmából. Az előbbi alatt a mohammedán ázsiai eleitől fogva a legnagyobb gazdagság országát, az utóbbi alatt pedig a legnagyobb hatalom országát értette s ilyen viszonyok közt miként mulasztotta volna el Timur, hogy ez országokat eddigi hóditásaihoz csatolja? Elsőben az Indus és Ganges közt félszigetszerüleg bezárt területre vetette szemeit. Unokája Pir Mohammed a herati országuton kevéssel azelőtt már megelőzte őt és Multánt ostrom alá vette. Timur vezetése alatt a hadmenetnek nagyszerünek és impozánsnak kellett lenni. Belkh fölött a Hindukus hólepte lánczolatán ment keresztül. A jéghideg sziklavölgyek dermesztő levegőjére a heves harcz következett a merész hegylakókkal, de a hóditó erős elhatározását mi sem volt képes megingatni. Köteleken ereszté le magát és hadseregét a magas és meredek sziklafalakon, az ellen megrémült és Timur Kabulon át ugyanazon a szoros uton nyomult be Indiába, melyben 400 évvel késő bben egy európai nagyhatalom hadserege ugyanazon nép utódaitól véres vereséget szenvedett. A Hedsira 9-ik századának első napjaiban lépte át az Indust s miután a Szetleds partjain fiával egyesült, Delhi ellen, Mahmud szultán székvárosa ellen ment. Minthogy gyors előnyomulásában a foglyok iszonyu száma gátolta őt, százezerével gyilkoltatá le a szerencsétleneket. Borzasztó parancs volt ez, de hadseregének minden tagja részt tartozott venni annak teljesitésében s a történész fölemliti azt a borzalmat és undort, melylyel egy szelid lelkü tudós 15 indus rabszolgáját megölte. Hogy ellenét támadásra ösztönözze, Timur eleinte a gyengét és tartózkodót játszotta. Hadi csele sikerült is, mert az indusok csakhamar tőrébe estek, teljesen megverettek s Delhi az Indus

mellett fekvő dagazg és iparos város, kincseivel és művészetkedvelő lakóival együtt a tatár hódító kezeire jutott. Hasonló sors érte a szent várost Metrát is; a szerencsétlen Visnu-imádókat a páni rettegés a legvadabb kétségbeesésre kényszeritette, de mindez mit sem ért. Legszentebb pagódáik szerte romboltattak és bálványaik összetörettek. Timur a szent Ganges forrásaiig nyomult előre, mindenütt gyilkolást és pusztitást szórva maga körül s miután az emberi élet ellen intézett szakadatlan vadászat mellett, tigris-, párducz- és szarvorru-vadászatban is eleget gyönyörködött, jókora számu elefánttól, hindu művésztől és fogolytól kisértetve 1399. aprilisében (801) visszatért Szamarkandba.

Igaz ugyan, hogy Timur hadmenete Indiába, valamint mongol elődének s később Nadirnak is beütése nem volt egyéb, mint fényes fegyvertény minden határozott czél nélkül és vadászat kincsek után, mert hogy a Timuridák lobogóját az Indus és Ganges partjain kitüzze, egy századdal később a lángeszü Babernek vala fenntartva; de habár csak pillanatnyi sikernek fénye Timur tekintélyét annál inkább megvilágitotta és határtalan dicsszomja most már arra birta őt, hogy a hatalmas Rum (Nyugot) fejedelmével is megmérkőzzék. Rövid volt távolléte nyugoton véghezvitt korábbi tetteinek mezejétől s mégis a hóditás rohamában fölépitett hatalmi épület már nem egy helyen jelentékenyen megingott. Itt fiának Miransahnak [1]) kicsa-

[1]) Clavijo beszéli, hogy Miransah egykor több házat, mecsetet és egyéb diszépületet romboltatott szét, hogy, miként magát kifejezte: „mint a világ legnagyobb emberének fiát legalább annyiban emlitsék meg, hogy ezeket ő rombolta szét.“ A tatár Herostratus valószinüleg delirium tremensben szenvedett; történetirói természetesen el akarják hitetni a világgal, hogy lováról történt leesése következtében zavarodott meg az elméje.

pongó kormányzása volt az, mely Azerbaidsánban jogos panaszokat és lázadást idézett elő, amott meg ismét valamelyik hatalmas vazallus és szomszéd fejedelem halála csalogatta őt a máris óriási birodalom határainak kiterjesztésére, ugy hogy Timur székhelyén csak rövid nyugalmat engedhetett magának és csakhamar ismét fölkészülve állt, indulófélben egy uj hadmenetre nyugoti Ázsia ellen. Miután vétkes fiát megkimélte, tanácsadóit és kedvenczeit azonban halállal büntette, utjában Heraton és Kazvinen át az Araxes felé ment, hogy először Melik Gürgin-nel, Georgia lázongó fejedelmével számoljon. Ez utóbbi hiába menekült a hozzáférhetlen sziklahasadékok és erődeinek falai közé; serege mindenütt visszanyomatott, várai fővárosával Tifliszszel együtt bevétettek s Timur rövid, de annál fáradságosabb hadjárat után ismét visszatérhetett a Karabagi gyönyörű síkon levő táborába. Ha a turkesztáni sivatag harczosai a megtett kemény munka után valamikor nyugalmat érdemeltek, ugy most valóban megérdemelték azt, mert legfőbb hadvezérök itt arra határozta el magát, hogy török fejedelmi testvérét, t. i. Bajezidet, az oszmanok szultánját haddal támadja meg, mert egyszer az, hogy a Rumi birodalom ez örökösének hatalma szálka volt szemében, másodszor meg, hogy Bajezid a Karakojunluk turkomán dynasztiájával szövetkezett és Timur dühe az utóbbi ellen annál nagyobb volt, minthogy ő mint az összes török törzsek autokratája a Szeldsukidák ez egykori vazallusainak hódolatára különös igényeket vélt tarthatni [1]). Vad és kegyetlen harcz kezdő-

---

[1]) Nemcsak Timur idejében, hanem még ma is él a távol kelet törökjeinél az a tudat, hogy a legtávolabbi nyugaton élő testvéreikkel szoros rokonságban vannak. A legegyszerűbb turkomán is tudja, hogy Diárbekir körül törzsrokonai vannak, mert a mondák és mesék keleten kelendőbbek, mint Clio ércztáblái.

dött most a keleti és nyugoti Ázsia török uralkodói közt oly háború, melynek részleteiről a keresztyén és mohammedán történetirók borzalomgerjesztő képeket [1]) hagytak hátra, de a mely végre mégis a tatár világhóditó javára dőlt el. Timur először Ferrudsot, Egyiptom szultánját akarta számadásra vonni, mivel annak atyja az ő követét a tudós Seikh Szave-t megöleté, a miért most fiának borzasztóan megis kellett lakolnia, mert Szyriát a tatárok elárasztották s annak virágzó városait a legvadabb pusztitásnak vetették zsákmányul. Csak miután a Szyriában nyert győzelmek által az oszmánok és arabok közt netalán létrejöhető szövetségnek még szándéka is lehetetlenné vált, csak akkor indult Timur 805. tavaszán (1402) Bajezid ellen, ki haderőben és tekintélyben alig állott hatrább mint ő, s épen e hasonértéküség következtében ellenét kicsinyelve, a fenforgó differencziák békés kiegyenlitéséről hallani sem akart. Timur teljességgel nem volt az az ember, kit a harcz elfogadására sokáig kellett volna kérni, tehát Szivasztól Karasehren át Engürü (Angora) ellen fordult, melynek síkján a két hadsereg közt véres csatára került a dolog, melyben az oszmanok tökéletesen megverettek s Bajezid szultán háremével együtt foglyul a tatár győző kezébe került. E fényes és jelentékeny győzelem által Timur Kis-Ázsia birtokába jutott, melyben egészen Smyrnáig előnyomult; ha a tenger sós hullámai meg nem akadályozzák vala, bizonyára Európát is megtisztelte volna becses látogatásával, de ugy látszik, hogy a távol kelet iránt föltett szándéka nem engedné meg neki,

---

[1]) Ide tartoznak a Szivasz bevétele után végbe vitt iszonyú tettek, hol Timur, Ducas és Chalcondylas szerint, a Bajezid szolgálatában elfogott keresztyén lovagokat tizével egy-egy gödörben elevenen eltemetteté s a város mohammedán lakosságát a megigért kegyelem ellenére is megöleté.

hogy nyugoton hosszasabban mulasson, mert miután csordái a meghóditott országot végig dúlták, kirabolták és elpusztitották, hazafelé indult és 807-ben (1404) kilenczedszer vonult be Szamarkandba fényes ünnepélylyel.

Ismét volt ünnep, nász, eszem-iszom, a mennyi csak kellett, melyekben Ázsia összes országainak különböző követei közt a legkeresztyénebb európai állam küldöttje is részt vett, nevezetesen Don Ruy Gonzalez de Clavijo lovag, kit III. Henrik Spanyolország királya barátságos megbizással menesztett Timurhoz. A következő szakaszban látni fogjuk, hogy a tatárok az asztalnál és a bor mellett épen oly vitézül megállták a sarat, mint a véres csaták mezején. A ki Timurt e dobzódás közepette, fényes udvarától környezetten látta volna, mint hódol az élet örömeinek, bajosan fedezi vala föl benne a fáradhatatlan harczost, s mégis legkésőbb öregségében is a pillanatnyi pihenés csak arravaló idő volt neki, hogy uj hóditási terveket főzzön ki s ujabb babérok szedésére előkészületeket tegyen. Már az illető küldöttségek elfogadásakor észrevehetőleg érezteté nem tetszése jeleit a khinai császár követeivel s könnyen felfogható, hogy fél Ázsia dicséségtől koszorúzott legyőzője alig fékezhette haragját, mikor a Kambalui uralkodó követe őt az évi adó fizetésére intette. Sértett büszkesége nem engedte őt sokáig nyugodni, a háború elhatároztatott s egy szigorú tél közepén az ősz harczos jól felszerelt haddal fölkerekedett a „Középnek mennyei virágbirodalma“ ellen. Már mikor Szamarkandot 1405. (807) január 4-én elhagyta, sokat kinozta őt a zordon évszak folytán kapott hülése, de ő számba se vette azt s miután a keményen befagyott Jaxartesen átkelt, februárban Otrár mellett tábort ütött. Itt betegsége csakhamar oly veszélyessé vált, hogy udvari orvosa Mevlana Fazlullah betegének reménytelen állapotát nem is titkolta és Timur, ki a halállal százszor állt szemben, életé-

nek utolsó pillanatában és hű maradt korábbi hősi pályafutásához. Míg a betegágyát körülálló gyermekek, unokák s régi fegyvertársak főnökük eltávozása fölött keserves könyeket hullattak, azalatt ő mindnyáját egyetértésre és Pír Mohammed iránt, kit utódául nevezett ki, engedelmességre buzditotta. Kérdezték tőle, hogy nem kivánja-e a Mirza Khalil szultán és más főemberek gyors előhivását, de ő tagadólag válaszolt és ama nehány pillanatra utalt, melyek még számára hátra vannak és sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy kedvencz gyermekét, Mirza Sahrukhot legalább még egyszer nem láthatja. Nem sokára erőinek teljes kimerülése állott be. Csak jelekkel adta tudtul, hogy Mollah Heibetullah halálos ágya fölött a szertartásszerü Szureszt a Koránból olvassa föl s a 807-ik év Saabánjának 7-én (1405. febr. 17-én) az esti órákban lelkét kiadta. Holttestét Szamarkandba vitték s abban a mauzoleumban helyezték el, melyet forrón szeretett szellemi vezére Szeid Berke számára nagy pompával épittetett [1]). Szeid Berke volt az, ki neki jövendő nagyságát még kora ifjuságában megjósolta s most mindketten ugyanegy templomban nyugoszszák örök álmukat egymás mellett. Timur 71 éves volt, mikor meghalt. Ez életidő felén át korlátlan uralkodó volt Transoxaniában s később az egész iszlamita Keletnek urává tette magát. A mi a dicsszomjat, katonai talentomot és vas akaratot illeti, egy Nagy Sándor, Caesar, Dsengiz és Napoleon mellett méltán foglalhat helyet; de háborúinak dühöngő vérfolyama még ázsiai kortársainál is borzalmat gerjesztett és az arab életrajziró Ahmed bin Arabsahnak, ámbár a tatár hóditónak esküdt ellensége volt, mégis meglehetős igaza van, mi-

---

[1]) Ez épületnek, mely ma is Turbeti Timur (Timur sirja) nevet visel, részletesebb leirását lásd „Közép-ázsiai utazásom"-ban, Lipcse, 1865. 163 l.

dőn a haldokló megőszült harczost a tél szelleme által Közép-Ázsia jégsivatagán igy szólittatja meg: „Állj meg gyors pályádon, te vad zsarnok! Meddig szándékozol még a szerencsétlen világot vérrel és tüzzel ostorozni? Ha te a pokol szelleme vagy, ugy én is az vagyok! Mindketten vének vagyunk már, mindkettőnknek ugyanegy foglalkozása van, t. i. rabszolgákat leigázni. Csak folytasd tovább az emberiség kiirtását s a földnek hideggé, sivataggá tételét, utoljára tapasztalni fogod, hogy az én viharaim még hidegebbek és dermesztőbbek. Ha kevélykedel megszámlálhatatlan hadaiddal, melyek parancsodnak engedelmeskednek, mindent szétrombolhatnak és elpusztithatnak, ugy tudd meg, hogy a mindenható segitségével az én téli napjaim is rombolók s hogy én az istennél semmiben sem fogok neked engedni. Csak várj, boszúm bizonyosan utól fog érni téged is és jeges viharaim hideg halála ellen sem lángod, sem tüzed nem fog megvédelmezni."

Miután Timur életét és tetteit történeti sorrendben s munkánk keretébe legjobban illő rövidséggel elbeszéltük, a következő szakaszban udvaráról és fejedelmi székhelyéről kisérlendjük meg, habár csak gyönge vázlatot is nyujtani; mert hogy Timur uralkodása fénykorszak volt az Oxuson túl fekvő országocskára nézve és a török népet oly dicsfénynyel ragyogta körül, melynek sugaraiban még ma is oly sok törzs szeret sütkérezni, magától érthető. Timurral az Oxuson és Jaxartesen túl elterülő országok lejátszodták világszerepöket, mert ő volt az utolsó, ki a török-tatár harczosok százezreit Közép-Ázsia „Officina gentium"-jából (népgyár) Nyugot-Ázsiába vezette.

XI.

TIMUR EGYÉNISÉGE, UDVARA ÉS SZÉKVÁROSA.

A hatalmas világhóditót a zöld városból barátai épen oly mértékben igyekeznek a ferfiui szépség mintaképeül feltüntetni, mint a milyenben ellenségei őt kicsiny, rút és nyomorék alaknak irják le. Ha hitelt adhatunk a földiei közt is élő mondának, e szerint ő közepes, de erőteljes alkatu volt, mely egy örökös harczban eltöltött élet kimondhatatlan fáradalmai közepette sem tört meg soha, egészen késő vénségeig. Egyenes testtartása miatt sántitása, egyik lábának bénasága mellett is, csak kevéssé volt észrevehető, stentori hangja pedig a csata zajában is túlharsogta környezetét, s csupán szeme világa gyengült meg hetven éves korában annyira, hogy a spanyol követeket Szamarkandban az elfogadásnál csak akkor láthatta jól, mikor őket közvetlen közelébe bocsátották. Minthogy pedig az akkori időbeli török népfaj az iráni elemmel még igen csekély mértékben volt összevegyülve [1]) és Timur,

---

[1]) Ugyanis először, a rabszolgakereskedés Iránból még nem fejlődött ki oly nagy mértékben, mint ma, mert a siita persák törvényszerü megvásárolhatása csak Timur halála után 50 évvel Molla Semszeddin fetvá-ja által engedtetett meg és igy a fajvegyülés is ritkábbá lett. Másodszor Transoxania törökjei sokkal jobban ro-

arczvonásaiban a mongol typusz valódi kifejezését hordozá, életrajzirója meglehetősen tévedett, mikor hősének leirásához az iráni szépség eszményképét vette mintául és a tatár hóditót hosszu szakállal, rózsás arczczal s fehér arczszinnel festi le, holott a mi rajta iráni vagy nyugot-ázsiai volt, az csakis öltözetén vala észrevehető. Valamint az oxusi tartományok erkölcsei és szokásai abban az időben általán véve buddhista és iszlamita vonásokból képeztek tarka-barka vegyüléket, épen igy volt ez az uralkodó viselettel is. Ünnepélyes alkalmaknál Timurt ugyanazon bő, bugygyos selyemöltönyökbe látjuk burkolva, melyekben a közép-ázsiaiak ma is feszelegni szoktak s melyek az ő korában az egész iszlamita Ázsiában átalánosan divatban valának. De már föveg tekintetében a khinai mongol divatnak hódolt, mert az nem a mohammedán turbánból állott, miként ezt Serefeddin örömest szemlélte volna, hanem egy hosszu, kúpalaku nemezkalapból [1], melynek csucsán hosszukás rubint-kő ragyogott gyöngyökkel és drágakövekkel körülvéve. Az a szokása is, hogy nagy, értékes fülönfüggőket hordott, tisztán mongol vala. Átalánvéve a küldisztől és czifraságtól nem idegenkedett, mi annál feltünőbb, mert hosszu hadi pályáján igen sok nélkülözést kellett néha türnie és mindenkor mintaképe volt a spártai egyszerüségnek. Hasonló viszonyban állnak egymáshoz jelle-

---

konszenveztek, barátkoztak és házasodtak össze a velök rokon mongolokkal és uigurokkal, mint a tadsikokkal, kik már akkor a gyávaság hirével voltak megbélyegezve.

[1]) A Kalap szó alatt voltaképen Kulah = azaz süveg értendő, mert a mi fogalmaink szerinti kalap, t. i. karimával ellátva, mint a keresztyénség jele, a mohammedánoknál szigoruan el van tiltva. A mai kirgizek fövegének van ugyan karimája, de elórésze meg van hasitva s ezáltal, miként a mollák hiszik, a tilalomnak elég van téve.

mének feltünőbb vonásai is. Ama szigorúan Szufi-életnézetek, melyeket atyja és fiatal korának szellemi vezérei csepegtettek beléje, folytonos hadi lábon álltak vadul harczias szellemének s fékezhetetlen uralkodásvágyának irányzatával. A látszat után itélve az utóbbi tulajdonságok túlnyomók voltak nála, mert állitólag ő maga is nem egyszer mondogatta: „Csakis karddal a kézben lehet az uralkodást megszilárditani" [1]; de ki nevezhetné vadnak és kegyetlennek azt az embert, a ki Iszfahán feldúlásakor s lakosai lemészárlásakor embereinek megparancsolta, hogy kiméljék azt a városrészt, melyben tudósok laktak; ki Herat és Aleppo tudósaival theologiai vitatkozásokba bocsátkozik s a másképen gondolkozókat fejedelmileg megajándékozza [2]; ki Semszeddin Feneri, Mohammed Dsezeri tudósokat és a hires Seikh Bokharit, kiket ellenségének udvaránál fogott el, s kikről tudta, hogy neki elkeseredett ellenei, hizelgései és ajándékai által akarta magához édesgetni; ki valamely ország ragadmányának legbecsesebb részéül mindig a müvészeket és ügyes kézmüveseket tekinté, s a ki végre egy egész könyvtárt teherhordó állatokra rakva Brusszából Szamarkandba vitetett. Azoknak felfogása tehát, kik Timurt egy Dsengiz mellé helyezik és őt vad, gonosz, zsarnoknak nevezik, kétszeresen téves. Ő mindenekelőtt ázsiai harczos vala, ki győzelemkoronázta fegyvereit az akkori idők szokásaihoz képest használta s még azok a gonoszságok és pusztitások is, melyeket ellenségei szemére vetnek,

---

[1]) E jelmondatot persa életirói adják ajkaira, következő szavakkal: „Mulkra eger karar khahi kerd, tigra bikarar bajed kerd."

[2]) Tudva van, hogy ő az Aleppóból való tudós Kadi Serefeddinnek, hozzátartozóival együtt, kiknek száma 2000 lélekre ment, védelmet nyujtott s őt gazdagon megajándékoztatá, miután vele igen heves polemiát folytatott.

többé-kevésbbé valamely ellene elkövetett vétségnek voltak, bár igen szigorú, de mindig igazságos megtorlásai. Iszfahánban és Sirázban egy elárult katona vérét akarta megboszúlni; Damaszkus lakóinak, Moavia e régi hiveinek kétségtelenül a Huszein családjának, melynek szomorú vége Timur haragját fölingerelte, vértanúi halála miatt kellett lakolniok, és mily sok ugynevezett vérfürdő lehet még, melyeknek szinei az ellenséges ecset által nagyon is rikitólag vannak oda mázolva, vagy melyeknek tulajdonképeni okát előttünk teljesen elhallgatták? Tagadhatatlan, hogy Timur nyugoti Ázsiában túlon-túl garázdálkodott és a müveltségnek igen sok maradványát az Iszlam virágzó korából, melyek a mongolok rombolási dühétől megkimélve maradtak, az uj török-tatár csordák áradata végkép megsemmisitette. Egy Arabsah elkeseredettsége e tekintetben némileg igazolható, de a ki átalános szempontból itél, az Timurt nem annyira a dühöngő rombolás, mint inkább az erőszakos átültetés bűnével fogja vádolni. Ő épen ugy, mint majd minden hóditó a török-tatár törzsből, feltünő előszeretettel viseltetéк hazája iránt, s ha ennek következtében az volt a szándéka, hogy a nyugoti Iszlam politikai súlypontját az iszlamita műveltségnek a nélkül is korhadozó fájával együtt a turkesztáni sivatagtartományok sivár talajába ültesse át, ezt sajnálni talán igen, de rosz néven venni nem lehet.

Hogy ilyen irányzat mellett a Timur dicsteljes pályája Közép-Ázsiára nézve igen fontos és hosszan tartó következményü vala, talán mondanunk is fölösleges. Sohasem volt a kambalui, gizni-i, bokharai udvaroknál és más korábbi dynasztiák székhelyein annyi gazdagság fölhalmozva, oly nagyszorü fény és pompa kifejtve, mint az ő szamarkandi udvaránál. A mit Serefeddin a Timur által tartott lakomák és ünnepélyek fényüzéséről és gazdagságáról be-

szél, csak gyönge árnyék ama vakitóan csillogó képhez hasonlitva, melyet a hűséges keresztyén lovag Don Ruy Gonzalez de Clavijo a tatár császár udvaráról vázolt. Ő ott igen sokat, mondhatni, mindent látott, mert hogy Timurnak mily nagy kegyében állott, ama körülményből is eléggé kitetszik, hogy ez utóbbi az ünnepélyes elfogadásnál, nagyjaihoz fordulva, büszkélkedve mondá: „Lássátok, ezek azok a követek, a kiket az én fiam, Spanyolország királya, ki a világ végén lakik s valamennyi frank király közt a leghatalmasabb, hozzám küldött. Ezek a frankok valóban nagyszerü nemzet és ezért fiamnak, a spanyol királynak, meg is fogom küldeni áldásomat.“ Igy tehát a nemes hidalgót egész biztonsággal fogadhatjuk el kalauzul a szamarkandi udvarnál s az akkori nevezetességekről, szertartásokról és szokásokról bátran beszélhetünk az ő tudósitásai szerint [1]).

Timur udvari pompájában mindazon tartományok és dynasztiák egyes szokásai és szertartásai beolvadtak, melyeknek romjain hatalmas trónusát fölállitotta. Az udvari viselet selyem-, bársony- és atlasz-szövetekből, arab vagy iszlamita szabás szerint készült, mig a hölgyek udvari öltözete, melynél a Seökele (magas fejdisz) játszta a főszerepet, az ó-iráni-khahrezmi divatra emlékeztetett. Ők ugyanis hosszu, gazdag redőkben aláhullámzó, aranycsipkékkel diszitett vörös selyem ruhát viseltek, mely a nyaknál szorosan összezárult; ujjai nem voltak, de uszálya oly hosszu vala, hogy néha tizenöt nőnek kellett azt hordozni. Az arczot fátyol fedte s utazásközben bizonyos czinnfajta

---

[1]) A mit e helyen Timur udvaráról és székhelyéről elmondunk, nagyobbára Clavijo munkájából van átvéve, melynek spanyolból angolra forditásával Markham ur, az angol földrajzi társulat tudós titkára, különös érdemet szerzett magának. Clavijo igen jó szemlélő volt s adatai hitelt érdemelnek.

kenőcscsel volt bevonva, hogy a por és kedvezőtlen időjárás behatása ellen védve legyen. Fejökön sisakszerü kalapot viseltek gyöngyökkel, rubintokkal és smaragdokkal fedett vörös posztóból, mely fölött kerek, de czik-czakkos dísz emelkedett, melyről hosszu fehér tollak lobogtak alá. A tollak közül nehány egészen a szemekig leért s ezek a menésokozta mozdulataik által az arcznak különös kellemet kölcsönöztek [1]). Mig a Timur udvaránál tartózkodó számtalan sok nő fél Ázsia ékszereivel s a multáni, iszfaháni, gendsei, damaszkusi, brusszai és velenczei ékszerészek remekmüveivel hintette be magát, addig a férfiak drágakövekkel diszitett fegyverekben, gazdag övekben és forgókban nem kevésbbé vakitó pompát tűntettek elő. Főleg arany és ezüst edényekben mesés gazdagság volt felhalmozva. Clavijo egy nagy arany ládáról tesz emlitést, melyet egy sátor közepén látott, melynek lapos fedele apró tornyocskákkal volt körülvéve, melyek zöldre és kékre zománczozva, sok drágakővel és nagy gyöngyökkel voltak kirakva. A láda nyilása ajtóhoz volt hasonló, s belseje állványokkal volt ellátva, melyeken billikomok álltak sorba rakva, és ezek fölött hat, gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott arany golyó lebegett. Közvetlen e mellett egykét könyöknyi magas arany asztal állott értékes drágakövekbe foglalva s ezen egy négy könyöknyi hosszu (?) világos smaragd feküdt, mely az egész asztalt befödte. Ezzel átellenben egy cseralaku aranyfa állt, melynek törzse oly vastag vala, mint egy ember lába s arany cserfalombokkal boritott ágai minden irányban szétterjedtek. Gyümölcsök helyett e fáról számtalan sok rubint, smaragd, türkisz, szafir

---

[1]) E divatnak némi maradványa ma is látható az előkelő turkoman nők föviseletében, helyesebben mondva fejdiszében.

és csodálatos gyöngyök csüngtek alá, mig a leveleken különböző szinekre zománczozott arany madarak ültek. A mit a császári vérből származott herczegeknek benyujtották, azt mindig nagy ezüst tálczákra (koncsa) kellett helyezni, mig a császári család tagjai egymás közt nagy arany tálczákról étkeztek, s ha még hozzá teszszük, hogy a nagy lakmározásoknál, melyekben gyakran több ezeren vettek részt, a bort mindig arany tálczákon nyugvó arany kelyhekben hordták fel, némi fogalmat szerezhetünk a Timur udvartartásának rendkivüli fényéről és gazdagságáról.

Tudósitónk, ki Timur udvarát fényének tetőpontján látta, nem győzi mind előszámlálni a csodákat, midőn ama nagyszerü ünnepélyekről beszél, melyeket Szamarkand előtt a Kaniguli [1]) gyönyörü síkságon levő táborban tartottak. A törökök minden időben előnyt adtak a könnyű sátrakban való tanyázásnak, állásuk és gazdagságuk eme hordozható lakások terjedelmében és pompájában nyert kifejezést s nagyon természetes, hogy Timur is, a világ valamenynyi törökje közt a legnagyobb és leghatalmasabb, ebben azelőtt sohasem látott fényüzést fejtett ki. A Timur fővárosának valóban szép fekvését kellett volna látni, hogy ama nagyszerü látványt magunk elébe képzelhessük, melyet egy disztábor nyujthatott a várostól észak-keletre, egy kis mérföldnyi távolságban elterülő, a Zerefsán és számtalan sok csatorna vize által öntözött síkságon. Egy ily tábor néha tiz-tizenötezer sátorból állott, melyekben nemcsak az udvar és az ország nagyjai, hanem a népesség

---

[1]) E szó átirásában Serefeddinnek Petit de la Croix által eszközölt forditását követtem; de ugy hiszem, hogy Kanigul, miként Baber is használja emlékirataiban, helyesebb, mert khanigul majd mit sem jelent, ellenben kanigul persául annyit tesz, mint „virágákna.“

legkülönbözőbb osztályai is szállásra találhattak. A városnak minden czéhtestületéből jelentek meg itt, a leggazdagabb áruboltok nyiltak meg, kézmüvesek állitották föl mühelyeiket, sőt még meleg fürdők számára is épületeket rögtönöztek. Legelébb a császári ház sátrait ütötték fel, mely czélra rendesen a legyező alakban szétterjedő tábor központját szemelték ki. E mellé sorakoztak azután a többi sátorok. Minden családtag, minden vezir és tümenagaszi pontosan ismerte rangjához illő helyét, t. i. hogy jobbra-e vagy balra, első, második vagy harmadik sorban lakhatik-e; zavar seholsem volt észrevehető s bámulatosan rövid idő alatt a kaniguli szép sikság a sátrak tetején lobogó tarka zászlócskákkal széltől hullámzó gazdag tulipán-ágyhoz hasonlitott. A mi a sátrak alakját illeti, e részben az ott maig is szokásos kerek ponyvasátor volt a tulnyomó; de nem hiányozhatott a hosszukás Ábrahám-sátor sem Arábiából és a fényes Szeraperde (függönysátor) Iránból és főleg az utóbbiak egyike volt az, mely a mi nemes kasztiliai lovagunkat méltó bámulatba ejtette [1]). Alakja négyszegletü, szélessége száz lépés, magassága három landzsányi vala. A pavillonszerü középrésznek, mely tizenkét, embervastagságnyi, aranyszinre és kékre festett póznára volt kifeszitve, kerek, félgömbalaku fedélzete volt, mig a póznákra feszitett selyemszövetek megannyi féliveket képeztek. Ezenkivül e sátorpavillonnak minden oldalán még egy-egy hat oszlopon nyugvó magas előcsarnoka vala és az egész több mint ötszáz vörös kötéllel volt megerősitve. Anyagát illetőleg a pavillon külső fele fekete, sárga és fehér selyemvégekből állott, belsejében pedig egy biborvörös szőnyeg volt gazdag himzettel arany fonalból s más mindenféle diszitményekkel selyemből. Az oldalboltozat középpontján a leg-

[1]) Clavijo a sátrak e faját Zalapardának nevezi.

gazdagabb munka volt látható s négy szegletében nagy sasok álltak kiterjesztett szárnyakkal. A szegletpóznák közül négy golyóval és félholddal volt diszitve, s az ötödik, középpóznára még nagyobb golyó és félhold vala erősitve, s végre az egész pavillon, mely távolról nézve kastélyhoz hasonlitott, magas, tarkaszinű tornyocskákkal diszitett oldallal volt körülvéve. Ezenkivül még sok más, nem kevésbé pompás sátor is volt, melyek a császárnénak és az első herczegnőknek voltak kiosztva. E sátrak többnyire sárga és rózsaszin selyemből készült aranyhimzetü biborszövettel voltak bevonva s belől a legértékesebb brokátokkal földiszitve. Majd mindegyiken magas ajtók valának, ugy hogy egy lovas ember is bemehetett rajtok és ablakokkal voltak ellátva, s mikor ezeket szellőztetés végett kinyitották, a sátor belsejét sürű selyemfátyol zárta el, mig egy selyem ernyő a nap sugarait tartotta távol. A legnagyobb fényüzéssel természetesen, a hogy ez ma is történik, az ajtókul használt szőnyegek és a sátorkötegek voltak kiállitva. Az előbbiek a legmüvésziesebb arany és ezüst himzetekkel voltak boritva, s egy ajtón, melyet Timur Brusszából hozott, szent Péter és Pál arczképe volt látható; az utóbbiakon többnyire nagy tömör arany és ezüst csatok voltak és drága kövekből készült arabeszkek diszitették.

E sátrak alatt, melyeknek leirása az olvasót az „Ezer egy éj“ tarka meséire emlékeztetheti, tartották meg a nem kevésbé nagyszerü lakmározásokat és dorbézolásokat. Az akkori tatár konyhának kimeritő szakácskönyve nem áll ugyan rendelkezésünkre, de az ide vonatkozó gyér tudósitásokból következtetve, a sült juh- és lóhus, pilav, a hogy ma is készitni szokták, töltött tésztanemük, különböző gyümölcsfajok és czukorsütemények a legkedveltebb ételek közé tartoztak. Nyalánkságul mindig a ló hátrészét szemelték ki, mely szétvagdalva s lével végig öntve, arany és

ezüst csészékben hordatott fel, mig a többi sülteket, bőrasztalkendőkre [1]) rakva s müértő trancheurök által földarabolva csak akkor hordozták körül, miután a császár az első falatot lenyelte. Vagdalt husból készült ételek is tartoztak a lakomához, melyet nyáron gyümölcsök, főleg dinnye és szőlő rekesztettek be. Ezután a nagyszerü ivások következtek, miként Kelet-Ázsiában divatos, a fejedelem személyes vezetése alatt, kinek engedélye nélkül azonban sem nyilvánosan sem titokban nem volt szabad pityizálni. Kedvenczitalaik a bor, boza és kimisz [2]) valának, melyek közül azonban az elsőnek adták az elsőséget; ezt kezdetben pohárnokok töltögették, a kik féltérdre ereszkedve, egyik kezökkel egy tálczán a kelyhet nyujtották, a másikkal pedig selyemkendőt tartottak az ivó elébe, hogy a bor elcsepegtetésével ruháit be ne mocskolja. Csak miután a poharak néhányszor megtették szertartásos körmenetöket, csak akkor kezdett az illemes tartózkodás lassanként eltünedezni, a mikor aztán kupákat ragadtak, s a kinek egy ilyet a Timur egészségére kellett kiüritnie, annak azt addig nem volt szabad letenni, mig az utolsó cseppig ki nem itta. Miként a mai Ázsiában az ivás czélja mindig a tökéletes leré-

---

[1]) E bőrből készült asztalkendőket ma tarka szinü erosz kartonok, a jómóduaknál pedig hosszu rojtos selyemkendők helyettesitik és deszturkhan nevet viselnek, mely e két szóból származik: desztur = czeremonia, és khan, helyesebben khoan = asztal.

[2]) A szeszes italok élvezete, mely a mohamedánoknál eleitől fogva divatban volt, a mongol uralom alatt az ártalmasság tetőpontját érte el. Már a Khahrezmiek alatt is a legelőkelőbb emberek ivásnak adták magukat, de a Dsengizidák és Timuridák alatt a delirium tremens potatorum egészen mindennapi betegséggé lett; Baber emlékirataiból fogalmat szerezhetünk magunknak, hogy mennyire divatozott ez a bün, ugy hogy a dohány fölfedeztetése valóságos jótétemény volt Ázsia iszákosaira nézve.

szegedés, épen ugy volt ez akkortájban is. Csakhogy a Timur kortársai és utódai az evés és ivás virtuozitásában bámulatosan sokra vitték. A ki részegen földre esett vagy nevetséges dolgokat követett el, azon az egész világ mulatta magát, ellenben az erős ivók, miként a vitézek a csatatéren, B a t ï r (hős) tiszteletczimet nyertek. Minthogy a tatárok szépészeti érzékére csak a colossalis volt képes legjobb hatást gyakorolni, az asztalt csak akkor tartották fényesnek, ha sok egészben megsült lovat adtak fel és ha a boros fazékak minél nagyobbak és számosabbak voltak. Az ily edények, melyek Clavijo állitása szerint három vedresek voltak, Timur sátorcsoportozata előtt valóságos sétányt képeztek; ezenkivül a sátorváros különböző pontjain hasonló edények voltak ernyők alatt fölállitva, melyek vagy bort vagy czukros tejfölt tartalmaztak s bizonyos órákban a népnek zsákmányul adattak. Hogy az ily alkalmaknál a szemfényvesztőknek, komédiásoknak és kötéltánczosoknak, kik többnyire Kasmirból és Indiából jöttek, nem volt szabad hiányozniok, magától értetődik; de hogy az ilyen fajta ünnepélyekben a nővilág is részt vett, még pedig nem is d e m i m a s q u e-ban, hanem egész nyilvánosan, sőt hogy herczegnők is adtak ilyen nyilvános vendégségeket, melyekre férfiak, sőt keresztyén követek is hivatalosak voltak ez az iszlam és Ázsia ismerőjét átalánvéve nem ok nélkül ejtheti bámulatba. A spanyolok tudósitásaiból egy ünnepről értesülünk, melyet a negyven éves, meglehetősen elhízott Khanzade herczegnő, Miransah [1]) felesége, nagyszámu vendégeknek adott s a melynél a tatár szépsé-

[1]) Ő elváltan élt férjétől s azt adá okul, hogy Miransah részeg állapotában meg akarta őt gyilkolni. Legalább Clavijo igy beszéli. De Timur, a mint látszik, ezt a menyét különösen kedvelte, mert a nő fényes udvart tartott Szamarkandban.

gek, kiknek ifju apródok által kisért öreg lovagok szolgáltak Ganymedekül, a borhoz ugyancsak derekasan hozzá láttak. Máskor meg a Khanim par excellence, t. i. Timur első neje rendezett nagyszerü ünnepélyt egy pompás sátorcsoportban, melynek külső kerítése posztófalból állott, mely aranynyal himzett arabeszkekkel és mondatokkal volt diszitve. A bortöltögetés etiquette-je a nőknél sokkal szertartásosabb volt. Egyik az arany kannát tartotta, a másik meg az arany kelyhet a tálczával. Csak háromszoros térdhajtás után volt szabad hozzájok közeledni, a pohárnoknak kezeit asztalkendőbe kellett göngyölnie, nehogy a fejedelmi kisasszonyokkal még csak a legcsekélyebb testi érintkezésbe is jöhessenek, a mely skrupulózus szüzességi szabály azonban korántsem szolgált akadályul arra nézve, hogy a szépnem Timur udvaránál, miként Persia delikát hölgyei ma is tenni szokták [1]), berugott állapotban ne tántorogjon haza.

Mennyi mindent lehetne még beszélni az athléták birkózásairól, a zöldre és vörösre festett elefántokkal folytatott játékokról, a különféle versenyfutásokról és mulatságokról, melyek a Kaniguli síkságon az ünnepélyek műsorozatát képezték! Timur Ázsia minden részéből roppant kincseket és gazdagságot hordott össze s hogy azokkal nem zsúgoroskodott, arról kezeskedik legelőször fényüző udvartartása, másodszor pedig amaz óriási diszépületek emelése, melyekkel mind székhelyét, mind szülő városát ékiteni törekedett.

Minden fényes fegyvertényt, minden örvendetes ese-

---

[1]) Az épen oly szellemdús, mint felületes Gobineau gróf a mostani persa király neheztelését azzal vonta magára, hogy elég udvariatlan volt „Közép-Ázsia vallásáról“ irt könyvében a persa udvari hölgyeket a Nyugot előtt rosz hirbe hozni.

ményt valamely épitészeti emlékkel igyekezett Timur megörökiteni. E végre Indiából százával kellett a legügyesebb kőfaragóknak és a sirazi, iszfaháni és damaszkusi hires épitőmestereknek az Oxuson túlra költözniök, hogy ott ama műépitményeket megteremtsék, melyek beszélő bizonyságul szolgálhatnak arra nézve, hogy az iszlamita Ázsiának még akkor is, miután 200 évig a tatár csordák „dobogó paripái tiporták“, oly müvészei voltak, kiknek müvei megérdemlik csodálatunkat, és hogy egy durva barbárként leirt hóditó keblében a szép és nemes iránt annyi érték rejlett. Emeltetett ugyan Timur birodalmának más helyein is nagyszerü épületeket, például egy mecsetet Tebriszben, egy palotát Sirázban, egy főtanodát Bagdádban és egy mauzoleumot a hires askéta Seikh Ahmed Jeszevi sirja fölé Hazreti-ben Turkesztánban, de bőkezüségének legszebb emlékeit Kesben és Szamarkandban hagyta hátra. Az előbbiben, melyet mint családjának ősfészkét egyszersmind annak temető helyéül is szemelt ki, atyja sirja fölé pompás mauzoleumot, elsőszülött fia Dsihangir sirja fölé pedig egy mecsetet emeltetett, melynek téres előcsarnokaiban jól ellátott molláhk laktak és az elköltözöttek lelki üdvéért éjjel-nappal a koránt kellett olvasniok. Kes, mely iránt Timur győzelmes pályafutása kezdetén kiváló előszeretettel viseltetett, s mely a közép-ázsiai világ szellemi központjává lőn, mindjárt eleinte „Kubbet ul ilm v'el edeb“ (A tudomány és erkölcs kupolája!) nevet kapott. A tanároknak Kkahrezm hires főiskoláiból és a tudósoknak Bokharából és Ferganából falai közé kellett költözniök és hogy Timur itt szándékozott felütni székhelyét, a szép „Ak Szaraj“ palota épittetéséből is eléggé kitünik. Ez a palota, melynek fölépitése tizenkét évnél többet vett igénybe, kizárólag persa épitészek müve volt, kik a nemzeti vagy helyesebben mondva a nyugot-iszlamita izléshez annyira hivek marad-

tak, hogy a főhomlokzat tetejére a nap és az oroszlán czimerét is oda helyezték, s a turáni hóditó lakását az iráni fejedelmek jelképével diszitették föl [1]. A palotának, valamint ama kor legtöbb épületeinek is nagyszerü fényüzéssel kiállitott része a kapuzat (persául pis tak = előfödél) vala, mely az épület fölött magasan kiemelkedett, mélységére nézve félkupolához hasonlitott, felényire phantastikus fülkékkel volt ellátva s átalánvéve mázas téglákból összerakott virágokkal és arabeszkekkel volt boritva. E mázas téglákat Kasanban készitették, a miért Kasi néven ismerték s nevezik maig is [2], ezekkel diszitették a falakat belől is és az ily módon kék és aranyszinü arabeszkekkel ékitett magas szobák, melyeknek padlata a legmüvésziesebb mozaikkal volt kirakva, valóban meglepően szépek lehettek. A palotában egész sorok voltak ilyen szobákból; a női lakosztály pompában és fényözönben uszott s a terjedelmes diszcsarnok előtt nagy, gazdag árnyazatu erdő terült el, melynek egyes facsoportozatai között kedves patakocskák lejtettek tova vidám csergedezéssel.

Idővel azonban Szamarkand elragadóan szép fekvése által elhóditá Kestől az elsőséget, az lett a Timur tulajdon-

---

[1]) Timur czimere három gyürüből állt, melyek igy ⁰oo rajzoltattak s e jelmondattal voltak ellátva: Ruszti Raszti = Erő csak az igazságban van. Jelképi jelentés szerint ezek a jelek állitólag az ő hatalmi állására czéloztak volna, melylyel három világtájon, t. i. délen, északon és nyugoton birt; de a mint látszik, inkább az ó-iráni czimertanból származnak azok, mivel a Szaszanidák emlékein is ott szerepelnek a gyürük, mint a hatalom és egység jelképei.

[2]) Kasan valóban ma is az a hely, hol Persiában a legjobb agyagnemük állittatnak elő, de a mázas téglák ipara tetemesen alább szállott, mert a szegény Kelet diszépitményekre többé nem is gondolhat.

képeni fővárosává s területre, pompára és fontosságra nézve csakhamar igen jelentékeny várossá növekedett. A spanyol követek állitása szerint csak kevéssel volt nagyobb, mint Szevilla, de ezalatt csak a citadellát (Ark) és az erősséget (Kala), azaz a belvárosi részt érthetjük [1]), mert Szamarkand tulajdonképeni pompája és szépsége a külső részben volt, különösen a másfél és két mértföldre terjedő kertekben, melyekben oly sok kéjlak és császári palota pompázott. Keletre Bagi Dilkusa (kert, mely a kedélyt fölvidámitja) nevü nyári palota emelkedett, egy mulató hely, melyet egy hosszu szép sétány a várossal, nevezetesen a Turkisz-kapuval (Dervaze-i-Firuze), s melynek széles, magas, kék és aranyszinű téglákkal diszitett előcsarnoka már messziről tündökölt. Az első előudvar tömve volt gazdagon fegyverzett császári testőrökkel, a másodikban a látogatót hat elefánt lepte meg, melyek tarka lobogóju houdákkal [2]) szép sorjában voltak fölállitva és csak az épület legbelsőbb udvarában szokott Timur, selyemmel himzett szőnyegen ülve, kihallgatást adni. Ez udvarok belseje, miként ma is Persiában, többnyire szil- vagy nyárfákkal beárnyalt vizmedenczéből szokott állani, melyben egy szökőkut vizsugara vörös vagy aranyszinü apró almákkal játszadozott. Délre Bagi Bihist (paradicsom kertje) nevü palota állt, mely épitészeti szépsége és elragadó kert-

[1]) Még eme szempontból itélve is nagyon csekélynek látszik előttem a Clavijo becslése. Föltéve, hogy én az Ark alatt a mai Szamarkand lakott részét értem, a régi Szamarkandnak, miként a még meglevő eröditési körzetből (rayon) következtethető, még akkor is minden bizonynyal nagyobbnak kellett lennie Szevillánál. Ha jól emlékszem, ugyancsak jókora utat kellett kocsikáznom, a mig a Dervazei Bokharától (Bokharai kapu) a külső városnak pusztasággá lett, s ma temetőül és kertekül szolgáló részén át a belvárosba juthattam.

[2]) Houdanak nevezik Indiában az elefánt hátán levő pavillonszerü nyerget.

jei miatt egyaránt hires volt. Ez Serededdin állitása szerint egy mesterséges dombon egészen tiszta fehér tebriszi márványból épült, mély árokkal volt körülvéve s a parkkal, melynek egyik oldalán állatkert feküdt, több hid hozta összeköttetésbe. Timur e palotát egyik unokájának, nevezetesen Miransah leányának ajándékozta s minthogy ezt különösen kedvelte, szabad idejét nála szokta eltölteni és e helyet ugy is tekintették, mint az ő remeteségét (Halvet). A városnak eme részében állt a Bagi Csinaran is (a nyárfakert), igy neveztetve nagy, buja tenyészetü nyárfáiról, melyekről pompás sétányai oly hiresek valának. Itt is egy mesterséges halmon a kert közepén emelkedett a kereszt-alakban épitett kéjkastély, a szyriai véső műtermékeivel diszitve, mig belseje freskó-festményekkel volt boritva s mindenféle fényüzési butorokkal, mint tömör ezüst asztalokkal, ágyakkal s más majdnem hihetetlenül hangzó drágaságokkal vala tele tömve. Emlitik még a Bagi Sumalt (északi kert) és a Bagi No-t (uj kert), egy palotát, melynek négyszög-alaku façade-jai 1500 rőf hoszszuk voltak, melynek márvány faragványai bámulatot keltettek és melynek padlózata ébenfából és elefántcsontból művésziesen összerakott mozaik vala.

Szamarkand fénykorának mai, csak igen gyér maradványaiból itélve, az egykori diszépitményekről hozzánk jutott tudósitások teljességgel nem voltak tulzottak. A Khudabendeh szultán által egy századdal előbb Szultaniehben épitett mecset fél olyan szép sem volt, mint a Timur Meszdsidi Sah-ja, mely a mai Szamarkand romjai fölött kiemelkedik, s melynek kapuzatán, miként Baber beszéli, egy korán-mondat akkora betükkel volt felirva, hogy azt egy-két mérföldnyi (kerve) távolról is el lehetett olvasni. Igy a hason stylu későbbi épületek is, mint a nagy mecset Iszfahánban a Meidani Sah-téren, a kum-i és meshedi

mauzoleumok jóval hátrább állanak ama műveknél, melyek a Timur bőkezüségének köszönik lételöket. Utódai, nevezetesen Sahrukh és Mirza Huszein Baikara alatt, az építési kedv Közép-Ázsiában még annyira-mennyire élénk volt, miként ez a Moszallahon Heratban levő romokból s Govher Sah herczegnő csinos mecsetéből Meshedben látható; de tetőpontját csak Timur alatt, az ugynevezett „vad barbár" alatt érte el. Hasonlót mondhatunk az iparviszonyokról is. Timur parancs-szavára a legügyesebb selyemszövőknek Damaszkusból, a hires gyapotkelme-készitőknek Aleppóból a posztógyártóknak Engürü-ből, az aranyműveseknek Törökországból és Georgiából, egyszóval, mindazoknak, a kik valami művészethez értettek, Szamarkandba kellett átköltözniök. Képviselve volt ott Ázsia valamennyi nemzete és vallásfelekezete és Clavijonak igaza lehet, ha a lakosok összes számát, kik közül sokan lakás hiányában a fák árnyéka alatt és földodukban tartózkodtak, 150,000 lélekre becsüli. Hogy Szamarkand ily viszonyok közt csakhamar az ázsiai kereskedelemnek is főlerakodó helyévé lőn, könnyen felfogható. A lehető legnagyobb terjedelmü és fontosságu belföldi kereskedés virult ott fel. Indiából gazdag karavánok jöttek fűszerekkel és festékanyagokkal. Khina selyemkelméket, porczellán edényeket, pézsmát, agátot és egyéb drágaköveket küldött, mig az óriási birodalom északi részéből a legértékesebb szőrme-árukból álló nagy küldemények szállittattak ide a sivatagon keresztül. Szamarkand bazárjaiban pedig a legkülönbözőbb égaljak termékeit uj csomagokba pakolták s nemcsak nyugoti Ázsia fővárosaiba, hanem két főirányt követve, még Európába is elszállitották. Az egyik főirányban a kereskedés Khahrezmen, Asztrabadon, Nisni-Novogorodon és Moszkván keresztül a Hanza kezei közé ment át, a másikon pedig Heraton, Kazvinon, Tebriszen és Trapezunton át a genuaiak, velen-

czeiek és pisaiak kereskedőhajóin jutottak Európába. — A mennyire a Timuri uralom árnyéka terjedt, a forgalom, az izgatott és harczias idők daczára is élénk és teljesen biztos vala, mire a többször emlitett spanyol követség legjobb bizonyitékul szolgálhat, mert ez az Engürü-i nagy csata után, tehát oly időben, mikor a féktelenség nyugoti Ázsiában tetőpontját érte el, majd minden kiséret nélkül több teherhordó állattal, melyek rakva voltak a Nyugot drágaságaival, Trapezuntból, néha ellenséges területen is, bántatlanul utazhatott Szamarkandba.

A mi ama szellemi föllendülést illeti, melyet Közép-Ázsiában a Timur fellépése idézett elő, arról később szólunk körülményesebben, mert ez az ő gyermekei és unokái, azaz a Timuridák érdemei közé tartozik. De a dicsőség, hogy a tudományos törekvésnek tisztán török nemzeties irányt adott, s ez által a törökséget annyira előtérbe segitette, a mint előtte sohasem volt — őt magát illető. Timurral kezdődik Közép-Ázsia tulajdonképeni török korszaka, mert a Khahrezmi fejedelmek épen ugy mint a Szeldsukidák, noha eredetökre nézve törökök voltak, inkább az iráni — nyugot iszlamita müveltségnek hódoltak s a törökség fölvirágoztatására épen oly keveset tettek, mint a mai Persa török Kadsar-dynasztia. Timur, kinek személyisége a törökök győzelmét képviselte a mongol-khinai elem fölött, mindig azon fáradozott, hogy a török elemnek minden kitelhető módon megszerezhesse a megérdemlett felsőséget. Habár udvara idegen tudósokkal és művészekkel volt is tömve, azért az ország hivatalos nyelve mindig a török vala, sőt még a mongol-uigur irásjeleket is megtartották, melyeket, mint a keresztyén buddhista pogányság maradványait, a fanatikus moszlimek szivökből gyülölték. Timurnak magának is folyékony, velős török irálya volt, miként ezt a már többször emlitett „Tüzükat“ legjobban bizonyit-

ja. A mellett az akkori „szépszellemek" és hivatalos irók szódagályának és szédítő metaphoráinak nem valami nagy barátja volt, mert az a férfi, kitől fél Ázsia rettegett, kinek trónja előtt annyi dynasztia hajlott a porba, diplomacziai okmányait ez egészen egyszerü mondattal kezdette: „Men tangri kuli Timur", magyarul: „Én, isten szolgája, Timur, mondom, a mint következik [1]). Mily éles ellentét Bokhara későbbi khánjainak vagy koldus fejedelmeinek rőfnyi hosszu czimzeteivel!

Egyébiránt a Timur birodalmának keleti részén, az örök háborúk és villongások daczára is, még a hóditó életében lehetett észrevenni bizonyos félreismerhetetlen szellemi mozgalmat mind a vallásos, mind a világi tudományosság terén. A történelem egy Alidát emlit a Zin ul Abidin-családból, nevezetesen Szeid Ali Hamadani nevü mysztikust, ki téritve és predikálva állitólag háromszor járta be az akkor ismert világot s végre 786-ban (1384) az Oxus innenső partján Khatlanban mult ki, miután több szépészeti és hitregészeti tartalmu művet bocsátott közre. Timur idejében élt és 791-ben (1388) halt el a nagy mysztikus Khodsa Baha-ed-din, a Nakis-bendirend alapitója. Ez Bokharának még ma is egyik átalánosan tisztelt nemzeti szentje s a háromszori zarándoklás a fővárostól csak negyedórányira fekvő sirjához egy, a távol Kaabához tett zarándoklással ér fel. A világi tudósok közt emlitést érdemelnek: Lutfullah Nisaburi költő, Miransah herczeg udvari poetája és magasztalója — nem épen irigylésre méltó

[1]) Alkalmilag egy hibát kell itt kijavitnom, melyet „Uigur nyelvemlékeim"-ben a 17. lapon követtem el, hol a Dnieper partjain 800-ban (1397) uigur nyelven irott szabadságlevél Timur emirnek tulajdonittatik. Nem Timur emir, hanem Timur Kutlug volt a Dsüdsi családból, ki ez okmányt kiállitotta, mert az aranyhordánál is az uigur volt a hivatalos nyelv és irás.

hivatal, mert ez a herczeg, a mint tudva van, roppant iszákos és eszeveszett kéjencz volt; de költészetének gyöngyei, melyekkel helyzeténél fogva egy disznót kellett fölékesitenie, nem csekély tiszteletben részesültek. Egyébaránt őt Timur is nagyra becsülte s 786-ban (1384) halt meg. Seikh Kemaleddin Khodsendi, kinek tolla a Kaszide megirása által épen oly nagy mérvben tüntette ki magát, a mily mértékben név- és kortársa Iszfahánból, t. i. Kemaleddin Iszfahani az ő ghazeljei által hiressé lett. Szülővárosának Tokhtamis khán által történt bevétele után a költő a győző parancsára a Volga melletti fővárosba volt kénytelen átköltözni, s ámbár hogy itt eleinte igen jól érezte magát [1]), négy év mulva mégis elfogadta az ilkhanida Huszein szultán meghivását Tebriszbe, hol tiszteletére nagyszerü khankah-t (zárda) épitettek, melyben 793-ban (1380) elhunyt. Egy évvel ezután halt meg Szamarkandban a nagy tudós Ulama Teftazani, ki 722-ben (1322) Irakban született s már 16 éves korában a Rihani-ról magyarázó jegyzeteket (commentár) adott közre. Fölváltva Heratban, Dsamban, Szarakhszban, Szamarkandban, Gidsdovanban, Turkesztánban és Khahrezmben tartózkodott s mint theologus, jogtudós, grammatikus és exegeta egyaránt hires vala. Müveinek és értekezéseinek száma, mint mondják, több volt életéveinek számánál. Ahmed Kermani költő, a Timur-Nameh-nak Timur versbe szedett történetének szerzője, ki

[1]) Ő mondá egy versében (Tarikhi Szeid Rakim 29. lap.):
Eger szerai dilberan szerai
Bijar bade, ki farig sevem ziher du szerai.
Azaz: Ha te Szerai (palota) vagy,
Akkor valóban a szépek palotája vagy;
bort ide, hogy mindkét palotáról (erről és a másik világról) lemondjak! Kemal Khodsendiről kimeritőbben lásd: Hammer: „A persa szónoklat története.“ 255. l.

a hatalmas hóditóval oly bizalmas lábon állott, hogy vele szemben oly élczeket engedett meg magának, melyeket a mai Ázsia némely félczivilizált uralkodója halállal büntetne meg [1]). Nem csekély volt az idegen tudósok és költők száma is, kik Timur kegyében és pártfogásában részesültek. Mindazokat, kiket Ázsia különböző részeiből Transoxaniába hozott, a rájok erőszakolt ottlakásért gazdagon kárpótolta. Oly tehetségek, mint Dsezeri, a legnagyobb arab szótár szerzője, fényes udvari hivatalokat kaptak, mig a tudós tanárok Nisaburból, Bagdadból, Mervből és Khahrezmből Bokhara, Szamarkand és Kes kollegiumaiban sokkal gazdagabb fizetést nyertek, mint előbb kaptak. Felsőbb iskolák (kollegiumok) alapitásában és gazdag adományozásában átalán véve a Timur fénykorában oly nagy fényüzést fejtettek ki, melynek nyomai Bokhara mai látogatóit bámulatra ragadják. Maga Timur ment jó példával elől s családjának egyes tagjai valamint az ország vezirjei és többi főbb emberei is vetélkedtek egymással kollegiumok, mecsetek, olvasó- és beteg-házak fölszerelésében és adományozásában, ugy hogy Közép-Ázsia szellemi fölvirágozását, ha nem közvetlenül is, de mindenesetre az ő érdemei közé lehet számitani.

[1]) Timur egyszer Kermanival és korának más szép szellemeivel együtt a fürdőben volt, s minthogy véletlenül a beszélgetés az emberek egyéni értékére tért át, Timur kérdezé a költőt: „Mennyire becsülnél te engemet, ha eladó volnék?“ „Huszonöt asperre“ felelé Kermani. „Hisz' ennyit az a kötény is megér, mely rajtam van“, viszonzá Timur. „Hisz magam is csak a kötényt értettem“ felelé Kermani, „mert te magad egy árva fityinget sem érsz.“

BOKHARA TÖRTÉNETE

A

LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELENKORIG.

ISMERT ÉS ISMERETLEN KELETI KÉZIRATI KÚTFŐK UTÁN

IRTA

VÁMBÉRY ÁRMIN,

A M. KIR. EGYETEMEN A KELETI NYELVEK NYILVÁNOS RENDES TANÁRA.

Második kötet.

BUDAPEST,

NYOMATOTT VODIANER F.-NÉL.

1873.

Tartalom.

XII.

A TIMURIDÁK.

807 (1405) — 906 (1500).

Timur utódaira nézve távol sem volt oly szerencsés, mint mongol elődе a világhóditás pályáján. Az első az óriási hatalom-épületnek csak alaprajzát jelelte ki, annak kiépitése és alkalmilag bővítése is fiai és unokái erős karjainak hagyatott meg. — Az utóbbi önmaga épitette fel uralma épületét egész annak csúcsáig, és gyermekei, a helyett hogy ezen épület támaszai lettek volna, az elsők voltak, kik egyenetlenség és dühöngő polgárháborúk által pusztulást idéztek elő. A Dsengiszidák uralmukat Közép- és Nyugot-Ázsiában két évszázadig tudták fenntartani, mig Timur utódai alig egy századig maradtak a nekik örökül jutott tartományok birtokában, noha voltak közöttük férfiak, kiknek uralkodói tehetsége, fényes szelleme és nemes lelkülete még soká fogja az utókor bámulatát megérdemelni [1]).

[1]) Ezen viszony Belin M. tudós franczìának is feltünt, a ki midőn „Notice bibliographique et littéraire sur Mir-Ali-Chir Nevaii" czimü müvében a Timuridák koráról beszél, a 29. lapon a következő megjegyzést teszi: „Il y lieu de s'étonner que le gout des lettres n'ait pu exercer sur ces princes doué, pour la plupart, d'une certaine philosophie religieuse, une influence salutaire sur leur rudesse et leur cruanté naturell."

Alig temettettek el Szamarkandban a nagy halott földi maradványai, és a gyászünnepélyek még be sem voltak fejezve, midőn már kitört a koronáért való harcz utódai között. Miután fiai a Khoraszánban uralkodó bölcs és nemes Sahrukh Mirza kivételével előtte szálltak sírba [1]), Timur unokái közül azt jelelte ki utódul, kinek hősiességében legjobban bizott. Ez Pir Mohammed khán volt, India és Kabul ura, a ki fiatalságát csatazajban töltötte ugyan, de később, a bor és kéj élvezetének hódolva, a kormány gyeplőjét ép oly ravasz, mint áruló vezirjének, Pir Ali Táznak adta át. Midőn nagyatyja halálának hirét vette, Kabulban épen tobzódásai között ült. Ha azonnal neki tudott volna férfiasodni, s a habzó poharat a csillámló fegyverrel cserélve fel az Oxushoz vonult volna, akkor az udvaron létező zavar és tapintatlanság mellett [2]) könnyen sikerülhetett volna neki a koronát kézre keritni. Ámde ő késedelmezett, és igy megelőzte őt Szultán Khalil Mirza, Mиránsáh 21 éves fia, a ki Taskendben, hol épen tartózkodott, nehány befolyásos tiszt segitségével a nagyatyai trónra lépett és azonnal Szamarkandba vonult, hogy az ott összegyüjtve levő kincsekkel azok vonzalmát is megnyerje a maga részére, kik Timur végrendelete értelmében Pir Mohammedet akarták a kormány élére állitani. Az utóbbiak pártja valóban hatalmas volt [3]) és Khalil Mirza ugyancsak szerencsésnek

---

[1]) Nyolcz hites feleségétől Timur négy fiúval ajándékoztatott meg: 1) Gájusz-ed-din Dsihangir. 2) Muiz-ed-din Ómár Seikh. 3) Miránsáh. 4) Sáhrukh Mirza.

[2]) Nevezetesen a hadparancsnokok tanácsának véleménye oszlott meg az először teendő lépések fölött. Némelyek azt vélték, hogy a császár halálát eltitkolni s a különben is megrettent mongolok és khinaiakra törni kellene, mig mások gyors visszavonulást tanácsoltak, és véleményüket végre keresztül is vitték.

[3]) A hadseregben csak igen kevesen voltak Timur végrendele-

mondhatta magát, midőn terveik meghiusitásával uralmát az Oxuson tul levő tartományok fölött kiterjeszthette; ámde mit használt mindez, szelidsége és ábrándozó természete inkább költővé semmint uralkodóvá tette őt, és mig ő egyik kezével atyja roppant kincseit pazarul szórva nem egy nagy befolyású egyént nyert meg magának, addig a másikkal ősének nem egy vén szolgáját taszitotta el magától és a legelkeseredettebb ellenségeket teremtette magának. Nagy elégületlenséget okozott állitólag Khalilnak szenvedélyes szerelme egy Sád-i-Mulk (az ország gyönyöre) nevű nőhöz, ki hajdan Hadsi Szeiffeddin-nek volt rabnője, és kit ő trónra lépte után nőül vett. Már Timur is törekedett kioltani a szép rabnő meggyilkoltatása által fiának épen nem aristokratikus lángját, ámde a nő megmenekült, hogy később mint fejedelemnő férjét oly tettekre ingerelje, melyek által legbuzgóbb hiveit tette elleneivé [1]). Először is Khudadád és Sedila Nureddin emirek lázadtak fel, kik Turkesztán tartományt és Fergana egy részét keritették hatalmukba. Nemsokára a sivatagban lakó más szabad törzsek mondták fel az engedelmességet, és Khalil, a ki otthon Szamarkandban szerelme dicsőitésére ghászeleket, költött [2]), még mindig tétlenségben maradt volna, ha azalatt

---

tének megváltoztatása mellett. Az elégületlenek élén egyfelül Mirza Szultán Huszein, Timur egyik unokája, másfelől Burunduk tábornok állott, kik azonban már csak azért sem hiusithatták meg Khalil tervét, mivel ide vonatkozó határozataikban soha sem tudtak egyességre jutni s a tett mezejére mindig későn értek.

[1]) Mivel ezen nő Timur életében urának háremében a többi nők irányában igen alárendelt állást elfoglalni és nem egy gyalázatot türni volt kénytelen, szerencsés napjaiban annyival inkább eresztette szabad fékre boszúszomját és ez által számos, a trónhoz közel álló országnagyot sértett meg.

[2]) Gházelei közül Mir-Ali-Sir a következő versszakot idézi,

Pir Mohammed örökségi igényének érvényesitésére nagy hadsereggel az Oxushoz nem közeledik, Khalil állását komolyan fenyegetve. Az első hadcsapat ellen, mely a közeledő feltartóztatására küldetett, rút árulás miatt magának Khalilnak kellett harczot inditnia. Mirza Szultán Huszein ugyanis, kire a parancsnokság bizatott, fellázadt azon szándékkal, hogy az Oxus bal partján önmagának alapit uralmat. Szerencsére Khalil erről még elég korán értesült, síkra szállt a lázadó ellen és megverte őt a Kes tartományban fekvő Dsigdelilk közelében. Miután ujabb szóváltás a trónkövetelők között ismét nem vezetett czélhoz, a háboru lángja teljes erővel tört elő. Pir Mohammed, a ki már átment volt az Oxuson, Neszef környékén megtámadtatott és futásra kényszerittetett, ugy hogy tábora és málhái visszahagyásával kelle menekülnie. Erre egy második, szintén szerencsétlen kisérlet következett. Pir Mohammed, ki az ital- és bujálkodásba teljesen bemerült, hajdani tetterejének egy szikráját sem őrzötte meg és nemsokára saját vezirje, egy bizonyos Pir Ali Táz [1]) által, kit ő emelt ala-

---

mely inkább a betürímelésben való ügyességet, mintsem költői szépséget mutat :

Ej turk-i peri peikerimiz
terk-i-dsefá kil
Kám dilimiz Láal-i-revân
bákhti-revá kil.

Azaz : Ó te Perihez hasonló szépem,
hagyj fel a kínzással,
És hadd ugyan folyni szivem gyönyörét,
a lélekadó rubint (csókot) !

[1]) A Rauzat-esz-Szefá litographiai kiadásában Mir Ali Jár áll. A Tárikhi Szeid Rákim valamint a Tárikhi Mekim Kháni Ali Jár-t ir ; mindamellett én hajlandó vagyok a „Matláa esz Szádein“ czimü régi és szép kéziratnak adni hitelt.

csony szolgai állásból e magas polczra, 809 (1406)-ban Síborgán közelében saját sátrában megöletett [1]). Délfelől Khalil most ugyan biztositva volt, de annál szomorúbban alakultak a viszonyok birodalmának északi vidékein, hol Khudadád és Seikh Nureddin lázadó emirek hatalomkörüket mindinkább kiterjesztve, más nagyokat is megnyertek a maguk részére és jelentékeny haderővel egyenesen Szamarkand ellen vonultak. Khalil hadait Argunsák és Alláhdád emirek vezérlete alatt küldte ellenök, ámde ép e két férfiú titkos összeköttetésben állt az ellenséggel, és midőn rövid idő mulva a nemes, de szerencsétlen Timurida csak nehány hive kiséretében a hadsereghez akart menni, ép az utóbbiak árulták el őt. Khudadád egyik kis hadosztálya a sirázi váracs romjai között bekeritette, megfogta és hajdani alattvalója elé vitte őt. Khalilnak most le kelle mondania a koronáról, minek kárpótlásául a lázadók kezéből a kásgári uralmat nyerte; ámde mit gondolt ő a sors ily váratlan fordulatával! hisz ő elválasztatott a forrón szeretett Sád-i-Mulktól és nem tett egyebet, mint hogy bánatteljes dalokban adott kifejezést fájdalmának. Azonban a győzőnek, ki azalatt Szamarkandot az ott felhalmozott kincsekkel együtt hatalmába keritette és Sád-i-Mulk fejedelemnőt a csőcselék gúnya, sőt legdurvább sértéseinek engedte át [2]),

---

[1]) Az áruló vezir ezt azon szándékból tette, hogy önmagát tegye Afghanisztán és Észak-India fejedelmévé. Az országnagyok felkelése azonban futni kényszerité őt; Herátba menekült tehát, de itt Sáhrukh kivégeztette őt, és saját kormánya alá hozta testvérfia országát.

[2]) Mirkhond beszéli, hogy Sáhrukh okozta volna a fejedelemnő meggyaláztatását Szamarkand bevétele után. Nekem azonban a Malcolm által is „Persia történetében" vitatott ellenkező versio látszik valószinűbbnek. Sáhrukh maga is regényes viszonybau állt Gauher Sád nevü nejével, s a róla még ma is fennlevő mondák után itélve,

szintén nem soká mosolygott a szerencse. Sárukh Mirza, a Timuridák legidősbike, ki ép akkor állt Herátban fényének tetőpontján, nem tarthatta meg tovább közömbösségét a Transoxaniában történtek iránt. Mint házának legdicsőbb fejedelme, kinek udvara a kor tudománya és műveltségének volt gyűlhelye, Khoraszánnak műveltséget kedvelő iráni elemei közt nagyon is szerencsésnek érezte magát, semhogy az Oxus melletti tartományok fölött való uralomra valami nagyon vágyódott volna. A mi ott atyja halála óta történt, azzal ő keveset gondolt. Ámde most, midőn családjának dynasztikus érdekeit látta veszélyeztetve, ellenszenve daczára sem kerülhette ki tovább a háborút. Midőn testvérfia szerencsétlenségéről értesült, egy hadsereggel azonnal Khudadád után vonult [1]), a ki ellenállásra még készületlen levén, hódolatot színlelt. De Sáhrukh nem hagyta magát rászedetni: Szamarkandba vonult, hol a lakosok által disz és pompával fogadtatott, mig a lázadó Khudadád gyorsan Táskend felé vonult vissza, hol Mehemmed khán mongol fejedelemnél keresett segélyt. Előre látható volt, hogy ez nem merészelhetett a hatalmas Sárukh-kal ellenségeskedésbe keveredni. Segélynyujtás helyett a szökevény lázadót testvére Sema Dsihan által elfogatta. Ez nem sokára le is fejeztetett, és levágott feje a mongolok barátságának jeléül Sáhrukh Mirzához küldetett.

Midőn most Transoxániában a béke némileg helyre-

---

nehéz elhinni, hogy ő szerelmi fájdalomtól kinzott testvérfiát még jobban megbántotta volna.

[1]) Khudadád ugyanis eredetét a Tsagataidáktól vezette le, és habár ez még kétségbe vonható, annyi bizonyos, hogy ő a Timur által legyőzött Dseten-főnökök ügyét képviselte, és hogy Transoxaniának északkeleti vidékeiről az összes mongolok és kalmukkok hozzá csatlakoztak.

állittatott, a fogságban sínylő Mirza Khalilra is kezdtek gondolni. Mivel ő Khudadád kivégeztetése után ennek fivére által az Alatán hegység egyik várába vitetett, Sahrukh egy Sáhmulk nevü tábornokát küldte a vár megvételére. Mirza Khalil ugy látszik jobban félt mentője, mint lázadó nagyjai kezétől, mert biztos kiséretet kért, a mi neki meg is adatott. Csak igy ment Sáhrukhnak a Jaxartes balpartján fekvő táborába, a ki őt megölelte és bensőséges barátságának minden jelével elhalmozta. Még a forrón szeretett Sád-i-Mulk is visszaadatott neki, ámde trónját nem nyerhette vissza. Némi kárpótlásul Sáhrukh iráki helytartónak nevezte őt ki, de ő oda való utján 812-ben (1409) meghalt, és a mint mondják Sád-i-Mulkh, azaz a biroda lom gyönyöre, de inkább romlása, szerető férje halála után bánatában önmaga vetett véget életének [1]. Sáhrukhnak a következő évben még egyszer kellett fegyveres kézzel az Oxuson átmennie. Az uralkodó változása a Khalil engedékenysége által nagyon is merészekké lett országnagyokat lázadásra inditotta. Emir Seikh Nareddin, ki élükön állt, önmagának akarta biztositni a trónt és háborúba bocsátkozott, de már annak elején Sáhmulk tábornok által keményen megveretett. Ő maga Táskend felé vonult vissza, mig pártosai keményen meglakoltak.

Sáhrukh Mirza, ki most Syria és Arabisztán kivételével atyjának összes birtokait egyesitette kezében, Transoxania fölötti uralmat elsőszülött fiának, Ulug Begnek adta, egy gyermeknek, ki nemcsak egészen méltó volt atyjához, hanem őt a tudomány és műveltség után való nemes törekvésben még felül is múlta, sőt a ki az egyetlen Timurida, kinek neve még a keresztyén nyugoton is századok

[1]) Beszélik, hogy Sád-i-Mulk nem birta túlélni hű férje halálát; egy tőrt szúrt keblébe és vele egy sirba temettetett.

mulva tisztelettel emlittetik. Ulug Beg, valódi nevén Mehemmed Turgai, 15 éves volt, midőn nagyatyja meghalt, tehát 20-ik évében, midőn Transoxania kormányzatának nehéz feladata reá bizatott, és mégis meglehetősen hosszú uralkodásának ideje a Timuridák aranykora volt az Oxuson túl levő országokban. Atyja nagy tekintélyénél fogva Turánban a nyugalom csak kevéssé zavartatott meg, és habár az északkeleti mongolok őt többször kényszeritették háborúra, sőt egyszer egész Akszúig kelle előnyomulnia, mégis uralkodási idejéből csak azon északról való betörést kell felemlitenünk, mely szerencsétlen véget vett és Transoxaniában elég bajt okozott. Borák Oglán, a Timur által Kipcsák khánságában kinevezett Kovurdsuk fia, ellenségeitől nyomatván 828-ban (1421) Turkesztánba Sziganák környékére volt kénytelen visszahúzódni, és nemsokára igényekkel lépett fel e vár birtoklására, melynek helytartója folytonos panaszokat küldött be a kipcsáki vagy özbeg lovasok — mint Abduvezzák, a „két szerencsecsillag felkelésének“ szerzője, őket nevezi — pusztitásai ellen. Ulug Beg elhatározta, hogy személyesen megy oda. Az apa, ki nem igen bizott fiának hadászati tulajdonaiba, második fiát, Mehemmed Dsögi-t, segédcsapatokkal utána küldötte. Ámde Ulug Beg nem várt ennek megérkezésére. Megkezdte a csatát és Boráknak ugyan csekély számú, de jobb lovassága által megveretett. Az e közben oda érkezett Dsögi sem járt jobban, és a győzedelmes kipcsák csapatok zsákmányolás és pusztitásaikat egész Khádsenden túl terjeszthették.

Ezen esemény után a gyengéd, ifjúkorában magát csak a tudósok társaságában szerencsésnek érző herczeg annál nagyobb nyugalommal művelhette a tudományokat és szépithette székhelyét épitményekkel, melyek romjai még ma is tanúságot tesznek az épitő műszeretete és bőke-

züségéről. Báber, a ki emlékiratában az akkori Szamarkandnak meglehetősen hű képét adja, Ulug Beg épitménye közül a következőket emliti fel: 1) Egy khánkáh (zárda), melynek kupolyája magasságra nézve egyedül áll a világban. 2) Egy kollegium, mely fejedelmileg adományoztatott meg, és melyben a legszebb, mozaikkal kirakott fürdő létezett. 824-ben (1424) épittetvén a hajdan oly diszes szobák romjaiban már kétszáz év előtt baglyok virasztottak a szorgalmas tanulók helyett. 3) Meszdsidi Mokattaá (a darabos mecset), igy neveztetve, mivel a falak belseje s a tető szines fadarabkákból (?) összerakott tarka arabeskekkel volt fedve. 4) A Csil Szutun palota pompás oszlopos folyosóval, hol némely oszlopok egyenesen, mások kigyózva emelkedtek fel, mig maga az épület négy magas toronynyal volt ellátva. 5) A trónterem (körünüskháne [1]) nagy márványkövekből épitve; e teremben a trón talapzatát egy roppant kő képezte, mely 15 öl hosszu, 8 öl széles és egy öl magas volt, és mely szállitás közben megrepedt [2]). Ezen épület kertjében volt a képház (Csini-kháne) is, melynek falai e czélra Khinából hozott festők által festettek be. 6) A hires csillagda, mely 832-ben a Kohek-halom szélén kezdetett meg, és pedig Kázizáde Rúmi, Gajász-ed-din Dsemsid, Muajjin-ed-din Kazáni és a zsidó Szelák-ed-din tudósok ösztönzése és segélyével, kiket a tudós fejedelem Kazánból magához hivatott és fejedelmileg látott el. Mivel az épités ideje hosszúra nyult, ezek közül, kik — mint a költő

---

[1]) Körünüskháne szószerint törökül oly házat jelent, hol az emberek látják egymást, tehát valami társalgó-terem félét.

[2]) Ez ugy látszik nem azonos a hires Köktással (kék kő), melyet én Szamarkandban láttam, és melyről utleirásomban a 167. lapon emlitést is teszek. A repedés ezen általam emlitett kövön is létezik ugyan, de az általam adott mérték nagyon is eltér Báberétől.

mondja — éltök csillagát már korán az emelkedésben vesztették el, egy sem érte meg annak bevégeztetését. A tudós Ali Kusdsi hajtotta végre a művet, és Ulug Begnek hires csillagászati táblái, az ugynevezett körekensi táblák, 841-ben (1437) állittattak össze. Ulug Beg ugy találta, hogy a Ptolomäusi időszámitás az ő Szamarkandban tett észleleteivel nem egyezik meg; azért is tudósai segitségével átnézte az utóbbiakat, és a görög tudományosság a tatár tudós által csak új értéket nyert [1]). Abduvvezák, a többször emlitett „A két szerencsecsillag felkelése" czimű történeti műnek szerzője, gyönyörrel szól a magasság- és fok-mérésre szánt művészeti eszközökről, melyeket látott, és nem csodálkozhatik rajta eléggé, hogy mily pontosan voltak megjelölve az éggömbökön a csillagok és bolygók pályái, és hogy mint voltak lemásolva a földtekén mind a szárazföldek, hegyek, sivatagok és tengerek. A csillagda joggal világcsodának tartatott, melynek megtekintésére maga a király anyja, a nagy tiszteletben álló Gauher Sád (ékszer gyönyöre), 823-ban (1420) eljött Herátból Szamarkandba. De nemcsak a csillagászatot, a mennyiségtant, hanem a tudomány más ágait is szerette Ulug Beg. A költők [2]) és tudósok mindenfelől udvarához jöttek, az atya és fiu valóság-

---

[1]) Ulug Beg táblái négy részre vannak osztva és tárgyalják: 1) A különböző korszakok és aerákat. 2) Az idő ismeretét. 3) A bolygók futását. 4) Az álló csillagok helyzetét. Nyugaton e táblák először 1642—48-ban Greaves John oxfordi tanár és tudós orientalista és mathematikus által lettek ismeretesekké. Dr. Hyde Tamás az egész jegyzéket 1665-ben forditotta le és adta ki Ulug Beg életrajzával együtt ily czim alatt: „Tabulae longae lat. Stellarum fixarum ex observationi Ulug Beighi Tamerlani magnis nepoti." Ezen könyv Sharpe javitásaival 1767-ben nyomatott és később Sédillot által francziára fordittatott. Lásd: „Markham C. Indian Surveys." 235. l.

[2]) Khodsa Iszmesz Bokhári udvari költőn kivűl még Khiáli,

gal versenyeztek egymással, hogy melyik birja e vagy ama tudóst vagy művészt közelében tartani, és csakis a nagy Szamanidák korszaka az, melylyel Ulug Beg uralkodása összehasonlitható.

Fájdalom! ez csak addig tartott, mig Sáhrukh Mirza életben volt, mert midőn ez 850-ben (1447) meghalt, nehéz és komor felhők jöttek Közép-Ázsiának oly sokáig derült láthatárára, és a béke nemes gyümölcsei csakhamar széttiprattak véres polgárháborúk által. Ulug Beg, ki mint Sáhrukhnak legidősb fia magát az egész atyai birodalom örökösének tekintette, az utóbbinak halála után Khoraszánba akart menni. Oda való utjában azonban megtudta, hogy testvérfia Ala-eddovlet, Baiszonkur Mirza fia már megelőzte őt, és Herátot hatalmába ejtve, fiát Abdullátift elfogta. A jószivű ember nem mert háborút viselni oly férfiúval, ki fia életét kezében tartotta, és békét kötött vele oly feltétel alatt, hogy Abdullátifnak a szabadságot vissza- és harczosait és kincseit átadja. A szerződés első részét Ala-eddovlet meg is tartotta, de nem egyszersmind a másodikat, a mennyiben Abdullatif katonáinak nagy része kivégeztetett, a kincsek visszaadásáról pedig Ala-eddovlet mitsem akart tudni. Ily körülmények közt Ulug Beg háborúra látta magát kényszeritve. Mindkét fél a legvégsőig volt felszerelve. Ala-eddovlet a Sáhrukh által éveken át felhalmozott kincs nagy részét koczkára tette, és katonákat bérelt. Mindazonáltal előbb békés kiegyezést kisérelt meg, mely nem sikerülvén Turnáb mellett, Heráttól négy mérföldnyire ütközetre került a dolog, melyben Ulug Beg fényes győzedelmet aratott, mig ellensége, koronát és sereget vesztve, Meshedbe menekülni volt kénytelen. Herát a

Burunduk, Rusztem Khuriáni és Táhir Abjurdi voltak nevezetes költők Ulug Beg udvarán.

benne levő kincsekkel együtt most a jogosult örökös kezébe került, mert Ulug Beg Sáhrukh Mirzának legidősebb fia volt, a ki vetélytársának üldözésére a nyugoti Khoraszánba ment és ott fivére Ebulkászim Báber Mirzával egyesülten egyik várost a másik után hóditotta meg. Szerencsétlenségre távolléte alatt a Kárágunlu törzsből való turkomán főnöknek, Jár Ali Begnek, kit Ulug Beg fogva tartott, megszabadulni sikerült , és ez, megujitván a családja és a Timuridák közt fennálló régi harczot, megszállta és kizsákmányolta Herátot és a Sáhrukh Mirza fénykorából maradt diszépületek és müemlékék nagy részét a legszörnyűbb pusztulásra kárhoztatta. Hasonló szerencsétlenség érte ugyanazon időben saját fővárosát Szamarkandot, hol egy rakás vakmerő özbeg lovas rabolva egész a város kapujáig hatolt és barbár dühét a városon kivül levő palotákon hűtötte le. „A képtár (Csini kháne) falairól“, igy beszéli Abdur-rezák, „a közvetlenül Khinából hozott mozaik képek az özbegek dárdáitól szétromboltattak, a termek gazdag aranyozása levakartatott és számos év műremekei nehány óra alatt elpusztittattak.“

Ha már ezen szerencsétlenségek is szomorúan hatottak a nemes Ulug Beg szivére, még szomorúbb volt rá nézve, hogy fia, a ki miatt ő a hóditás ösvényére lépett, atyja kegyét a legsötétebb hálátlansággal fizette vissza. Abdullatif már a turnábi csatában, hol vitézségének szép jeleit adta, mélyen megsértve érezte magát az által, hogy atyja a győzelem fő okozójául nem őt, hanem testvérét Abdulazizt tekintette. Ehez járult még azon körülmény, hogy Ulug Beg az Ikhtiár-ed-din nevű váracsban talált kincseket, melyek tulajdonosául Abdullatif mondta magát, lefoglalta, és midőn Abdullatif hosszas nógatás után atyjától Belkh helytartóságát megkapta, ott azonnal a lázadás zászlaját tűzte ki, és egy sereggel csakhamar az Oxus felé indult. Szomo-

rodott szivvel kellett az atyának felvennie a keztyűt melyet a lázadó gyermek eléje dobott, de már az első ütközetben megveretett, és saját országában szökevény, Sárukhie-be (a régi Bináket) kelle visszavonulnia. Itt ifjabb fiával Abdulaziz-zel együtt fogságba ejtetett, és az embertelen fiú elég kegyetlen volt, saját atyját egy Abbász nevü persa rabszolga által kivégeztetni. Igy halt meg Ulug Beg, kelet egyik legfelvilágosodottabb fejedelme, 853-ban (1349), miután 38 évig mint atyja helyettese, 2 év és 8 hónapig mint önálló fejedelem uralkodott Transoxaniában s az észak és keletre határos országokban.

Egyébiránt az apagyilkos Abdullatif e szörnyű tette által törekvése keserű gyümölcsét még nem érte el. Szamarkandban e közben Ebuszáid Mirza, Miránsáh dédunokája, a hatalmat magához ragadta. Mint szökevény Ulug udvarán szives fogadtatásra talált, sőt a nagy Timurida vejévé tette őt, a mi azonban a szűkkeblű férfiút nem tartotta vissza ép akkor kezdeni csatát jótevője ellen, midőn ez lázadó fia megfenyitésére a székvárosból távozni volt kénytelen. Abdulaziz, kit Ulug mint helyettest hagyott a székvárosban, Ebuszaid tulhatalma elől megszökött, a ki is ezután Szamarkandban megerősitette magát, ugy hogy Abdullatif gyalázatos győzedelme után ép ezen — mint később látni fogjuk — rendkivüli férfiúval a harczot folytatni volt kénytelen. A szerencse ismét a vetemedett fiúnak kedvezett. Ebuszaid megveretett és elfogatott, de Bokharába menekült, mig Abdullatif csakhamar, hat havi uralkodás után bizonyos Bábá Huszein, Ulug Beg egy hajdani szolgája által, ki urát megboszulni akarta, 854-ben (1450) meggyilkoltatott. Levágott fejét az atyja által épitett collegium pompás kapujára akasztották, „mert az apagyilkost nem illeti a trón“, mondá első sora egy akkor készült költeménynek, és minden szerencsétlenség, mely azon időben

Transoxaniát érte, a fejedelem szörnyű bűnténye isteni büntetésének tekintetett. Őt a trónon Abdulláh Mirza, Sáhrukh unokája követte, ki Ulug Beg udvaránál szintén barátságos fogadtatásra talált és szintén ennek veje volt. Ebuszaid azonnal odasietett és harczot kezdett vele az uralom fölött, de ismét megveretett és a Jaxartesen tul Ebulkhair özbeg főnökhöz szökött, ki nagy segédeszközöket állitott rendelkezésére, melyekkel Abdulláht megtámadta, őt egy véres csatában egy évi uralkodás után koronája és életétől megfosztotta, és végre a 855-ik (1451) év vége felé Szamarkandot, a Timuridák birodalmának fővárosát, hatalmába ejtette. Nagyon drágán vásárolt győzedelem volt ez, mivel a sivatag vad fiai másodszor is nagy pusztitást vittek véghez a városokban, és még akkor is, midőn zsákjaik zsákmány és rablott jószággal telvék voltak, csak csel és erőszak által voltak a kopasz hazájukba való visszatérésre birhatók [1]). Ebuszaid Timur összes utódai közül a legdicsvágyóbbnak mondatik, a ki — őse egy szavajárását utánozva — mondanı szokta: „Ezen világ nagyon szűk, mintsem egyszerre két uralkodónak adhatna szállást“; és mivel ő e szavak értelmében cselekedve, a turáni birodalom határait nagyon is szűkeknek találta, mozgalmas és háborús pályafutása inkább Khoraszán s a nyugoti Irán, semmint Transoxania felé terjedt. Oly időben, midőn Timur családjának egyes tagjai megannyi pártra voltak szakadva és csaknem

[1]) Ebuszaid egymaga odament az ostromolt Szamarkand egyik kapujához, megismertette magát és bebocsáttatást kért. Midőn az özbegek körükből való titkos távozását megtudták, gyanakodni kezdtek. Némelyek hátulról való megtámadtatástól féltek és futásnak eredtek, másokat ellenben a szó szoros értelmében elkergetni kellett. Ebuszaid részéről ily eljárás nem mutat valami különös háladatosságra, és ugy látszik ez volt főoka annak, hogy Ebulkhair a később nála segélyt kereső Timuridát nem fogadta oly nagy buzgalommal.

mindegyikök a korlátlan hatalom utáni vágyat táplálta keblében, Ebuszaid hatalmának felépülését csak számos veszedelmes vetélytárs leküzdése után érhette meg. Az első háború, melybe Szamarkand elfoglalása által keveredett, Ebulkaszim Báber Mirzával [1]) folyt, ki Ulug Beg segitségével Sáhrukh halála után Khoraszánban lépett fel, és miután Jár Ali turkomán fejedelem kivégeztetett, a heráti uralkodói székre jutott. Uralkodását meglehetősen szerencsésnek mondják, legalább ugy látszott, hogy szándéka a nemrég még oly virágzó Khoraszán tátongó sebeit meggyógyitni. Ebuszaid személyében joggal sejtett veszélyes ellenfelet, de mégis kibékült vele, miután 40 napig hasztalanul ostromolta Szamarkandot. Nem kevésbé sokat foglalkodtatták Ebuszaidot Abdullatif fiai: Ahmed és Mehmed Dsügi [2]), kik, hogy atyjuk trónját visszahóditsák, kikeltek uralkodása ellen. 859-ben (1455) megverte ugyan az ezen herczegek által Belkh körül összegyüjtött sereget, mely alkalommal Ahmed el is esett, ámde Dsüginek menekülni sikerült. A Jaxartes mögé vonult vissza, és mint annak idején Ebuszaid, Ebulkhair özbeg fejedelemnél keresett segélyt. A Transoxania északi részén levő vadon táj mindig a harczias elemek gazdag tárháza volt, és habár Ebulkhair, akár hajdani védencze Ebuszaidra való tekintetből, akár más okoknál fogva, visszautasitá is a Dsügi érdekében való közbenjárást, mégis elég kész volt arra, hogy Abdullatif fiát másfelé ajánlja. Odahitta ugyanis szomszédját, Bürge

---

[1]) Mirza Ebulkászim Báber — nem cserélendő fel az indiai mongol dynastia hasonnevű alapitójával — Sáhrukh unokája volt ennek fia, Baiszonkur Mirzától.

[2]) Én D s ü g i-nek olvasom, mivel e szót töröknek tartom; ha azonban ő r értelemben persa eredetü, akkor a mások által elfogadott D s ó g i volna helyesebb.

Szultánt, a vadon hatalmas hősét, kiről Abulgázi azt mondja, hogy egyes mellcsontok helyett egy e g é s z csonttábla képezte mellét, és mondá: „Családomban senki sem képes a feladat megoldására; téged is, Bürge, ugy tekintlek, mint fiamat; vedd embereidet, én segédcsapatokat fogok neked adni, menj és segitsd ki ezen Timuridát bajából!" Bürge Szultán elfogadja az ajánlatot, Taskendbe megy, hol az özbegek régi pártosai és némely elégületlen csagataiok hozzá csatlakoznak, ugy hogy csakhamar elfoglalhatta Sáhrukhiét [1]), mire átkelt a Jaxartesen és egyenesen Szamarkand felé tartott. Emir Mezid, ki az utóbbi helyen parancsnokolt, eléje jött és csatába bocsáthozott. Dsügi seregében a jobb szárnyon egy bizonyos Piskend Oglán volt az Ebulkhairi segédcsapatok vezére, mig a bal szárnyon Bürge állt a csagataiokkal. A csata szerencsétlenül végződött a szamarkandiakra nézve, Mezid khán gyorsan az erőditmények mögé vonult és Dsügi lassanként az egész Mevárá-ul-nehr birtokába jutott.

Midőn Ebuszaid e történtekről értesült, épen Khoraszánban véres csatát vivott Mirza Huszein Baikara ellen, ki egészen hozzá méltó vetélytárs volt. Gyorsan az Oxuson való átkelésre készült, melynek túlsó partján Bürge és Dsügi épen meghasonlottak a védelmi vonal megválasztása fölött. Az első özbegeinek bátorságában bizik és az Oxust ajánlja, mig az utóbbi a csagataiak hűségében kételkedve, a Jaxartes mellett akar védelmezkedni. Dsügi természetesen tisztábban látott a dolgokban, mint a puszták vad fia, mert alig jelent meg Ebuszaid Transoxania földén, a csagataiak tömegesen mentek át hozzá, ugy hogy Dsügi egy

---

[1]) Sáhrukhie volt neve az újon épült Bináketnek, mely tudvalevőleg a mongolok alatt elpusztittatott. Nevét Sáhrukh Mirza tiszteletére kapta.

csekély csapattal csak nehezen vethette magát Sáhrukhie várába, mig Bürge, visszavonulása közben mindent elpusztitva, a honi vadon felé sietett. Négy hónapig táborozott Ebuszaid az emlitett vár előtt; már-már meg is vette volna, midőn Mirza Huszeinnek újabb betörése ideiglenes békére kényszerité őt. Dsordsánba ment tehát, megverte ellenét és visszatérvén 867-ben (1462) ujabban 10 hónapig kelle Sáhrukhie falait ostromolnia. Midőn Dsügi végszükségében az utolsó reménysugarat is tünni látta, örömest lépett az alkudozás terére. Khodsa Obeid-ulláh, egy mindkét félnél tiszteletben álló jámbor Seikh, Ebuszaid részéről mint követ jelent meg a várban. Dsügi késznek nyilatkozott a vár átadására, miután a Khodsa őt a Kóránra tett esküvel biztositotta a szabad elvonulás felül; ámde Ebuszaid keveset gondolt az adott szóval, és midőn Sáhrukhie kezében volt, a szerencsétlen Dsügit elfogatta és az Ikhtiár-ed-din nevű váracsba záratta, hol az végre meg is halt. — Miután Ebuszaid Transoxania trónját a veszélyes vetélytárstól megszabaditotta és fiát, Ahmed szultánt, Turán kormányzójául Szamarkandban hátrahagyta, ismét Khoraszánba ment, hogy ott hatalmát megerősitse és hóditásait a távol Irák és Arabisztánig kiterjeszthesse. Mirza Huszein Baikara kiszoritása után Ebuszaid korlátlan ura volt nemcsak Transoxania és Fergánának, mely utóbbi országban az ő fia Omár Seikh kormányzott, hanem Khoraszán, Afghanisztán, Szisztán, Kermán és Fársznak is, és telhetetlen nagyravágyása annál örömestebb irányult Azerbaidsán termékeny síkságaira, mivel ott Hászán Begnek, az Akkojunta turkomán dynasztia fejének személyében egy uj hős lépett a színtérre. Ez volt 870-ben (1465). Khoraszán a rég óhajtott békét élvezte, és Ebuszaid épen bevégezte volt az öt hónapra terjedő ünnepélyeket, melyek legifjabb fia körülmetéltetésének alkalmából tartattak, midőn is lovagjátékok, torok, dal

és táncz és kivilágitások egymást váltották fel, midőn Hászán Ali, a Kárákejunlu turkomán dynastia fejedelme, kinek atyja, Sáh Dsihán a Hászán Beg, vagy, a mint gyakrabban neveztetik, Uzun Hászán ellen folytatott csatában esett volt el, a mervi udvarnál tiszteletét tette és atyja ellensége ellen segélyért könyörgött. Hogy Ebuszaid ily körülmények között nem sokáig kérette magát, önkényt értetődik. 872-ben (1467) meg is indult Mervből egy több nagy testből álló hadsereggel és egyenesen Azerbaidsán felé tartott. Uzun Hászán, kinek más irányú tervei voltak [1], követeket küldött eléje és békét kért, de Ebuszaid eddigi sikerei által nagyon is el volt tántoritva, sem hogy most már mérsékelni tudta volna magát. Visszautasitott minden kisérletet a békés kiegyezésre, és midőn Hászán kénytelenségből fegyverhez nyult, Ebuszaidnak annál bizonyosabban kelle éreznie a kétségbeesett küzdelem következményeit. A Karabagban tett nehéz úton folytonosan nyugtalanittatva, seregeinek sorai ugyancsak megritkultak. Végre ő maga is megtámadtatott, elfogatott és nem sokára kivégeztetett [2]. Ily véget ért csaknem 18 évi uralkodás után az utolsó Timurida, kinek sikerült volt Közép-Ázsia népeit a

---

[1]) Neki ép akkor kellett védelmezkednie Gedik (Hammernél hibásan K e d u k) Ahmed basa ellen, kit II. Mohammed erős sereggel küldött Anatóliába. Konstantinápoly hóditója boszút forralt Uzun Hászán ellen, mivel ez Isáb Beget, az ottománok ellenségét, vendégszeretőleg fogadta.

[1]) Mivel Ebuszaid Herat első bevétele alkalmával Gauher Sad fejedelemnőt, Sáhrukh Mirza nejét kivégeztetté, Uzun Hászán foglyát Jadikiár Mirzának, az utóbbi fiának adta át, ki a vérboszú szent kötelességét teljesitendő, őt azonnal kivégeztette. Igy beszéli Mirza Huszein Baikara történetirója. Contarini, Velencze követe Uzun Hászán udvarán, azt mondja, hogy ő az iszfaháni palota egyik szobájában egy festményt látott, mely Ebuszaidot (ő Buzekhnek nevezi őt) ábrázolta,

Thien-Sán hegységtől Bagdadig és a kirgiz pusztaságtól az indus és persa öbölig egy kormány alatt egyesitnie, s a ki kitünő hadvezéri, valamint más szellemi tehetségcinél fogva kedvező viszonyok között ugyancsak sok nagyot tehetett volna.

Fia és utóda szultán Ahmed Mirza — a mit nem is kell különösen emliteni — az atyai örökségből csak a Transoxania fölötti uralmat tarthatta meg. Nyugoton a Szefidáknak mindinkább felkapó dynasztiája volt az, mely a Timuridák rovására leendő hatalma és nagyságának alapját megvetette, délen Mirza Huszein Baikara volt az, ki a régi Khoraszán fényét utoljára felélesztve, Herátban pompás trónt emelt magának, melyről csaknem egy negyedszázadon át északi Irán, Afghanisztán és Szisztán fölött uralkodott. A legszélső keleten Omar Seikh nyilatkoztatta ki függetlenségét, mig a Jaxartes északi vidékén Junisz Beg, egy állitólagos Dsengiszida a Dsagatai ágból, mondta fel az engedelmességet mongol segédcsapataira támaszkodva. Mit tehetett volna ily körülmények között Szultán Ahmed, egy ép oly szelid és jószivű, mint korlátolt eszű ember? Személyes vitézsége nem hiányzott ugyan, mert ezt az Aldsa (öldöklő) melléknév mutatja, melyet neki a mongolok adtak, de nagyobb tevékenység kifejtésében nevelése akadályozta meg őt, mely a kegyeskedő korszellem minden nyomát magán viselte. Mig egyfelől spiritualistikus tanitójának Khodsa Obeidulláhnak oly tiszteletet tanusitott, hogy jelenlétében a legszigorúbb erkölcsi előirás szerint térdelve és arczát elfintoritva még akkor sem kelt fel, midőn egy véletlenül térde alá került hegyes csontocska neki a leghevesebb fájdalmat

---

midőn Ugurlu Mohammed, Uzun Haszán fia által kötélen vezettetik mig egy másik szobában egy kép azt ábrázolta, mikor az egykor oly, hatalmas Timuridának feje vétetik.

okozta, máskor a jámbor férfiú húsz-harmincz napot töltött tivornyában, a nélkül azonban, hogy még ittas állapotában is napontai ötszöri imáját elhanyagolta volna [1]. Ily életnézetek mellett valóban még csodálandó, hogy Junisz Beggel folytatott harczai után Taskendet, Sziremet, sőt Turkesztán egész tartományát visszahóditotta; fivérét Omar Seikhet is engedelmességre törekedett kényszeritni, sőt a két testvér többször csatába is keveredett egymással, de Khodsa Ahrár, a hires asceta, ki a kibékitést magára vállalta, a békét csakhamar ismét helyreállithatta. Egyébiránt Transoxania Szultán Ahmed uralkodása alatt eléggé hosszan tartó békének örvendhetett és a Mirza Huszein Baikarának herati udvarán uralkodó culturélet jótékony világosságaszükségképen a Zerefsán partjaira is kiterjesztette, bár külömböző szellemi irányban sugarait. — A példa, melyet paloták, imaházak, collegiumok és nyilvános fürdők épitésével adott, a gazdagok és nagyok által buzgón követtetett. Ezen időből származik többek közt a Baber által oly pompásnak leirt nyári kastély, mely Szamarkandban Mehemmed Tarkhán tulajdona volt, és mely lejtfokokban emelkedett, mig aljánál szép, buja rét terjedt el.

Nagyobb zavarok Szultán Huszein Mirza erélyes uralkodása mellett Khoraszánban nem is voltak lehetségesek, és Transoxania lakói a különben csak középtehetségű fejedelem szerencsés korszakát csak akkor tudták méltányolni, midőn Szultán Ahmed 27 évi uralkodás után 899-ben (1493) meghalt [2]) és fivére, Szultán Mahmud ült az uralko-

---

[1]) Mivel Mohammed a szeszes italok élvezetét főleg azért tiltotta meg, hogy hivői ittasságban netalán az ötszöri imát elfeledjék, a mohammedánok profétájuk gondosságát az által kerülik ki, hogy imáikat részeg állapotukban is hiven elmondják.

[2]) Szeid Rakim a 896-ik évet adja, és ezt több, Szultán Ahmed

dói székre. Ez atyja halála után fivére udvarán szives fogadtatásra talált, hol vele nehány évig a legbensőségesebb viszonyban is élt, de egy napon vadászat ürűgye alatt elhagyta Szamarkandot, átment az Oxuson és hatalmába keríté Bedakhsánt, honnan azután a trónhoz jutott. Már első tette, hogy t. i. fivérének kiskorú gyermekeit a Kökszerai palotában elfogatta és megölette, roppantul fellázitotta a kédélyeket. Ehez járult még hivatalnokainak önkénye és zsarnokoskodása; a kereskedés és közlekedés csakhamar akadozni kezdett, névszerint Szamarkandban oly nagy volt az ijedelem, hogy a hosszú nyugalomhoz szokott jobb sorsú polgárok csak alig mertek az útczára menni. Noha ő nem volt müveletlen, sőt rosz verseket is irt, örökös tobzódása közt mégis elfeledé imáit, és mivel a vallás előtte nem volt szent, a mindenki által nagyrabecsült Khodsa Obeidulláht ő becsmérelte. Uralkodása természetesen csak rövid tartamú volt, mivel hat hónap mulva trónra lépte után meghalt, hihetőleg erőszakos halállal, melyet ravasz és befolyásos vezirje Khoszru-Sáh több napon át eltitkolt, hogy az alatt az államkincstárt annál jobban kizsákmányolhassa, a mi neki sikerült is; midőn azonban az uralkodó halálhire a nép közt elterjedt, heves lázadás tört ki, mely elől Khoszru-Sáh csak nagy nehezen tudott menekülni [1]).

---

halála alkalmából irt chronogrammal akarja bebizonyitni. Nekem azonban a Baber által adott évszám helyesebbnek látszik, mivel ő Szultán Ahmed kortársa volt.

[1]) Khoszru-Sáh török volt a Kipcsák törzsből; első ifjuságát a Terkhánok szolgálatában töltötte, később Szultán Mahmud kegyét nyerte meg, és már az utóbbinak életében 5—6000 emberből álló sereget tartott saját szolgálatában, és Bedakhsán tartományát az Oxustól a Hindukusig hűbérül nyerte. Ura halála után ép ezen országban függetlennek nyilvánitotta magát, 20,000 emberből álló hadsereget tartott, de a dics- és uralomvágy által annyira elvakittatott, hogy jó-

Csak most tört ki tulajdonképen a viszály és czivódás a transoxaniai Timuridák között, és könnyen volt látható, hogy teljes pusztulásuk óriási léptekkel közeledik. A Szultán Mahmud által hátrahagyott öt fiú közül három, t. i. Meszu'd, Baiszonkur és Szultán Ali azonnal elkeseredett ellenségeskedésbe keveredtek egymással a trónkövetés miatt. Az első, köztük a legidősebb, ki Khoszru Sáhval, atyja hatalmas vezirjével, szövetségben állott és az Oxus innenső partján Hiszárt, Kunduzt és Bedakhsánt magához r gadta volt, természetesen az első lett volna a Transoxania koronájáért való harczban, ha Szultán Huszein Mirza, nem ugyan hóditási vágyból, hanem birodalma északi határának biztositására a kettő ellen fel nem áll. Róla tehát a trónkövetkezés kérdésében szó sem lehetett. Annál nagyobb volt Baiszonkur Mirza pártja, ki atyja életében Bokharában volt helytartó, és most e városból előhozatván a szokásos hódolati szertartások közt Szamarkandban a trónra emeltetett. Baiszonkur Mirza, egy 18 éves, valódi turkomán jellegű ifjú, de a ki nem volt szellemi tehetségek hiányában [1]), a túlhatalmas országnagyok s a befolyásos papok ellenében legjobb akarata mellett sem tehetett semmit sem. Mindenki őt akarta használni mint saját terveinek eszközét, minek az lett a vége, hogy vele megannyian elégedetlenek lévén, őt a trónról letaszitani törekedtek. A lázadók azt hozták fel ürügyül, hogy ő hisszári helytartósága idejében szivélyesebbnek és barátságosabbnak mutatkozott mint Szamarkandban, miért is mostani tartózkodása őket megsérté;

tevője utódaival kegyetlenül bánt, a mennyiben az egyik fiát megvakittatta, a másikat megölette. (Baber, eredeti szöveg, 36. l.)

[1]) Ő szép költeményeket irt, melyek azonban nem gyüjtettek egy Divánba. — Báber állitása szerint ő ügyes szépiró és festő is volt.

és ők csakugyan meg is hivták fiatalabb fivérét Szultanalit Karsiból Szamarkandba, és a Bagi-No nyári palotában, ho Baiszonkur az övéitől elválasztva, ugyszólván fogságban tartózkodott, hódolatukat mutatták be neki. Mindkét herczeg most egy és ugyanazon helyen őriztetett. Este felé Baiszonkurnak bizonyos testi szükségek kielégitésének ürügye alatt az alsó udvarba jutni sikerült, honnan nem épen fejedelmi uton a szabadba menekült és a nagy tiszteletben álló Khodseke Khodsa házában menhelyre talált. Midőn szökésének hire elterjedt, a nép a Khodsa háza körül tolakodott, de senki sem mert erőszakkal útat nyitni, és igy történt, hogy nehány nap múlva a szultánnak több pártosa, élükön a befolyásos Khodsa Ebulmekárim, őt menhelyéből a trónra vezette vissza és a fölkelés elnyomására a legszigorúbb rendszabályokhoz fogott. Szultanali az ő legfőbb pártosával, Dervis Mehemmed Terkhánnal elfogatott és nehány hasztalan menekülési kisérlet után Baiszonkur elé vezettetett, ki az utóbbit megölette, az elsőt pedig megvakittatta. A lázadó Tarkhánnak azonnal kelle lakolnia, mert habár halálfélelmében az előudvar oszlopaiba kapaszkodott, mégis darabokra vagdaltatott. Szultanali azonban jobban járt. A borbély vagy sebész, kinek a „gerely keresztülhuzását“ [1]), a mint a keletiek a megvakitás műtétét technicus kifejezéssel nevezik, végeznie kellett volna, szándékos ügyetlensége által a lázadó herczeg szemeit sértetlenül hagyta, és a tulajdonképen megvakitott egyén Baiszonkur volt, mert mig ő magát biztonságban hitte, Szultan-

---

[1]) Persául: „Mil Kesiden.“ Mil alatt egy vékony gerelyalakú sebészeti eszköz értetik, mely megtüzesitve az elitélt szemein keresztülhuzatik. Azonkivül Milnek neveztetik még azon eszköz is, melynek segélyével a keletiek, hogy szemök fényét növeljék, szempilláikat Kohellel (egy fekete vaskő pora) festeni szokták.

alinak Bokharába menekülni sikerült, honnan fivére ellen még hevesebben lépett fel. Gyorsan utána küldött katonák által üldözőbe vétetett ugyan, ámde neki Bokharában erős pártja volt, és midőn a dolog csatára került, Baiszonkur megveretett és sietve Szamarkand falai mögé menekülni volt kénytelen.

Ezen csata szerencsétlen kimenetele után Baiszonkur egyszerre három oldalról látta magát fenyegetve. Nyugotról, t. i. Bokharából, Szultanali szoritotta őt, délről Meszu'd Mirza közeledett, keletről pedig, t. i. Endidsán- vagy Khokandból, a hogy ma neveztetik, Baber Mirza, Omar Seikh genialis fia, ki akkor még ifjukorában volt, lépett fel, mint nagyatyja székének követelője. Ezen férfiú, kit joggal mondhatunk kelet és nyugot egyik legnevezetesebb herczegének, kinek emlékiratait az ujkor egyik tudós orientalistája a keleti Cäsar commentárjainak nevezte, rendkivüli éleslátásával már korán felfedezte, hogy a Timuridák hatalmának épülete Transoxaniában már a beomláshoz közeledik, és azon — mint látni fogjuk — folytonosan szerencsétlen csillagzatú törekvéseiben, hogy ezt megakadályozza, most lépett fel először. Szamarkand tehát a 903-ik (1496) év elején ugyszólván három oldalról ostromoltatott. Baiszonkur szerencséjére csakhamar erős tél állott be. Baber és Szultanali, kik Transoxania megosztásának feltétele alatt egymással egyesültek, a közelgő hideg elől, Meszu'd Mirza pedig szerelmi hevében visszavonultak. Ez ugyanis ép akkor vette nőül Seikh Abdullah Berlasznak általa halálosan szeretett leányát és most az ambitiót a mézes hetek édes mámorában akarta elfeledni. Ezzel természetesen Baiszonkur szükségén még épen nem volt segitve, mert alig állt be langyosabb időjárás a szövetségesek máris előtódultak kelet és nyugotról, hét hónapig ostromolták Szamarkandot. Ezen idő alatt Baiszon-

kur mindenfelé segélyért folyamodott, de csak a Jaxartes alsó folyása körül lakó özbegek, kik mindig készek voltak részt venni oly vállalatokban, hol rablás és zsákmánylás volt kilátásba helyezve, nyomultak Szamarkand közeléig, de Baber és Szultanali egyesült seregeivel ütközetbe bocsátkozni nem merészelvén, ismét visszavonultak, ugy hogy Baiszonkur, az ellenállásra képtelen, 903-ban (1497) székvárosát titokban elhagyni és Termeznél az Oxuson átkelve, fivéréhez Meszu'd Mirzához menekülni volt kénytelen. 22 éves volt, midőn annyi kaland és kemény harcz után trónját elveszté, és még ellensége, Baber Mirza által is igazságos és finom müveltségű embernek mondatik. Csak egy dolog miatt rovatik meg, t. i. hogy titokban a siita sectához tartozott, bár állitólag később az igaz hitre tért. Meghalt 905-ben (1499) [1]). Baiszonkur futása után a Transoxania fölötti uralom a két szövetségesre szállt; Szultanali a maga részének Bokharát vette Mijankal környékével együtt, Baber pedig Szamarkand városát az ország keleti részével. Ámde egyikök sem tarthatta meg soká az uralmat, mert az elsőnek féktelen alattvalói elől csakhamar Herátba szultán Huszein Mirzához kelle menekülnie, mig az utóbbi a kiéhezett és elpusztitott Szamarkandban seregei számára elegendő élelmet nem találva, másfelől anyja hazatérést sürgető kéréseinek is engedelmeskedve, visszafelé indult. [2]) Nem lehet tagadni, az ő uralkodásuk

---

[1]) Baiszonkur, Szultán Mahmud második fia, 882-ben (1482) született és Baber leirása szerint nagyszemü és sötétarczszínü, de különben tiszta turkomán jellegü volt.

[2]) Nem lehet gyengédebb viszonyt képzelni annál, mely Baber és szellemdús, a kormányügyekben jártas anyja között létezett. Az utóbbi szeretete által ösztönöztetve, roszalta fiának veszélyekkel járó nagyravágyását, és hogy most visszahivta, annak az Endidsanban

egészben véve csak névleges volt, mert Bokharában Abdul Ali Terkhán, Szamarkandban Khodsa Ebulmekarim volt tulajdonképen a teljhatalmú; ámde, mint Baber mondja, az forgott szóban, hogy a dynasztiája által 140 évig birtokolt trón idegenre ne kerüljön, és törekvései ez értelemben teljesen jogosultak voltak. Csakhogy mindez nem használt! Timur házának csillaga lemenőben volt, és a 19 éves Baber Mirza karja a bukást sehol sem akadályozhatta meg, legkevésbé pedig Transoxaniában. Seïbáni Mehemmed Khán, egy Dsüdsi házából való Dsengizida, ki a Timuridák vészteljes testvérharczának tüzénél kovácsolta a hóditás fegyverét, vakmerő özbeg lovascsapataival már akkor az ország számos és fontos pontjának volt tényleges birtokában, 905-ben (1499) pedig a szerencsés harczos a szamarkandi trón elfoglalása által véget vetett a Timuridák uralmának.

Miután e dynasztia-változás aprólékai a következő fejezet keretében alkalmasb helyöket fogják találni, itt inkább azon szellemi mozgalmat akarjuk felemliteni, melyet a sánta világhóditó háza a „zöld városból" a moszlim világ keleti felében szült és nevelt, és mely által a Timuridák elvitázhatlanul tiszteleti helyet érdemeltek ki maguknak Ázsia történetében. Az Oxuson tul levő ország culturéletének iránya meglehetősen külömbözött attól, mely Sáhrukh Mirza vagy szultán Huszein Mirza Baikarának heráti udvarán uralkodott, mivel itt a theologiai tanulmányokon kivül a költészet, történelem, gyógytan, jogtudomány és más ugynevezett világi tudományok is müveltettek, mig amott Ulug Beg és Ebuszaid uralkodásának kivételével minden időben bizonyos buzgóság volt uralkodó a vallási rajongás, a theologiai bölcselkedés és szerzeti élet iránt. Nehéz is

---

csendben készülődő forradalom volt az oka, mely később a törekvő Timuridát meg is fosztotta atyai trónjától.

volna a két ország irodalmi munkásságának pontos határát meghúzni; mert habár a szellemi élet nemes forrása az iráni elemekből eredt, mégis csagatai-török származású tudósok is buzgó részt vettek abban, és tatár fejedelmek voltak azok, kik nemcsak gazdag támogatásban részesiték az irodalom és művészet embereit, hanem még azok közé is sorakoztak, és nem vonakodtak néha-néha még alárendelt állást is elfoglalni. „Kedves gyülekezetek“ [1]) czimű művében Mir Ali Sir a következő herczegeket sorolja fel Timur házából, kik irodalommal foglalkodtak: Sáhrukh Mirza, a ki török és persa költeményeket irt, és kitől a következő négysoros költemény ismeretes:

„A hősnek felhevülnie és fellángolnia kell a csatában; ha sebesült, a ló sörénye legyen ágya; kutya halálával haljon meg a gyáva, ki férfinak mondja magát s az ellen kegyelmeért könyörög.“ Az eroticus költészetben is tett kisérleteket és szeretett nejéhez, Gauher Sádhoz, (a gyönyör drágaköve) intézett gyengéd ömlengései még ma is élnek a heráti nép meséiben. — Hasonlókép irtak török és persa verseket szultán Iszkender Sirázi, Omar Seikh fia, és a már emlitett Khalil Mirza, kitől a török költeményeknek egész Divánja maradt fenn, melyet Khodsa Iszmet Bokhári hires költő dicsérettel emlit. Ulug Beg, kinek csillagászati és mennyiségtani tudományosságáról már szóltunk, az exact tudományok mellett a szépirodalmat, festészetet és zenészetet is igen kedvelte, és rendkivüli emlékező tehetségének bizonyitékául emlitik, hogy a koránt hét különböző olvasásmód szerint tudta könyv nélkül. Baiszonkur, Sáhrukh

[1]) Medsalisz en nefais. Az illető műnek itt idézett helye azon szövegből van véve, melyet Belin M. ur már idézett művében, a 65—82. lapon tett közzé.

Mirza fia, ki még atyja életében meghalt [1]), folytonosan környezve volt költők, festők, szépirók és zenészekkel, fiától, Báber Mirzától pedig, ki kora halálát a szeszes italok mértéktelen élvezése által idézte elő [2]), sok költői eszme maradt fenn török nyelven. Szidi Ahmed Mirza, Miránsáh fia, egy Divánt és egy Mesznevit hagyott hátra „Letafet-Námeh" (a kellem könyve) czim alatt. Végre e felsorolást Baber Mirzával, az indiai mongol dynasztia alapitójával, lehet befejezni, a ki már emlitett emlékirataiban mint antik modorú és bámulatos szépségű költő, államférfi és bölcsész [3]) lép elénk.

Szabad-e tehát csodálkoznunk, ha — a keleti példabeszéd: „a nép fejedelme hitét követi" értelmében — a Timuridák korszaka oly culturtörekvéseknek adja jelét, melyek — kivéve az Omejjadok fénykorát Spanyolországban és az első Abbaszidákét Arábiában — az Iszlam népénél sehol és semmikor sem találhatók? Igaz ugyan, hogy a Timuridák cultur-korszaka csak folytatása az Iránban az utolsó mongol fejedelmek uralkodása alatt beállott szellemi ébredésnek, ámde Meraga, Tebrisz és Szultanie udvarain a művészet és tudomány soha sem fénylett oly soknemű irányban mint Herat és Szamarkandban. A kor költői közül csak a következőket akarjuk felemliteni:

---

[1]) Meghalt 836-ban (1430) Dsemáziul evvel 6-dikán, mint Chanikoff N. ur egy a herati Moszalláhban létező siriratból kiolvasta.

[2]) Egy veszélyes betegség által a tulságos ivás miatt megintetvén, Baber Mírza megbánás és töredelemmel telt kebellel egy időre Meshedbe vonult vissza és egész napokat töltött Imám Riza mecsetében. De szenvedélye erősebb volt határozatánál, ő iszákosságába csakhamar visszaesett és 861-ben (1455) meg is halt.

[3]) A török és persa nép összes irodalmában aligha van egy második könyv, mely oly egyszerű nyelven annyi tanulságost tartalmazna mint a Babernámeh.

Mevlána Abdurrahman Dsámi, kit isteninek neveztek, a szónak nagy mestere vers és prózában, ki a tudomány több ágaiban: a theologia, szövegmagyarázat, erkölcstan, bölcsészet- és nyelvészetben, és a költészet minden nemében egyformán kitünt. Szuheili vagy Seikhun Szuheili, Bidpai indiai meséinek mesteri forditója, ki előbb Ebuszaid, és azután még 20 évig Mirza Huszein Baikara udvarán élt. Kaszim ul envár (a világosságot osztó), tulajdonképen Muajjin-eddin Ali, korának legnagyobb mysticus költője, ki előbb Sáhrukh udvarán élt, de ettől később elutasittatván Szamarkandba vonult vissza és 837-ben (1433) halt meg. Khodsa Abdullah Hatifi, más néven Mesznevi guj (Mesznevi-költő), a Timurnameh, azaz Timur versekben irt életrajzának szerzője. Khodsa Iszmet Bokhari, Szultán Khalil és Ulug Beg udvari költője, mely utóbbinak ő adott tanitást a költészetben. Meghalt 845 (1441). Mevlána Huszein Kuberai, a hires Nedsmeddin Kubera utóda, kit a mongolok Ürgendsben kivégeztek, és a tudós Ebdulvefa Khárezmi tanitványa. Mevlána Huszein mint mysticus költő tünt ki és egy commentárt is irt Dseláleddin Rúmi Mesznevijéhez. Khodsa Abdullah Muvarid (a gyöngy), ki Bejani költői név alatt egy gházeleket és dicsénekeket tartalmazó divánt, egy „Minisz ul ehbáb (a barátok bizalmasa)“ czimű könyvet és egy a levélirásról szóló művet hagyott hátra. Mollah Binai, egy heráti épitész fia, ki szülővárosában Mirza Huszein udvaránál addig állt kegyben, mig Mir Ali Sirrel viszályba nem keveredett, mikor is Transoxaniába ment, hol Szultán Mahmud által kegyeltetett és később Seibáni Mehemmed khán által udvari költőnek kineveztetett. Meghalt 922 (1516). Mohammed Szalih, ki kellemteljes gházeleket irt és a „Medsnun és Leila“ versmértékében egy török Mesznevit szerzett. Baber költeményeitől minden érdemet megtagad, de ez csak onnan látszik lenni, mivel Me-

hemmed Szalih Seibáni kegyencze volt és az özbeg fejedelem udvarán tartózkodott. Helali, a sokat olvasott „Sáh u Dervis“ (király és koldus) czimü Mesznevi szerzője, kinek szemtelensége, melylyel a szerelmi gyönyöröket nem a nőben, hanem a férfiban énekli meg, Baber által joggal dorgáltatik. Emlékező tehetsége állitólag oly csodálatos volt, hogy mintegy harmincz-negyvenezer distichont tudott könyv nélkül. Végül, de épen nem mint utolsót, Mir Ali Sirt akarjuk felemliteni, ki mint kitünő államférfiú, ügyes hadvezér és magvas, termékeny iró, tette magát hiressé. Habár nem alapitója a keleti török irodalomnak, mint azt általán hiszik [1]), mégis ugy török nyelven irt számos szerzeményei, valamint azon buzgóság által, melylyel a török nemzeti elemet az iráni szépészek előitélete és gúnyja ellen védelmezte [2]), kiérdemelte azon nagy elismerést, melylyel földiei őt ugy életében valamint halála után is kitüntették. Negyedfél század mult el az ő halála óta, és művei — bár a nép azokat nem mindenhol érti — még most is

[1]) A török irodalomnak, mely a török nép ismeretessé létele óta annyi változaton ment keresztül, és a vallási, politikai és társadalmi állapotok hű bélyegét mindig magán viselte, az előttünk eddigelé legrégibbnek ismert nyelvemlék után itélve, már a keresztyén korszámlálás kilenczedik századában kellett virágoznia. Az általam 1871-ben részben kiadott Kudatku Bilik, melynek nyelve a szerző azon állitása ellenére, miszerint müve a legelső, mely török nyelven iratott, kora irodalmi tevékenységre mutat, 463-ban (1070) iratott.

[2]) Már akkor érvényre jutott azon különben egészen jogos nézet, hogy az iráni elem a törököt szellemi tehetségre nézve messze felülmulja. Mir Ali Sir, földieinek irodalmi termékeire mutatva, bebizonyitotta, hogy a törökök is tudnak szellemdúsan irni; de mivel az akkori persa irodalom csillagaival nem vetekedhetett, az irodalmi képesség kérdéséről a jellemkülönbségre tért át, és képe előterébe a törökök becsületességét, hűségét és vitézségét állitotta. Ezen vitája „Muhakemet el lugetein“ czimű művében foglaltatik.

házi kincsét képezik minden a műveltségre igényt tartó özbegnek. A theologia, szövegmagyarázat és mysticismus terén egész sereg buzgó munkással találkozunk, kik „a tudomány világitó csillagai“ közül az egyiket vagy másikat követve, szóval és tettel munkálkodtak. Eltekintve attól, hogy e tudomány egyik vagy másik ágát minden irónak kellett művelnie, és hogy sokan, kik a költői koronát elnyerték, egyszersmind az „isteni tudományok“ palástjával is diszesittettek, mint szaktudósok a következők emlitendők: Mevlána Huszami, khivai születésű, a karaköli hires Khodsa Ahrarnak hosszú ideig tanitványa és társalkodója. Khodsa Obeidullah Ahrar, Bahaeddin Nákisbend szellemi tanitványa és műveinek buzgó folytatója, a ki mint mysticus és tudós oly tekintélyben állott, hogy korának fejedelmei kegyéért a szó szoros értelmében versenyeztek. Mindamellett azt mondják, hogy szigorúan követve Mohammed állitólagos életelvét, miszerint „el fakru fakhri“ (a szegénység az én büszkeségem), Karaköl környékén, a hol lakása volt, önmaga művelte szántóföldeit. Meghalt 895-ben (1489) Kumagiran faluban. Műve: Tohfei Ahrar, vallás-erkölcsi tartalommal, még ma is szorgalmasan olvastatik, és Szamarkandban levő siremlékéhez messze vidékről zarándokolnak. Mevlána Fasziheddin, ki Mirza Huszein Baikara udvarán élt és Mir Ali Sir különös kegyében részesült. A dogmatika jelesebb műveihez irt commentárjai még ma is tanulmány tárgyát képezik a középázsiai collegiumokban. Meghalt 919-ben (1513). Kevésbé ismeretes, de nem kevésbé nagyrabecsült commentárjai által Molla Abdul Gaffur, Dsámi tanitványa, a ki azonfelül mint jogtudós is hires volt. Meghalt 916-ban (1510). Hasonló foglalkozású és hirűek voltak: Mevlána Muajjin Ferrákbol Mohammed életrajza és „az iszlam főoszlopa“ czimű műveért; továbbá Mevlána Kemaleddin Huszein szá-

mos, a koránra vonatkozó exegetikai iratai és erkölcstani önálló müveiért; végre Mevlána Mohammed Kázi „Szilszilei Arifein“ (a tudósok láncza) czimü műveért. A történetirásban Serefeddin és Abdurezák tüntek ki, az első Timur életrajza, az utóbbi a Timuridáknak általa irt tartalmas története által. A Debisztán (a vallások iskolája) is, mely kelet tizenkét vallásáról beszél, és melyet a tudós Jones W. kelet egyik legtanulságosabb, leggenialisabb művének tart, ez időben iratott. A mennyiségtan és népisme [1]) sem maradt figyelem nélkül, sőt ki tudja, e jeles korszak mennyi más szellemi terménye maradt előttünk ismeretlen a hiányos tudósitások következtében?

Mi nem bocsátkozhatunk itt részletes irodalomtörténeti fejtegetésekbe, miért is hallgatva megyünk át a nyelvészek és jogtudósok csarnokán, mégis azon észrevétellel, hogy nem egy, a moszlim ifjuság által még ma is, és mindenhol használt nyelv- és mondattani segédkönyv e korból származik, és hogy a középázsiaiaknak számos ritualis és más szokása azon idő tudósainak nézeteire támaszkodik. Mindaz, a mit az ázsiai vagy bárhova való mohammedán finom, magas és tökélyes müveltség alatt ért, oly tulajdonok, melyek ma előtte csak névleg ismeretesek, mindaz virágzott a herati és szamarkandi udvarokon. Első sorban a szépirást és festészetet akarjuk emliteni. Az elsőben Szultán Ali tündökölt, kit Ali Sir művei leirására használt, az utóbbiban Behzád és Sáh Mozaffar, mert noha a Timuridák buzgó szunniták voltak, könyveiket mégis szines illustratiókkal látták el és épitményeiket

---

[1]) Ide tartozik első sorban Dsáminak kérdések és feleletekben Indiáról irt műve és Vaszifnak „Bilád-i-Csin“ (Khina városai) czimü könyve, hihetőleg azon küldöttség jelentésének alapján, melyet Sáhrukh Mirza küldött Pekingbe.

fresko-festményekkel diszitették [1]), melyekben nemcsak arabeskek és élettelen tárgyak, hanem néha hires fejedelmek és harczosok, sőt szentek is voltak ábrázolva. Az építészetben főleg Sáhrukh, Ulug Beg, Ebuszaid és Mirza Huszein uralkodása volt termékeny, és Uszta Mehemmed Szebz és Uszta Kavámeddin épitészekről mondatik, hogy több ezerre menő nyilvános épületet készitettek. Szám Mirza történetiró állitása szerint Mir Ali Sir csak magában Khoraszánban collegiumokban, karvánszerájokban, hidak, mecsetek, kórházak és olvasó-termekben háromszázhetven épületet készittetett. Hát még az ily korszak fejedelmei és herczegei mit tettek? Az Oxuson túl az örökös háborúk még a romoknak is csak csekély nyomait hagyták meg, de Herát körül több mint egy pont van, mely egykor virágzó culturállapotokról tesz fényes tanuságot. Nemcsak magában Herat városában, a Moszallahn és Khodsa Abdulláh Anszariban lehet csodálni a Timuridák finom izlését, a Murgáb vadregényes partjai, hol nem egy kiugró szikla diszelkedik egy hajdani kéjlak romjaival, mindez határozottan mutatja, hogy mily nagy mértékben tudták e férfiak a művészetet, tudományt és költészetet az élet szépitésére értékesitni. Miután a tivornyáknál, melyek Herat és Szamarkandban a nagyszámu Seikhek, theologusok és exegeták daczára is szokásban voltak, sőt gyakran napokig tartottak, dal és zenének soha sem szabadott hiányoznia, a zenészek és zeneirók nem kis tekintélyben álltak. Kiváló hirnek örvendhettek e téren Baber tanúsága szerint a már emlitett Khodsa Abdullah Murvárid, Kul Mohammed Udi, Seikh Neji és Huszein Udi, kik részint a hárfán és

---

[1]) Baber állitása szerint Ebuszaid Baber Mirza palotáját kőfaragványokkal és csataképekkel ékesitette.

guitarreon tüntek ki, mig mások, mint: Mir Sádi, Gulám és Mir Gázu zeneszerzeményeik által lettek nevezetesekké. A mohammedán Ázsia jelenlegi viszonyainak ismerője előtt nagyon feltünő, hogy a Timuridák udvarán tánczművészek is voltak, sőt Baber szerint épen egy Bedr nevű Szeid (azaz a próféta családjából való) volt az, ki hires mester volt Terpsichore művészetében, ki több tánczot maga is szerzett. Mily szörnyűködés fogná el a mai moszlimet, ha egy Szeid vastag tekercsű turbánjával valami Pas de deux-félét, vagy egy másik, Herati [1]) név alatt Iránban még ma is kedvelt tánczot járna el előtte!

Igy változnak az idők, és igy bukott Közép-Ázsia is a Timuridák hanyatlása után a műveltség magas fokáról és a szépért való igaz lelkesedésből a tudatlanság azon szenynyébe és azon barbárságba, melyből azután soha többé ki nem emelkedett. Culturkorszakának kialudtával állami léte is halványulni kezdett, mert Bokhara és Szamarkand, melynek urai századokon át a mohammedán Ázsia legszebb részeinek osztogatták a parancsot, most már ugyszólván eljátszotta szerepét a világtörténeti események szinpadán. A mi a multban Transoxania legszebb királysága volt, az a jövőben Bokhara szegényes khánságává sülyedt le!

---

[1]) A Heráti nevü tánczot én 1862-ben Sirázban láttam előadni. Az illető tánczos egy székre állt, egy lepedőfélébe burkolózott, mialatt mozdulatai a zene vagy ének ütemét pontosan követték, és miután e helyzetben nem annyira kellemes, mint inkább nagy ügyességet tanusitó evolutiókat tett, ismét kibontakozott. Más tánczok, melyek Khoraszáni név alatt ismeretesek és szintén azon időből származnak, a négyeshez hasonló társas tánczot ábrázolnak, mialatt a tánczosok a szerelem egész processusát adják elő nem épen aesthetikai képekben.

XII.

ÖZBEGEK ÉS SEIBÁNI MEHEMMED KHÁN.

906 (1500) — 916 (1510).

Hajdantól fogva fényes vonás volt az a török nép jellemében, hogy uralkodói közül azt, ki kormányzásának fénye vagy közhasznú intézmények behozatala által magának kiváló érdemeket szerzett, az által törekedett megörökiteni, hogy nevének felvétele által őt második törzs-atyjává tette, és ezzel állami újjászervezésének és a világtörténeti események szinterére való lépésének a legjobb kifejezést adta. Igy látjuk, hogy a törökök, kik mint a Szeldsukidák előörsei a nyugoti Ázsiába benyomultak és a régi Byzanz romjain uj birodalmat épitettek, vezetőjük Oszmán nevére még ma is Oszmanli-knak mondják magukat, és igy történt, hogy azon török-mongol [1]) törzsek, melyek a kék

[1]) Nehogy valaki a török-mongol kifejezésen megütközzék, azon megjegyzést kell előre bocsátanom, hogy én az özbegeket már csak azért is török-mongol és nem tisztán török eredetü vegyes népnek tartom, mivel ilynemü összeolvadások ott, hol mohammedán vallású törökök és mongolok együtt éltek, nemcsak valószinüek, hanem egészen természetes úton meg is történtek, mire a legjobb bizonyságot a 32 özbeg törzs névjegyzéke adja, melyek között ugyanis sok mongol név van, és melyek közül sok a Góbi pusztának nomádjai között még ma is előfordul. Ilyen péld. Khitáj mong.: Kitat (a végső g-nek t-be való átmeneteléről lásd: „Uigurische Sprachmo-

horda keleti vidékén, azaz a Volga és Araltó között [1]) tartózkodtak, Özbeg után, ki Dsüdsi házából a kilenczedik uralkodó volt, magukat politikai gyűnéven özbegeknek [2]) nevezik. „Özbeg khán — igy beszéli Abulgazi a tatárok történetében [3]) — mindenkit tisztelt és érdeme szerint jutalmazott. A népet az Iszlámhoz hivta, és általa sokan diszesiték magukat az igaz hit nemességével. Azért is vette fel Dsüdsi népe az özbeg nevet, melyet a világ végéig is meg fog tartani."

Özbeg valóban nemcsak népének téritője volt, hanem

numente", 23. l.) = khinai; Nöksz mong.: nokoson = gyapju (az n betü török szó elején csak nagyon ritkán fordul elő; Tasz mong.: tasz = bizonyos szürke sasfaj; Dörmen mong.: dörben = négy; Miten mong.: mite = gyávaság stb.

[1]) Közép-Ázsia keleti történelmi forrásaiban az özbegek régi házája Desti Kipcsák (= Kipcsák puszta) határozatlan kifejezéssel jelöltetik, mely név alatt a turáni felföld azon része értetik, mely a Kaspi tónál kezdődvén 600 ferszákh hosszaság és 300 ferszákh szélességben nyúl kelet felé. Azonban e felvétel téves, mert habár az özbegek nyájaikkal délre egész Kharezmig terjeszkedtek, mégis északkeleten csak a Timuridák hanyatlásának korában nyomultak a Jaxartes alsó folyásáig. Valószinüleg házájok az Ural és az Emba partvidéke volt, szóval azon rész, melyet ma a kis horda territoriumának szoktunk nevezni.

[2]) Özbegnek szószerinti jelentése: önmagának ura, önálló. Sajátságos, hogy e szó a régi magyaroknál is előfordul mint egy tisztség vagy állás neve, és mint ilyen az 1150-ik évből való okmányokban is található. A szó ezen jelentésére vonatkozólag élczelkedett a hires Seikh Khudadád (meghalt 939 (1532)-ben) az ő szellemi tanitványa Arif Szófival, ki mint özbeg sajnálkozott Babernek Seibáni fölött aratott első győzedelmén, midőn törökül igy szólt hozzá: „Szanga özbegin kirek mu", azaz: „te saját uradat vagyis az özbeget akarod?"

[3]) Abulgazi, Sedsrei turki (a törökök genealogiája), 98. l.

mint Hammer helyesen megjegyzi [1]), egyszersmind a harmadik azon négy legnagyobb uralkodó közt, kik Kipcsák trónját diszitették, de az özbegek nemzetiségi neve, mely a Timuridák uralma alatt tünik fel először, és melyet már Ibn Batutah arab utazó is emlit, sem alatta, sem legközelebbi utódai alatt nem játszott valami kiváló szerepet. Csak százötven évvel később, midőn a hajdan oly hatalmas kipcsáki arany horda már négy részre volt szakadva, minek következtében Iván Vaszilievics, ki Oroszországot a tatár járom alól felszabaditotta, Dsüdsi utódainak hatalmát a Volga felső folyásánál csakhamar megtörhette, csak ekkor halljuk, hogy azon herczegek és alattvalók között, kik a Szeraiban uralkodó fejedelemnek az engedelmességet felmondták, és mint őszszakálúak vagy khánok souverain hatalmat gyakoroltak, az özbegek fejedelme, Ebulkhair khán is volt. Ez sátrai és nomád népének számos nyájaival a zivatar elől, mely a keresztyén észak felől a moszlim uralmat fenyegette, mindinkább a keleti vadon vidék felé húzódott vissza, és Kicsik [2]) Mohammednek, a kék horda utolsó fejedelmének uralkodási idejében, kinek bukásával Dsüdsinek kipcsáki trónusa is teljesen összeomlott, Ebulkhair már oly nagy tekintélyre jutott, hogy Ebuszaid, Mehemmed Dsügi és Huszein Baikara Timuridák, mint az utolsó fejezetben láttuk, nála kerestek segélyt és menedéket. A nyugoti Szerai s a déli Transoxania culturbefolyásától távol az özbegek, a pusztaságnak e sajátos fiai, a turáni harczos zord jellemét csakugyan tovább is tarthatták

---

[1]) „Geschichte der goldenen Horde“, 281. l. A másik három: Batu, Berke és Tokhtamis.

[2]) Hammernél mindig Kücsük van irva, a mi keleti török nyelven fiók kutyát jelent, mig kicsiny, a szóban forgó khán tulajdonképeni epithetonja, kicsiknek mondatik. A keleti török nyelvről való ismereteink akkori állásánál az ily hibák megbocsáthatók.

meg mint szilárd lakhelyekhez szokott s a Timuridák civilisatiója által már elpuhult testvéreik. Az arab próféta vallása közöttük csak névleg volt elterjedve, szokásaik — valamint maga a nép is — török és mongol elemek tarka vegyületét tüntették fel, és mig a török a Jaxartes és Oxus mentében Irán nyelve és irodalmával épen ugy mint finomabb életmódjával mindinkább megbarátkozott, addig az özbegek még mindig birka- és lóbőrbe öltöztek, szellemi életök pedig legfölebb annyira haladt, hogy nemzeti szentjök, az askéta Khodsa Ahmed Jeszevi [1]) állitólagos csodaereje által magukat némileg vezetni engedték. Csak később, midőn állandó lakhelyekre telepedtek, vetették le lassanként a durvaság öltönyét, és valamint előbb csagatai név alatt Transoxaniának letelepedett, ugyszólván müvelt törökjei, özbeg név alatt pedig az északkeleti vad pusztalakók értettek [2]), ugy az újabb időkig e viszony annyira megfordult, hogy az özbeg teljesen a hajdani csagatai helyébe lépett, mig a müveletlen török a kirgiz vagy kazal névvel (szószerint: kóborló, vándor) jelöltetik.

Ebulkhair a kort, a melyben élt, nagyon jól megértette. Nem is gondolva hóditásokra, melyek különben Kö-

---

[1]) Khodsa Ahmed Jeszevi még ma is védszentje a Közép-Ázsia északi pusztáiban kóborló nomádoknak. Az ő erkölcs-vallási költeményei, melyekből „Tschagataische Sprachstudien" czimü müvemben adtam mutatványokat, a kirgizek és özbegeknél a koránnal egyenlő fokra állittatnak.

[2]) Ez legjobban kitünik egy verspárból, melyet a Seibáni-námeh költője magának a hősnek ad szájába, és mely igy hangzik:

„Csagatai ili meni özbeg dijmeszun
Bihude fikr kilib gam jimeszun."

Azaz: A csagatai nép engem özbegnek ne nevezzen, és hasztalan gondolatok miatt ne szomorkodjék. A mi hajdan szégyennek tekintetett, az idővel még tiszteletnek is tartatott, mert özbegnek ma a szilárd lakhelyü, művelt török mondatik törzskülönbség nélkül.

zép-Ázsia akkori viszonyai között lehetetlenek is lettek volna, megelégedett azzal, ha Timur utódai a heves testvérharczban hozzá segélyért folyamodtak. Ő nemcsak Ebuszaid, hanem Minucsehr Mirza és szultán Huszein Baikara ügyeért is harczolt, özbegjei mindenkor zsákmánynyal gazdagon megrakva tértek vissza, és az ő, csaknem 40 éves uralma a pusztai fejedelmek legdicsőbbjének mondatik. „Gyorsan szétoszlik a sivatag homokja, de még gyorsabban az emberi szerencse", mondja a turkomán példabeszéd. Ebulkhair hatalma és tekintélye ellenségeket és irigyeket szerzett neki, a vadon szomszédos őszszakálai szövetkeztek ellene, és mivel a tatár példabeszéd szerint: „Ha az ellenség atyád sátrára tör, akkor csatlakozzál hozzá és rabolj vele" [1]) még leközelebbi rokonai, mint a már emlitett Bürge szultán is ellene keltek, ő csakhamar legyőzetett, és a csatában történt halála után családjának számos tagjai a pusztában minden irányban szétszórattak. Hátrahagyott tizenegy fia közül [2]) tisztében őt csakis ötödik fia, Seikh Haidar szultán követte, de ez is csak névleg és kevesek fölött, mivel az özbegek már ekkor Ebulkhair egyik unokájára, t. i Mehemmed Seibáni herczegre, kit Sáhbakhtnak (királyi szerencse) is neveztek [3]) forditották szemöket

[1]) Eredeti nyelven Abulgázinál a 106. lapon: „Atang jortin jav csapsza, ailandura birge csap." Bizonyára kevés nyelv tüntet fel ilyen a féktelen rabló és gyilkoló vágyat tanusitó példabeszédet!

[2]) Ezek voltak: Budag szultán, Khodsa Mehemmed szultán, Ahmed szultán, Mehemmed szultán, Seikh Haidar szultán, Szandsar szultán, Ibrahim szultán, Köcsündsi szultán, Szujunds Khodsa szultán (kinek anyja a tudós Ulug Beg leánya volt) Ak Burk szultán és Szeid Baba szultán. Közép-Ázsia történetében csak a két első herczeg utódai játsztak szerepet, miért is törzsfajok meglehetős részletességgel van adva. Ebulkhair többi fiának utódairól a történelem mitsem jegyzett fel.

[3]) A persa történetiróknál Sáhi Begnek is neveztetik, mit De-

és bizalmukat, a ki fiatalsága daczára a legszebb reményekre jogositott. Seibáni, a hogy őt ezentul egyszerűbben nevezni fogjuk, atyját Budag szultánt (királybimbó) és anyját Kúzi Begumot [1]) (bárányka asszonyság) már korán elvesztette [2]) és fivére szultán Mahmuddal együtt nagyatyja egy hü szolgájának, Karadsa Begnek gyámsága alatt élt, ki a még élő herczegeket a legmelegebben vette pártfogásába. Seikh Haidar halála után Karadsa Beg kényszerülve látta magát az e közben felnőtt herczegekkel Ebulkhair családjának ellenségei elől a Jaxartes alsó folyásához menekülni, hol Seibáni nagyatyja csapatainak szétszórt a u l jait (sátorcsoport) maga köré gyüjtötte, és csendben készületeket tőn, hogy a vérboszú szent kötelességének teljesitése által háza tekintélyét emelje, de különösen, hogy Bürge szultánon, ki az emlitett folyó felső folyásánál egy erdő szélén ütötte fel lakhelyét, a gyalázatos árulást, melyet ez Ebulkhair ellen tett, megboszulja. Mig ereje nem volt elegendő e czél kivitelére, Seibáni barátságot színlelt, de idővel megjött a lehetőség is, és azon hosszú, fagyos téli éjszakák egyikén, melyek az a nélkül is egyhangú, komor pusztaság ijedelmeit képezik, bátor hiveinek csekély csapatával megrohanta ellensége tanyáját, leölte a hozzátartozók nagy részét és Bürge maga sem menekülhetett meg a haláltól a

---

guignes Saibeknek olvasott. Születési évére nézve szintén tévedésben vannak Irán történetirói, sőt a „Rauzát esz szefá“ 905-ben mondja őt születettnek, mely évben, mint látni fogjuk ő kormányra lépett. Seibáni 855-ben (1451) látta meg a napvilágot.

[1]) Nem Nuri Begum, mint a Rauzat esz szefá kőnyomatú kiadásában irva van.

[2]) Szamarkand bevétele előtt (906) Seibáni azt mondja udvari költője és barátja Mehemmed Szálihhoz, hogy 40 év mult el, mióta atyját elvesztette. Az utóbbi tehát 876-ban (1471) halt meg, és Seibani, ki 855-ben (1451) született, atyja halálakor e szerint 21 éves volt.

hűség egy ritka példájának daczára [1]). A fiatal hős e vállalat sikere után csakhamar egy nem jelentéktelen özbeg lovas csapat élén látta magát, melylyel már nagyobb vállalatokhoz is foghatott, melyek, mint látni fogjuk, nem is soká várattak magukra.

Ily körülmények között a transoxaniai Timuridákkal való érintkezés nem volt soká kikerülhető. A szamarkandi trónon ekkor szultán Ahmed ült, Ebuszaid fia, és birodalma északi határa Mezid Tarkhánnak, Kislik khán fiának helytartósága alatt állt. Ezen utóbbinak Seibáni először ajánlotta fel szolgálatát, egy ideig zsoldjában is állt, de Mezid csakhamar észrevette, hogy az özbeg főnökök feje fölé kezdenek nőni, és mivel tőlök minden áron szabadulni akart, Abdul Ali Tarkhánhoz, Bokhara korlátlan vazalljához küldte őket, a ki állama, környezete és fényüzésére nézve nem igen állt ura után, az ifjú harczosokat szivélyesen fogadta és kardjukat az északkeleti mongolok betörésekor csakhamar fel is használta. Hasonló szolgálatban használtattak Ebulkhair utódai Turkesztán tartományának fellázadt alattvalói ellen is, és akár azért, mivel az özbeg herczegek itt

---

[1]) Midőn t. i. szürkületkor Bürgét, kiről tudták, hogy meg van sebesitve, felkeresték, Seibáni emberei az ujon esett havon vérnyomokat vettek észre, melyek mindig mélyebben vezettek ez erdőbe. Itt végre egy sulyosan megsebesült harczost találtak fekve; ez elfogatott, és midőn tőle nevét kérdezték, magát Bürge szultánnak mondta. Seibáni elé hozatván, ez észrevette, hogy a fogoly nem Bürge szultán, hanem annak szolgája Münge Bi, és hozzá fordulván kérdé: „Miért mondtad magadat Bürge szultánnak?“ „Uram“, viszonzá, a hű szolga, „én Bürgével együtt nőttem fel, sokszor ettem kenyerét és sóját, és midőn észrevettem, hogy őt nyomozzák, örömest akartam volna helyette áldozatul esni és a neki szánt nyilat szivembe fogadni. Én igy cselekedtem, a te akaratod kezedben van.“ Seibáni elég nemes volt a derék férfit gazdagon megjutalmazni és szabadon bocsátani. De Bürge később mégis megtaláltatott és kivégeztetett.

honi földön érezték magukat, akár megnőtt erejök öntudatában most fegyvereik közönséges jutalmával nem voltak megelégedve és csak Otrár, Szabrán és Sziganak városok átadásával voltak kibékithetők, mely városok a később oly nagyra nőtt Seibáni birodalomnak úgyszólván magvát is képezték. Hátulról számos pártos és kalandvágyó nomád ifjú által támogatva, tartós egyetértésre a növekvő Seibáni s a hanyatló Timuridák közt gondolni sem lehetett, ok a viszályra csakhamar találtatott, és szultán Ahmed még életben volt, midőn Seibáni a Jaxartesen már függetlennek nyilatkoztatta magát, Mezid Tarkhán helytartót erőszakkal szövetségébe vonta és a hajdani bérenczből Timur házának veszélyes ellenségévé lett. Ha már az ifjú nomád fejedelmek harczias szelleme magában vége elég ösztön volt folytonos czivódás- és viszálkodásra, másfelől Transoxaniának anarchikus állapota s az alattvalók önkénykedése nem csekély mértékben járultak hozzá, hogy Seibáni Mehemmed khán, ki kezdetben csak mint rabló lovag lépett fel, az országhóditás pályájára kerüljön. Első nagyobb vállalata 905-ben (1499) Szamarkand ellen volt irányozva. A „Seibaniada" szerzőjének közlése szerint Seibáni fivére, szultán Mahmud már Baiszonkur Mirza idejében nyomult egész Dizzákig [1]), de megveretvén visszavonulni volt kénytelen. Seibáni a visszatérőt megrótta, mivel tervét vele nem közlötte, de mindamellett testvére megveretését megboszulni határozta és 1000 dsetből álló segédcsapatával azonnal átkelt a Jaxartesen. De az utóbbiak árulása gyors visszavonulásra kényszerité őt, és hogy az ország meghóditását szellemi vezetője parabolákkal ékesitett tanának értelmében „ne középen, hanem szélről kezdje" [2]) a környéken

[1]) A mai Dsizzák.

[2]) Mint azon idők minden török harczosának ugy Seibáninak

levő török fejedelmekhez egy felhivást intézett, melyben őket, a kedvező helyzetre odamutatva, a Timuridák uralmának teljes feldöntésére szólitá fel. Bármily rothadtak és megingatottak voltak is azonban a Timuridák transoxaniai hatalmának oszlopai, mégis volt elég török, a ki szamarkandi urához hiven ragaszkodott. Seibáninak mindezeket előbb a maga részére kellett vonnia, és midőn a legelőkelőbbeket közülök, mint Kücsüm szultánt, Szüjünds Khodsa szultánt [1]), Hamza szultánt és Mehdi szultánt csakugyan megnyerte, jól felszerelt hadsereggel újolag útra kelt és egyenesen Szamarkandnak tartott.

Itt az ügyek élén mióta Baber Endidsánba vonult vissza, névleg Szultánáli állt, valóban pedig a már emlitett fő-kádi, Khodsa Ebulmekárim [2]) uralkodott, kinek ősei, a

---

is meg volt szellemi vezetője, kitől előbb tanácsot kért és neki minden tekintetben vakon engedelmeskedett. Ez Seikh Manzur volt. Midőn Seibáni még Abduláli szolgálatában állt, egyszer nagyravágyásától elkapatva igy nyilatkozott: „Honnan van az, hogy Abdulali, ki csak közönséges származású, uralomnak örvend (szultán Ahmed alattvalóinál valóban igy állt a dolog) mig nekem, ki fejedelmi vérből származtam, szolgájának kell lennem?“ Ezen nyilatkozat az emlitett Seikh Manzur füléhez jutott, és midőn Seibáni egyszer nála volt, az estebédhez egy asztalkendőt terittetett fel. Midőn evés után a kendő ismét elvétetett, a Seikh az özbeg herczeghez fordult és mondá: „Látod, valamint e teritőt nem közepén, hanem szélén fogták meg, hogy elvigyék, épen ugy kell neked az ország meghóditását a határoknál, nem pedig a fővárosban kezdened“ Ezen időben volt az, mondja Szeid Rakim, kitől ez adoma vétetett, hogy Seibáni Khivába ment, ott a Mangit törzstől segédcsapatokat szerzett és hóditásait komolyan kezdte.

[1]) Ezen kettő az ő nagybátyja volt. Ugy látszik tehát, hogy kezdetben Ebulkhair házának nem minden tagja nyilatkozott Seibáni ügye mellett.

[2]) Ebulmekárim, azaz a tiszteletben gazdag, csak czime volt; az uralomvágyó főpap tulajdonképeni neve Khodsa Jahja.

mint a Seibáni náméhből tudjuk, 400 éven át voltak Szamarkandnak „Seikh ul iszlám“-jai. De ugy az első valamint az utolsó képtelen volt a kormányra és még jobban azon veszély elháritására, mely az országot a közelgő ellenség részéről fenyegette. Nem csoda tehát, ha Seibáni tiz napi ostrom után, miután egy kitörést a Seikhzáde kapu előtt szerencsésen visszavert, a Csihárráh kapun át a Bag-i-no [1]) kéjlakig ellenállás nélkül nyomulhatott, és az ellenséges csapatokat még keresnie kellett. Csak dél felé vette a harcz kezdetét. Seibáni abban személyesen és a halál megvetésével vett részt, a mészárlás mindkét részről az egész éjszakán át tartott. De mivel másnap reggel azon hir terjedt el, hogy Báki Tarkhán, Abdul Ali Tarkhán fia, a mely utóbbinál Seibáni pályáját kezdte volt, Bokharából a Szamarkandiak segitségére jő és Debuszi vára előtt táborát már fel is ütötte, az özbegek kivivott előnyeiket ismét feladni és Szamarkand körülzárolása után sietve Bokharába vonulni voltak kénytelenek. A segédcsapatokat teljesen nélkülöző Bokhara mit tehetett mást, mint hogy azonnal megadta magát. Seibáni e várost tette főhadiszállásává, anyját és családját az ottani palotában hagyta, maga pedig Karaköl felé folytatta utját. Mivel ennek lakói a hátrahagyott őrséget Bubai szultán vezetése alatt orozva meggyilkolták, az özbegeknek a várost ujra be kelle venniök, és csak miután Karaköl a tatár hadi törvény egész szigorával megbüntettetett, lehetett Szamarkand ostromához ujolag teljes erélylyel hozzálátni. Kilencz hónapig állt ellen az e közben jól megerőditett főváros, sőt talán tovább is ellenállhatott

[1]) A mint ebből kitünik, Bag-i-no, valamint a többi nyári palota is messzeterjedő kertjeivel Szamarkand külvárosi részéhez tartozott. Ha ez igy van, akkor a város fala s a vár közötti térnek — mert ezen kivül még egy váracs (árk) is volt — nagyobbnak kellett lennie, mint az a mai romokból látszik.

volna, ha a kinzó éhség és még inkább az uralomvágyó Khodsa Ebulmekarim és a Szultanali fejedelem közt kitört egyenetlenség tetőpontjára nem ér. Seibáni, ki a dolgok ilyetén állását jól ismerte, azt irta a névleges fejedelemhez, hogy „valjon nem unta-e még meg a Khodsa gyámkodását? Hódoljon meg végre Ebulkhair házának az isten kegye által megvilágitott csillaga előtt, és barátság utján keresse saját javát." [1]) Hogy baráti magaviseletének még hathatósb nyomatékot adjon, Szultanali anyjának kezét kérte, a ki bele is egyezett. És mivel mindez titokban intéztetett el, Seibani Mehemmed khán egy pénteken az egyik oldalról a városba vonult, mig a másikon Khodsa Ebulmekarim, ki mindezről nem tudott, a mecsetben tartózkodott. Ez történt a 906-ik év (1500) elején. A meglepett város sorsának engedni volt kénytelen. A házasság Zohra Begum, szultán Ahmed özvegye, és az özbeg fejedelem közt végrehajtatott, bár az utóbbi, mint Baber mondja, nem igen részesült jobb bánásmódban egy ágyasnál; Szultanali is nemsokára meghalt, ugylátszik erőszakos halállal [2]), és mivel a kincsvágyó, vad pusztalakók uralma Szamarkand és környékére ugyancsak sulyosan nehezedett, könnyen megérthető, hogy a szamarkandiak, az igától megszabadulandók, mindenfelé segélyt kerestek és végre a törekvő és nemes Baber Mirzát hivták meg ősei székhelyének megszabaditására [3]). Baber,

---

[1]) A Seibaninámeh (Mehemmed Szalih) szerint, Szultanali anyja lett volna a kezdeményező, egy követ által kezét a győzedelmes özbeg fejedelemnek felajánlván, a mi azonban nem igen hihető.

[2]) Baber szerint Szultanali egyszerüen kivégeztetett. A Seibaninámeh szerzője azonban azt állitja, hogy egy sétalovaglás alkalmával a Kohek (Zerefsán) vizébe esett és ugy halt meg.

[3]) A Timur házának egyes tagjai közt fennálló keserü ellenségeskedés leginkább azon közömbösségben mutatkozik, melylyel szultán Huszein Mirza a Transoxaniában történteket tekintette. Igaz ugyan, hogy ő egyfelől fiának Bediuzzemánnak lázadása, másfelől Khoszru-

a ki — mint már megjegyeztetett — családja érdekeit leginkább viselte szivén, csekély számú hivével a Zerefsán felső folyása körül kóborolt, Khodsa Ebulmekárim is kiséretében volt. A khokandiaknak a 906-iki (1500) ősz egyik sötét éjszakáján csak Szamarkand falaihoz kelle közeledniök, midőn a város lakói nekik kezöket nyujták, és Seibani a várost ismét és ép azon módon elvesztette, a melyen megnyerte volt. Mivel özbegjei többnyire a kaniguli síkon táboroztak, egységes actióról szó sem lehetett, vagy 400-an már az első megtámadtatás alkalmával elestek, és midőn Seibáni a következő reggelen állapotának reménytelenségét észrevette, nem maradt más teendője, minthogy azzal, a mi még megmaradt, gyorsan Bokharába vonuljon vissza. Baber most ismét Szamarkand birtokában maradt. Dicsősége azonban csak a tavasz beálltáig tartott; addig t. i. mig a zavarban levő özbeg főnök megerősödvén új támadást intézni képesnek érezheté magát. Merész megrohanások, melyek alkalmával mindkét részről csodák műveltettek, nyitották meg a csatát, mig végre a Zerefsán partjain Bokhara és Szamarkand között a szerpuli nagy ütközetre került a dolog, melyben Baber minden erőlködése daczára teljesen megveretett és csak nagy nehezen menekülhetett Szamarkand várába. Baber szerencsétlenségét mongol segédcsapatai rablási vágyának tulajdonitja, de ugy látszik, ez nem volt az egyedüli ok. A hősiesség és lélekjelenlét, melyet az indiai mongol uralom alapitója legfőbb tisztjeivel együtt ezen emlékezetes csatában tanusitott, bizonyára minden elismerést érdemel, de az özbegek vad heve és valódi harczias szelleme ellenében Transoxania és Endidsán-

---

sáhnak Hisszárban történt merész fellépése által Szamarkand érdekében mitsem tehetett; de mily hasztalan lett volna Seibani törekvése ezen egyesek egyesült ereje ellenében!

nak az élet kellemeivel megbarátkozott harczosai, noha teljes létszámuk, a Seibáni námeh szerzőjének állitása szerint, 40,000-re ment, ugyszólván, semmit sem vihettek keresztül. Baber veszteségei igen jelentékenyek voltak; azon rosz omen, hogy magasabb tisztjei sorában három Ibrahim [1]) esett el, a babonától minden felvilágosodottsága daczára sem egészen ment vezér szemei előtt folyton mint vésztjósló kisértet lebegett, és habár ő Szamarkandban szokott erélyével intézkedett a háború folytatására, mégis azon szomorú meggyőződésre kelle jutnia, hogy családjának ügye Transoxaniában menthetlenül el van veszve. Seibáni ugyanis felhasználta győzedelmét és heves üldözésben Szamarkandot a menekülőkkel együtt szorosan körülzárolta. A négy hónapig tartó ostrom a legkeményebb volt azok közül, melyeket Timur hajdani fővárosa kiállott. Mig az ostromlók a szép főváros környékén magukat minden szükséglettel bőven elláthatták, addig a körülzárt csagataiaknak tápszer hiányában kutya- és szamárhúshoz — a mi szörnyü étel a mohammedán szemeiben — sőt fakéreghez kelle folyamodniok, mig a lovak takarmány helyett forgácsot kaptak. Ehez járult még az anarchia és az engedelmesség minden kötelékének lazulása, és midőn Baber a puszta erőditmények közt magát már félig elhagyottnak látta, éjfélkor a Seikhzáde kapun át kiszökött a várból, hogy ezernyi veszélylyel járó menekülési kisérlet által, melynek alkalmával idősebb nővére, Khanzáde Begum fogságba is esett, kit Seibáni később nőül vett, legalább puszta életét megmentse [2]).

---

[1]) T. i. Ibrahim Terkhán, Ibrahim Száru és Ibrahim Dsáni.

[2]) „Egy koromsötét éjszakán a csatornák és patakok által keresztülszeldelt Nagy-Szogd területén csak hajnal hasadtakor vettem észre, hogy kiséretemet messze hagytam mögöttem. Lovam hevederje

Igy esett el Szamarkand és vele együtt a Timuridák uralma is. Boszút lihegve és mindent kirabolva kószáltak az özbegek a városban, melynek lakosai, a hódító büntetésétől félve, már előbb kerestek futásban menedéket. Az utóbbiak között volt Seibáninak átalkodott ellensége, az ideiglenes főnök Khodsa Jahja is. Hogy fel ne ismertessék, a kegyes férfiu oly cselekményt követett el, melyet a mohammedan mindig vétkesnek tart, t. i. leberetválta szakálát. De ez sem segitett rajta, mert felismertetett és elfogatott, és midőn Seibáni őt kérdé, hogy miként jutott a szörnyű gondolatra, szakálát levágni, ő a következő tartalmú persa verssel felelt: „A ki az isten által meggyujtott lángba köp, az saját szakálát fogja elégetni“ [1]). Azonban az isteni láng, t. i. Seibáni nem engedte magát az élczes bók által megzavartatni, és a Khodsa világias vágyakodásaért a bakó keze által lakolt meg. Hasonló szigorral járt el a győző az előbbi uralkodóház minden pártosa iránt, mi által mindenkit ijedelem fogott el, ugy hogy Seibáni, miután Oratepe körül lázadást koholó fivérével kibékült, a rendelkezésére álló, aránylag csekély számú sereggel már bátran átkelhetett volna az Oxuson. De az özbeg hódító tartózkodása és mérséklete nem kevésbé volt csodálatraméltó mint

---

kettészakadt, a nyereg lecsúszott, és én lebuktam a földre, és, bár ismét felültem, késő éjszakáig nem tudtam magamhoz térni. A világ legutóbbi eseményeivel mint álom lebegett szemeim előtt. Már közel dél volt, midőn végre Ilanoti mellett tábort ütöttünk, egy lovat levágtunk és többi lovainknak egy kis pihenést engedtünk. . . . Csak Dizzákban üdithettük fel magunkat ismét kövér hússal, jó kenyérrel, izletes dinnyékkel és édes szőlővel.“ Igy szól Baber ezen szökéséről emlékirataiban, Lásd : Az eredeti szöveg 117-ik lapján.

[1]) Persául :

Csirágira ki Izd furúzed
Her ankesz tuff kuned rises beszuzed.

kitartása és hősiessége. Már mindjárt a szamarkandi trón birtokbavétele után a termékeny Khoraszánra vágyódott, de ekkor Herátban még a fényűző és hatalmas Mirza Huszein Baikara ült az uralkodói széken, és mivel Seibáni a vele szemközt álló férfiu segédeszközeit és erejét eléggé jól ismerte, kezdetben minden közvetlen ellenségeskedést kerülte, és támadásai Khoraszánnak csak azon részeire terjedtek ki, melyekben Mirza Huszein uralkodása csak ingadozó lábon állt. Ilyenek voltak először is Belkh, hol Bediezzemán herczeg a lázadás zászlaját lobogtatta. Másodszor Khoszrusáhnak, Szultán Ahmed hajdani vezirjének birtokai, a ki jótevője fiainak áruló mellőzésével Hisszárt, Khatlánt, Kunduzt és Bedakhsánt saját kezére keritette, és most Seibáni által háborúba kevertetett. De mielőtt e lépéshez foghatott, az özbeg hóditónak hátulról kellett magát biztositni, t. i. Kháneke Szultánt és Aladsa Szultánt, Babernek anyai részről való mongol rokonait legyőznie, kik a Jaxartes jobbpartján Sáhrukhie és Táskend körül mongolok és kalmukkokból álló nagy haderő fölött rendelkeztek, és részint irigységből, részint hogy szerencsétlen rokonukat megboszulják, az özbegeknek mindenképen útjokba álltak. Az első hadjáratnak még ugyanazon évben kellett megtörténnie, melyben Szamarkand bevétetett. Rendkivül szigorú tél derekán indult Seibáni bundákba öltözött seregével észak felé. Testvére Szultán Mahmud és Timur Szultán képezék az előörséget, mely 6000 legvitézebb özbegből állott, de mindamellett a szörnyü hideg által vagy még valószinűbben a még edzettebb mongolok által minden előny kivivásában megakadályoztatván, eredmény nélkül voltak kénytelenek visszatérni. Seibáni maga is a fagyos pusztaságban csakhamar meghűlni érzé vad harczi tüztől hevitett mellét és Szamarkandba vonult vissza. A mongolok Oratepéig nyomultak utána, és habár e helység a legközelebbi tavaszszal

ismét visszavétetett és Khánekével béke köttetett, ez mégis csak fegyverszünetnek volt tekinthető; mert alig tört be Seibáni Khoszrusah birtokaiba, a mongolok ismét eléje dobták a keztyűt és most nem az ő országának határaira, hanem khokandi helytartója Tembel Szultánra rohantak.

Hogy Tembel, kinek lázadása következtében Baber országát elveszté és az özbeg fegyverek által csak annál könnyebben volt legyőzhető, Seibáni védelmére jogos igényt tarthatott, az önkényt értetődik. De voltak más indokok is, melyek a törekvő özbeg fejedelmet arra inditották, hogy most másfelé irányuló hóditásait megszakitsa és minden erejét összeszedve, Turán bensejében menjen ellenségeivel szembe. Khaneke, ki nem kevésbé volt vitéz és dicsvágyó mint akár maga Seibáni, mindazon mongolok és kalmukokra számithatott, kik a Jaxartestől a Góbi pusztáig tanyáztak, és csak közöttök és a khoraszáni Timuridák közti egyetértésre volt szükség, hogy az özbegek minden a jövőre irányuló tervei egyszer mindenkorra meghiusittassanak. Ezen körülményt jól ismerve, Seibáni 911-ben (1505) összes haderejével először Sáhrukhie ellen ment, melyet körülzároltatott, és azután a Jaxartes mentében Akhsiig, hol öt mérföldnyi távolságban a mongol hadsereg harczkészen állt. A kép, melyet a Seibáninámeh szerzője mindkét sereg felszerelése- és alkatrészeiről ad, nagyon érdekes és egyetlen a maga nemében, de nem kevésbé figyelemreméltó a két napig tartó véres csatának leirása, mely a mongolok és törökök között vivottak közül egyike a legnagyobbaknak, és végre is az özbegeknek volt kedvező. Khaneke és testvére elfogattak, és midőn Seibáni elé vitetvén a bizonyos halálra számitottak, a győző fényes nagylelküségének bizonyitékaival lepte meg őket, vigasztalta őket szerencsétlenségökben alkalmas példák elbeszélése által és végre esküvel biztositá őket a felől, hogy sem nekik, sem az övéik-

nek egy hajszálukat sem fogja meggörbiteni .Csak Sahrukhie várának átadását kérte, melyben a mongol herczegek anyja parancsnokolt, és midőn ez utóbbi, meginditva a gyermekei iránt tanusitott nagylelküség által a feltételt elfogadta, a béke helyre volt állitva és Seibáni most már, a nélkül hogy hátulról való nyugtalanitástól kellett volna tartania, fegyvereit az Oxus balpartján levő ellenségei ellen fordithatta. Itt természetesen a viszonyok jelentékenyen megváltoztak. Azon elkeseredett pártharcz daczára, mely Khoszrusáh, Hisszár, Kunduz, Khatlán és Bedakhsán ura és Szultán Huszein Mirzának más, függetlenségre törekvő alattvalói közt folyt, mégis a fenyegető veszély következtében szövetség jött létre Seibáni ellen, mely minden lehetőt elkövetett, a nélkül azonban, hogy a legkisebb eredményt elérte volna. Mialatt az özbeg fejedelem győzelme után Khoszrusah ellen inditotta meg a hadjáratot, Tembel, kinek érdekében ép ekkor végezett be egy kemény csatát, felkelt ellene és újolag birodalma északkeleti határa felé kényszerité őt menni. Miután Tembel hét testvérével együtt halállal lakolt háladatlanságaért, Seibáni sietve átkelt az Oxuson, és már megjelenése elég volt arra, hogy ellenségeinek Khatlanban egyesült seregét, melyben Baber volt a legkiválóbb egyéniség, szétszórja. Testvére szultán Mahmud e közben Kunduzt foglalta el, a hol betegségben meg is halt. E közben Csin Szófi ellen is, ki Kharezm ura lévén Szultán Huszein Mirza ügyét buzgón pártolta, megkezdődött az ellenségeskedés. Az előörséget itt maga Seibáni vezényelte. Utána Obeidullah herczeg következett, ki 14 nappal előbb házasodott volt, és most ifjú neje karjai közül a csatazajba rohant. Mint közönségesen az indulás a kemény tél derekán kezdődött, hogy az Oxuson mindenütt jól lehessen átmenni. Most özbegek álltak turkománokkal szemközt, mert ezek képezték Csin Szófi sere-

gének nagyobb részét, de épen felértek egymással, és mivel a fővárnak, a mai Khiva és Hezareszp közt fekvő Khahrezmnek ostroma hosszúra nyult, előbb Khoszrusah teljes pusztulása volt előidézendő, hogy ez által Csin Szófi az onnan nyerhető segély reményétől megfosztassék. Khoszrusah, a felső Oxus vidék hajdan oly hatalmas fejedelme, Seibáni tábornokai által egyik megveretést szenvedte a másik után, mig végre szökés közben elfogatott és 700 hivével együtt meggyilkoltatott [1]. Levágott feje a most már romok közt tartózkodó és kiéhezett katonák által környezett Csin Szófinak küldetett meg, mi által azonban a hős egyáltalán nem engedte magát megfélemliteni. Hat hónapig bátran ellenállt már az özbeg hadsereg minden erőlködésének és mégis kitartotta még három hónapig, mig végre a váracs is bevétetett és ő a romok közepett saját embereinek nyilai által megöletett. Alig öt év mult el Szamarkand bevétele óta, midőn Seibáni ezen utolsó eredménye által egész Turán urává lett. Keleten Endidsán, északon Sahrukhie és Taskend, délen a hegyes Hiszár, Bedakhsán és Belkh, végre nyugoton Khahrezm hódolt meg fegyvere szerencsés csillagának; a szegényes, Szamarkand bevétele előtt még birkabőrbe öltözött özbegek most Transoxania gazdagságával voltak megrakodva, és Ebulkhair utódainak hatalomszava messze vidékekig hatolt.

Csak most lépett fel Seibáni az ősz Szultán Huszein Mirza ellen. Most kellett megtörténnie a végleges csatának az özbegek és Timur háza között, és alig kell emlitenem, hogy mindkét fél pánczélozva és jól felszerelve lépett a küzdtérre. Seibáni eddigi hős tettei által nemcsak az

[1]) Mirkhond azt mondja, hogy élve jutott Seibáni kezei közé, előbb szamárfarkra köttetve Kunduz utczáin körülhordoztatott és azután kivégeztetett.

Oxus és Jaxartes vidéki összes harczias elemeket csalta zászlói alá; a legelőkelőbb szerzetes papok is az ő érdekében munkálkodtak, és mivel az irán nép az Oxus melletti országokban már rég megszünt szerepet játszani, a legkülönbözőbb török törzsek az uj Timur iránt, ki őket rablás és zsákmánylásra vezette, csak annál jobban lelkesedtek és örömmel sorakoztak harczosai közé. A mi Szultán Huszein Mirzát illeti, ő a fenyegető veszély tudatában fiai és rokonainak azon parancsot adta, hogy seregeikkel trónja körül gyülekezzenek s a közelgő özbegek ellen menjenek. Ugyancsak nagy mennyiségü harczos volt az, mely most Afghanisztán, Szisztán, Khoraszán, Farsz és Dsordsánból Herattól északra összesereglett, ámde hiányzott az erő fő feltétele t. i. az egyesség, és a Timuridák még kicsinyes viszálkodásaikkal voltak elfoglalva, midőn Seibáni 911-ben (1505) Kerki mellett az Oxuson átkelvén, Meimene közelében a hadsereg előörségét keményen megverte. E közben szultán Huszein Mirza meghalálozott, a mi rá nézve szerencse volt, mivel nem kellett családja bukását megérnie, de annál nagyobb szerencsétlenség volt folytonosan perlekedő fiaira nézve, mert vele az akarategység és tekintélynek, tehát egyszersmind a siker reményének utolsó árnyéka is sirba szállt. Utóda Bediezzemán Mirza egy családtanácsot hivott egybe, melyben Baber Mirza is, ekkor már Kabulnak ura, vezirjével Dsihangirral együtt részt vett. De a kényszerült egység csak kevés jót eredményezett, mert Seibáni, a ki már a Murgáb jobbpartjáig nyomúlt, oly biztonsággal számitott a teljes győzedelemre, hogy egyszerüen követet küldött Heratba és önkénytes megadásra szólítá fel Bediezzemánt, odamutatván azon hódoló tiszteletre, melyet már a meghalt szultán Huszein Mirza tanusitott az ő nagyatyja Ebulkhair iránt. A büszke Timurida gúnyolódva felelt a követnek, mire az

özbeg sereg Merev felől előrenyomult és a mervicsáki [1]) síkon a Timuridák haderejével csatába bocsátkozott. Az özbegeknél mindenki az előcsapatok közé tolakodott, és oly hősök mint Timur Szultán, Abdullah khán, Mahmud Szultán és Seibáni más rokonai a harczolók első soraiban álltak. A Timuridák oldalán csak Zulnun vén tábornok volt az, ki bátorságot tanusitott és támadást mert intézni, de azonnal vissza is nyomatott és elesett. Ez elég volt arra, hogy az ijedtség általános legyen. Szeid Abdullah Mirza Kebekhez menekül Meshedben, Abdulbáki és Emir Mehemmed Burunduk Szebzevárba szöknek, mig Bediezzemán maga Muzaffár Huszein Körekennel Heratban keresnek menedéket, de ott csak néhány óráig tartózkodhattak, mivel az özbeg sereg egészen sarkukban volt, és a hatalmas Szultán Huszein Mirza utódának családja és kincsei hátrahagyásával kellett futnia. Herat a győző előtt önként megnyitá kapuit, melyeken át Seibáni a 913-ik Mohárrem havának 11-ik napján (1507. május 24.) tartotta bevonulását és nemesebb levén e város előbbi hóditóinál 100,000 tenge váltságdijjal megelégedett, megóván a tudományok és művészetek e dicsőitett székhelyét zsákmány után áhitozó özbegjeinek látogatásától. Ő maga is a városon kivül ütötte fel lakhelyét, hol a megszökött fejedelem családtagjai neki bemutattattak. Midőn Muzaffar Huszein Mirza jegyesét megpillantotta, bár ekkor már 58 éves volt, annyira beleszeretett, hogy minden biztositás és eskü, miszerint az az emlitett Timuridának már törvényes neje, nem volt képes csillapitni szerelmi hevét,

---

[1]) Ma Márcsáh, a Murgáb alsó folyásánál, hol a szárik- és szalor-turkománok kószálnak. Nehány év előtt Márcsáh valamint Pendseh is Herátnak adózott és dsemdsidi nomádok lakhelyét képezte kik nekem, midőn közöttük tartózkodtam, a sok ottani romról csodadolgokat beszéltek.

és ő e nőt csakugyan feleségévé is tette. A kincsek is, melyek nagymennyiségü arany és ezüst eszközökből, drága rubinok, onixok, gyöngyök és gyémántokból álltak, a táborba hozattak. Egyébiránt Bediezzemán családja tiszteletteljes és kitüntető bánásmódban részesült, és mindazok, kik az özbegektől [1]) való félelmökben a Badgiz hegység sziklahasadékaiba rejtőztek, csakhamar visszatértek békés foglalkozásaikhoz.

A szerpuli csatatéren Seibáni Transoxania trónusait hóditotta meg, a mervicsáki ütközet pedig egész Khoraszán birtokába helyezte őt. Hasztalanul gyüjtötték össze a mészárlásból megmenekült Timuridák minden erejöket a végső ellenállásra, az özbegek, mint egykor a mongolok, villámgyorsasággal rohantak a nyugoti Khoraszánra és a várak egymásután meghódolni voltak kénytelenek. Meshedben Ebul Muhszin Mirza herczeg, midőn a mervicsáki katastrópháról értesült, Irákból jelentékeny haderőt vont magához, de az özbegek Mehemmed Timur Szultán és Obeidullah Khán vezérlete alatt, kiknek elseje Seibáni fia, másodika az ő testvérfia volt, egy reggelen Dsám előtt ép akkor lepték meg a Timuridák seregét, midőn annak tisztei az éjjeli tivornya következtében a táborhoz voltak kötve. Ebul Muhszin Mirza környezetével együtt már az első rohamnál lekaszaboltatott, serege pedig vad futásba üzetett. Nem kevésbé szerencsés volt az özbegek fegyvere Szebzevárban, mely Khoraszánnak nyugoti határpontja, hova Ibn Huszein Mirza, ki előbb Kainban parancsnokolt, vonult vala vissza a Timuridák seregének utolsó romjaival. A város be-

---

[1]) Herat városán kivül az özbegek a persa történetirók állitása szerint épen ugy jártak el mint törzsrokonaik, a mongolok. A szegény védteleneket kinzás által elrejtett vagyonuk kiadására kényszeriték, és a kit csak magukkal vihettek, az fogságba hurczoltatott.

vétetett, Ebul Muhszinnak sikerült ugyan megmenekülnie, de Abdul Baki és Burunduk herczegek a védelem alkalmával életöket veszték. Tizenkét herczeg esett el már eddigelé Timur házából az özbegek kardja alatt, de Seibáni dicsvágya még mindig nem volt kielégitve. Fiait Khoraszánban hátrahagyva, Herat bevétele után az Oxuson átsietett; Bokharában ünnepélyekkel fogadtatott, de ő itt csak keresztülvonult és a Jaxartes vidékének északi része felé sietett, hogy a mongol Mahmud khánt, Junisz khán egyik fiát, ki távolléte alatt fellázadt [1]), megbüntesse, és midőn ott a nyugalom helyre volt állitva, Khoraszánba sietett vissza, hogy a hóditás művét befejezze. 914-ben (1508) Dsordsán tartomány is kezére került. Immár csaknem mind azon országokat egyesitette kormánypálczája alatt, melyek hajdan Timur utódainak képezték birtokát, és ezek administratióját jutalomképen legjobb harczosai közt osztotta ki. Herátot Dsán Vefa Bai, Mervet Kobuz Naimán, Belkhet Khahrezm Szultán Sah, Hisszárt és környékét Mehdi Szultán és Hamza Szultán, Kunduzt Ahmed Szultán, Taskendet Szüjündsi Khodsa khán, Akhszit Dsáni Beg, Endidsánt Mahmud Sah szultán, Khahrezmet Kuscsi Köpek és Turkesztánt Kücsköndsi khán kapta, mig Bokhara és Karaköl helytartósága előbb fivére, Szultán Mahmudra, és ennek halála után az

---

[1]) Mahmud khán, fia a szultán Ahmed uralkodása idejében a Timuridák ellen Transoxaniában fellázadt Junisz Begnek, Seibáni távollétét felhasználni akarta és öt fiával egyfelől Endidsán, másfelől Szamarkand felé vonult, hogy magát Transoxania urává tegye. Midőn Seibáni vele szembeszállt, ő jelentékeny haderővel Khodsend mellett, a Jaxartes innenső partján táborozott. Heves csatára került a dolog, melyben seregének nagy része öt fiával együtt 914-ben (1508) az emlitett folyó hullámaiban találta halálát. (Tarikhi Szeid Rakim, 118 levél.)

egész ország gyöngyével, t. i. Szamarkand, Kes és Mijánkállal együtt elsőszülött fia és kijelelt utóda, Mehemmed Timur szultánra bizatott. Dsengizt és Timurt utánozva Ebulkhair unokája magának csak a hadsereg fölötti főparancsnokságot akarta megtartani. A fegyver hatalma által a hajdani pusztai szökevényből annyi ország urává lett, fegyverrel kezében akart ő még tovább hatolni a világhóditás pályáján, és ki tudja, nem lett volna-e belőle egy Timurhoz hasonló tünemény, ha ugyanakkor egy másik harczos nem jelenik meg a tettek mezején, ki nem kevésbé dicsvágyó, nem kevésbé törekvő és vitéz mint Seibáni, ép ugy iparkodott országa határait kelet felé kiterjeszteni, a hol épen az utóbbi ugyanazt nyugot felé akarta tenni.

Ezen férfiú Sah Iszmail volt, a szent élete miatt az iráni törökök között nagy tiszteletben álló erdebili Seikh Szefi [1]) házából, kinek sirja a persáknál még ma is nagy tiszteletben tartatik. Sah Iszmailnak, a ki már mint tizennégy éves ifju állt hivei élére és segélyökkel futásba verte ellenségeit, sikerült a vallás fénye mellett családjának szerény dervisszőnyegét egész Irán fényes királyi székével cserélni fel. Eredetére nézve török — mert csak a hizelgők vezették le származását Muszától, a hetedik imámtól, hogy ez által a vallási nimbust még növeljék — Izmail a hét török horda [2]) által, mely a Káspi tó nyugoti

---

[1]) Malcolm az általa irt Persia történetében azon hibát követi el, hogy Seikh Szefi nevét az ismeretes Szufi secta névvel azonositja. Azon szerzet, melynek élén Seikh Szefi állt, egészen más tanokat és irányokat követ, mint a melyek a szufismus alapját képezik. Csak az oszmanlik olvasták e nevet Szafevinek, mig a persa mindig Szefevit mond.

[2]) A török hordák vagyis inkább törzsek, melyek a Kaukazuson tul, a Káspi tenger déli partjain és Khoraszántól nyugotra

partjain lakott, csaknem istenittetett. Győzelmes fegyverei Irán és Arbisztán legnagyobb részének uralkodójává tették őt, és a mi különösen nagy érdemül számittatott be neki, az ama buzgósága volt, melylyel ősei hagyományos szellemét követve, a siita hitfelekezet ügyeért síkra szállt és a századokon át elfojtott pártérzelmet, mely Ali, negyedik khalifa és szerencsétlen utódai mellett nyilatkozott, nyilvános nemzeti hitvallássá emelte. A siiszmusnak, mely magával az iszlammal egykorú, kezdettől fogva több hive volt Irán népei közt mint a mohammedán világ többi részeiben. A felekezeti gyülölet, mely alapját képezte, az elnyomott és mélyen sértett iráni nemzeti érzelem fájdalmi kifejezése volt a sémi hóditók önkénye ellenében, és habár az Euphratesen túl épen ugy mint az Oxus tulsó vidékein itt-ott volt is egy titkos siita, milyen volt pl. az emlitett Baiszonkur Mirza, és a mint az Serik bin Seikh ul Mehdinek Bokharának az arabok által történt elfoglaltatása alkalmával tett lázadásából eléggé kitünik, mégis inkább csak maga Persia volt az, mely iránt a mondott felekezethez való merev ragaszkodása miatt a szunniták, azaz a hagyomány szigorú követői, gyanú és ellenségeskedéssel viseltettek. A mig tehát e felekezet a rejtőzés homályában maradt, addig ellenfelei megelégedtek a vitatkozás és gúny fegyvereivel; de midőn a Szefidák e tant zászlóikra irták, melyeket a szunnita fejedelmek lényeges kárára lobogtattak, a tűz ez utóbbiaknál is kitört, és ettől fogva mindkét párt a vallást világi érdekeinek éles fegyverévé köszörülte. Ázsia nyugoti részén e sectaharcz már az Uzun Haszan és Konstantinápoly hóditója közt folyt háború alatt mélyen felizgatta a

laktak és részben még ma is laknak, a Szeldsukidák vezetése alatt telepedtek ide Közép-Ázsiából. E törzsek nevei a következők: Usztadslu, Samlu, Nikallu, Baharlu, Zilkadar, Kadsar és Efsar.

kedélyeket, és a mint mondják, az iráni törökök csatakiáltása már akkor is „ja Ali!“ (ó Ali) lett volna. Keleten azonban a láng soká izzott a hamu alatt és csak a szellemi életben való nemes versenyre terjeszkedett; mert a mint egy szultán Huszein Mirza udvaráról szóló korrajzból kitünik, Herat és Transoxaniának szunnita irányú persa irói oda törekedtek, hogy bebizonyitsák, miszerint az iráni műveltség és tudományosság nem csak a siita felekezetnél található. Később t. i. Uzun Haszan idejében, a ki tudvalevőleg a khoraszáni Timuridákkal barátságos lábon állt, e kérdés Közép-Ázsiában, névszerint Bokharában már azért is kezdett előtérbe lépni, mivel Ebuszaid halálát a szunniták igaz ügyéért szenvedett vértanuságnak tekintették. A mily mértékben a siiszmus zászlóvivői Iránban elterjedtek, ép azon arányban nőtt a közép-ázsiaiak gyülölete és elkeseredése ezen eretnekek iránt, és szultán Huszein Mirza még életben volt, midőn a herati tudósok Bokhara és Szamarkand ulemáival egyesülten a siitákat nem-mohammedánoknak bélyegezték, rabszolgául való eladatásukat megengedtek [1]) és a velök való házasságkötést mekruhnak [2]) azaz gyalázatosnak nyilvánitották.

---

[1]) Azon szabálynál fogva, miszerint „kulli iszlam hurre“, azaz minden mohammedán szabad, a siitákat jogosan csak akkor lehetett Közép-Ázsia rabszolgavásárára vinni, midőn a molláhk az e felekezetbelieket az iszlamon kivül állóknak nyilvánitották. Ez a mondott időben történt, és ezen Iránra nézve oly végzetteljes fetváh főokozója állitólag a hires jogtudós Mollah Semszeddin Herati volt.

[2]) Mekruh = aláváló, gyalázatos, a középfogalom haram = tilos és helál = megengedett között. Az iszlam szabályai szerint egy nem-mohammedán nőnek eljegyzése nem bűn, mert még Törökország szultánjai közül is nem egynek volt görög vagy szerb felesége. De a keleti iszlam-világban ez szokáson kivül volt, és az ottani tudósok, kiket mindig nagyobb vakbuzgóság jellemzett mint nyugoti kortársaikat, e cselekményt mekruhnak nyilvánitották.

Ily viszonyban állt egymással szemben e két felekezet, midőn Seibáni Mehemmed khán Khoraszánban aratott sikerei után hóditási utjában Irák határaihoz ért és az érintkezés Sah Iszmaillal kikerülhetetlenné vált. — „A ki a kard markolatát megfogja, az nem keres többé ürűgyet“, mondják a törökök; Seibáni is e szerint járhatott volna el, de mivel a vallási háború szent fényével nagyobb lelkesedést remélt ébreszthetni, a vitéz Szefida ellenében mint téritő mollah lépett fel és 914-ben (1508) következőleg irt hozzá: „Ó Irán királya! Miután magas tudomásomra jutott, hogy te a gonosz sia felekezetet terjeszted és ebben csak vak szenvedélyednek és az ördög sugalatának engedelmeskedel – ime most intelek. Mondj le e gonosztevő felekezetről és térj vissza a szunniták gyülekezetébe, mert bizonyára a lázongás és gyülölség lángja, melyet te meggyujtottál, végre tenmagadat fogja megemészteni. Ismételve mondom neked, te tévuton vagy, térj vissza a hit egyenes utjára, nehogy örökre az ördög átkozott hatalmába kerülj. — Ha pedig ezen szavaimat meghallgatni vonakodnál, akkor tudd meg, hogy én számtalan sereggel fogok Irákba betörni és a meztelen karddal kezemben Iszfahán váradat, bármily magasak legyenek is falai, elvévén a földdel fogom egyenlővé tenni. Igen, büntetésem oly rettenetes leszen, hogy Irák lakói arra még a feltámadás napján is fognak emlékezni.“ [1]) — Ugy látszik, Sah Iszmail a felelettel erre a levélre adós maradt, és Seibáni, ki ebben gyengeségének jelét látta, annál nagyobb tevékenységet fejtett ki a nélkül is nagy birodalma határainak tágitására. Khoraszán déli részén a rablásra vágyó özbeg hordák egész Kandaháron túl nyomúltak, és csak midőn Kirmánba is hasonló betörés volt készülőben, érkezett Sah Iszmail ré-

[1]) A „Tarikhi Szeid Rakim“. 110-ik levele után.

széről egy követ, hogy a hóditót megállapodásra intse. Seibáni újólag fenyegetésekkel felelt és a Szefidának egy Keskult (koldús-zacskó) [1]) küldött koldusbottal együtt, azt izenvén mellé: „Fogadd ezen ajándékokat, melyek atyai örökséged jelvényei. A mi engem illet, én dicső ősömtől Dsengiztől a kardot és az uralkodást örököltem. Ha te koldúsállapotoddal nem vagy megelégedve, akkor a következményeket önmagadnak tulajdonitsd." — Khondemir elbeszélése szerint Sah Iszmail erre igy felelt: „No jó, ha én dervis vagyok, akkor Meshedbe a szent Imám Riza sirjához akarok zarándokolni, és mi ott találkozni fogunk." Sah Iszmail mindenesetre már készen állt, és midőn Seibáni a meredek sziklafészekben lakó Firuzkuhik [2]) lázadása által a délfelé vonulástól visszatartatván ép ez utóbbiak megbüntetésére hasztalanul törekedett, egyszerre csak azon hirt vette, hogy Sah Iszmail hatalmas sereggel tart Meshed felé. Nagy boszankodása és ijedelmére ugyanez időben Transoxaniából azon tudósitás érkezett, hogy fia Mehemmed Timur a Jaxartes mellett lakó kirgizek ellen való mentében Bojunsziz Haszan által megtámadtatott és szörnyen megveretett. Egyszerre háromfelé volt tehát igénybe véve Seibáni vitéz karja és óvatos tekintete! Ehez járult, hogy katonái a hosszú utak miatt ki voltak merülve és fáradva, és mig ő Mervben azon tanakodott, hogy az Oxuson átmenjen, vagy ellenségét a sivatag szélén várja-e be, az utóbbi, Damgan, Szebzevár és Nisabur özbeg őrségeit maga előtt űzvén, gyors menetben már Meshedig érkezett és vészélythozó seregeivel mindig közelebb nyomult. Miután Seibáni

---

[1]) Keskul, egy fél kokuszdióhéj, melybe az alamizsnák gyűjtetnek, és ásza, a vándorbot, a dervis jelvényeihez tartoznak.

[2]) A Firuzkuhik iráni ostromáról lásd „Vázlatok Közép-Ázsiából" czimű művemet, 278. l. Ezek tehát rabló jellemükhöz kezdettől fogva hívek maradtak.

ily körülmények között sehonnan sem vonhatott magához segédcsapatokat, nem maradt rá nézve más hátra, mint hogy Merv várának falai mögött keressen védelmet azon reményben, hogy időközben érkező segély által az ostrom alól fel fog mentetni. Ámde Sah Iszmail nem volt római Cunctator. Észrevevén, hogy erőszak alkalmazása által az ostromlott időt nyerhetne, cselhez folyamodott és Seibáninak a következő izenetet küldte: „Te ezelőtt azt igérted nekem, hogy Azerbaidsánban meg fogsz látogatni, de miután te nem tartottad meg szavadat, én most magam jöttem Khoraszánba. Mindamellett te nem méltóztattál engem elfogadni és orrom előtt csaptad be az ajtót. Miután te, a mint látszik, a rejtezkedés zugában akarsz maradni és én is bizonyos iráni és azerbaidsáni események következtében visszatérni vagyok kénytelen, tehát most táborom megindulását határoztam el és találkozásunkat a sors további végzéseire biztam.“ A szóra a tett következett, és alig vonult el a ravasz persa király hadserege, midőn az özbegek megfogyott és kimerült csapata magától Seibánitól vezettetvén hátulról a visszavonulókra ütött, ezeket a Murgábon át üldözte, és csak akkor vették észre az özbegek, hogy csel áldozataivá lettek, midőn a hid mögöttük már letöretett és Mahmudabádnál 17,000 persa körülök végzetes gyűrűt font. A most következő mészárlás szörnyű volt. Az özbegek — ezt még ellenségeik is bevallják — biztos vesztök daczára valódi hősiességgel védelmezkedtek, több mint fele részök már halva feküdt a földön, midőn Seibáni nehány hivével a persák tömött sorain áttörvén egy elhagyott tanya felé sietett, hogy annak falai közt annál hosszabbra nyujtsa a halálküzdelmet. Csakhamar körülvétetett és az övéivel együtt megöletett; és ezen rom volt az, melyben sebekkel boritott teste nagy rakás holttetem között megtaláltatott.

Seibáni hatvanegy éves volt, midőn hősi halállal ki-

mult [1]). Sah Iszmail ellensége koponyáját aranyba foglaltatta és ivó edényül használta; más versio szerint azt Konstantinápolyba küldte szultán Bajezidnak, miután ez utóbbi és Transoxania ura közt politikai egyetértés uralkodott [2]). Seibáni holttetemének jobb keze is levágatott és Aka Rusztemnek, Mazendrán urának küldetett, ki az özbegek buzgó pártosa volt, a következő gúnyos szavak kiséretében:

„Te mindig azt mondod, hogy Seibáni kezébe akarsz kapaszkodni; de mivel ez annak életében lehetetlen volt, ime Sah Iszmail elküldi neked most pártfogód kezét, hogy óhajtásodat teljesithessed." Igy beszélik a persa történetirók. A közép-ázsiaiak állitása szerint földi maradványai már 916-ban (1510), tehát halála évében temettettek el az általa épitett pompás szamarkandi collegiumban és sirja mint egy sehidnek azaz vértanúnak nyughelye még ma is nagy tiszteletben áll.

Seibáni Mehemmed khán valóban rendkivüli ember

[1]) Egy a Tarikhi Szeid Rakimban olvasható chronogramm szerint ő pénteken halt meg, hogy a vértanuságot igy még jobban megpecsételje. A hónap és napról szóló közelebbi adatok azonban hiányzanak.

[2]) Hammer: „Geschichte des ottomanischen Reiches" czimű müvének 32. könyvében azt állitja, hogy a diplomatikai összeköttetés a porta és Transoxania közt csak a törvényhozó Szulejman szultán uralkodási idejének vége felé kezdődött volna, a mi azonban téves állitás; mert ha Seibáni Bajezid szultánnal, Konstantinápoly urával, nem állt volna barátságos összeköttetésben, akkor Sah Iszmail az utóbbinak bizonyára nem küldte volna ellensége koponyáját, a mi által Nyugot-Ázsiának szunnita fejét csak boszantani akarta. Már Ebuszaid és a hóditó Mohammed közt is kellett egyetértésnek fennállnia. Hogy Hammer az emlitett fejezetben és Senkowsky „Table généalogique" czimű művében hibás és zavart adatokat szolgáltatnak, az az akkori történelmi források hiányos voltánál fogva nem csodálandó.

volt, kinek sajátságos pályafutása már csak azért is megérdemli, hogy közelebbről vétessék figyelembe, mivel ugyszólván azon fordulópontot képezi, hol a történelmileg híres Transoxania a politikailag jelentéktelen bokharai khánságba megy át. E tekintetben három mozzanatot kell kiemelnünk. Először: Seibáni az utolsó volt ama világhóditók közt, kik a közép-ázsiai pusztalakók durva erejére támaszkodva léptek fel és az Oxuson messze tulnyomó birodalmat alapithattak, mert utána a szerencse egy harczosnak sem, lett legyen bármily tehetségekkel és nagyravágyással felruházva, nem volt kedvező e tekintetben. Az iráni viszonyok megszilárdulása által Bokhara és Szamarkand befolyása előtt nyugot felé erős, áttörhetlen gát emeltetett. Másodszor: Közép- és Nyugot-Ázsiának ethnographiai hánykódásai most mindenkorra megszüntek, miután az özbegek amaz utolsó néptörzs voltak, mely a turáni felföld officina gentiumjából délnyugotra vándorolt. Harmadszor: A Timuridák hanyatlása és teljes bukása következtében szétszakittatott azon láncz, mely az Oxus és Jaxartesen túl lakó mohammedánokat nyugot-ázsiai hitrokonaikhoz habár nem teljesen, de legalább némileg kapcsolta. Ezen szakadás a Szefidák siita vallási buzgalma által, kik ugyszólván éket vertek az iszlam testébe, természetesen még nagyobbá tétetett, és mivel Seibáni az északi pusztaságról jövő nomádjaival ép akkor tört az országba, midőn e vallási és társadalmi forradalom végbe ment, Transoxania elkülönitésének csak annál teljesebbé kellett válnia, és az Oxus vidéke valamint a messze ókorban ugy most is lassanként az iráni és turáni élet elválasztó határvonala lett. A mi Seibáni egyéniségét illeti, ugy ő semmikép sem volt azon daczoskodó barbár, a minek iráni ellenségei őt feltüntetni akarják. Eltekintve azon nagy tisztelet, mondhatnánk gyermeki alázatosságtól, melyet kora vallás-

tudói iránt tanusitott, maga is szerette a múzsákat és minden hadjáratán egy kis kézi könyvtárt vitt magával. Valamint Timur Damaskus és Aleppo tudósaival theologiai vitatkozásokba bocsátkozott, ép ugy vitatkozott az özbeg hóditó is Kázi Ikhtijárral és Mehemmed Juszuffal, Herat legkitünőbb exegetáival, a korán bizonyos helyei fölött, és Baber gúnyos észrevételéből, miszerint Seibáni ostoba izléstelen verseket irt és azokat a szószéken felolvastatta, kitünik legalább az, hogy a kard embere, kora műveltségi fogalmainak teljesen megfelelve, a tollal is kitűnt annyira, mint kevesen a hozzá hasonlók közül, miután költeményei ritka költői tehetségre és a török, persa és arab nyelv alapos ismeretére mutatnak [1]). Sok tudóst, kik Szultán Huszein Mirza halála után kenyér és védelem nélkül maradtak, ő szolgálatába fogadott és gazdagon jutalmazott; Bokhara, Szamarkand és Taskendben mecseteket és collegiumokat építtetett, sőt hadjáratai alkalmával is tudósoktól volt környezve, kik gyakran a legnagyobb befolyást gyakorolták reá [2]). És habár az özbeg név későbbi felléptekor, sőt még ma is az irániaknál a durvaság és barbársággal egyenértelmű, ugy ez Seibáni egyéniségére épen nem vonatkozhatik, mint a ki műveltség dolgában Timur házának nem egy fejedelmével ált egyenlő fokon.

[1]) A Seibáninámeh szerzője közöl nehány költeményt Seibáni tollából, melyek nyelv és felfogásra nézve a keleti török irodalom legjobb termékei közé számithatók.

[2]) Midőn a város feladatását követelő felszólitás, melyet Mollah Binai, Seibáni udvari költője hozott, a herati tudósoknak adatott, az utóbbiak alkudozás végett az özbeg táborba jöttek, és csakis az ő befolyásuknak lehetett köszönni, hogy a hóditó bizonyos váltságdijjal megelégedett, sőt velök még az összegre nézve is alkuba bocsátkozott.

XIV.

A SEIBANIDÁK.

916 (1510) — 1006 (1597).

Midőn a mervi katastropha rémhire Transoxaniába jutott, és Seibáni házának tagjai egyfelől az azonnali ellenállásra való képtelenségöket, másfelől pedig az uralomvesztett Timuridák fenyegető állását észrevették, egyelőre nem igen tehettek jobbat, mint hogy Sah Iszmaillal, ki győzelmes seregével az Oxus felé tartott, békét kötöttek. Az özbegeknek az Oxus balparti vidékét kellett átengedniök és az Oxus folyó, mint ősrégi időkben volt, Irán és Turán közti határnak állapittatott meg. Ámde e béke csak nagyon rövid tartamu volt. Baber Mirza, kit égő honszeretete a gyönyörű Kabul birtoka daczára az Oxus és Jaxartes honi partvidékei felé vonzott, mihelyt hajdani ellenfele kimultának hirét vette, azonnal szövetségre lépett Sah Iszmaillal, kitől nem sokára segélyt is nyert atyai trónjának visszahóditására, és 917-ben (1511) egy persákból, megszökött közép-ázsiaiakból, bedakhsániak és afgánokból álló sereggel átkelt az Oxuson, és a nélkül, hogy ellenállásra talált volna, hatalmába ejté Szamarkandot [1]). E váratlan si-

---

[1]) Sajnálandó, hogy ezen utolsó kisérlet leirása, melyet Baber Szamarkand visszahóditására tett, az ő emlékiratából hiányzik. Baber

ker azonban ez egyszer nem annyira Baber nagy szellemének, mint inkább azon viszálynak tulajdonitandó, mely Seibáni családjában uralkodott. Ez utóbbinak halála után az özbegek egy része fiának Mehemmed Timur szultánnak hódolt, mig mások, és pedig a túlnyomó többség régi turáni szokás szerint csak az ősz hajban látván a tisztesség jelét Köcsköndsi szultánt, vagy mint a persák nevezik, Ködsüm [1]) szultánt, Ebulkhairnak Turkesztán kormányzásával megbizott fiát, akarták a nép élén látni. Az első csak nehány napig ült atyja trónusán [2]), és midőn ugy látszik erőszakos halállal az utból félre volt téve, a hadsereg parancsnokai a Jaxartes alsó folyásánál az ősz Köcsköndsi körül gyülekeztek, hogy a teendő lépésekről vele tanácskozzanak. Köcsköndsi most egyhangulag Seibáni utódjának kiáltatott ki, de mivel az évek terhe őt a tett mezejéről távol maradni kényszerité, ő azon a család egy másik tagja által helyettesittetett, a ki hadvezéri tehetsége, nagyravágyása és vitézségére nézve csak kevéssel állt a dynastia alapitója után. Ez Obeidullah khán volt, Mahmud szultán fia [3]), a nyugoti Khoraszán hóditója, ki nagybátyja hadjáratai alatt fegyverben nőtt fel, és kétség kivül az özbeg herczegek legderekabbika volt.

---

ber könyvének egyes fejezetei az illető évszámmal vannak czimezve, és mivel 914-től (1508) 924-ig hiány van, a háború menetét más forrásokból kell tanulmányoznunk.

[1]) Köcsköndsi szószerinti jelentése: nomád, kóborló és Ködsüm ebből csinált röviditésnek látszik.

[2]) Seibáninak ezen kivül még két másik fia volt, t. i. Khárrem szultán és Szüjünds Mehemmed szultán és mindenesetre feltünő, hogy e kettő a trónkövetkezésnél figyelembe nem vétetett.

[3]) Mahmud szultán tudvalevőleg Seibáni testvéröcscse volt, és ugy látszik ez idótájt már nem volt életben.

Obeidullahnak Seibáni művét ujból kellett kezdenie, pedig az egyetértés szelleme már eltünt az özbegek közül. Miután a szent Seikh Ahmed a vállalat üdvére áldásthozó fátiháját neki utra adta, egy 5000 emberből álló merész lovagcsapattal átkelt a Jaxartesen és a folyam balpartján a puszta felé tartva a bokharai khánság északi részén tört be, mikor Babernek ellensége mozdulatairól a legcsekélyebb sejtelme sem volt. Az özbeg tábor a Melik tó partjain volt felütve Khairabad kerületében [2]), de az előörsök már messze álltak Bokharán tul. Midőn Baber állitólag 70,000 emberrel [1]) közeledett, Obeidullah erejének öszpontositása végett visszavonta előörseit. Ezt a bokharaiak a visszavonulás jelének tekintették, és mivel a kedvező hir azonnal Babernek is megvitetett, az utóbbi sietteté lépteit és a fenn nevezett tó partján csatára kényszerité ellenfelét. Obeidullah elfogadta azt. Emir Sehedsa-eddin és Urusz Mirza, mindegyik ezer emberrel, Baber seregének közép hadtestét támadták meg, a többi özbegek szokott hév és halálmegvetéssel követék őket, és habár a csekély csapat csaknem egészen körül volt véve, mégis oly zavart idézett elő a túlnyomó ellenség soraiban, hogy a levertség és nem sokára a futás is általános lett. Baberről azt mondják, hogy a csatában való személyes részvétele által magát a legnagyobb veszélynek tette ki és csak akkor engedett, midőn Obeidullah zászlói már egészen körülröpködték. Sejteni látszott, hogy most az utolsó csatát vívta ősei trónjáért,

---

[1]) Khairabad Bokharától északra egy kis állomásnyira fekszik. A Melik tavát Bokharában tett utamon nem láthattam, de igen is átvonultam a Melik-sivatag egyik végpontján.

[2]) Én itt Szeid Rakim szavait követem, de nekem ugy látszik hogy tekintve azon haderő csekélységét, melylyel Obeidullah a csatát elfogadni merte — e szám kissé túlzott.

mert midőn a csatatérről visszavonult, Szamarkandban csak annyi ideig késhetett, mig családját, rokonait és kincseit hirtelen összeszedhette, hogy gyors futásban Hisszár várába vesse magát.

Uralkodása összesen hat hónapig tartott, és többé soha sem adatott neki a lehetőség viszontlátni őseinek általa annyira dicsért székhelyét. Obeidullah, a ki most 918-ban (1512) ellenállás nélkül vonult be Szamarkandba, az ottani királyi széket nagybátyjának Köcsköndsi szultánnak adta át, ő maga pedig a Bokhara fölötti uralmat tartotta meg magának, hogy hadi készületeit befejezze, miután Baber legyőzetésével az özbegek érdekei még távol sem voltak biztositva, mivel a tulajdonképen nagyhatalmu ellenség az Oxus másik partján felszerelve leste Seibáni utódainak minden mozdulatát.

Alig értesült ugyanis Sah Iszmail Baber megveretéséről, midőn ő, hogy az özbegek egy új betörésének Khoraszánba elejét vegye, Nedsm Szanihoz [1], e tartomány helytartójához azon parancsot intézte, hogy Babert lehetőleg támogassa és gyorsan Transoxaniába vonuljon. És a persa hadsereg csakugyan nem sokára ezután egyesült is Baberrel Termeznél, és most mindkettő együttesen támadta meg Karsit, mely csakhamar kezeik közé is jutott. Nedsm Szani, kit siita pártdüh lelkesitett, elég kegyetlen volt, az egész őrséget a lakossággal együtt, köztük Mollah Binani hires költőt is kardélre hányni, a mely cselekmény a nemes lelkületü Babert annyira felboszantotta [2]), hogy ő inkább Transoxania visszahóditásának végső reményét is fel-

---

[1]) Nedsm Szani arabul annyit tesz mint második csillag. E férfi tulajdonképeni neve M.r Jar Mehemmed volt.

[2]) Noha Karsi parancsnoka Obeidullahnak unokatestvére volt Baber nemes lelke még sem volt képes szemlélni, hogy mily kegyetlenül bánnak a persák halálos ellenségének rokonával.

advân kilépett a Persiával való szövetségből és a nagyon is korán elbizakodó tábornokot egyedül hagyta folytatni utját Bokhara felé. A jól kiérdemelt büntetés nem is soká váratott magára. Az özbegek akadálytalanul engedték őt az ország belsejébe nyomulni, egyik vár a másik után kezei közé jutott, és midőn végre Gidsdován előtt fáradt és kiéhezett seregével megérkezett, alig nehány merész lovas csapat elegendő volt a persa király büszke vezirjét egy csatában, melyben ez maga is főtisztjeivel együtt életét veszté, teljesen megverni. E férfi fényüzését és gazdagságát szemlélhetővé akarván tenni, a persa történetiró elbeszéli, hogy konyhájában naponta 100 birka, számtalan tyúk, lúd és kacsa, 40 mázsa fahéj, sáfrán és más fűszerrel együtt fogyott el, és hogy minden asztali edénye aranyból volt s a legfinomabb khinai porczellánból. Az özbegek győzelme tehát mindenesetre fényes volt, és Sah Iszmail, a ki e hadjárat által Khoraszánt előre akarta megvédeni, épen az ellenkezőt érte el, mert Obeidullah Dsani Beggel, Khodsa szultán [1]) egy fiával együtt most már Csihardsui mellett 919-ben (1513) átment az Oxuson, és miután Murgabnál a Szamarkandból Kerkin át erre nyomuló Timur szultánnal egyesült, mindketten Meshedet támadták meg. Termezen át is vonultak özbeg hadosztályok egész Belkhig, útjokat mindenütt romlás és pusztulással jelölve, és még alig mult el néhány hónap Gidsdovánnál aratott győzelmök óta, midőn az özbegek Obeidullah vezérlete alatt ismét uraivá lettek azon országoknak, melyeket először Seibáni kardja szerzett meg nekik.

---

[1]) Khodsa szultánnak, Ebulkhair khán második fiának, két fia volt, t. i. Dsáni Beg és Bojali szultán; ez utóbbinak gyermekei közül egy sem jutott uralkodásra, mig az elsőnek utódaival végződött a Seibanida uralkodók sora Transoxaniábaa.

Midőn Sah Iszmail győzelmeinek gyümölcsét ilyformán szélnek eresztve látta, ujra Khoraszan ellen kellett forditnia fegyvereit, noha már ekkor várhatta szultán Szelim támadását és szemei félreismerhetlen aggodalommal voltak birodalma nyugoti határai felé irányulva. Közeledésének hirére az özbegek visszavonultak ugyan az Oxuson át, de azon mód, melylyel a sivatag e könnyü lovas fiai, kik csak rabló hadjáratra nem pedig országok hóditására indultak, ezentúl Persia határához közeledtek, szörnyű csapás és végzetteljes nyomor lett a szerencsétlen irán föld északkeleti határaira nézve. Noha hiányzanak az erre vonatkozó adatok, de mégis alig lehet kételkedni rajta, hogy az özbegek és oszmanlik közt a közös működést illetőleg titkos megegyezés létezett; mert alig bontották ki Konstantinápoly urai zászlóikat a szefidák felviruló hatalma ellen, elvonván ez által Irán északi szélétől az ott oly szükséges véderőt, midőn az özbegek már nyeregben ültek, hogy az Oxus sárga hullámain át az oly sokat szenvedő Khoraszánba törjenek. Igy látjuk, hogy maga Obeidullah hat különféle nagyobb betörést tett Iránba, melyek a szomszédország rút pusztulását és népeinek romlásán kivül az Oxus-vidékieknek semmi hasznot sem eredményeztek. Szomorú és unalmas kép ez, de mégsem kerülhetjük el, hogy annak legalább körvonalait ne adjuk.

Az első betörés, mint már emlitve volt, mindjárt kezdetben visszaveretett. A második, melyet az özbegek kedvezőbb időben tettek, t. i. akkor, midőn Sah Iszmail a csaldirümi csatában megveretett és gyengittetett, a persa történetirók állitásai szerint jelentékeny segédeszközökkel vétetett foganatba. Obeidullah nagybátyja engedelme folytán 30,000 özbeggel kelt át az Oxuson, a nélkül azonban, hogy a vállalat nagyszerüségének megfelelő sikert aratott volna, miután Heratnak tiz napi eredménytelen os-

troma után vissza kellett vonulnia. Az özbeg sereg heve megtört Szam Mirza és Durmis Mirzának, Khoraszán parancsnokainak erélyén, dühöket csak a környéken levő vetések érezhették, melyek mind elpusztittattak. A harmadik betörés Sah Iszmail halála után 931-ben (1525) történt. A vad, harczias Seibanida ez alkalommal Csihardsuin át Mervre vetette magát, mig Ebuszaid, Köcsköndsi fia, Kerkin át Herat előtt jelent meg. Az utóbbi csak csekély eredményt tudott kivívni, de Obeidullah nemcsak Mervet és Meshedet keritette hatalmába, hanem rabló hadjáratát egész Asztarabadig terjesztette ki, mely várost elfoglalván, fiára, Abdulazizra bizta. Ez természetesen nem tarthatta magát sokáig, mert Obeidullah még Belkhbe vivő útján Damgánban volt, midőn Sah Tamaszp, Iszmail fia és utóda, a fenyegetett tartomány védelmére sietett és az özbegeket minden oldalról visszaűzte hazájokba. Transoxaniában ez egyszer nagyon roszul számitottak, ha Iszmail halálát és az Iránban erre következő bonyodalmakat zavaros viznek nézték, melyben könnyű leend halászni. Tamaszp, bár csak ifju midőn a trónra lépett, erősen el volt tökélve az özbeg betöréseknek véget vetni. Obeidullah ezt jól tudta és ehez képest szörnyű szinekben festette le a hatalmat, melylyel a fiatal persa király az Oxuson átvonulni szándékszik. Hogy Tamaszp ezt valóban akarta volna, alig hihető; de Köcsköndsi úgy tett, mintha ellenfelét megelőzni akarná, és igy tette egy a turáni fennsík minden lehető törzse és ágából összehozott nagy sereg Obeidullah vezérlete alatt 935-ben (1528) a negyedik betörést Khoraszánba, melyben az özbegek részéről csaknem minden kiváló herczeg részt vett. Ilyenek voltak: Borák szultán Taskendből, Köcsköndsi Ebuszaid fiával együtt Szamarkandból, Hamza szultán Hiszárból és Kiszten Kara szultán Belkhből.

Az erős színekhez szokott persa történetirók igy irnak e hadseregről: Soha sem vonult át azelőtt ily roppant csapat tatár egyszerre az Oxuson [1]). De elfeledik hozzátenni, hogy soha sem hallatszott azelőtt e vidéken az ágyúk mennydörgése s a puskák ropogása; mert Tamaszp e háborúban 6000 tüzi fegyvert vitt magával és Turán híres íjjászai most álltak először szemközt nyugotnak a nyers erőt bénitó találmányával! Mindenesetre jelentékeny két hadsereg volt az, mely itt egymással szemközt vezettetett, és a háború elkeseredettsége még fokoztatott azon körülmény által, hogy a főcsata Dsám és Zorabád [2]) közt épen a Moharrem hónap 9-dikén [3]), tehát azon nap előestéjén vette kezdetét, melyen a siiták Huszeinnak tragikus elvesztét Kerbelánál vad töredelmességgel ünneplik. A felkelő nap első sugarai alig törhettek keresztül az íjjászok sűrű nyilain, mintegy megujúlni látszott az ó mondaszerű csata Efrásziáb és Rusztem között, és a sűrű porfellegbe burkolva Tamaszp a kezdetben győzedelmes özbegek által már csaknem körülvétetett. A persa sereg, a törökök taktikáját utá-

[1]) A „Rauzát esz Szefá“ czimű persa történelmi forrás számukat 200,000-re mondja és minden képzelhető országot és népséget idéz, melyek e hadjáratban részt vettek volna.

[2]) Ez azon nagy sík, mely ma Afganisztán és Irán, illetőleg Herat és Khoraszán közt a határt képezi. Dsám az első helység persa földön, ha Herat felől jövünk, ma egy szegényes falu, melynek lakói a turkománoktól való félelmökben alig mernek fellélegzeni. Azon tudósitás szerint, melyet Baber kapott e csatáról, az nem Dsám és Zorabad, hanem Dsám és Khargird között történt volna. Az özbeg sereg Baber hallomása szerint 300,000 emberből állt, mig a persák, nála turkománok, csak 40—50 ezren voltak.

[3]) Ezen este a siitáknál az esztendőben a legszentebb. Az emberek akkor böjtölnek és testöket mindenképen kinozzák, hogy lelköket a következő napra, a rettenetes rúzi asurának gyásza iránt annál fogékonyabbá tegyék.

nozva kocsijai mögött sánczolta el magát, és az első sorban lövészeit állitotta fel. Az özbegek mindkét szárnyon támadtak és itt a sorokat már keresztül is törték, midőn a persa sereg zöme a középen előtörve, őket hátulról támadtá és vad futásba verte. Állitólag 50,000 özbeg és 20,000 iráni maradt a csatatéren [1]) és Seibáni halálának állitólagos megboszulása, mint mondák, még mindig nem érte el a teljes engesztelést! 938-ban (1531) épen midőn Tamaszp nyugoton Szuleimán szultán által teljesen el volt foglalva, ötödször tört be különféle hadcsapatokkal Iránba. Ő maga Heratnak, fia Abdulaziz Meshednek, Kamisoglán (a nádas fia), kiről vitézségre nézve csodadolgokat beszélnek, Asztarabadnak, végre Khankeldi Batur Szebzevárnak tartott. Másfél évig volt Khoraszán, Szisztán és Irák egy része kitéve pusztitásaiknak. De alig állittatott helyre a béke a persa király és az ottomán császár között, mi által az elsőnek lehetővé tétetett, tekintetét a sokat zaklatott Khoraszán felé forditani, midőn az özbegek, szokás szerint zsákmánynyal és rabszolgákkal megrakva, visszafelé takarodtak.

Ezen idő körül, t. i. 940-ban (1533) lépett végre Obeidullah Transoxania trónjára, miután az ősz Köcsköndsi, a ki életét legörömestebb askéták és dervisek társaságában töltötte, 937-ben (1530) meghalálozott és trónkövetőül fiát Ebuszaid khánt hagyta hátra. Hogy az utóbbi, ki há-

---

[1]) Baber elbeszélése szerint e csatában kilencz özbeg szultán és ezek között maga Köcsköndsi is, fiával Ebuszaiddal, és Obeid khán a persák kezébe került volna, és pedig ugy, hogy az utóbbiak közül csak Ebuszaid volt életben. De ezen állitás teljesen hamis, mert — a mint e fejezet későbbi tartalmából kitünik — mind hárman egymásután ültek a későbbi években Transoxania királyi székén, és a legöregebb is közülök, t. i. Köcsköndsi, csak két év mulva halt meg e katastropha után.

rom évig uralkodott, és mint mondják hirtelen halt meg, nem Obeidullah által tétetett-e félre láb alól, mindenesetre nagyon kétes. Obeidullah egyébiránt kormányra lépte után is csak ugy háborgatta a szomszéd országokat mint azelőtt. 942-ben (1535) a hatodik betörést tette Khoraszánba, melynek alkalmával ő honi irók tanúsága szerint Herat várát végre csakugyan kiragadta Szám Mirza kezéből, de a nélkül hogy azt húzamosabb ideig megtarthatta volna.[1] Ez utolsó hadjárata volt Khoraszánban, mert egy eredménytelen kisérlet után, melynek czélja volt, hogy Kháhrezm Bokhára kormánya alá hozassék, Obeidulláh 946-ban (1539) életének ötvenhatodik, kormányzásának hatodik évében meghalt és Bokharában egy általa épitett collegium kápolnájában temettetett el. Miután a Transoxania fölötti uralom eddig ugyszólván Köcsköndsi és Seibáni gyermekei közt volt megosztva, Obeidullah halála után az özbegek közt egyenetlenség tört ki. Mig az első család pártja Köcsköndsi fiát, Abdulláht emelte trónra, ennek hat hónap mulva bekövetkezett halála után pedig fivérét Abdullatift választotta khánjának, addig a másik hatalmasabb párt 938-ban (1541) Abdulaziznak, Obeidullah fiának hódolt. Hogy meddig tartott a vetélkedés ez utóbbi kettő között; és hogy uralkodásuk egymás közt békés volt-e, előttünk nem ismeretes; azon idők gyér és zavaros tudositásaiból csak annyi tünik ki, hogy Abdulaziz 958 ig (1551) ült az uralkodói széken, mely idő alatt Persiával békében élvén csak egyetlen háborút viselt Belkh ellen és egészben véve más jellemű lévén atyjánál, a befolyásos Molláhk pietistikus irányának hódolván nagyobb gondot forditott mecse-

[1]) A „Rauzát esz Szefá“ az ellenkezőt állitja, miután e forrás állitása szerint az özbegek Szám Mirza erélyes ellenállása következtében visszavonulni voltak kénytelenek.

tek és zárdák építésére és más kegyes alapitványok tételére mint a világi ügyekre, a mi egyfelől a folytonos háborúk által kimerült országra jótékony hatást gyakorolt, de másfelől azt az északon lakó, foglalkozás nélküli nomádok rablásának tette ki. Halála után a Taskendben tartózkodó Mehemmed Szüjünds Szultán fiának, Mehemmed Jár Szultánnak [1]) kellett volna a trónra lépnie, de miután ez Bokharába vivő útjában hirtelen meghalt, vagy mások szerint 961-ben (1554) Szamarkandban meggyilkoltatott, sokaknak ellenszegülése daczára Burhán Khán, Obeidullah unokája, emeltetett a kháni székre, és nemsokára korhely élete és badar tettei által — mint mondják gyakran egész napokon át nem volt józan állapotban — az egész világ útálatát és megvetését vonta magára. A zavarok közepette, melyeket e hanyag kormányzás teremtett, Közép-Ázsia északkeleti sivatagjában Borák Khán [2]) tünt fel, a Seibani által legyőzött Mahmud Khán fia, a ki durva, többnyire kalmükkök és kirgizekből álló zsoldos csapataival Transoxaniának legvirulóbb részeit árasztotta el. Otrártól Bokharáig csak romokat és pusztulást lehetett találni, és mi sem képes leirni a nyomorúságot, melybe az ország ezen zsarnok kegyetlensége és barbársága által sülyesztetett.

A szorultság e pillanataiban volt az, hogy Abdullah Khán, Iszkender Khánnak [3]) fia és Ebulkhairnak

[1]) Mások szerint ennek Mehemmed Rehim volt a neve, a mi azonban tévedésen alapul, miután Mehemmed Rehim, Obeidullah Khánnak középső fia és Burhán Khan atyja, ez időben már nem volt életben.

[2]) Tulajdonképeni neve Nóruz Ahmed volt.

[3]) Atyja Dsáni Begnek tizenkét fia volt, t. i.: Doszt Mohammed Szultán, Kiszten Kara Szultán, a ki hosszú ideig uralkodott Belkhben, Pajende Mehemmed Szultán, Rusztem Szultán, Iszkender Khán, Iszfendiar Szultán, Szuleiman Szultán, Pir Mehemmed Szul-

unokája, oly férfiu, ki méltán megérdemli, hogy a Seibanidák közt legnagyobbnak neveztessék, fellépett. 940-ben (1533) születve Abdullah atyai részről nem valami nagy szellemű ősöktől látszott eredni, mert dédapja gúnynévvel tinteknek, azaz ostobának neveztetett, nagyatyja Dsáni Beg pedig bárgyú [1]) volt, és apja sem lehetett valami kitünő szellem, miután legfőbb érdemeiként az emlittetik róla, hogy napontai ötszöri imáját pontosan elvégezte [2]) és hogy másodszor igen ügyes sólyomvadász volt. Mindamellett a nagy tiszteletben álló Khodsáki Kaszáni állitólag már a csecsemőben felismerte annak későbbi nagyságát, mert midőn Iszkender Khán a gyermeket áldás véget eléje tartotta, azt mondják, hogy örömtelten igy kiáltott volna fel: „Ezen gyermek egy világos szerencsecsillag jelét viseli magán és egykor hatalmas uralkodó lesz!" Hogy az áldást hatékonyabbá tegye, a szent férfiú leoldá teveszőr övét s a gyermek dereka körül köté. Sőt jövő pályafutásának egyes mozzanatait is megjósolta neki a khodsa, és mindezeknél fogva a gyermek nevelése a kor legnagyobb férfiaira bizatott, a milyenek Szeid Rakim megyjegyzése szerint Obeidullah idejében nagy számmal voltak. Huszonkét éves volt

tán, Sáh Mehemmed Szultán, Jar Mehemmed Szultán, Dsán Mehemmed Szultán, és Nur Mehemmed Szultán.

[1]) Abulgázi beszéli, hogy ő megengedte terhes feleségeinek, miszerint zsirt öntsenek a tűzbe, a láng lobogásából megtudandók, hogy magzatjuk fiú lesz-e vagy leány. Ezen babonát még ma is gyakorolják Közép-Ázsiában, a mely különben nagyon emlékeztet a mi szűzeink azon szokására, mely szerint a karácson éjjelén vizbe öntött olvasztott ólom alakulásából azt akarják kiolvasni, hogy a következő évben férjhez mennek-e vagy nem.

[2]) Ő azonkivül még egy bizonyos N á f i l é t is imádkozott. N á f i l e alatt azon imák vagy rikaát (térdhajtások) értetnek, melyekkel a kegyeskedő mohammedán mint az előirt imák ráadásával az úristent különösen meg akarja örvendeztetni.

az ifjú, midőn családja érdekeinek biztositásáért lelkesülve, hogy véget vessen Borák Khán erőszakoskodásának, a ki ép akkor Bokharát hóditotta meg, ezzel csatába bocsátkozott. Kezdetben a Bokhara közelében fekvő jelentéktelen Fáráb várába, a Csagatai korában viruló költőszitás szülővárosába kelle visszavonulnia, melynek lakói azonban csak hideg részvétlenséget tanusitottak iránta. Ő korholá magaviseletöket, kiváltságokat igért sikere esetére, mire 300 gyalogos csatlakozott hozzá. Mialatt ő itt ellenállásra készült, megérkezett Borák 964-ben (1545) bekövetkezett halálának hire; Abdullah azonnal Bokharába sietett, hatalmába ejté a várost és környékét, és most hirtelen azon helyzetben látta magát, melyben lehető volt rá nézve megkezdeni a háborút Burhán Khánnal, a kit le is győzött és kivégeztetett [1]). Ily módon elűzvén a betolakodókat rövid idő alatt újra visszaállitá és biztositá a Seibanidák uralkodását Transoxánia fölött. Valamint Seibáni és utána Obeidullah, noha ők voltak az ország tényleges urai, a kháni széket másoknak engedték át, mig ők maguk harczias pályájukat folytatták — épen úgy tett Abdullah is, a mennyiben atyját Iszkendert Szamarkandban a trónra emelte, maga pedig a hadsereg élére állt, hogy az ország régi határait, melyekkel az Seibáni alatt birt, újra visszaállitsa. E törekvésben folyt le Abdullah életének legnagyobb része, és nemcsak kedvezőbb volt neki a szerencse mint bármelyik elődének, hanem az is sikerült neki, hogy az Oxus- és Jaxartes-vidéki országok felvirágoztatására a lehető legtöbbet tegye, a miért is — mint látni fogjuk — teljesen megérdemli, hogy „népe jótevőjének“ neveztessék.

Ő alatta történt, hogy a bokharai khánság északi határai messze kitolattak a turkesztani tartományok lakott

[1]) Ő egy bizonyos Mirzáki Kuscsi által orozva megöletett.

vidékein túl. Borák halála után a nyugalom ezen a vidéken csak kevéssé zavartatott meg, de 975-ben (1567) ennek fia Bábá Khán ismét pusztitó betörést intézett Transoxaniába, előnyomult egész Szamarkandig, hol elfogta Khoszru Szultánt, az akkori fejedelmet, és azt a város más előkelő lakosaival és minden található kincseivel együtt magával hurczolta. Abdullah, a ki ép akkor Khoraszánban volt hadseregével, most hirtelenében mitsem tehetett a dolog ellen, de nehány év mulva, t. i. 983-ban (1577) számadásra vonta Bábá Khánt, kit seregével együtt vad futásban üzött át a Jaxartesen, mire béke jött létre, de csak rövid időre, mert már három év múlva Bábá Khán újra megkezdte rabló betöréseit, és Abdullah újolag kénytelen volt ellene síkra szállni. Ak kötelnél (fehér hegy), Zamin kerületében, tehát nem messze Szamarkandtól vívatott a döntő ütközet, melyben Bábá Khán keményen megveretett [1]) és Abdullah által messze be a pusztaságba egész Ulugtágig (nagy hegy) üldöztetett, ki is itt egy emlékoszlopot emeltetett szemközt

[1]) Bábá Khán, Borák Khán fia, az utolsó volt azon mongol eredetű dynastiából, melynek fejei Kaidutól, tehát 665-től (1266) kezdve 986-ig (1578) az anarchikus viszonyokat felhasználva újra és újra beütöttek Transoxaniába, hogy ott a csagatai házból való uralkodók ellenében egy bizonyos családágnak, vagy általán a Dsengiszidáknak érdekeit érvényre juttassák. Timurnak a Dsetek ellen folytatott háborúi alatt hatalmuk hosszabb időre megtöretett, de ennek utódai alatt újra megerősödtek megnyervén ügyöknek a kalmükkök és kirgizeket is, és Ebuszaid uralkodása idejében Taskend körül már oly tekintélyre jutottak, hogy ennek egyik fia Omar Seikh Júnisz Beg akkori fejedelmöknek lányát vette nőül, mely házasságból a híres Báber eredt. A Seibáni-féle korszak zavarai alatt Khokándot is hatalmukba ejtették, és az utóbbi, mint már elbeszélve volt, Júnísz Khán egyik fia. Mahmud Khán ellen hadat viselni volt kénytelen. Miután Mahmud Seibáni fegyverei által legyőzetett, fia Borák és ezután ismét fia Bábá Khán kisérelte meg, de természetesen hasztalanul, családja hanyatlott tekintélyének visszaállitását.

azzal, melyet a Toktamis elleni hadjárat alkalmával Timur állittatott fel, és valamint a zöld városból való világhóditó tetteit kőbe vésette, épen úgy akarta Abdullah is ezen emlékoszlopon hadi sikereit megörökitni. Keleten nemcsak egész Fergána, hanem Kasgár és Khoten is visszahódittatott a Seibánidák uralmának, délen pedig, a hol tudvalevőleg egyfelől Báber családja, másfelől a Szefidák Belkh birtokára vágyakodván támadó politikát űztek, az özbegek hatalma még nagyobb kiterjedést nyert, mint a milyennel az első Seibanidák idejében birt. Belkh megerődittetett, Tokhárisztán és Bedákhsán Transoxaniába kebeleztetett és ismét a Murgáb világos zöld hullámai képezték Turán határát. Abdulláh fegyverei nyugot felé is győzedelmesen nyomulhattak előre az iràniak és kháhrezmiek egyesült fellépése daczára. Aszterabád meglepés által elvétetett; Gilán fejedelme, III. Murád szultán szövetségese, Konstantinápolyban volt kénytelen menhelyet keresni, és a Seibanidák birodalmának határai itt is előbbre tolattak mint bármikor azelőtt. Kezdetben inkább csak portyázások, vagy mint a turkománok ma mondják, álámánok voltak azok, miket Abdullah Iránba tett, mert Támászp, a ki az özbegek nagy boszankodására 969-ben (1561) Szuleimán szultánnal békét kötött, elég erős volt birodalma keleti tartományának megvédésére, nagyobb vállalat pedig a lehetőség határain kivül esett. De Támászp halála után, midőn korhely fiainak kormányzása következtében Irán, különösen pedig Khoraszán a legvadabb anarchiába sülyedt, az özbeg lovascsapatok szünet nélkül özönlöttek az utóbb emlitett ország északi széle felé, és 974-ben (1566) maga Mohammed Mirza, Támászp fia, is veszélyben forgott, a menynyiben 15,000 emberrel Herátba akarván menni, egy rabló özbegcsapatnak mármár kezébe esett és csak nagy nehezen tudott Turbet-i-Haideri várába menekülni, hogy két-

ségbeesett harcz által a fogságba jutást elkerülje. Később a trónkövetkezés fölött folyó elkeseredett harczok és az országnagyok vetélkedése Persiában még inkább útat nyitottak Abdullah nagyravágyásának, és midőn a „nagynak" nevezett Sah Abbász vetélytársával Mohammed Khudabendéhvel épen háborúba volt bonyolódva, Heratnak fontos vára kilencz havi ostrom után az özbegek kezeire került. Ali Kuli Khán Sámla, Khoraszánnak persa helytartója, sok más nagygyal együtt kivégeztetett, nagyszámú lakos Bokharába fogságba vitetett és Khoraszán tartományának északkeleti része szörnyű pusztulást szenvedett.

Ez alkalommal történt, hogy Imám Riza sirjának őrzői, a kik egyszersmind a nagy tiszteletben álló Alida [1]) javadalmainak, ugy mint földjei, kertjei és szőlőinek gondnokai, egy levélben azon kérdést intézték Abdulláhhoz, hogy miként tudja megegyeztetni vallási nézeteivel Imám Rizá javadalmainak elpusztitását, mi által annyi ezer kegyes zarándokot, kik közt szunniták is vannak, foszt meg a szükséges élelemtől? Az Abdullah táborában jelenlevő transoxaniai mollákh erreegy általában a siita

[1]) Imám Rizá a leggazdagabb szent Persiában, miután nemcsak egész bazárok és utczák az övéi a jelentékeny kereskedése miatt hires Meshedben, hanem a városon kivül és Khoraszán más helységeiben is vannak földei, szőlőkertjei és karavánszerájai Ezekből először is ő szentségének konyhája láttatik el, melyből három egymásutáni napon minden zarándok ingyen kapja pilau (rizs-étel) adagját kenyérrel és hússal. Ő fenségének — igy szokták őt közönségesen nevezni, és épen ugy beszélnek róla, mintha még életben volna, — van továbbá egy ingyenfürdője, szappangyára, nehány száz szobája, mind a zarándokok kényelmére, kik közül csak a gazdagabbak szoktak valami adományt sirjára tenni, mig a szegények iránt az Imám „Szultán el garebá", azaz: az idegenek fejedelme, ingyen gyakorolja a vendégszeretetet.

felekezet vallását megtámadó irattal feleltek, kimutatván, hogy az ő meggyőződésök és elveik szerint a siiták gonoszabbak a hitetleneknél, kiknek kiirtását maga az isten rendelte el. Ha már minden moszlimnak szent kötelessége háborút viselni a hitetlenek ellen, mennyivel inkább tartozik ezzel azok ellen, kik a helyes útról letértek, és a közöttük nyugvó szenttel való rokonságuk daczára a rút bűn ösvényére jutottak? A mi az Imám Rizá földei és kertjeinek elpusztításáért tett szemrehányásokat illeti, ők nagyon jól tudják, hogy ezek kegyes alapitványok, és hogy Imam Rizá sirjához tartoznak. Ámde kérdéses, hogy kinek van azok élvezetére jogosabb igénye, valjon az isten igaz ügyeért harczoló és minden élelmiszer nélkül álló igazhitüeknek-e, avagy azoknak, kik Allah ellen vétkeznek és a hit három első férfiát [1]) gyalázzák? stb. Erre természetesen a siita mollá hk sem maradtak soká adósok a felelettel. Volt annyi helyes tapintatuk, hogy első sorban is egyházi itélőszéket hoztak javaslatba, mely — egyenlő számú siita és szunnita tudósból állván — a fölött határozzon, hogy valjon szabad-e a siitákat hitetleneknek mondani azért, mivel az első három khalifát bitorlónak mondják és ellenökben Ali öröklési jogait vallják igazaknak? A siismus ép oly régi mint maga az iszlam, és ha e felekezet tagjai csakugyan oly rút gonosztevők volnának, miért telepedett volna le Imám Rizá épen ő közéjök, és miért nem ment Transoxaniába? stb. Ezen vitatkozás ép oly kevéssé vezetett eredményre mint a 150 évvel később Nadir Sah által egybehivott, siita és szunnita tudósokból álló zsinat [2]), és mig a

---

[1]) A három első khalifa: Ebubekr, Omár és Oszmán a siitáktól gonosz bitorlónak mondatik és nevök minden lehető szitok kiséretében szokott csak általuk kiejtetni.

[2]) Nadir, kit az újkori persák titkos szunnitának mondanak,

két párt hiába törekedett tollal vetni véget oly harcznak, melyet sok század hosszú csatái sem voltak képesek befejezni, a fiatal Sah Abbasz Kazwinbol egy sereggel közeledett, Abdullah pedig Merven át Bokharába húzódott vissza. Abbasz — a mint azt az általa irt „Persia történetében" Malcolm is helyesen megjegyzi — e vállalatával inkább csak saját tekintélyének megszilárditását vette czélba semmint az özbegek teljes kiüzése és legyőzését, mert alig tartózkodott csak rövid ideig Meshedben és azonnal Georgiába sietett, hol az oszmánok őt ellenségeskedéssel fenyegették és nemsokára ezután meg is verték. Valamint már többször megtörtént, ugy az ottomán fegyverek nyugoton aratott győzelmének most is megvolt a visszhangja a távol keleten; mert alig kapta meg Abdullah e győzelem hirét, már is sietett 990-ben (1582) második kisérletet tenni Meshed meghóditására, fiára Abdulmumin Khánra, Belkh helytartójára, bizván hadseregének előörseit. Abdulmumin, egy ép oly vad harczos mint kegyetlen és nagyravágyó ember, nagybátyjával, Din Mehemmeddel és nagy haderővel, melyhez Kul Baba Kökeltás, Abdullah hű szolgája és Herat helytartója is csatlakozott volt, tettvágytól ösztönözve, gyorsan előre sietett és Nisaburt az első rohammal törekedett elvenni. Egy előörsi csatában nehány özbeg elfogatott és ismét szabadon bocsáttatott, hogy hirül vigye a fiatal hadparancsnoknak, miszerint Nisabur Meshednek csak egy része és ha ez utóbbi elesik, akkor természetesen az első önként adja meg magát. Ezen esemény után volt az, hogy

---

elég éles látású volt azon veszély észrevételére, mely e hitszakadás következtében az egész iszlamot fenyegeti. Ő egyesülést akart létre hozni és e czélból Bagdadba egyházi zsinatot hivott össze, mely azonban mindkét fél merev tartása következtében semmi eredményre sem vezetett.

Abdulmumin egész erejével Meshedre vetette magát, melynek bevételére semmi áldozatot és fáradozást sem kimélt. A vár parancsnoka Ummet Khán Usztádslu mindent megtett ugyan a támadás erélyes visszaverésére, ámde az ijedelem nagyon is általános lett, és miután a környékről sokan menekültek a városba, ez pedig élelmi szerrel nem volt eléggé ellátva, az özbegek az éhség öldöklő angyalában csakhamar hatalmas szövetségest találtak, mely nekik a siiták ezen szent helyét kincseivel, épitészeti és műremekeivel és gazdagon megrakott bazárjaival együtt már az első roham alkalmával kezökbe adta. Midőn Abdulmumin harczosai több oldalról a városba nyomultak, mindkét nembeli lakosok a nagyszámú tudósok és kegyesekkel együtt Imám Rizá sirjának előudvarába vonultak azon reményben, hogy a szentély védelme alatt sértetlenül fognak maradni; ámde az özbegek a gyilkolás és rablás dühében mindent letiprottak, és még Imám Rizá állitólagos utódai is, kik ősük sírjába kapaszkodtak, szánalom nélkül lekaszaboltattak.

Beszélik, hogy Abdulmumin Mir Alisir udvarából egészen nyugodtan nézte, mint mészárolták zordon katonái a gyermekeket és öregeket, a népet és a tudósokat rakásonként, és még ezreknek hörgése és halálnyögése sem volt képes benne részvétet kelteni. Nemcsak a nyilvános utczák, hanem a mecset és sírnak legszentebb falai is vérrel voltak mocskolva, és az általános rablásban, melyre a város kárhoztatva lőn, épen az Alida nyughelye szenvedett legtöbbet. A jámbor zarándokok gazdag és becses adományai [1]), melyek itt három századon át őriztettek, mind a hó-

[1]) Hogy az olvasó magának csak megközelitő fogalmat szerezzen azon gazdagságokról, melyek ekkor Imám Rizá sirjánál őriztettek, „Vándorlásaim és éleményeim Persiában“ czimü művemnek 142.

ditó kezeibe kerültek. Ezek közt voltak tömör és roppant nagyságú arany és ezüst gyertyatartók, egész hadi öltözékek nemes érczből, a legbecsesebb övek, gazdagon diszitett csatok és más ékszerek, s a mi minden közt a legbecsesebb volt, a nagyszerü könyvtár, a hires koránpéldányok, a szépirásnak mesterművei és megelőző szultánok ajándékai — szóval minden széthurczoltatott, szerteromboltatott és megsemmisittetett. Még a halottaknak is érezniök kellett a szunnita győző boszúját, mert Tamaszp csontjai kivétettek az Imám Rizá emlékének közelében levő sirból, elégettettek, s a hamu átkok és szitkok között eresztetett szélnek. Hogy ez utóbbi cselekmény által a Szefidák egy másik szunnita ellenségét is megörvendeztesse, Abdulmumin Mehemmed Kuli nevű kamarását egy levéllel Konstantinápolyba küldte III. Murádhoz, mely levélben az özbeg fejedelem fennhéjázó szavakkal irja le khoraszáni győzelmeit, és miután Tamaszp hamujának megsemmisitését kellően kiemelte, azt tudatja a szultánnal, hogy az eretnek siiták istentelen csapatának teljes kiirtása végett legközelebb Irák ellen fog indulni, mire a szultán közremüködését is kéri. Azonban az özbegeknek ezen utóbbi terve két oknál fogva ment füstbe. Először is az ottománok távol keleten lakó hitrokonaiknak nemcsak segélyt nem igértek, hanem épen az ellenkezőt tették, t. i. a persáknak igértek gyámolitást, mivel már nagyon is megelégelték Abdullah győzedelmeit, félve, hogy további szerencséje rájok nézve is veszélyessé válhatik. Másodszor pedig Sáh Ábbász, a ki Meshed pusztulásakor Teheránban a betegágyhoz volt szegezve, lassanként ismét felüdült és minden lehető intéz-

---

lapjára utasitom. Kum fontosságra nézve messze áll Meshed mögött, és különösen ki kell még emelnem, hogy a Timuridák alatt igen sok történt a sir fényessé tételére.

kedést megtett az ellenállásra. De e pillanatban Abdullah megtámadatlanul örvendhetett győzelmeinek, és Khoraszánnak nagy része Herat, Meshed, Száhrákhsz, Merv, Kháf, Dsám, Fúseng és Gúrian városokkal együtt az ő birtokába ment át és kezében maradt közel haláláig.

Khoraszán meghóditásával Abdullah Khán uralkodása nagyságának fénypontját érte el, és annál inkább csodálandó, hogy daczára hosszú hadi pályájának és Transoxanián kivül aratott győzelmei szakadatlan sorának, önálló uralkodása az ország bensejében csak most vette kezdetét. Megjegyeztük fentebb, hogy azonnal sikerrel koszorúzott fellépése után atyjának, Iszkender Khánnak adta át a kormány gyeplőit, de ugy látszik, ez nem sokáig ült az uralkodói széken, mert habár ő csak 991-ben (1583) halt meg, a közbe eső idő alatt mégis több uralkodóval találkozunk, kik a „Khutbe u szikke“ (nyilvános ima és pénzverés) szokásos attributumaival, tehát teljesen függetlenül ültek a szamarkandi trónuson. Ezekhez tartozik Khoszru Szultán, a ki 975-ben (1567), midőn Bábá Khán Taskendből Transoxaniába tört, egy csatában megveretett, elfogatott és kivégeztetett. Őt követte Szultán Szaid, Ebuszaidnak fia és Köcsköndsi unokája, a ki öt évig uralkodott, a tudósokat pártfogás és védelemben részesité, különösen pedig sokat tett Szamarkand szépítésére. 980-ban (1572) halt meg, helyét testvérének, Dsuvánmerd Ali Bahadurnak advân át. Ennek uralkodása alatt történt, hogy Abdullah Khán Szamarkand kormányügyeibe avatkozott, és pedig a következő okból: Dsuvánmerdnek két fia volt, Ebulkhair Szultán és Muzáffár Szultán, kik vad testvérharczban éltek egymással, és midőn az első, ki Bábá Khánt hivta segitségül, az utóbbi által, ki Abdullahra támaszkodott, mindamellett megveretett, és ezen szeretetre méltó gyermekek atyja épen a legyőzött részére állott, — Abdul-

lah, hogy a bajt gyökerestől kiirtsa, oda volt kénytelen törekedni, hogy előbb az öregtől, azután pedig mindkét ifjútól szabaduljon. Dsuvánmerd és Muzáffár Szamarkandban elfogattak és kivégeztettek, hasonló sorsban részesült későbben Ebulkhair is, és Abdullah 986-ban (1578) véget vetett a kettős uralomnak Transoxaniában, és Bokharában mint az egész Turán korlátlan ura hódoltatott magának [1]). Hogy miért nem tette ezt Abdullah már előbb és hogy mi inditotta őt az engedékenység politikájára, azt alig lehet eldönteni. Északon, keleten és nyugoton győző, csaknem egész Khoraszán és Tabarisztán ura, bizonyára könnyen meghódithatta volna a kicsiny, önmagára utalt Szamarkandot is. Nem annyira gyengeségnek, mint inkább a legközelebbi rokonaira való tekintetnek és a családi viszályoktól való vonakodásnak kellett annak lennie, a mi Abdulláht, a különben kérlelhetlen, sőt kegyetlen ellenfélt ezen politikára birta. Ugyanigy látjuk őt eljárni testvére Pir Mehemmed Khán irányában. Az utóbbi, a ki Kiszten Kárá Szultán, Dsámi Beg fia után a belkhi kormányra lépett, 974-ig (1566) a független fejedelmi tisztség teljes birtokában maradt, és midőn az emlitett évben meghalt, Abdullah örömmel lett volna kész a megholtnak fiát, Din Mehemmed Khánt ismerni el törvényes örökösnek, ha saját fia, Abdulmumin, kinek zord és roszakaró lelkületéről már szóltunk, nem követelte volna tőle az Oxuson inneni tartományok birtokát. Mivel pedig Abdulmumin az uralkodás elfoglalása alkalmával Din Mehemmed személyében akadályra talált, őt a

---

[1]) Csak egy vetélytárs állt vele szemben ez idő táján, t. i. Abdul Szultán, Abdullatif egyik fia, a ki Zaminban a lázadás zászlaját tűzte ki. Abdullah megverte őt egy nyilt csatában, mire ő Hisszár hegyes vidékére menekült, és mindaddig nem nyugodott, mig nem elfogatván 983-ban (1580) kivégeztetett.

helység bevétele után főtisztjeivel együtt kivégeztette, mely cselekmény miatt atyja nagyon megharagudott. Egyébiránt Abdulmumin magaviselete nagyon gyakran képezte ama komor felleget, mely a különben oly szerencsés Seibanida láthatárát elboritá. Mint egyetlen fiát Abdullah bensőségesen szerette őt, és mivel ismerte mértéknélküli nagyravágyását, már mint koronaherczegnek megengedte neki a „Khán" czim felvételét, melyet különben kizárólag csak a török uralkodók [1]) szoktak viselni. Az atyát Ulug Khánnak, azaz nagy fejedelemnek, a fiút pedig Kicsik Khánnak, azaz kis fejedelemnek nevezték. De ezzel az utóbbi nem elégedett meg és már uralkadása első éveiben hegyes és lapályos tájakon, északon, délen és nyugoton egyformán találjuk őt féktelen, rablást kedvelő lovascsapataival. Miután fiának örökös háborúskodása az atyának Khoraszánban űzött politikáját nagyban gyámolitá, Abdullah nem akarta útját állni, sőt dicsőitve érzé magát gyermeke hősiességében. Ámde Abdulmumint a hadi szerencse csakhamar elkábitotta, elkezdett atyjával vetélkedni és később nyilt ellenségeskedésben is lépett fel ellene. A viszály első szülőoka Abdulmuminnak azon óhaja volt, hogy a Seibanidák országának minden Oxuson innen: részeit saját kormánya alatt egyesitse, különösen pedig Heratból akarta szoritani az öreg Kul Bábá Kökeltást, Abdulláhnak hű szolgáját és régi bajtársát, kinek kardja oly sokat tett az atya nagyságának növelésére. Abdullah e kivánságot természetesen kereken visszautasitotta, és midőn Abdulmumin Nur Mehemmed Khan [2])

---

[1]) Azért mondom török uralkodók, mivel Persiában az országnagyok is szokták a Khán czimet viselni, mely Törökországban csak a szultánt illeti.

[2]) Nur Mohámmed, Khahrezm fejedelmének, Ebu-Szultánnak természetes fia, a ki Obeidullah halála után atyai örökségét, Mer-

Khahrezmi herczeg legyőzése után 20,000 lovast gyüjtött zászlói alá és Kul Bábá Kökeltás ellen erőszakkal lépett fel, az utóbbinak meghagyatott, hogy minden kimélést félretegyen s a lázadó herczegnek ép ugy álljon ellen mint bármely más ellenségnek. Ez már elég volt arra, hogy a megrögzött fiút saját atyja elleni lázadásra inditsa. 1004-ben (1595), midőn Abdullah az Oxus felső folyásánál a vadászat élvezetének engedte át magát, Sah Mehemmed, egyike az Abdulmumin szolgálatában álló előkelőbbeknek, azon tudósitást hozta, hogy serege ellenséges szándékkal közeledik. Abdullah a harag és ijedtség miatt csaknem magánkivül lett és gyorsan Bokhara felé indult. Abdulmumin is megbánni látszott lépését, mert gyorsan Belkh felé huzódott vissza. Később azonban véres ütközetekre került a dolog, és mélyen sértve gyermeke háládatlansága által a Seibánidának még azon szomorú tapasztalást is kelle tennie, hogy birodalma északi részén viselt hosszas és súlyos háborúi nem vezettek czélhoz, miután azon hirt vette, hogy legjobb tábornokainak egyike egy erős kalmükk horda által teljesen megveretett, és másodszor, hogy a persák — azon ellenség, melyet ő oly sokszor győzött le, — most éveken át folytatott csatáinak gyümölcseit nyugoton csakhamar meg fogják semmisiteni.

A szövetségről, mely Khahrezm fejedelme és Irán királyai közt fennállt, már szóltunk. Természetes következménye volt ez azon támadó politikának, melyet a Seibanidák Khahrezm ellen követtek; noha mindkét országban az uralkodó osztály özbeg volt, mégis az Oxus alsó folyásánál

---

vet ismét visszanyerte, az özbegektől való félelmében Sah Ábbászszal szövetséget kötött volt. Abdulmumin mindazonáltal legyőzte őt. Most Sah Ábbászhoz menekült, de mivel ezzel is viszályba került, fogságba vettetett, és Isztákhr várában meg is halt.

fekvő kis országnak gyakran és sokat kelle szenvednie a hatalmasb, nagyobb és befolyásosabb Bokharától. A Seibáni ház khánjai mindenképen teljes bekeblezést akartak létesiteni, és valahányszor csak hatalmukban állott, mindig meg-meglepték Hezáreszp, Khivuk (a mai Khiva) Ket, Vezire és Ürgends városokat. Hatalmuk természetesen csak addig tartott, a mig benn az országban voltak, és midőn végre Abdullah Khán az uralkodó fejedelmet, Hádsim Khánt hallatlan zsarolásai és kegyetlenkedései által Sah Ábbász karjaiba űzte, Bokhara uralkodása Khoraszán fölött vége felé sietett, mivel Sah Ábbász Khahrezm turkomán alattvalóiban oly segédcsapatokat talált, melyek a transoxaniai özbegekkel teljesen megmérkőzhettek, és melyekkel ő még Abdullah életében, t. i. 1004-ben (1595) Meshed, Merv és Herat erőditett helyeken kivül csaknem egész Khoraszánt vissza is hóditotta. Terveinek ilyetén meghiúsulása egyesülve mélyen szomoritott atyai szivének bubánatával Abdullahnál búskomorságot szült, és ő rövid betegeskedés után meg is halt az 1006-ik év Redseb havának másodikán (1597. február 6.) Bokharában, életének 66-ik évében, miután több mint 40 évig részben mint kormányzó, részben mint önálló uralkodó Transoxania sorsát intézte, oly nevet hagyva maga után, mely még ma is él minden bokhárai szájában.

Valamint az újkori persa a pompás kervánszerájokat, hidakat, cziszternákat, sziklahasadékokon mesterségesen vágott útakat és más a közjólétet előmozditó épitményeket, melyek az ó-korból még fennállnak vagy már félig romba dőltek, mindenkor csak a nagy Sah Ábbásznak tulajdonit, épen úgy mondja a mai bokharai, hogy a megelőző századok minden épitménye Abdullah Khán műszeretete és bőkezűségének köszöni lételét. — A monda be-

széli: Kérdezték egykor Abdullah Khán épitőmesterét, hogy hány épületet készitett ő urának parancsára. Mire ez azt felelte, hogy 1001-re megy fel a collegiumok, mecsetek, fürdők, kőházak, kervánszerájok, cziszternák és hidak száma, ámbár ekkor még fele sem múlt el uralkodási idejének. Mindenesetre csodálandó, hogy Abdullah az általa folytatott szakadatlan háborúk alatt elég időt talált arra, hogy az ország belügyeivel is foglalkozzék; mert bármily túlzott legyen is a fejedelmi erény dicsérete, melylyel a bokharaiak különösen őt halmozzák el, annyi bizonyos, hogy a kereskedés, földmüvelés és tudományosság benne hatalmas és buzgó pártfogóra találtak, és hogy a Seibanidák közül egy sem törekedett oly komolyan népe műveltsége és szerencséjének felvirágoztatására mint Abdullah Khán. Gazdagon dotált collegiumai közül több még ma is nyitva áll a tanulóknak, az általa Bokhara, Szamarkand, Kermineh és Meshedben [1]) alkotott kertek (csihárbág) pompás árnyas fasoraikkal még mindig a leglátogatottabb helyek a forró évszakban. A bokharai bazárból azon rész tartotta magát fenn legjobban, melyet Abdullah épittetett 990-ben (1582); hasonlóképen a Kermineh mellett a Zerefsánon át épitett hid, mely egykor négy toronynyal is birt, ma csaknem az egyetlen szilárd összekötő pont a két part között, mivel az általa épitett többi hidakat, az elemek nagyrészt elpusztitották. Alatta Transoxaniában az összes útak mértföldmutatókkal (tás) voltak ellátva, a közlekedés jól szervezett postai összeköttetés (jám) által tartatott fenn,

---

[1]) Ugy látszik, az özbegek Meshedben egészen otthon érezték magukat, mert Abdullah Khán ott egy nyilvános sétakertet telepittetett, mely 1004-ben (1595) végeztetett be. Egy kervánszerájt is épittetett itt, mely még ma is k e r v á n s z e r á j ö z b e g n e k neveztetik.

s a biztos kereskedés a népség minden rétegében már rég nem ismert jólétet szült [1]).

Nem csoda tehát, hogy kormányzásának hire messze terjedt. Khinából [2]) követek jöttek gazdag ajándékokkal és baráti nyilatkozatokkal, III. Murád Szultán Konstantinápolyból szövetségét kereste, és a Krimi Khán üdvözlő követségeket küldött hozzá, hogy neki győzelmeihez szerencsét kivánjanak. Valóban uralkodását joggal ugy tekinthetjük, mint azon fénynek utolsó sugarát, mely Transoxania uralkodói székét több izben körülvette.

Hogy mennyire sietett a méltatlan fiú meghalt atyjának trónját elfoglalni, és hogy mily tettekkel inaugurálta uralkodását, az Abdulmuminról mondottak után könnyen érthető. Első lépése egy boszúálló hadjárat volt az ősz és jótéteményeiért mindenki által tisztelt Kul Baba Kökeltás ellen, ki családjának oly nagy érdemű szolgája volt. Ezt Herátban el is fogatta és kettős nyakvasban és kezein-lábain nehéz bilincsekkel gyalog vitette maga után. Igy tartotta bevonulását Bokharába, hol félelemből sokan, de vonzalomból kevesen hódoltak neki, és miután itt valamint Szamarkandban is atyja kincseit lefoglaltatta, útra kelt, hogy személyesen látogassa mindazon helyeket, a hol anyjának valamely hű szolgája volt megbizva a kormányzással, hogy ezt most hűségeért a bakó bárdjával jutalmazza meg. Igy cselekedett ő Oratepe, Khodsend és Táskendben,

---

[1]) A legnagyobb szerencsétlenség, mely Transoxaniát Abdullah Khán uralkodása alatt meglátogatta, egy 999-ben (1590) dühöngő dögvész volt, mely előbb sok embert és azután csaknem mind a házi állatokat elpusztitotta.

[2]) Tarikhi Mekim Kháni, melyből ez adatokat veszem, Mongut fejedelméről beszél. De ez hihetőleg irási hiba Tángut helyett, mely néven akkor Khina Közép-Ázsiában neveztetett.

mely utóbbi helyen az öreg Kökeltás végeztetett ki legközelebbi rokonaival együtt. Innen Endidsán és Ásiba sietett, hogy itt unokatestvére Özbeg Khán [1]) személyét, ki már több év óta viselte a helytartóság tisztét, hatalmába kerítse. Özbeg ellenállt, de miután már az ostrom első napjaiban meghalt, Abdulmumin dolgát végezvén csakhamar viszszatérhetett. Mivel vérszomjas terveit egyáltalán nem titkolta, nemsokára azon hir terjedt el, hogy ő nem fog addig pihenni, mig atyja minden szolgája és hive nem lesz láb alól eltéve. Ezek elég világosan látták a veszedelmet, és hogy elejét vegyék a zsarnok gonosz szándékának, elhatározták, hogy őt magát teszik el láb alól.

Az összeesküdtek élén bizonyos Abdulvászi Bi állt, egy Káráki eredetű vén harczos, ki ezen szavakkal: „Itt a szó mitsem használ, csak a tett segithet" Abdulmumin meggyilkolását hozta inditványba, és miután titkos gyűlésben társai bátorságát úgy kémlelte, hogy kezét meztelen mellökre tette, sorsolás által akarták a merénylet végrehajtóját kijelölni. Ez július havában történt, és mivel Abdulmumin a forró időjárás miatt éjjel utazott, az öszszeesküdtek Szamarkandba való visszatérése alkalmával egy Oratepe és Zamin közt levő hegyszorosban lestek rá. A sereg nagy része már elvonult, és midőn a Khán fáklya- és lámpáshordozóktól vezetve ama bizonyos helyre ért, egyszerre több nyil által találtatott és hangtalanul földre omlott. E pillanatban előugrott a sors által kijelölt, levágta a fejedelem fejét, megölte az őt követő tanácsost és mindez oly sebességgel történt, hogy a tett csak akkor vétetett észre, midőn az utócsapat hajnal hasadtával a holttetemekben megbotlott s a fejedelem testét ruháiról felismerte.

---

[1]) Özbeg Khán Abdullah Khánnak testvérfia volt.

Igy halt meg hat hónapi uralkodás után az ép oly tehetséges [1]) mint vad, nyakas és zsarnok Abdulmumin Khán, és miután kivűle Abdulláhnak nem volt férfi sarja, vele együtt kihalt a Seibanidák uralkodó háza is, miután épen száz évig birta Transoxania trónját. Az általános zavar, mely most következett, könnyen képzelhető. Miután Abdulmumin tényleg a család minden férfitagját kiirtotta, a legjobb szándékkal sem volt trónkövető található. Beszélték ugyan, hogy Abdullah neje egy másik leányruhába öltözött és hosszú hajú fiút mutatott volna fel, kit egy párt fejedelemnek is nevezett ki; ámde az ország nagyon is sokféle pártokra volt szakadva, mintsem ez valami nagyobb jelentőségű esemény lehetett volna. Némelyek Abdulmumin két éves fiát, mások az ősz és opiumtól ittas Pir Mehemmed Khánt, Abdulláhnak egyetlen életben maradt fivérét, és ismét mások ennek sógorát akarták a trónra ültetni, és mig ezek vad pártdühvel egymás ellen harczoltak és mindent elpusztitottak, a határokon leselkedő ellenség a legjobb alkalmat találta arra, hogy az Abdulláh által elvett részeket ismét visszahóditsa. Először is Sáh Ábbász lépett fel. Csillagvizsgálójának kedvező jóslata által felbátoritva és 40,000 boszú után epedő siita fegyvere által támogatva Szebzevárt és Meshedet az első rohammal megvette, később Herátot is, miután az ott központositott özbegeket

---

[1]) Különösen Belkh ujra felépittetése körül szerzett magának érdemeket. Ugy beszélik, hogy az ő elődje, Kíszten Kárá Szultán csak a váracscsal gondolt, melyről azt mondják, hogy Ebu Muszlim idejében épült és huszonkétszer romboltatott szét. Abdulmumin a városra is kiterjeszté figyelmét. Midőn Belkhet birtokába vette, az félig romba volt dőlve, de már hat hó múlva sok volt felépitve. A gyönyörű, kásival (fényes tégla) födött kupolyák, a várkapu szép ivezete, a Bábádsanbár bazár és Ali síremléke mind neki tulajdonittatnak. (Tarikhi Mekim Kháni.)

egy véres csatában teljesen megverte. Északon Tökel Khán, a kázákok fejedelme [1]) tört be Táskendből az országba mongolok, kalmukkok és kirgizekből álló hadsereggel és egész Szamarkandig nyomúlt. E városban Irim Bi volt a parancsnok, és az ő törekvéseinek sikerült ugyan visszaverni a betolakodót, a ki Seibáni házához tartozó négy herczeget [2]) s ez uralkodó ház sok más hivét végeztette ki, de azért a Seibáni ház kihalása által megszűnt nyugalom még távol sem volt helyreállitva.

Mielőtt most Transoxaniának új, számra nézve kilenczedik uralkodó házára áttérnénk, szükséges lesz az olvasót megismertetni azon culturélettel, mely a Seibanidák mozgalmas korát jellemzi; azon kort, melyben a keleti iszlam világ különválása a nyugotitól végbement és azon alakulás született, melyben a Mohammedanismus Irán keleti határától Khináig ma előttünk feltünik. A tulajdonképeni culturáról, mint azt a Timuridák alatt láttuk, a Seibanidák idejében természetesen szó sem lehetett. A zordon

---

[1]) Tökel Szultán, ki alatt a kázákok (nálunk tévesen kirgizeknek nevezve) először léptek fel Transoxaniában mint önálló néptörzs, ugyanaz, kit Lewchine „Description des hordes et des steppes Khirghitz-Kazaks“ czimű művének 141. lapján Tevkel Szultán név alatt emlit. Ugy látszik, a kázákok már előbb foglaltak el fenyegető állást a Jaxartes puszta-vidékének északi táján, mert már 941-ben (1534) a következő hir hozatott Rettenetes Ivánnak egy Danila Gubine nevü követ által: „Et les Kazaks, Sire, sont dit-on très forts, et l'ondit, Sire, qu'ils ont fait la guerre a Techkéne (Taskend) et les fils du roi de Techkéne, dit-on, se sont battus avec eux deux fois et les Kazaks les ont battus.“ (Lewchine, 140. l.) Tökel, a ki Fédor czárhoz Moszkvába több izben küldött követséget a leghatalmasb volt a kazáki szultánok közt.

[2]) Ezek voltak Hezáre Szultán és Pir Mehemmed Szultán, Özbeg Khán fiai, továbbá Mehemmed Kuli Szultán, Szuleiman Szultán fia és Dsáni Beg unokája, végre Pajende Mohammed Szultán egy fia.

harczosok, kik a Jada Tátival[1]) (bűvös kő) elemeket fékezni, betegségeket gyógyitni és győzelmeket nyerni akartak, legfőbb figyelmöket a vallásra s a vallás embereire forditották. Valamint a mongol foglalás idejében nehány előkelő molláh volt a szellemi felsőbbség szegényencznek látszó öltönyében az ország tulajdonképeni ura, kik a despoták önkényét hatalmas vetójokkal gyakran megakadályozták, épen igy volt az kevés kivétellel a Seibanidáknál is. Ezen az isteni tudományba avatott férfiaknak nemcsak a nép engedett vakon, hanem a fejedelmek is vetélkedve keresték kegyöket, mert akár a tévhit hatalmának, akár a tömegre való hatástóli félelemnek tulajdonitsuk, mindenesetre feltünő, hogy még e dynastia leghatalmasabb fejedelmei sem vonakodtak a nagy tiszteletben álló molláhk irányában nemcsak tiszteletteljes, hanem még alázatos állást is foglalni el. Főleg két férfiú volt az, kiket már életökben körülsugárzott a szentség nimbusa. Makhdum Áarám, valódi nevén Mevlána Khodsáki Kázáni, a Timuridák idejében élt nagyhirű asketának, Khodsa Ahrarnak szellemi tanitványa, a ki kegyes élete által állitólag még a csodatevés képességénél is többre vitte, és ki iránt korának fejedelmei félelemmel határos tiszteletet tanusitottak. Meghalt 949-ben a Moharrem hónap 21-dikén (1542) Sza-

[1]) Ez történt többek közt a Dsám melletti ütközetben, hol az özbegek — mint Báber emlékirataiban (450. l.) olvasható — napfelkelte után bűvészeik által a csodatevő követ használtatták, hogy ez által a persákat zavarba hozzák. A mohammedán vakhit háromszázados törekvései daczára e kő még ma is nagy tiszteletben áll Közép-Ázsia nomádjainál. Egy turkomán csapat szerdárja (főnöke) vagy egy kirgiz baranti vezére ma is gondosan zacskójában hordozza a követ, és kigyóharapások gyógyitására az még hathatósbnak tartatik mint a fátiha (a koránból felolvasott áldás). Lásd e köröl: Quatremére, „A persa mongolok története“, 428. l.

markandban, és sírja az egy órajárásnyira levő Debhidben [1]) még ma is igen látogatott zarándoklási hely. Kászim Seikh Azizán, Khudadádnak tanitványa, tehát az előbbihez hasonlóan nem épen nagy tudománya mint inkább rendkivüli kegyessége által hires. Hogy mily nagy tiszteletben állt e férfiú, leginkább kitünik a következő anekdotából: „Seikh Azizán, a ki Kerminéhben lakott, egyszer azon hirt vette, hogy Abdulláh Khán, ki ép akkor ellenségeskedésben állt a szamarkandi Dsuvánmerd Alival, őt egy bizonyos napon meglátogatni akarja. A seikh, ki a fejedelem iránt barátságos érzülettel viseltetett, elfogadására a városon kivül egy darabnyira eléje ment. Megis látott nem sokára egy hosszú menetet, melynek élén egy férfi lépdelt fedetlen fejjel és nyakán kötéllel, melynek végét egy lovas tartotta. Mily nagy volt a seikh bámulata, midőn a gyalog menő személyében Abdulláht ismerte fel, annyi ország hatalmas urát, ki bűnbánó magaviselete felől megkérdeztetvén, igy felelt: „Én bűnbánati fogadalmat tettem, hogy Khám Rabattól a seikh Khánkáhjáig (zárda) ily módon megyek.“ Seikh Azizánt e cselekmény mélyen megindította, saját kezeivel emelé a fejedelmet lovára, ráadta saját köpenyét és igy mentek együtt Kerminéhbe. Abdullah Khán ezen alázatosságával természetesen a seikh segitségét akarta kieszközölni Szamarkandra vonatkozó terveinek keresztülvitelére. Ezt meg is nyerte, az emlitett helyet meghóditotta, és három év múlva, t. i. 989-ben meghalt Azizán.

Ily körülmények között — önként értetődik — csak a szorosan theologiai tudományok találtak általános művelést. Különösen kitüntek e téren: Mevlána Iszámed-

---

[1]) Debhidről lásd „Utazás Közép-Ázsiában“ czimű művemet 173. lapon.

din, Arabsáh fia, ki előbb Herátban élt Szultán Huszein Mirza udvarán, később pedig Bokharába ment és főleg Obeidulláh Khán által nagy kitüntetésben részesült. Ezen vad, harczias jelleméről ismert fejedelem a költészetnek nem volt ellensége, sőt maga is megkisérlé a verselést. Egy arab négysoros vers helyes értelme fölött kételkedvén egy napon a tudós Iszámeddintől kért magyarázatot, mire ez néhány órának rövid tartama alatt minden sorra 656 féle magyarázatot mondott neki. Igy beszéli dicsénekese Szeid Rakim. Meghalt 943-ban (1536) Szamarkandban. Legismeretesb művei: Magyarázatok Tefszir-i-Kázihoz és Dsámi exegetikai műveihez.

Mevlána Szádik, hires exegéta Szamarkandból, ki kétszer zarándokolt Mekkába és több becses commentárt irt theologiai művekhez és magyarázatokat némely nehezebb költeményekhez. Későbbi éveiben Kabulban élt Hekein Sáh udvaránál, hol 1006-ban (1597) halála is bekövetkezett. Nem kevésbé nagy becsülésben álltak Mollah Ziad-eddin, tudós theologus, ki 973-ban halt meg, és Khodsa Dselál Dseribári, Makhdum Áazám egy tanitványa, ki nemcsak mint askéta, hanem mint tudós theologus és exegéta is nagy hirre tett szert. A kor ünnepelt költőihez ez időtől fogva, midőn ugyanis a török nyelv lett uralkodóvá, csak törökök tartozhattak, és ezek közt leginkább kitünt Mehemmed Szalih özbeg herczeg, kinek atyja a Timuridák által vesztette el a Khahrezm fölötti uralkodást, s a ki korán lépett Seibáni szolgálatába. Ő a Seibáni-námeh (Seibáni könyve) szerzője, mely mesteriesen irt hősköltemény által még Neváit is fölülmúlta [1]). — E korszak

---

[1]) Reménylem, hogy e szép költemény szövegét forditással együtt nem sokára kiadhatom. Flügel a bécsi csász. könyvtár kéziratjegyzékében (II. köt. 323. l.) felemliti, de a szerző nevét nem ismeri.

többi költői közül, kik többnyire csak vers- és chronogrammcsinálók voltak, a történelem még felemliti Emir Ali Kiátil és Mollah Azirek udvari költőket az első Seibanidák idejéből. Továbbá Mollah Musfikit, ki Abdulláh számos épitményeit chronogrammokkal látta el, azonkivül gházeleket, kaszidéket és epigrammokat is irt. Meghalt 994-ben (1585). Kázi Pajende Zaminból a szónak nagy mestere, kinek művei közül egy Kul Bábá Kökeltásra irt, tizennyolcz versszakból álló költemény emlittetik, melyben egyetlen pontozott betü sem fordul elő, a mi annyit tesz, mintha valaki egy tetszés szerinti európai nyelven olyan költeményt akarna irni, melyben a **b, kh, f**, **j, k, n, p, s, t, cs,** és **z** betűk elő nem fordúlnának [1]) Végre Sirin Khodsa Obeidullah idejéből és Khair Háfiz, ki Abdullah udvaránál volt kedvelt dalnok, és meghalt 981-ben (1573). Abdullah Khán közhasznú törekvéseitől eltekintve, a Seibanidák korából való épitmények is szoros összefüggésben álltak az uralkodó korszellem ezen theologiai és szufi irányával. Leginkább mecsetek, zárdák, collegiumok, olvasótermek és a meghalt szentek sirja fölött mausoleumok épittettek. Ezek közül emlittetnek: egy mecset melyet 934-ben (1527) Aleike Kökeltás vezir épittetett Szamarkandban, melyben Köcsköndsi Khán költségén egy fehér márvány szószék is állittatott fel. Abdullah Khánnak még ma is jó karban levő collegiuma magas kapuíyezettel, melyen mázas téglákból kirakott korán-felirat volt, melyben az egyes betűk két lábnál hosszabbak és annálfogva meszsziről felismerhetők. A Medsidi Mogák kitatarózása, mely egy hajdani párszi templom volt, és a Khodsa Báhászeddin

---

[1]) Az ily költemény neve: Binokte, azaz pont nélküli; a sajátságos a dologban csak az, hogy a keletieknek van elég idejük és türelmök egész könyveket irni ily módon.

sirja melletti zárda, Bokhárától egy kis órányira. Végre egy Ebuszaid által Szamarkandban épitett collegium és egy másik, melyet Mir Arab épittetett Bokharában, mely még ma is Közép-Ázsia leggazdagabban dotált iskolájának tartatik.

Mily kicsinyes és szegényes eme kép, ha összehasonlitjuk azon nagymérvű felvirágzás, jólét és műveltséggel, mely ugyanezen időben a Szefidák alatt Persiában észlelhető, vagy pedig egy másik turáni eredetű fejedelem nemes törekvéseivel, t. i. az indiai Ekber Sáhéval, ki majd a kereszténység, majd a Bráhma-vallás felé hajolva, az Indus és Ganges melletti nagy császárságot ötven éven át fény és dicsőség közt kormányozta [1]).

[1]) Ekber Sáh, Báber unokája, 1556-ban tizennégy éves korában lépett a trónra, a tudós Colonel H. Yule tanúsága szerint (lásd: kitünő művét „Cathay and the way thither", II. köt. 531. l.), már korán fejezte ki óhaját a keresztyénség közelebbről való megismerését illetőleg. 1578-ban elfogadta a Goabeli portugal követet, Cabralt, és mivel hallotta, hogy ép akkor egy kitűnő pap tartózkodik Bengaliában, ezt magához hivatta és közte és mohammedán molláhk közt vitatkozást rendezett. A jezsuiták azon állitása, hogy ő 1590-ben parancsot adott volna a mecsetek és minárék lerombolására, alig hihető, de bizonyos az, hogy 1594-ben több keresztyén téritő az ő kérésére jött országába.

XV.

AZ ELSŐ ASTARKHANIDÁK.

1006 (1597) — 1099 (1680).

Ha a több mint három százados multba visszapillantunk, akkor felvilágositást fogunk nyerni az Astarkhanidák uralkodó házának eredetét illetőleg, kik Seibáni családja után Transoxania fejedelmi székét elfoglalták és azt csaknem kétszáz esztendeig birták. Alig űzte el Emir Timur Csagatai utódait a szamarkandi trónról, véget vetvén ez által a mongol occupatiónak, midőn Dsüdsi házának egy sarja által hasonló szolgálat tételére a Volga melletti mongol birodalomba hivatott. Tokhtamis az Urusz Khán és fiaival folytatott vetélkedésben aligha gondolt segédeszközeinek veszedelmes következményeire. Timur fegyverei előbb érte, de később ellene harczoltak, minek az lett a vége, hogy Tokhtamis sokféle hányatás után meggyilkoltatott [1]), Urusz Khán utódai hatalmok és tekintélyöktől megfosztattattak és Dsüdsi fejedelmi házának tagjai, miután Timur közbelépése a különben is laza kötelékeket teljesen szétszakitotta, minden irányban elszéledtek. Azon herczegekhez,

---

[1]) Tokhtamis az orosz krónikák tudósitása szerint Sádi Begnek, Kutluk Timur utódának parancsára öletett meg Szúmen közelében Szibiriában. Hammer, „Gesch. d. goldenen Horde“, 366. l.

kik e mozgalom következtében hordáik élén történelmi szerepet játszottak, tartozik Kutluk Timur [1]) is, ki, mint a szamarkandi császár szövetségese, a Kievnél 802-ben (1399) Tokhtamis s a vele egyesült lengyel sereg fölött aratott győzelme által hiressé lett, de kinek utódai később a Volga alsó folyásánál az asztrakháni vagy astareháni [2]) khánságba voltak kénytelenek visszavonulni, hol előbb ismeretlenek lévén, az idő folyásával azon vidék nomádjai által fejedelmekké tétettek. A Dsengiszidáknak ezen ága, mely lakhelyéről Astarkhanidának mondatik, kétszáz éven át csendes visszavonultságban élt, mig végre egyenetlenség, vagy, a mi valószinűbb, az orosz nagyherczegség növekvő hatalma őket uj hon keresésére kényszerité, és Jár Mehemmed Khán [3]) fiával Dsáni Khánnal Transoxaniába vándorolt. A Seibánida Iszkender Khán, ki ekkor Szamarkand-

---

[1]) Származását illetőleg a rendelkezésemre álló forrásokban a következő eltérő adatokat találom. A Tarikhi Mekim Kháni igy adja törzsfáját: Dsengiz, Dsüdsi, Urusz, Buga Szultán, Kutluk Timur. Abulgáziban (a szöveg 100. l.) igy olvassuk: Csengiz, Dsüdsi, Tokai, Uz Timur, Abaj, Tumgán és Kutluk Timur; mig Hammer Ulusz Dsudsinak általa felállitott törzstáblájában ott, hol az utóbbi tizennégy fiának utódairól van szó, mindkettőtől annyira eltér, hogy nála Kutluk Timur származása épen fel nem ismerhető.

[2]) E szónak mai irása szerint Asztrakhánt Ásdár Khánból lehetne levezetni, a mi persa eredetre mutatna; de Hádsi Tarkhán régi levezetése annyival inkább látszik helyesnek, mivel a középázsiai kéziratok e szót mindig S i n és T e -vel irják.

[3]) Jár Mehemmed Khán származására nézve is nagy eltérés van a Tarikhi Mekim Kháni szerzője és Abulgázi közt. Az elsőnél: Kutluk Timur, Bahádir Khán, Mehemmed Khán, Hauvák, Nagislan (Mangislek helyett) és Jár Mehemmed; az utóbbinál ellenben, kinek adata valószinűleg helyesebb: Kutluk Timur, Ali Timur, Timur Kutluk, Timur Szultán, Mehemmed Khán, Dsurák, Mangislák, Mehemmed Szultán és Dsán, helyesebben Dsáni Szultán, hol a két utolsó közt Jár Mehemmed Khán kihagyatott.

ban uralkodott, a szökevényeket igen barátságosan fogadta. A Seibánidák mindig büszkék voltak Dsengisztől való származásukra, és hogy az idegen rokonokon a vendégszeretetet legnagyobb mértékben gyakorolja, Dsáni Khánnak leányát, Zehra Khánimot, a hires Abdulláh Khán nővérét adta nőül. Jár Mehemmed, kit nagy vénsége miatt Kári (ősz) Jár Mehemmednek neveztek, Transoxaniába való átköltözése után nem sokára meghalt. Dsáni Khán azonban sokáig részt vett Abdullah háborúiban, a ki sógora szolgálatait méltányolta is, és fiai közül a legidősbiket [1]), ki különösen Abdulmuminnak Persia ellen folytatott harczaiban tüntette ki magát, Nisabur helytartóságával bizta meg.

Midőn Abdulmumin Zamin mellett megöletett és az ország fejetlénségbe sülyedt, az országnagyok némely tekintélyesbjei az öreg Dsáni Khánt kinálták meg a koronával. De ez visszautasitá a megtiszteltetést, mondván: „Igaz ugyan, hogy én Dsengisztől származom, ámde a Transoxania fölötti uralkodás inkább olyat illetne, a ki a Seibánidákkal is rokonságban áll.“ Minthogy ő e szavakkal fiaira czélzott, ezek közül a legidősbik, Din Mehemmed csakugyan ki is kiáltatott Khánnak, és Khoraszánból való visszatérése nyugtalanul váratott. Már a megelőző fejezetben odamutattunk rá, hogy ezen utóbbi tartományban ép ez időtájt oly dolgok történtek, melyek következtében Din Mehemmed khán a legjobb akarat mellett sem hagyhatta el a tettek mezejét. Sáh Ábbász, a ki Abdulláh és Abdulmumin halála által legveszedelmesebb ellenségeitől látta magát megszabaditva, az özbegeket Khoraszán minden erőditett pontjából kiűzte, és őket nemsokára egy főcsatában rettenetesen megverte. Din Mehemmed Khán is elesett a

---

[1]) Dsáni khánnak három fia volt: Din Mehemmed, Veli Mehemmed és Báki Mehemmed.

csatában, némelyek szerint futás közben [1]), egész tábora és minden kincse a győző kezébe került, és oly nagy volt a futásnak eredt özbegek általános ijedelme, hogy Din Mehemmed Khánnak neje is csak egy Kháki Jászaul nevű hű szolga önfeláldozása és bátorsága által menekülhetett meg. Ez urnőjét gyorsan lóra ültette, a két herczeget Imámkulit és Nezr Mehemmedet, egy a nyeregből lelógó útizsákba dugta és vad futásban tovaszáguldott. Ekkor történt, hogy egy puskagolyó a zsáknak épen azon részét találta, melyben Nezr Mehemmed volt elrejtve. Ez lábán meg is sérült és ennek következtében egész életében sántitott. — Bokhara e szerint e végzetes csatában újon választott fejedelmét veszté el, de miután fivéreinek sikerült az Oxuson át megmenekülni, közülök az idősbik, t. i. Báki Mehemmed Khán 1007-ben (1598) Transoxania trónjára ültettetett, mig az ifjabb Veli Mehemmed Khán Belkhet és az Oxuson inneni vidéket nyerte hűbérül. Csakis a két testvér közt uralkodó egyetértésnek lehet tulajdonitni, hogy az Oxusvidéki országok viszonyai előbb kezdtek tisztulni mint remélhető volt, és hogy a birodalom a szétdaraboltatástól, melylyel részint Sáh Ábbász növekvő hatalma, részint az országnagyok lázongása fenyegette, megmentetett. Magában Transoxaniában a nyugalom Tökel Khán kázák fejedelem elüzetése után csakhamar helyre volt ugyan állit-

---

[1]) Mig a Rauzat esz Szefá a Herát előtti csatában történt elestét oly részletesen beszéli el, hogy az egész eseményben alig van valami, a min kételkedni lehetne, addig a Tarikhi Mekim Kbániban azt olvassuk, hogy Din Mehemmed a csata szerencsétlen kimenetele után Andsoi mellett a Kárái-nomádoknál tévelyegve fejedelmi öltözékéről felismertetett és megöletett. A valódi tényállás annál nehezebben ismerhető fel, mivel állitólag a káráioknak ép ezen gyilkossága lett volna az, melyért később Baki Mehemmed Khán megtorló hadjáratot intézett ellenök.

va, de az Oxuson innen levő vidéken az új dynastia alapitói a nagy Szefida király dicsvágyában sokkal veszélyesebb akadályokra találtak. Belkh, Tokharisztán s az ezzel határos Bedákhsán, mely a Szamanidák korszaka óta mindig kiegészitő részét képezte Bokharának, most annál nagyobb becscsel birt az özbegek szemeiben, mivel először sok törzsrokonuk volt a folyó innenső partján, t. i. Kunduz, Akcse, Siborgán és Andakhúdban [1]) letelepedve, és másodszor mivel Alinak [2]), az iszlam harczias világ e nagy tiszteletben álló szentjének sirját meg kellett védeni a siita hóditás elől. Mivel Ábbász figyelme ez időben még saját birodalmának belviszonyaira és északnyugoti határára volt irányozva, Herát bevétele után Belkhre a persák részéről csak közvetett befolyás volt gyakorolható. Mehemmed Ibrahim, eredetére nézve Seibanida és Sáh Ábbász kegyencze, a ki persa segitséggel Belkh birtokába helyezte magát, kicsa-

---

[1]) A mai Andkhoi vagy Andkhuj. A török nyelv hangtana szerint a végen álló t és j elcserélése igen gyakori. Andakhud vagy Andakhut mongol eredetü szó, melynek jelentése: egyesitett szerencse.

[2]) Ali ezen állitólagos sirjának története a Tarikhi Szeid Rakim szerint a következő: Szultán Huszein Mirza Baikara idejében egy tudós történelmi művekben azon felfedezést tette, hogy Ali Ibn Ebu Talib sirja a szeldsuk Szandsár uralkodása alatt Khodsa Khairán faluban Belkh közelében fedeztetett volna fel. Erre ásatások tétettek és egy épületet találtak, melyen a következő, kőbe vésett felirat volt olvasható: „Ez az isten oroszlánjának, a próféta testvérének, azaz Alinak, az isten kegyenczének sirja.“ Midőn ennek hire az emlitett Timurida fejedelemnek megvitetett, ő nagy kisérettel odasietett és 885-ben (1480) az első zarándokimát mondta el az újon felfedezett sirnál. Idővel ott nagyszerű épületek emeltettek, melyeknek a mai Mezári Serifben kevés nyomuk van ugyan, de a felfedezés helyessége felől a közép-ázsiaiak a legcsekélyebb kételyt sem táplálják.

pongó életmódja által a belkhieket, a kik különben erősen hajlottak Irán felé, annyira felingerelte, hogy az özbeg uralom ellen való ellenszenvök daczára kezet nyujtottak a Bokharából arra vonuló Veli Mehemmednek és lehetővé tették rá nézve „a városok anyjának" — mint Belkhet nevezték — meghóditását. Miután az utóbbi a váracsot kezére keritette, az elhagyatott kegyencz kivégeztetett, és csak főtisztjeinek sikerült Iszfahánba menekülni, hova a persa király kibékitésére magukkal vitték ama becses gyémántot, mely annak idején Abdulmumin által Imám Rizá sirjából vétetett el. A drágakő ünnepélyes szertartások közt tétetett vissza a khoraszáni szent ékszer-szekrényébe, az özbegek Kázvinban tartóztattak le, de Belkh nem adott többé okot további surlódásra. Sokkal komolyabb volt a persákkal való összeütközés 1011-ben (1602), midőn Báki Mehemmed Khán, hogy fivére halálát megboszúlja, kiről azt mondták, hogy szökés közben a Kárái-törzs által gyilkoltatott meg, az utóbb nevezettek ellen, kik Kunduzban laktak, hadjáratot intézètt. A Karai-törzs vagy a kara-turkománok [1]) még most is Közép-Ázsiának emlitett részét lakják, és a mi eléggé sajátságos, még most is folytonos ellenségeskedésben élnek a szomszéd özbegek és turkománokkal, és habár Din Mehemmed meggyilkolása nem tulajdonitható is nekik teljes bizonyossággal, mégis a siita persákkal való kétségtelen barátságuk elég ok volt arra, hogy Báki Mehemmed testvérével egyesülve őket megtámadja és mindazokat, kiket közülök kézre kerithetett, kegyelem nélkül lemészároltassa. A fegyverfogható férfiak egy része Kunduz várába vonult vissza és itt erélyes ellenállást fejtett ki.

[1]) A kara-turkománokról, kik arcz és termetre nézve leginkább a Jomutokhoz hasonlitanak, lásd „Közép-Ázsiai utazásomat" 245. lapon.

Csak miután a falnak nagyobb részei az őrség sok száz emberével együtt aláaknázás által légbe röpittettek, lehetett a váracsot rohammal bevenni, mire azután egy fogoly sem hagyatott életben. Ezen háborúban történt, hogy a turkománok Kara nevü törzse megtöretett, és ez idő óta az többé nem is erősbülhetett meg.

E kegyetlen boszúállás által Bokhara ura, a mint előre látható volt, leginkább Sáh Ábbászt ingerelte fel, a ki most szövetségesei érdekében Mervből nagy sereggel indult Akcse felé, hogy előbb Belkhben az egyik Ástárkhánidát megfenyitse és azután az Oxuson át Bokharába menjen. A harczvágyó özbeg sereg azonban nem soká váratott magára. A persák már Bábá Abdálnak Belkh közelében levő sirjáig jutottak, midőn egy epidemia több mint feleszámukat kórágyra teritette, és midőn ily állapotban kétfelől is megtámadtattak, a véres megveretés nem maradhatott el, és Sáh Ábbász is csak nagy nehezen menekülhetett meg nehány ezerrel harczosai közül [1]. — Ez volt az egyetlen jelentékenyebb háború, melyet Báki Mehemmed uralkodása alatt viselt. Testvérfiának, Bediezzemánnak lázadása, ki 1011-ben (1602) a hegyes Káráteginbe vonult vissza, Medsa erőditett helynek bevételével véget ért; hasonlóképen fojtatott el még csirájában Mehemmed Zemánnak, a bedákhsáni helytartónak lázadása, kinek atyja a felkelő Bediezzemánt kivégezteté, ugy hogy Báki Mehemmed uralkodása aránylag békésnek mondható. Ő csak hét évig ült a trónon, mert 1014-ben megbetegedett, minek alig terjedt

---

[1]) A persa kronikák egyébiránt e hadjárat szerencsétlen kimenetelét épen nem hallgatják el. A Rauzát esz Szefá azt mondja, hogy a szokatlan nagy forróság és szomj a persa seregben nagy pusztitást okozott, és hogy lehetetlen volt a sivatagból mindenfelől hirtelen előtünő nomádoknak ellenállni.

hire, és a kázákok máris meg-meglátogatták az országot betöréseikkel és nagy pusztitásokat tettek mindenfelé. Az általános zavarban mindenki szemei Seikh Álem Ázizánra, a nagy tiszteletben álló szentre voltak függesztve, kinek csodatevő erejétől várták a fejedelem felgyógyulását. Az isteni tudomány ezen hőseiben keresték a bokharabeliek, a mint azt még ma is teszik, világi tudományukat, és mivel a seikh a betegnek az Oxus fris levegőjét rendelte, Báki Mehemmed hordszéken hajóra vitetett, mely több napig sétáltatta őt a folyam hullámain. Azonban a kegyes férfiú roszul itélte meg a betegséget, mert a szenvedő fejedelem nemsokára ezután meghalt a Redseb hó vége felé 1014-ben (1605).

Veli Mehemmed Khán, a ki Belkhből beteg testvérét jött látogatni, követte őt az uralkodásban, miután a megholtnak két fiát, kik ellene felléptek vala, Termeznél egy csatában megverte. Veli Mehemmed jellemére nézve jólelkü fejedelem volt; de mivel a bor és bujálkodásnak túlságos mértékben engedte át magát, hivatalnokainak féktelensége és zsarnoksága már kezdetben mindenkit elidegenitett tőle. Vezirje, Sáhbeg Kökeltásról, kit Belkhben kormányzóul hagyott hátra, a következőt beszélik: A bünösöket kétfelől befogott ökrök által szakittatta szét, másokat forró olajban főzettek meg, ismét másoknak gyapjúfésűvel vakartatta le bőrüket tetőtől talpig. Az ilyen gyalázatosságok párosulva a meghalt fejedelem három vezirjének [1]) igazságtalan kivégeztetésével, csakhamar hatalmas el-

---

[1]) Dosztum Argun, Sáh Kicsik és Hádsi Naimán — ez volt a három vezir neve — Abdullah Khán idejében már tekintélyben álltak. Báki Mehemmed Khán uralkodása alatt az Emir ul umerá rangjára (azonos az oszmám beglerbeg rangjával e szó korábbi jelentésében) emeltettek. (A Tarikhi Szeid Rákim szerint.)

lenpártot teremtettek, melynek élén a két fennemlitett herczeg állt, és mely Imámkuli Khánt akarta a fejedelmi székre emelni, Veli Mehemmed Khánt pedig, a ki épen Kársi körül vadászott, trónvesztettnek nyilvánitotta. Katonák és más segédeszközök nélkül az utóbbi annál kevésbé gondolhatott a Bokharába való visszamenésre, mivel meghallotta, hogy vetélytársa a trónt már el is foglalta, és hogy vezirje mindazon kínok szenvedése után, melyeket ő különben másoknál szokott alkalmazni, kimúlt. Nem maradt tehát más hátra, minthogy Persiába meneküljön és Sáh Ábbásznál, családja e régi ellenségénél keressen menedéket. Hogy a nagy Szefida e testvérharczot saját előnyére lehetőleg kizsákmányolni törekedett s a szökevény Ástárkhánidát lehető legszivélyesebben fogadta, alig kiván emlitést. Sáh Ábbász Iszfahánból három órajárásnyira Devletábádig ment vendége elé és testvéri öleléssel örvendeztette őt meg. Mintegy 20,000 muskétás képezett sort a bevonulók előtt, a bazárnak minden háza és boltja, melyek előtt elment, drága szőnyegekkel volt diszitva, a költők kászidékkal ünnepelték bevonulását, és nem csodálandó, ha az özbeg fejedelem e nagy fény megpillantásakor újon visszanyert uralmának álomképét látta maga előtt. Hogy Ábbász Transoxaniának meghóditását és bekeblezését valami nagyon szivén hordta volna, alig lehet feltenni; ő a transoxaniai uralkodóval való jó viszonya által Iránnak oly gyakran háborgatott északi határát akarta megvédeni és nem sokára Veli Mehemmedet 80,000 persával [1]) küldte vissza az Oxus felé. Ez alkalommal ismét figyelmessé téte-

---

[1]) Én itt a Tárikhi Mekim Khánit követem, habár a szám nekem túlzottnak látszik. A Rauzát esz Szefá szerint Veli Mehemmed Khán újra visszanyerte Bokhárát, de a persa hadsereg számáról és a védnök Sáh Ábbász megveretéséről e műben mitsem olvashatunk.

tünk a nagy befolyásra, melyet a magasabb papság Bokharában gyakorolt. Nehéz betegségek alkalmával nálok kerestek segélyt, rettegett ellenség közeledésekor tőlök várták a katonai gyámolitást. Imámkuli ugyanis magán kivül volt ijedelmében, midőn ellenségének nagy hadi erejéről hallott és Makhdúm Áazám egy utódához, Khodsah Mehemmed Emirhez folyamodott. E kegyes férfiút az Imámkuli rendelkezésére álló katonák csekély száma egyáltalán nem hozta zavarba. Szent lelkesedésében önmaga is részt vett a csatában, a papi talár fölé íjjat és tegezt akasztott, ellőtte az első nyilat, és miután egy maroknyi port szórt az ellenség felé, mi által minden elsötétedett, jelt adott az általános támadásra. Dühös harcz fejlődött most ki, és forrásom egészen komoly elbeszélése szerint az emlitett sötétség védfalat vont a harczoló özbegek körül, mig az ellenségnek a Mágián tó mellett felütött táborát teljesen képtelenné tette a védelmezkedésre. A mi e háború valódi történeti lefolyását illeti, Imámkuli kezdetben félelemből átengedte ellenségének a fővárost, de a csatában, mely 1020-ban (1611) a Redseb hó elején a mondott helyen [1]) történt, a győzelem az ő részén maradt. Veli Mehemmed élve jutott kezébe és hat évi uralkodás után lelkesült seikhjének parancsára mindjárt a szinhelyen lefejeztetett.

Ezek után végre Persia és Transoxania között a békés és nyugalmas életnek hosszabb időszaka állott be. Sáh Ábbász fegyvereinek a porta ellenében kivivott fényes sikerei által oly nagy tiszteletet gerjesztett összes szomszé-

---

[1]) A Rauzat esz Szefá egy folyó (rud) partját emliti mint a persa sereg táborozási helyét. Nagy döntő csatáról pedig egyáltalán nem szól. Az időre nézve is nagy eltérés van, miután a persa forrás Moharrem 11-dikét mondja azon napnak, melyen a csaták kezdetöket vették.

daiban, tehát az özbegekben is, hogy még a szokásos kisebb rablóportyázások is elmaradtak jó hosszú időre, mivel azonfelül a turkománok, kik ez időben már Andkhoi puszta vidékétől a Káspi tenger keleti partjáig, tehát Irán egész északi határának mentében úgyszólván sorfalat képeztek, vagy a sáh vagy szövetségesek zsoldjában álltak. Csak egy kisebb hadjáratot intézett még Imámkuli a rabló kázákok és kalmukkok ellen Turkesztán északi határán, melyet itt egy sajátságos és az iszlam színeskedést világos fénybe állitó körülmény miatt kell felemlitenünk. Az emlitett pásztornépeknek egy nagy csapatja ugyanis 1021-ben (1612) mindent rabolva és pusztitva már egész Szamarkandig hatolt, és ezért Imámkuli részéről a jól megérdemelt büntetésben is részesült. Hogy ily bajoknak jövőre nézve elejét vegye, Táskend határvárost, mely a zsákmányból — úgy látszik — szintén kikapta a maga részét, fiának Iszkendernek adta át. De alig volt ez ott egy kis ideig, midőn egy felkelés alkalmával a lázadó lakosok által megöletett. Gyermeke halálának hirére a szörnyen feldühödt Imámkuli azonnal Taskend ellen megy és megesküszik, hogy boszúvágya nem lesz előbb kielégitve, mint a mikor a lázadó táskendiek vére lovának kengyelvasáig ér. De Táskend erőditett hely volt, mely csak hosszabb ostrom után volt megvehető. Végre mégis bevétetett. Most szörnyű mészárlás következett, melyben csak a vének és a gyermekek kiméltettek; ámde mivel Imámkuli esküjére emlékezve a folyó vérpatakot csak lova bokájáig látta érni, hogy az esküszegés nagy bűnét el ne kövesse, az utóbbiakat is meg akarta öletni. Szerencsére az ulemák közbevetették magukat. Hogy kegyes fejedelmöket az eskűszegéstől, a gyermekeket és véneket pedig a kivégeztetéstől megmentsék, egy gödröt ásattak, melybe, miután benne a kiontott vér összefolyt, Imámkuli belelovagolt. A vér csak-

ugyan a kengyelvasig ért, és a lelkiismeretes fejedelem beszüntette a gyilkolást.

És nem csodálandó-e, hogy az erkölcsről, vallásról és humanitásról való ezen zavaros fogalmai daczára Imámkuli volt az egyedüli Transoxania fejedelmei közt, ki országát hóditások és háborúk nélkül tudta szerencséssé, gazdaggá és virágzóvá tenni! Ő mint az iszlam fejedelmek valódi mintaképe iratik le, ki a vallás törvényeinek a legteljesebb mértékben tudott tiszteletet szerezni, kinek 38 évig tartó hosszú uralkodása alatt a nyilvános útak a legnagyobb biztonságnak örvendhettek, a ki legörömestebb a kegyesek és költők társaságában mulatott, s a ki fejedelmi öltözékét gyakran cserélve fel dervisköpenynyel, Nezr Divánbegi nevü vezirjének és Abdulvaszi nevű kegyenczének kiséretében körüljárt a városban, hogy mindenről értesüljön. A kor tudósai közül leginkább Mollah Júszuf Kárábágival társalkodott s a költők közül főleg Mollah Turábit és Mollah Nakhlit becsülte nagyra, mely utóbbinak egyszer egy kászidét aranynyal méretett fel. Tőle magától is több sikerült költemény maradt ránk, incognito-kalandjai közül pedig a következő megérdemli tán a felemlitést: Egy collegiumnak fiatal molláhja őrülésig szerelmes volt egy kedves lénybe. Ámde ő szegény volt, és miután gyengéd érzelmének tárgya szenvedélyének bizonyitékául egy ruhát kért a legközelebbi ünnepekre, a mollah fájdalma és szomorkodása nem ismert határt. Szegénysége fölötti kétségbeesésében ama mohammedán elv, miszerint „a hitetlenek tulajdona az igazhitüé“ [1]), azon gondolatra hozta őt, hogy egy indiai ékszerárús boltjába való éjjeli be-

---

[1]) „Mál-i kiáfirin heszt ber muminin helál“, igy hangzik az idézett közmondás persául. Ezen elv, bár a korán az adófizető hitetlenek vagyonát sérthetlennek mondja, gyakran vétetik alkalmazásba.

törés által fogja magát az oly annyira szükségelt eszközök birtokába helyezni. A szándékot tett követte. A mollah két hű szolga kiséretében a bazárba megy, betör a dicsért biztonság miatt csak gyengén reteszelt ajtón, és már a szabadban volt orzott ékszerszekrényével, midőn a felébredt hindu tüzet kiáltott és a molláht ép akkor csipte nyakon, midőn a fáklyával kezében körüljárkáló őr odaért. A mollah gyorsan kiüté a fáklyát az őr kezéből s a sötétség védő köpenye alatt igy szólt: „Jaj, Nezr Divánbegi, te itt rosz tréfát csináltál.“ Mire a következő válasz adatott: „Felség, nem én, hanem Abdulvászi Kurdsi tette ezt.“ És mivel köztudomású volt, hogy Imámkuli a felemlitett két személy társaságában gyakran járkál körül álruhában, a megijedt őr azt hitte, hogy elrontotta fejedelme tréfáját és elszaladt. Könnyen érthető, hogy most mi következett. Miután a meglopott hindu az őr kötelességmulasztása ellen az igazságos fejedelemnél panaszt emelt, az őr törvényszék elé idéztetett. Ez kezdetben azt hitte, hogy inkább buzgóságáért fog meglakolni, melylyel kötelességét teljesité; de a dolog csakhamar kiderült, és midőn a mollah a törvényes felszólitásnak, mely a lopott jószág visszaadását rendelé, engedelmeskedve a fejedelem előtt megjelent, még jutalmat nyert és kegyben bocsáttatott el.

Politikai események hiányában az Astárkhánidák történetirója ilyen történetecskékkel ékesité Imámkuli kormányzási idejét, melyek közül nehányat már csak azért sem hallgathatunk el az olvasó előtt, mivel bennök az akkori Közép-Ázsia szelleme világosan tükröződik. Többek között sok érdekes közleményt találunk azon diplomatikai összeköttetésre vonatkozólag, mely az indiai mongol birodalom s a bokharai khánság között állt fenn. Imámkuli Táskendből való visszatérése után egy követséget küldött Dsihángir indiai császárhoz, hogy vele trónraléptét hivatalo-

san tudassa. Baber utóda, a ki akkor az indiai félszigetnek már egész északi felét kormánya alatt egyesitette, az özbeg fejedelem követségét igen barátságosan fogadta, sőt néhány tréfás megjegyzést is tett, és miután Dsihangir, szószerint a világhódító, ép akkor Naridsihan (a világ fénye) nevű bájos nejének bilincseiben epedezve csak a szerelemre gondolt, nem mulasztá el Imámkuli szépei felől tudakozódni. Ezen, a mohammedán illemszabályt leginkább sértő indiscretió [1]) által a követ magát megbántva érzé és igy szólt: „Az én fejedelmem ment a földi szenvedélyektől, ő sohasem törődött a világi dolgokkal.“ Dsihangir erre mosolyogva válaszolá: „Hát hol látta a te fejedelmed a világot, hogy annyira megutálta?“ — E beszélgetést a hazatérő követ hiven mondta el és Imámkuli mélyen sértve érezte magát. Rövid idő múlva Dsihangir az udvariasság viszonzásául egy igen ügyes orvost küldött Bokharába követül. A sok becses ajándék között, melyet ez magával hozott, volt egy skarlátvörös, drágakövek- és gyémántokkal átszőtt sátor is, mely becslés szerint Hindosztán egy évi adójával ért fel. De Imámkuli a kapott sértésre emlékezve, hat hónapig váratta meg a követet. Hiába törekedett a Divánbegi a követ érdekében közbenjárni; Imámkuli mindig csak ezen észrevételt tette: „Ha elfogadom őt és az ajándékokat, akkor hálára kötelezem magamat; ha ezt tenni elmulasztom, akkor magam sértem meg az illem szabályait. Jobb lesz tehát őt el sem fogadnom.“ De a Divánbegi újra meg újra únszolja urát, mire ez végre megigéri, hogy véletlen talál-

---

[1]) A mohammedán szemeiben nincs gyalázatosabb, mint ha valaki, a kivel nem áll épen nagyon barátságos lábon, neje hogyléte után tudakozódik. De még a föltételezett esetben sem illik a „feleség“ vagy „nő“ szót használni, hanem az ember csak „a tieidről“, „háznépedről“ stb. beszél.

kozás, pl. vadászat alkalmával megadja a sokat kért elfogadást. A ravasz orvos azonnal felütteté egy vadászpagonyban a pompás sátort és belehordja a magával hozott ajándékokat; de Imámkuli, midőn arra elvonult, szándékosan félreforditá tekintetét és úgy tett, mintha egyik kisérőjével beszélgetésbe volna merűlve. — „Ó világnak fordulópontja!“ [1]) kiálta az orvos, „ugyan nézz ide e táj felé!“ Imámkuli még most is csak futó pillantást vetett a tárgyakra és Rehim Pervanedsihez fordúlva igy szólt: „Vedd ezt, én mind neked ajándékozom.“ A követ bámúlt, de mivel volt még egy kitünő kardja, annak átnyujtására másnap kihallgatást kért, mely most már meg is adatott neki. A követ igy szólt: „Ekber Sáhról két ritka kard maradt hátra; az egyiket császárom maga tartotta meg, a másikat ime itt küldi neked, testvérének, barátsága jeléül.“ Ily ajándékot az özbeg fejedelem már nem utasithatott vissza; de midőn a kardot hüvelyéből kihúzni akarta és ez kezdetben nem ment, Dsihangir egykor táplált szándékára, hogy t. i. Bedákhsánt meghóditja, a mi azonban nem hajtatott végre, e szándékra czélozva igy szólt: „Igen, a ti kardjaitok oly nehezen hagyják el hüvelyöket.“ „De csak ez“, viszonzá feleletre készen a követ, „mivel a béke kardja. Lett volna csak harczi fegyver, bizonyára könnyebben lett volna kihúzható.“ — Ugyanezen követről, kit Imamkuli később megszeretett és kegygyel bocsátott el, még a következő élczes észrevételt olvashatjuk. Midőn egykor a bokharai fejedelem udvaránál a két költő Nákhli (a pálmás) és Turábi (a földes) költeményeikkel versenyeztek s az okos or-

---

[1]) A mostani persa király alattvalói által Kiblei álemnek (a világ forduló pontja) szólittatik. Bokhara fejedelmei nem mentek ennyire, mert ők csak „az emberiség fordulópontjának“ (Kiblei-Álemián) neveztették magukat.

vos véleménye felől megkérdeztetett, hogy melyiknek adja az elsőbbséget, igy válaszolt: „Ó fejedelem, a földből nő a pálma!“, mely itélet következtében az utóbb nevezett költő (t. i. Turábi) később nagyobb kitüntetésben is részesült mint vetélytársa. Dsihangir ezen követsége 1036-ban (1626) tért vissza. Egy év múlva meghalt Dsihangir és fia Sahdsihan követte őt a trónon, ki hóditási vágyát Belkhen akarta kielégitni; de mivel Imámkuli jól felszerelve jött eléje, megbánta lépését és azon nyilatkozatot tette Hádsi Mánszur dádkháh [1]) előtt, ki Bokhara részéről a viszály békés kiegyenlitésére küldetett, hogy nem háború, hanem csak nagyobb vadászat volt szándokában.

És igy tarthatta fenn Imámkuli az általa gondosan őrzött békét még sokáig. A Persiával való jó viszonyt, mely csak Nagy Ábbász halála után zavartatott meg rövid időre [2]), testvérének, Nezr Mehemmed Khánnak, Belkh helytartójának köszönhette, a ki Khoraszán főszentjével való vérrokonságánál fogva Irán és Sáh Ábbász irányában barátságos állást foglalt el, ahoz gyakran küldött és tőle gyakran fogadott üdvözlő követségeket, többek között 1031-ben (1621) Pajende Mirzát, ki által más ajándékokkal együtt ötven turkesztáni lovat küldött neki. Hogy mennyiben volt Nezr Mehemmed Imám Rizának rokona, az következőleg

[1]) Dádkháh, azaz a kitől igazságot kérnek, tehát biró, volt czime a hajdani közép-ázsiai helytartóknak; ma e rangot csak Khokánd és keleti Turkesztánban találjuk.

[2]) Ez Sáh Szefi uralkodása alatt történt. Midőn t. i. Mervben a tömeges kivégeztetések végett lázongás ütött ki és Persia tekintélye megingattatott, állitólag Imámkuli Bokharából 15,000 embert, Nezr Mehemmed Khán pedig Belkhből fia, Abdulaziz vezérlete alatt 20,000 embert küldött Mervbe. Ezek huzamosb ideig ostromolták a várost, de midőn egy nagyobb persa hadsereg közeledett, az özbegek visszavonultak.

magyaráztatik. Midőn Abdulmumin Meshedet bevette és ott mindent leméláraoltatott, Abutalib, Imám Riza utódainak feje, megragadta a városban körüllovagló Din Mehemmed kantárát és könyörgött, hogy legalább az ő családját kimélje és vendégszeretetét elfogadja. Din Mehemmed ennek folytán be is tért nála, nőül vette Banu Bégumot, a seikh leányát [1], és ezen házasságból eredt Nezr Mehemmed, a ki tehát születésére nézve Szeid és pedig Abida. A születés ezen előnye, mely a közép-ázsiaiak szemében épen nem csekély, mindazonáltal nem zavarta meg a testvéri egyetértést, és semmi sem tanusitja inkább a fivérek egymás iránti tiszteletét, mint azon fogadás, melyben Nezr Mehemmed Imámkulit részesité, midőn ez, Sáhdsihán betörésének elejét veendő, serege élén Belkhbe jött. Fél mértföldnyire gyalogolt Nezr Mehemmed tizenkét fiától kisérve a fejedelem elé, és habár ez utóbbi mondá: „Te Szeid vagy és nagy tiszteletben állsz, hozzád nem illik gyalogolni", ő mégsem ismert határt alázatosságában és Belkhbe érkezve, a hol akkor Transoxaniának minden nagyja összegyült, átadta a szokásos kilencz ajándékot, maga állván a nyolcz szolga közé kilenczediknek [2]. Bokharába

---

[1]) Ezen nő, kiről már elmondatott, hogy mint menekült meg két fiával a szerencsétlen csatából, úgy látszik, férje halála után Bokharából Persiába tért vissza, miután tudjuk, hogy később Sáh Ábbász parancsára a kadsárok főnökének, Mihráb Khánnak lett neje, mely házasságból származott Murteza Kuli Khán, Meshed helytartója. A megelőző jegyzetben emlitett ostrom idejében az utóbbi, midőn egy merész kisérlettel Mervet felszabaditni akarta, az özbegek által elfogatott és Bokharába vitetett. Imámkuli mint mostohatestvérét különös kitüntetéssel fogadta őt és visszaadta neki szabadságát. Az Ástárkhánidák ezen rokoni viszonya a kadsárok török házával még ma sem hagyatik figyelmen kivül, habár Bokharának jelenlegi uralkodó családja az előbbiektől csak anyai részről származik.

[2]) Ezt a következő szokásos mondással tette: „Be szikiz kul

visszatérvén Imámkuli, még több évet háboritatlan béke- és szerencsében élt, úgy hogy uralkodása idejét a középázsiaiak csak Huszein Mirza Baikara heráti szultán korszakával szokták összehasonlitani. Végre 1050-ben (1640) megbetegedett, és mivel mint kegyes mohammedán élete utolsó óráit a próféta [1]) nyughelyének közelében akarta tölteni, elhivatta Belkhből testvérét, átadta neki a kormánypálczát és a helyett a zarándokbotot vette kezébe. Még egy pénteket töltött Bokharában, és midőn jelenlétében a Khutbe először olvastatott Nezr Mehemmed nevére, az egész gyülekezet zokogni és könyezni kezdett. Nemsokára ezután elhagyta fővárosát, országát s a népet, melyet ő szeretett és valóban szerencséssé tett, hogy Iránon át Mekkába vegye útját. Útján a persa király által fejedelmi tisztelettel fogadtatott, és Medinában, hol még ma is létezik egy általa alapitott kert és fürdő, meghalt 62 éves korában.

Ezen rendkivüli fejedelem még életben volt és az iszlám szent városában kegyes dolgokkal foglalkozott, midőn a béke épülete, melyet az ő kormányzása emelt, összeomlott és helyébe forradalom, háború és véres testvérharcz lépett. Nezr Mehemmed Khán, ki 1052-ben (1642) lépett a trónra, azonnal észrevehette, hogy ő fivérének csak uralkodását örökölte, de nem egyszersmind tekintélyét is. Bőkezűség által akarta megnyerni a kedélyeket, miután roppant vagyon fölött rendelkezett, sőt a Seibanidák és Ástár-

---

Nezr Mehemmed bile tokuz", azaz: Itt nyolcz szolga van, de Nezr Mehemmeddel együtt kilencz. Az udvariasság e nyilatkozata a török népeknél ősidők óta szokásos, tehát nem a georgiai Ibrahim Szultán találmánya, ki azt Timur irányában vette gyakorlatba, mint a sánta világhóditó életirója, Seref-eddin Ali Jezdi beszéli.

[1]) Mudsávir bolmák, azaz (a próféta) szomszédságában meghalni még ma is istennek tetsző cselekedetnek tekintetik Közép-Ázsiában, és boldog az, kinek ez lehetséges.

khanidák közt a leggazdagabb fejedelemnek tartatott. Kincsei szállitására állitólag 600 tevevonat [1]) kellett neki. Istállóiban 8000 ló állott, eltekintve számos méneseitől. Birkája, mely kék (kebud?) bárányt nemz, 80,000 volt neki és 400 ládája volt megrakva narancsszinű frengi bársonynyal. Ámde mindez csak keveset használt hatalma szilárditására. Ő maga törte meg az oxus-vidéki országok hoszszú békéjét, a mennyiben Iszfendijár Khánnak, Khahrezm uralkodójának halála után egy hadsereget küldött ez ország meghóditására. Nemsokára ezután valami Báki Jüz (?) nevű tűzte ki az ország északi részén a lázadás zászlaját, és midőn tulajdon fiát Abdulazizt küldte a lázadó tartomány lecsendesitésére, épen e gyengéd gyermek volt az, ki a lázadókkal baráti kezet fogott, sőt általok magát saját atyja ellenében fejedelemnek kiáltatta ki. Nezr Mehemmed Khán épen Kársiban volt, midőn neki a kellemetlen eseményt hirül hozták azon hozzátevéssel, hogy lázadó fia már útban van Bokhára felé; és miután ő ennek erélyét eléggé ismerte, legalább birodalmának Oxuson inneni részét akarta megmenteni. Sietve Belkhbe szökött tehát alig öt évi uralkodás után, hol őt a lakosok jól fogadták, és következőleg osztotta fel az uralmat hiven maradt fiai közt: Kheszru Szultán kapta Gurt, fia Kászim Szultán pedig Meimenét és Andkhoit; Behrám Szultánnak Guláb, Szubhánkulinak Szálu Csihárgek (a mai Khodsa Szálu Oxus-rév) és Kutluk Szultánnak Kunduz adatott. E közben Abdulaziz Khán foglalta el a bokharai trónt. Nem elégedvén meg saját bűnös tettével, fivéreinek legjelesbikét is saját

---

[1]) Kátár alatt, mely török szó, de a persák által is használtatik egy csapat igás barom jelölésére, Közép-Ázsiában 6—10 egymás után kötött tevét értenek. A szó értelmét legjobban fejezi ki az angol „a string of camels.“

részére akarta vonni, és miután atyjától egy bűnbánó levélben bocsánatot kért [1], azt kivánta, hogy további kimagyarázás végett fivére Kutluk Szultán Bokharába küldessék. Nezr Mehemmed Khán engedett a kérésnek, de alig volt Kutluk Bokharában, Abdulaziz őt is lázadásra csábitotta. Most ez ellen Szubhánkuli küldetett azon igérettel, hogy ő, ha testvérét megtéritnie sikerül, atyja által egy kále kháni (várparancsnok) rangjával fog jutalmaztatni. Mivel Kutluk nyilt csatára nem volt elkészülve, Kunduz várába kellett visszavonulnia. Szubhánkáli teljes erélylyel ostromolta őt, és miután a várat bevette, fivérét, hogy megtérését gyökeressé tegye, kivégeztette. Az ily eljárás természetesen fellázitotta az atya szivét. „Én fenyiteni, nem pedig megölni küldtelek testvéredet", mondá neki szemrehányólag, és mivel az igért rang megadása hosszúra húzódott, Szubhánkáli is fellázadt atyja ellen, és a szerencsétlen Nezr Mehemmed belefáradva a megrögzött gyermekeivel való örökös harczba és kétségbeesve özbegjei hűtlenségén, Indiába Sáhdsihánhoz folyamodott segélyért, a nélkül, hogy meggondolta volna, miszerint Dsihangir uralomvágyó fia, kinek sovár szeme már rég volt Belkhre irányozva, megmentés helyett csak teljes pusztulását fogja előidézni. És csakugyan igy is történt. Orengzib és Murád Bákhsi, Sáhdsihánnak két fia, hatalmas hadsereggel jelent meg a küzdtéren. Khoszru Szultán, a ki ellenállt, megveretett, elfogatott és Indiába hurczoltatott, Nezr Mehemmed Khán pedig, a ki mentőjének gonosz szándékát csak akkor tudta meg, midőn annak fiai már Belkh közelében voltak,

---

[1] A Tarikhi Mekim Kháni szerzője elég együgyű arra, hogy az olvasóval elhitesse, miszerint Abdulaziz csak erőszakkal volt az atyja elleni lázadásra birható. Sőt, mint mondja, ellenkezés esetében halállal is fenyegették volna őt.

csak nagy életveszélylyel és saját özbegjei által is fenyegetve menekülhetett Siborgánon és Merven keresztül Iránba, hol II. Ábbásznál, Nagy Ábbász dédunokájánál barátságos fogadtatást remélt.

És ebben Nezr Mehemmed Khán nem is csalódott. Midőn jövetele és Iszfahánbani megérkezése hirűl hozatott, II. Ábbász fővárosába hivta meg őt és ezer aranyat küldött neki útiköltségűl. Parancs adatott ki, hogy útjában mindenütt fejedelmi diszszel fogadtassék. Iszfahán kapujától három mértföldnyire diszőrség állittatott fel, és maga a sáh, országnagyjaitól környezve két óranyira ment eléje Miután II. Ábbász testvérileg szoritotta őt karjai közé [1]), sovány lováról egy nemes fajú lóra ültettetett, és a városba történt bevonulása után az ünnepélyek és kivilágitások alig akartak véget érni. — Hogy életét a jövőben is derültté tegye, a persa király, miután őt harmadfél évig megvendégelte, hadsereggel kisértette őt vissza országába, melynek segélyével visszahóditotta ugyan Belkhet, de a hinduk garázdálkodása és a háború, melyet Abdulaziz a betolakodók ellen viselt, az országot oly mérvben pusztitotta el, hogy Nezr Mehemmed Khán nem annyira trónra mint inkább tövisekre jutott. Magában Belkhben éhség pusztitott, úgy hogy egy szamár terhét képező rozsért ezer forintot [2]) adtak, és a mellett az 1060-ik (1650) év tele oly fagyos volt, mint soha azelőtt. A hideg által főleg a visszavonuló s az özbegek által üldözött hindúk szenvedtek sokat. Ezer

---

[1]) A Közép-Ázsiai történelmi kútfőben az van mondva, hogy II. Ábbász közkatonának öltözött, és hogy vendége iránt kiváló tiszteletet tanusitson, hosszabb ideig gyalogolt Nezr Mehemmed Khán lova mellett. Csak midőn az utóbbi erre figyelmessé tétetett, ismerte fel és ölelte meg királyi testvérét.

[2]) A szövegben „rubia“ áll, mi az angol rupiával, vagyis körülbelül egy osztrák forinttal egyenértékű.

számra fagytak meg a hegyszorosokban, s a Tarikhi Mekim Kháni szerzője beszéli, hogy midőn a következő évben mint diplomatiai ügynök (Vakáanigár) [1]) Indiába küldetett, útja mentében egész rakás emberi csontokat talált. Eltekintve a határtalan nyomortól, melyet mindenhol talált, Nezr Mehemmed Khán mint előbb úgy most is mégtámadtatott fiaitól. Egyideig a belkhiek részén álltak, de miután végre megunták az örökös viszályt, és Abdulaziz testvérét Szubhánkulit nagyobb hadcsapattal küldte atyjok ellen, mindenki a bokharai uralkodó pártjára ment át, és Nezr Mehemmed végre elhatározta magát, hogy gyermekeinek engedi át a tért és utolsó napjait békében végezendő, Medinába megy. Ki akart békülni gyermekeivel és utoljára megáldotta volna őket, de Szubhánkáli az atyai érzelemnek ezen utolsó nyilatkozatát is visszautasitá, mire az apa szomorúan és megtört szivvel indult zarándok útjára. A szerencse nem kedvezett neki annyira mint testvérének, mert ő már útközben meghalt Szimnánban, és csak holtteste részesült a szerencsében, Arábia szent földét érinthetni.

Midőn halálának hire Transoxaniába hozatott, fiai nyilvános gyászt vettek fel, kegyes ajándékokat osztogattak, és lelki üdvére a Korán-olvasóknak nappal és éjjel kellett a szent könyvet recitálniok — mintha a forrón szeretett atyát, nem pedig a folyton megtámadott vetélytársat vesztették volna el.

Egyébiránt Nezr Mehemmed Khán halálával a viszály szelleme még távol sem hagyta el családját, mert az előirt gyász ideje még el sem mult, midőn már Abdulaziz, Szub-

---

[1]) Vakáanigár, azaz: a ki az eseményt megszemléli, a czime a titkos ügynököknek megkülönböztetésül Vakáanuvisztól, azaz: a ki az eseményeket leirja, mely a mi tudósitónknak felel meg.

hánkuli vetélkedésétől tartva, Belkhet tőle elvenni akarta és e czélból fivérét Kászim Mehemmed szultánt egy hadsereg élén az Oxuson átküldte. Szubhánkuli azonban nem olyan ember volt, a kivel gyorsan lehetett volna végezni, a költői hangulatú Kászim Mehemmed pedig legkevésbé volt azon ellenfél, a ki vele megmérkőzhetett volna. — Hosszú de eredménytelen erőlködések után az utóbbi Hisszárba volt kénytelen visszavonúlni, mire béke jött létre azon feltétel alatt, hogy Szubhánkuli trónörökösnek neveztetett ki. Kászim és Szubhánkuli szakadatlanul küldözgették egymáshoz a baráti követségeket, és midőn egy napon több ily követ érkezett meg Kászimnál Szubhánkuli részéről, az első titkos üzenet ürügye alatt egy mellékszobában megrohantatott és megöletett. Az Astarkhanidák történetirója azt mondja, hogy benne a család legműveltebb herczege halt meg kora halállal. Ő török és persa nyelven irott több mint ezer verspárból álló divánt hagyott hátra és azon felül a prósában is mester volt. Miután Szubhánkáli e tekintélyes vetélytárstól magát megszabaditotta, barátságos lábon állt Abdulazizzal, sőt támogatta is őt azon időben, midőn Khahrezmmel háborút viselt és Bokhára nyugoti része az Oxus alsó folyásáról való özbegek által oly komolyan veszélyeztetett.

Khahrezmben ugyanis ekkor Abulgazi Bahadur Khán uralkodott, oly férfiú, kinek tarka, kalandos élete nagyon emlékeztet Baberre, s a kinek a khivai khánság Bokharától való függetlenségét, a világ pedig egy „a fejedelmek genealogiája“ czimű művet köszön. Őt a legmélyebb gyülölet töltötte el Transoxania, de különösen Abdullah Khán iránt, mivel ez őseivel zsarnoki módon bánt; ennélfogva már kora ifjúságában az idegen uralkodók elpusztitását tekintette legfőbb czéljának, és a bokharaiak elüzetése az Oxus alsó folyásától egyedül az ő művének tekintendő. Tu-

lajdonképeni fellépése 1054-ben (1646) kezdődött, midőn ő Kászim Mehemmed Szultánnak a khivai helytartóságról visszahivatása után ez utóbbi helyet hatalmába kerítette. Első harczai részben a Khahrezm bensejében lakó turkománok, részben a kalmukkok rabló betörései ellen voltak intézve, és Bokhara ellen csak akkor lépett fel támadólag, midőn Szubhánkuli az Abdulaziz Khán ellen viselt háborúban segélyét kérte. A béke csakhamar helyreállt ugyan a két testvér között, de Abulgázi, miután már betört a Bokhara területéhez tartozó Köklürlikbe [1]), nem akart visszalépni a régóhajtott boszútól és Karaköl városáig terjeszté portyázásait, mely város fel is perzseltetett. A legközelebbi évben másodszor is betört Bokharába és most már Kerminéhig hatolt. Abdulaziz 60,000-nyi sereggel támadta meg őt, és az övéitől elvágott, ellenséges túlhatalomtól körülvett Abulgázi már-már elvesztette életét, ha 14 éves fiának, Ánusa Khánnak hősiessége őt meg nem mentette volna. A Bokharabeliek nagy megveretést szenvedtek. Abdulaziz megsebesült és úszva volt kénytelen a folyón átmenekülni, mig Abulgázi foglyokkal és kincsekkel megrakva Khivába tért vissza. És még mindig nem volt kielégitve Abulgázi boszúszomja! Újbóli betörései egy izben Várdánziig, máskor Bokhara kapujáig terjedtek, és csak hatvan éves korában ébresztette fel benne a két, hit- és származásra nézve rokon uralkodó közt örökké tartó vérontás a mérséklés és kimélés érzelmeit. Kibékült Abdulazizzal és nemsokára 1074-ben (1663) meg is halt. Miután — mint arról az olvasó több izben meggyőződhetett, a tatár harczosoknál az emberiesség hangja csak késő vénségben szokott felébredni, harczvágyó fia és utóda Ánusa

[1]) Köklürliknek az Oxus jobb partján levő sivatagnak azon helye mondatik, melyet Bokhara és Khiva közti határnak tekintenek.

Khán [1]) csak keveset gondolt az atyja által kötött békével mert 1076-ban (1665) újra beütött Bokharába, egész Khodsa Dsuibár székhelyéig hatolt és e szent várost kizsákmányoltatta. Abdulaziz esetleg épen Kerminéhben volt, midőn ez történt. Gyorsan Bokharába sietett, és épen éjfél vala, midőn a khivaiak által elfoglalt városkapu elé érkezett. Csak negyven hivétől kisérve sikerült neki az őrök levagdalása után a városba hatolni és folyton harczolva elérte a váracsot, honnan a lakosságot még azon éjjel felhivta a Khahrezmiek meggyilkolására. A ki csak fegyvert tudott fogni az özbegek, tádsikok, rájáк és idegen kereskedők közt, az mind megrohanta az éjjeli nyugalmában meglepett ellenséget. A mészárlás szörnyű volt, és Ánusa seregének igen csekély része menekülhetett csak haza Khivába. Ezen megveretés hosszabb időre vette el a Khahrezmiek kedvét Bokhara nyugalmának háboritásától.

Azonban Abdulaziz Khán is megunta e közben a szomszédokkal folytatott örökös háborúskodás és a testvéreivel való folytonos viszály miatt a kormányügyek vezetését, és követve két elődének fényes példáját, elhatározta, hogy önkényt lemond Szubhánkuli javára az uralkodásról és a zarándok bottal Mekkába vándorol. Midőn Szubhánkuli felszólittatott, hogy az uralkodás átvételére Bokharába jőjjön, Imámkuli atalik és Tangriberdi pervánedsi által azt üzente, hogy ő szivesen enged testvére akaratának, ámde a székvárost csak akkor látogathatja meg, midőn Abdulaziz azt már elhagyta. Ezen üzenet egyáltalában nem tett jó benyomást, és miután e közben a bokharaiak fejedelmöket minden áron le törekedtek beszélni szándékáról, Tangriberdi, a ki a zarándoklás meghiúsulása által urának ér-

[1]) A Tarikhi Mekim Kháni szerzője ezen betörést is Abulgázinak tulajdonitja, a mi azonban téves, miután ez utóbbi ekkor már nem volt életben.

dekét látta veszélyeztetve, odalépett Abdulaziz Khán elé és igy szólt: „Uram, ha megengeded, egy történetet akarok neked elbeszélni, mely épen eszembe jut. Midőn Ibrahim belkhi szultán Mekkába vezető útján Nisaburon ment keresztül, meglátogatta Ferid-eddin Áttárt [1]), korának ezen legbölcsebb férfiát, és nála maradt estebédre. De a nagy tiszteletű tudvalevőleg igen szegény volt. Midőn este lett, az istenhez imádkozott, és ime — ó csoda! — hirtelen egy jó ételekkel megrakott tál jött asztalára, melyen ő és vendége teljesen jóllakhattak. A legközelebbi napon viszont Szultán Ibrahim hivta meg magához a szentet, ő is imádkozott istenhez, mire t ö b b tál kitűnő étel tűnt elő a titokszerűségből. Ferideddin elbámult az isteni áldás e különbségén és igy kiáltott fel: O istenem, miért kaptam én csak e g y, a szultán pedig t ö b b tál ételt? Mire egy hang igy válaszolt: Igaz, hogy ti mindketten szolgáim vagytok; de Ibráhim az útamon egy királyi széket áldozott, mig te csak egy fűszeres boltot adtál fel. Az ő érdeme nagyobb, nagyobbnak kell tehát lenni jutalmának is. — Hasonlóképen áll a dolog te veled", tevé hozzá a ravasz Tangriberdi; „a te zarándokolásod csakugyan megérdemli a fáradságot, mert ezerszerte több erény van benne, mint bárki máséban." — Ábdulaziz, kit e példás mese könyekre inditott, erre megerősité határozatát, megtevé az úti készületeket és 1091-ben (1680), miután több mint 3000 zarándok csatlakozott karavánjához, csakugyan megindult Bokharából, hogy Persián keresztül Arábia szent helyeihez jusson. Va-

[1]) Ferid-eddin Áttár (a fűszerkereskedő), született 613-ban (1216), volt irója az iszlámi keleten oly sokat olvasott következő műveknek: Mántik et-tair (a madarak logikája), Pendnámeh (tanácsok könyve) és Dseváhirnámeh (az ékszerek könyve). Állitólag hosszabb időt élt száztizennégy évnél, és hogy a szemlélődő életnek magát jobban szentelhesse, feladta fűszerkereskedését.

lamint elődei úgy ő is részesült a persa vendégszeretetben. Sáh Szuleimán, II. Ábbász fia, fejedelmi kitüntetést tanusitott iránta. Iszfahánban a Csihl-Szutun gyönyörű palotába szállásoltatott, és mivel ép ekkor ülték meg a Nóruz-ünnepet minden Iránban ilyenkor szokásos szertartásokkal, az özbeg fejedelemnek lehetővé volt téve, hogy Iszfahánnak a tavasz minden pompájában diszlő kerteit szemlélve a természet szépségeitől, és a persa udvar kifejtett fényében a világi disztől vegyen búcsút. Útját Hamádán és Bagdádon át a sivatagon keresztül vette és itt oly szerencsétlen volt, hogy egy nagy csapat rabló beduin által megtámadtatott. Ezek negyvenezer arany váltságdijat kértek, különben fegyveres erőszakkal fenyegették. Abdulaziz, hogy kegyes útján kezeit vérrel mocskolni ne kényszerüljön, megigérte az összeg felét, de midőn az arabok nem engedtek, haragra gerjedt és igy szólt: „Én negyven évig uralkodtam és most rablók parancsát fogadjam? Fel a csatára! Ha elesem, az isten szolgálatában történik.“ Szerencsére a csata a zarándok fejedelemnek hozott kedvező eredményt. Elérte azután vágyai czélját és nemsokára meghalt 74 éves korában. Medinában atyja és nagybátyja közelében temettetett el.

Abdulaziz személyiségére nézve szokatlanul kövér volt, elannyira, hogy kora legvastagabb férfiának tartatott, sőt történetirójának állitása szerint csizmaszárában egy négyéves gyermek könnyen elfért volna. Egy költő elég merész volt e kövérséget tenni gúnyjának czéltáblájává. Abdulaziz, ki ezt megtudta, magához hivatta őt, és midőn az élete miatt reszkető költő előtte állt, igy szólt hozzá: „O mollah, azt hallom, hogy te rólam gúnyoros költeményt irtál. Ne tedd ezt másokról is, mert még valami baj érhet.“ Erre tizezer dénárt és egy diszruhát adatott neki ajándékba. A költő pedig igy szólt: „Uram, inkább vagdaltál volna tizezer da-

rabra, mintsem nagylelküséged által igy megszégyenits.“ És a költő csakugyan elhagyta Bokharát és Indiába vándorolt. Abdulaziz, ki saját atyjával oly szivtelenül bánt, állitólag más alkalmakkal is tanusitotta ritka nagylelküségét. Ő maga nem csekély tudományos műveltséggel birt, jó verseket is irt, sőt zarándok útján nehány hymnust is szerzett és különösen Bokhári művében birt nagy jártassággal. A tudósok mindenkor szabadon mehettek be hozzá, a szépirókat pedig annyira becsülte, hogy hires Mollah Hádsi nevű szépirót hét évig foglalkoztatott Háfiz egyetlen egy példányának leirásával. A művész naponta csak egy verspárt irt le, és midőn Abdulaziz Persián keresztül tett útja alkalmával Háfiznak ép ezen példányával ajándékozta meg Sáh Szuleimánt, az utóbbinak ezen ajándék nagyobb örömet okozott mint az összes ékszerek és becses szövetek, melyeket Transoxania hajdani fejedelme neki átnyujtatott. A harczban bátor, a veszélyben elszánt Abdulaziz — mint mondják — gyakran napokig zárta el magát a külvilág benyomásai elől, mit némelyek szemlélődő életmódjának tulajdonitottak, mert Bokhara fejedelmeinek, kik véres harczokban vettek részt és a földi nagyság miatt gyakran csatáztak atyáik és testvéreikkel, a köztetszés kiérdemlése végett gyakran kellett szent férfiak társaságában isten nagysága fölött elmélkedniök és minden világi törekvést üres hiuságnak nyilvánitaniok.

XVI.

SZUBHÁNKULI KHÁN ÉS AZ ÁSTÁRKHÁNIDÁK VÉGE.

1091 (1680) — 1737 (1150).

Két évszázad van már mögöttünk a Timuridák pusztulása és Transoxania hanyatlásának kezdete óta — nem csoda tehát, ha az Oxus melletti kis állam politikai és socialis viszonyainak képe mindig szegényebbé és komorabbá válik, és ha a történelmi elbeszélés fonalára nagyjelentőségű események helyett csak belháborúkat, testvérharczokat és aprólékos viszályokat kell fűznünk. Szubhánkuli Khánnak, ki testvérének a szent városokba történt elutazása után az 1091-ik (1680) év Moharrem havának első napjaiban ült Bokhara uralkodói székére, ugyanolyan nehézségekkel kelle küzdenie, mint a minőket ő készitett hajdan testvérének; ugyanis majd nyugoton nyugtalankodó szomszédai, majd saját lázadó alattvalói, sőt saját gyermekei ellen kellett fegyvert vinnie. A kezdetet szokás szerint Belkh csinálta, az Ástárkhánidák ezen Dauphinée-je, hova Szubhánkuli fiát Iszkender Khánt tette volt kormányzónak, a ki alig viselte itt két évig tisztét, midőn öcscse, Ebulmánszúr, ki hatalmas pártot szerzett magának, őt méreg által láb alól eltette és helyét elfoglalta. Szubhánkuli ezen felfortyanó, gyors haragú fiát nem akarta a tisztségben meg-

erősiteni és annak öcscsét Ibádulláht nevezte ki helyébe. Ámde ki tisztelte volna a fejedelem szavát, ha annak a fegyver nem adott nyomatékot? A belkhiek azzal fenyegetőztek, hogy akaratukat vér árán is keresztülviszik. És csakugyan Ebulmánszur jutott a belkhi ügyek élére, de ott csak négy hónapig tarthatta magát, mert midőn a vetélkedéstől való félelmében Ibádulláht kivégezteté, csakhamar maga is elveszté pártja kegyét. Összeesküvés jött létre ellene, és midőn ő egy napon nagynénje látogatására ment, megtámadták és leméскладolták őt. Őt most Szubhánkulinak harmadik, Sziddik Mohammed Khán nevű fia követte, az utóbbinál nem kevésbé kicsapongó, a ki egyfelől boszúvágyában bátyja gyilkosait elevenen megnyúzatta és tagonként szakgattatta szét, másfelől pedig, atyjának az engedelmességet felmondván, még akkor sem ment segélyére, midőn a khivai Anusa Khán Transoxaniát tűzzel-vassal pusztitotta. A veszély szerencsés elháritása után az atya ugyan hajlandó volt megbocsátani engedetlen fiának, de később nagy szomorúságára megtudta, hogy meg nem jelenésének roszakaró szándék szolgált indokúl, és midőn ő a megátalkodott fiút számadásra vonandó az Oxuson átkelt, Sziddik Mohámmed nyilt ellenségként lépett fel ellene és elzárkózott Belkhben. És az atyai sziv még mindig visszaborzadt az erőszakos rendszabályoktól. Előbb levélben vetette szemére háládatlanságát és elnézést igért, ha meg akar térni. E lépésnek volt is jó sikere, mert Sziddik Mohammed bűnbánólag jött atyja elé és nem sokára ezután meghalt 1096-ban (1684). Szubhánkuli meggyőződött róla, hogy mily veszélyes fiaira befolyásos állásokat bizni; azért is a belkhi helytartóság egy Khádim Bi Atalik [1]) nevű hű or-

[1]) Atalik (szószerinti értelemben: ki az atya helyét pótolja) a török-tatár népeknél a legrégibb időben azon országna-

szágnagyra, és midőn ez 1090-ben (1687) meghalt, az ép oly hű mint derék Mahmud Bi Atalikra bizatott a Kungrát törzsből, a mi jobban is felelt meg a czélnak, miután a környékbeli özbegek és turkománok féken tartattak, és Belkh szemlátomást felvirágzott. Az áldás és bőség bizonyságáúl felhozatik, hogy egy szamár-tehernyi (2 és fél mázsa) rozs negyven tengébe (egy font sterling [1]) került, gyümölcs és más élelmi szer pedig nem is árultatott.

Természetesen a Mahmud Bi-féle hű alattvalók száma alig volt tekintetbe vehető az egyes özbeg törzsek pártütő fejeihez képest, kik külellenség hiányában benn az országban hűtvén harczi kedvöket részben egymás között viselték háborút, részben pedig a fejedelem ellen lázadtak fel. Az utóbbiak közül különösen kitünt Báját Kárá, az özbeg Báját törzs feje, a ki Hisszár hegyes vidékén tartózkodott és hét éven át lázongott. Máhmud Bi több izben szállt ellene síkra, de miután búvhelyén, Naimán erős várában nem volt egykönnyen megfékezhető, néha békét is kellett vele kötni. Ha gyengittetett, akkor halotti lepelbe takarva és íjját és kardját nyakába akasztva, azaz mint bánkódó bűnös igérkezett megjelenni, de soha sem tartotta meg szavát, sőt a nyert időt arra használta, hogy erejét új felkelésre gyüjtse. Nyolczszor kellett őt legyőzni, mig végre maga is elesett és levágott feje Bokharába kül-

---

gyoknak volt czime, kik tanácsosokúl adattak a fejedelem mellé. Ezenkivül jelent gyámot, nevelőt és tanitót, és csak a legújabb időben használtatik vezir és miniszter értelmében. A Seibanidák és Astarkhánidáknak több Atalikjok volt, sőt egy ilyen minden herczeg udvari személyzetéhez is tartozott. A mai khivai khánnak bizonyos számú Atalikjei vannak, a bokharai és khokándi uralkodók pedig e czimet kitüntetésként osztogatják.

[1]) A tenge mai értéke szerint Bokharában 24, Khivában pedig 40 tesz egy angol fontot.

detett. Nem kevésbé hosszadalmasak voltak a háborúk a Ming és Kipcsák nevü özbeg törzsek közt, melyek közül az első Meimeneh és Andkhoïban, az utóbbi Belkh környékén lakott, és e háborúk annyival inkább voltak vészthozók, mivel Bokhara nyugoti szomszédja, t. i. Khiva, e belviszály árnyékában rabló betöréseit legkönnyebben hajthatta végre. Anusa Khán, Abulgázi harczias fia, mint a megelőző fejezetben láttuk, már Abdulaziz korában Bokharán túl terjesztette portyázásait és akkor merészségeért egy izben kemény megveretéssel lakolt. Szubhánkuli trónralépte után megújitá ezen rabló hadjáratokat, sőt 1095-ben állitólag még Szamarkandot is bevette. Szubhánkuli a legnagyobb zavarban vólt, mivel az ürgendsiek mindent elpusztitottak, alattvalói pedig tőle minden segélyt megtagadtak. Csak Mahmud Bi állt szokott hűségével urának oldalán, egy nyilt csatában Gidsdován mellett megverte Anusa Khánt és egész Khahrezmig üldözte őt. Ez azonban nem akadályozta a nyugtalan Anusát abban, hogy a következő évben, midőn Szubhánkuli épen Belkhben tartózkodott, újra betörjön Bokharába; de mivel most is veszteséggel kellett visszavonulnia, hazatértekor saját emberei támadták és gyilkolták meg őt. Az ürgendsiek Irnák [1]) nevü fiát emelték helyébe, a ki, mint látszott, kezdetben Szubhánkuli kegyének, sőt védelmének is örülhetett, de mindamellett csakhamar atyja nyomdokaiba lépve Bokharába tört, sőt 1098-ban (1688) egész a főváros kapujáig hatolt. Ideje volt tehát már, hogy e veszélynek vég vettessék. Mahmud Bi nagy sereget gyüjtött, most maga tört be Khahrezmbe, és miután ellensége seregét csaknem megsemmisitette, több előkelő az ő táborába ment át. Irnák Khán

[1]) Irnák vagy Ernák igen régi turáni név, mert a mennyire tudjuk, Attilának egy fia is e nevet viselte.

méreg által eltétetett láb alól, és Khiva újra Bokhara felsőbbsége alá került, a mi azonban legfölebb két évig tartott.

És még e politikai bajok között s az állami romlás minden félreismerhetlen jeleinek daczára is Bokhara a kor szunnita fejedelmeinél még mindig nagy tekintély és tiszteletben állott, s a múlt dicsfénye által kápráztatva senki sem akarta felismerni a jelen rothadását. Igy találjuk, hogy Szubhánkuli udvarába a messze Khoten és Kásgárból, a Krimből, sőt Indiából is jöttek gazdag ajándékokkal megrakott tisztelgő követségek. Az utóbb emlitett országból 1096-ban (1684) a büszke Aurengzib küldte nagyjainak egyikét, Zeberdeszt Khánt, néhány elefánt és más adománynyal Bokharába, hogy megnyerje a transoxaniai uralkodót szövetségesül a siita persák ellen. A dicsvágyó indiai császár ugyanis a Szuleiman hegységen túl lakó afgán törzsek örökös nyugtalankodásában persa cselszövényeket sejtett, és mivel Sáh Szuleimánt, II. Abbász fiát és Persia akkori uralkodóját nyiltan megtámadni nem akarta, az által akarta őt nyugalomra birni, hogy az özbegeket Khoraszánba, Irán ez ősi ostorába való betörésekre ingerelte [1]). Hasonló indokok birták rá II. Ahmed konstantinápolyi szultánt [2]), hogy azon üdvözlő követséget, melyet Szubhánkuli (nem pedig Mohammed Bahadir, mint a történészek mondják) Bokhárából Törökországba küldött, egy másik, bizonyos Musztafa Csaus vezetése alatt álló követséggel viszonozza. Az utóbbi, ki 1102-ben (1609) érkezett Bokharába, egy diplomatikai okmányt hozott magával, mely hű

[1]) Azonban a háború szerencsére el lőn kerülve, és pedig Dsihánará (világ disze) herczegnő közbenjárása által, ki rendkivüli tehetsége által a két udvar közeledését tudta kieszközölni.

[2]) II. Ahmed 1691. Julius 14-dikén lépett trónra.

példája a porta hivatalnokai által akkoriban használt önámitó és hazug nyelvnek. II. Ahmed, a ki tudvalevőleg Magyar-, Lengyel- és Dalmátországban, Syriában, a Középtengeren és általán mindenhol nagy megveretéseket szenvedett, nagyszerü hadi tettek és fényes győzedelmekről tesz jelentést az Oxus melletti fejedelmi testvérének, melyeket állitólag a fekete hitetlenek fölött aratott, és együttműködésre szólitja őt fel, úgy hogy az ember csaknem azon gondolatra jő, miszerint a porta titkára Feridun Bei „a Szultánok levelezése“ [1]) czimű művéből másolt le valami győzedelmi jelentést Hóditó Mohammed vagy II. Szélim idejéből, és ezt küldte el Szubhánkulinak. Ezen érdekes levél, melyet a Tarikhi Mekim Khani eredeti oszmán szövegben közöl, igy hangzik:

„A kegyelmes és kegyes isten nevében.

„A ki a szultánság s a szerencse trónusát örökölted, a ki a nyugalom és biztonság szőnyegét kiteritetted, a ki már őseidtől fogva részesültél az isten kegye és kegyelmében, az uralkodás büszkesége, Szeid Szubhánkuli Khán légy üdvözölve örökös, szakadatlan barátságot és egységet magukban foglaló üdvözletekkel és számtalan, enyészhetlen szeretetet és egyetértést tartalmazó szerencsekivánatokkal. Szivenyhitő magas parancsunk czélja a következő. A te tisztességes, mosúszba burkolt iratod — értem a te benső barátságtól áthatott leveledet, melyet alkalmilag küldtél, a legszebb időben és a legkedvezőbb órában érkezett hozzánk. Midőn annak tartalma a titok leple alól magas szemeink elé került, akkor annak életszava

[1]) Munsiát esz-szelátin, azaz: a szultánok levelezése; ez czime egy becses könyvnek, melyet Feridun Bei, III. Murad titkára, 1800 eredeti okmányból, melyeket az ottomán császári oklevéltárban talált, állitott össze. Ujabb időben e könyv későbbi hasonló okmányokkal bővitve Konstantinápolyban nyomtatva jelent meg.

szövegéből úgy saját hűség és hódolattól áthatott személyednek egészsége és jólléte, valamint más körülmények és viszonyok is magas tudomásunkra jutottak. — Tudva legyen tehát a te tiszta értelmed és áldásdús szellemed előtt is, hogy mi boldog emlékezetü őseink és a paradicsomban honoló atyáink korszakától kezdve a mostani szerencsés óráig mindenkor a nagy érdemmel járó vallási háborúk ösvényét választottuk magunknak; de különösen kiváló isteni szolgálatnak tekintettük a frenki hitetlenek s a nyomorú Kizilbas eretnekeknek a föld szinéről való elpusztitását. De minden idejére vár, mond a közszólás, és hogy ezen munka némely akadályok következtében késleltetik, az csak onnan van, hogy mi czélszerűnek tartottuk, előbb a frenki hitetlenekkel végezni és csak azután menni teljes lelki nyugalommal a gonosz Kizilbások ellen. A mi az emlitett frenki hitetlenek ellen viselt háborúinkat illeti, daczára, hogy ez undok tömeg kiirtása a lehetetlenséggel volt határos, mégis nem egy kemény csata folyt, melyből végre isten kegyelme által mint győzők álltunk elő, és mely alkalommal sok hitetlen fejedelem és főnök lőn elfogva, mig a többiek mindenfelé szétszórattak. Nem sokára azonban a frenki khánok egy gonosz tervet főztek, nagy mennyiségü katonát gyüjtöttek és Orkhán (?) tartományából jól védelmezett birodalmunkba törve neki estek az igazhitűek vagyonának, és mivel nagyon is sok erőszakoskodást követtek el, mi is rájok csaptunk. A hitetlenek nem lévén képesek ellenállni szám nélküli seregünknek gyors futásban hazájok felé siettek, onnan előkelő embereiket küldték ide kik a további ellenségeskedés megszüntetését igérve hódolásra kötelezték magukat és fülükben a szolgaság gyűrűjével az engedelmesség útján járva, sokáig tanusitottak hűséget és engedelmességet. — Azonkivül pedig egy másik állati természetű frenki csapat

vezérei törtek birodalmunkba, bizván seregök nagy számába. Gyorsan ezek ellen is menesztetett egy hadosztályunk, és ez még meg sem érkezett, midőn a határokon lakó szolgáink csatába ereszkedtek, és meglepvén az ellenséget sok előkelőt elfogtak, zászlóikat, katonai zenejöket és fegyvereiket is kézre keritették. Csak nehány vezérnek sikerült vad futásban elérni hazáját. A mi kiküldött katonáink e közben egyesültek a határőrökkel és hazájukban is üldözték az ellenséget, mi által a többiek is elvesztek, a kik életben maradtak is, minden birtoktól megfosztattak. Nagyszámú, erejére nézve világhirű vár és roppant mennyiségű kincs és élelmi szer nyeretett igy isten kegyelmével könnyű módon.

„Midőn az innenső hitetlenekre nézve nemes kedélyünket nyugalommal tölthetjük el, szerencsecsillagunknak napról napra inkább kell fénylenie; nem is mulasztjuk el felküldeni hálánkat a legfenségesebb küszöbhöz, és a mindenható isten iránti teljes odaadásunkban törekvésünk: kiirtani a kizilbások istentelen népét, semmi által sem fog akadályoztatni. Mi tehát rövid idő múlva a magasztos háborúba akarjuk küldeni győzelemtől koronázott seregeinket és istenben való bizodalmunkban a próféta közbenjáró könyörgésére támaszkodva ama nép erődei és várai ellen akarunk menni, és mihelyt a határt átlépjük, azt veled tudatni fogjuk. Minthogy te Transoxaniának pádisáhja vagy, és a te lakhelyed már régtől fogva ismeretes mint sok kitünő ulemá, seikh és kegyes ember lakása, a te kötelességednek is látszik, hogy a vallás fenntartására és az iszlam javára kardot húzz. Hivd fel országod özbegeit, hogy győzelmes hadseregemmel egyesülve ezen a vallás ellen cselekvő gonoszokat kiirtsák és Irák szép völgyeit a tövis és tüskétől megtisztitsák. Egyébbel nem akarunk terhedre lenni; mert csak azért iratott e levél, hogy a val-

lási háború szent kötelességének teljesitésében te is részt vehess."

Hogy Szubhánkuli a Kaiszár-i-Rum e dagályos levelére, mint a szultánokat a távol keleten nevezik, daczára azon határtalan tiszteletnek, melylyel mint jámbor moszlim a khalifa (azaz: a próféta helytartója) iránt viseltetett nem mehetett számtalan özbeg csapatokkal az Oxuson át át, az országa zilált állapotából önkényt következik. Különben Szubhánkuli nem is volt olyan ember, kit a fegyverzörej valami nagyon gyönyörködtetett. Pártütő országnagyjainak örökös viszálkodásában, melyet részben Mahmud Bi iránti határtalan, de jogosult bizalma is idézett elő, csak a végső szükségben szokott erőhatalomhoz nyúlni. Hogy a belkhi polgárháborúnak véget vessen, azt tanácsolták neki, miszerint fiát Mekím Khánt tegye oda helytartónak; de ő ehez csak nehezen adta beleegyezését. mondván, hogy fia sem években, sem tanulmányokban nem elég érett az uralkodásra. Ugyanis maga Szubhánkuli szorgalmas művelője volt a tudományoknak. Még előhaladott korában sem vonakodott oktatást venni a hires tudósoktól, és Nisáni álnév alatt verseket irt, melyek ritka költői tehetségről tesznek tanuságot. A világi tudományok közül különösen az orvosi tudományokat kedvelte. Határozott tanúságunk van erről egy orvosi munkában [1]), melyet ő irt, és melynek egy szépen irt példányát én oly szerencsés voltam Heratban megszerezhetni. E mű rövid előszavában igy szól a nemes fejedelem: „Jegyezd meg magadnak, hogy a hajdani tudós orvosok műveiket arab és persa nyelven

[1]) „Csagataische Sprachstudien" czimű művemben közöltem e műből egyetmást. Az egész tulajdonképen forditásokon alapszik Galenus (Dsalenosz), Hippocrates (Bokrát) és Ali ben Sziná (Avicenna) müveiből, de van benne még sok csodagyógyitás, mely bizonyos imák elmondását, nusá-k (taliszmánok) viselését irja elő.

hagyták ránk. Török nyelven irott ilyen könyv még eddig nem jött szemem elé. Azért irtam én e művet, én az alázatos Szeid Mehemmed Szubhánkuli Khán, istenben boldogult Szeid Nezr Mehemmed Khán fia. Mindenféle betegség és nyavalya számára van ebben szer ajálva, és e könyv bizonyára sokaknak fog használni."

Valóban nem mindennapi példa egy fejedelemtől, ki ilyformán gondoskodik népe jólétéről! Szubhánkuli maga a nyolczvan éves aggkort érte el. Midőn rövid betegség után halálát közeledni érzé, maga körül gyüjté nagyjait és intette őket, hogy ne panaszkodjanak, hanem vessék magukat alá isten akaratának. Sajnálkozását fejezi ki a fölött, hogy nem vehet búcsút kedves fiától Mekim Khántól, ki már jóval előbb jelöltetett ki trónkövetőnek, és miután ennek nagykorúságáig idősb fivérét Obeidulláht nevezte ki kormányzónak, meghalt az 1114-ik (1702) év Rebuilákhir havának első napjaiban, miután Belkhben 31, Bokhárában 24, tehát összesen 55 évig részint mint hatalmas hűbéres, részint mint önálló fejedelem uralkodott.

Hogy Szubhánkuli a trónkövetkezésre nézve úgy intézkedett, mint fentebb emlitve volt, azt Tarikhi Mekim Khani szerzőjének állitásából tudjuk; de hogy valjon ezt nem ő állitotta-e csak ura érdekében, vagy hogy csakugyan úgy volt-e a dolog, a felől kétségben hagyatunk. Csak az az egy bizonyos, hogy a trónért való harcz nem sokára az atya halála után kitört a két testvér között, és nehány évig dühöngött is. Midőn Mekim Khán a halálhirt Belkhben meghallotta, előbb részvétiratot küldött testvérének és később a trónra lépéshez is szerencsét kivántatott neki. Obeidullah, a ki ismerte testvérének ellenséges érzületét, a küldöttséget észrevehető hidegséggel fogadta, és a háború az ország két része, t. i. az Oxuson inneni és túl való része közt azonnal kezdetét is vette. Mekim Khán pártján a

már emlitett Máhmud Bi állt, mig Obeidulláh érdekeit Rehim Bi Átálik, a Mangit törzs főnöke védte. Valósággal inkább a két özbeg törzsnek mint a két trónkövetelőnek volt ez vetélkedési harcza, mert az uralkodó család tekintélye már előbb is nagyon hanyatlott, Szubhánkuli halála után pedig a herczegek csak bábok voltak az uralomvágyó országnagyok kezében. Csaknem öt évi háború után végre Obeidullah kerekedett felül; uralkodott addig, mig a túlhatalmas Rehim Bi Átáliknak tetszett, körülbelül [1]) 1130-ig (1717), mert midőn egy titkos párt segitségével magát a nagyon is terhes gyámság alól felszabaditni akarta, erőszakos halállal tétetett el láb alól és helyét most öcscse Ebulfeiz Khán foglalta el. E fejedelemnek túlságos engedékenysége és gyengesége, melyet a közép-ázsiaiak szépitve „jámbor szelidség és dervisi jellemnek“ mondanak volt oka, hogy ő negyven évig örülhetett az uralkodás árnyékának, mert a tulajdonképeni kormányzás Rehim Bi és törzsrokonai kezében volt, mig az Oxus innenső vidéke, t. i. Bedákhsán és Belkh, teljes függetlenséggel a dynastia egy mellékágának tulajdonába ment át, t. i. Nezr Mehemmed Khán egyik leánya utódainak. Már Szubhánkuli Khán idejében véres háborúba bocsátkozott Szálih Khodsa, a család feje, Mekim Khán és Mahmud Bi-vel Belkhnek birtoka fölött, és midőn ez utóbbiak a szintérről leléptek, annál könnyebb volt rá nézve érvényt szerezni igényeinek, mivel a vallási fény, mely ügyét körülvette, a belkhieket már rég az ő részére vonta. Csak Andkhoi, Meimene és a Lebáb [2])

---

[1]) Én itt egy szóbeli tudósitásra támaszkodom, melyet Bokharában hallottam, de történelmi forrás hiányában nem vagyok hajlandó az adat helyességeért kezességet vállalni. Sajátságos, hogy épen az újkorból nem birunk határozott adatokkal.

[2]) Lebáb-turkmen, azaz parti turkománoknak azért neveztet-

vagy Erszári turkománok ismerték el még némileg Bokhara felsőbbségét az Oxus innenső partján, a mi azonban csak kevéssé akadályozhatta meg a szétdaraboltatást és hanyatlást, és már minden csendes szél is külről jövén elegendő lett volna, összedönteni az Ástárkhánidák hatalmának kártyavárát, a mint azt a hatalmas vihar, mely ép ez időben Persiából Nádir Sáh személyében jött, csakugyan megtette

Hogy ezen utolsó az ázsiai világhóditók közt [1]) csak tényleges trónralépte után vitte győzelmes fegyvereit kelet felé, az épen azon gyengeség és jelentéktelenségben leli magyarázatát, mely az Irántól keletre fekvő országokat, Indiát ép úgy mint Transoxániát jellemezte. Nadir a nyugoti hatalmas ellenféllel való csatában akarta kivivni babérjait, mert csak miután az ottomán sereget Georgiában és Arábiában megverte vala, csak ekkor kezdte országa határait kelet felé is terjeszteni. Még midőn ő Kandahárt ostromolta, ment fia Rizákuli, hogy Alimerdán Khánnak, Andkhoi urának állitólagos vakmerőségét megbüntesse, 1149-ben (1736) erős hadosztálylyal Badgiz és Márcsán (az előbbi Mericsákon) át Andkhoiba. Az azon vidéken lakó török

---

nek, mivel e tájon való letelepedésök óta az Oxus balpartján laknak Khodsa Száliktól Dsihándsui-ig. Ezen turkománok is azt állitják, hogy Mongislákból jöttek ide.

[1]) Nádir, vagy Nádir Kuli, Mirza Mehdi állitása szerint az Afsár törzsnek Kárákli ágából származik. Az áfsárok, vagy helyesebben ánsárok (mert igy ejtik ki a turkománok e szót, melynek jelentése: az összefoglaló) a mongol uralom idejében jöttek Turkesztánból Iránba, hol Azerbaidsán tartományban telepedtek le Sáh Iszmail Szefi idejében Khoraszánba vándoroltak és ezentul Jáp Köpkenbe laktak, mely Ábivendhez tartozott és 20 ferszákhnyira fekszik Meshedtől északnyugotra. Itt, tehát a puszta szélén, született Nádir az 1110-ik (1698) év Mohárrem havának 6-dikán szombati napon.

pásztornépek, t. i. a Kara és Dselair törzsek nagy zsold igérete által úgy látszik csakhamar megnyerettek a persa sereg részére, és mivel az ő közreműködésök nélkül sikeres ellenállásra gondolni sem lehetett, Alimerdán csakhamar legyőzetett és fogva küldetett Nádirhoz. Hasonlóan jártak Akcse és Siborgán, és csak Belkh, hol az imént említett Szalih Khodsa fia, Szeid Ebulhászán uralkodott, mert a hatalmas ellenségnek komolyan ellenállni. Az út, mely a „városok régi anyjához" [1]) vezetett, mély árkokkal vágatott keresztül, a mi azonban nem akadályozhatta meg az ellenség közeledését, és a nagy tüzéri erő, melyet Rizákuli magával hozott, a földgáttal körülvett várat már rövid ostrom után megadásra kényszeritette. Nádir, kit Belkh bevétele nagyon megörvendeztetett, elismerése jeléül 12,000 aranyat, 300 diszöltönyt és arany nyereggel és drágaköves szerszámmal felszerelt lovakat küldött fiának. Rizákulit ez újabb hadi tettekre ösztönözte, és mivel katonái már úgy is tettek nehány rabló portyázást az Oxuson túl fekvő vidékekre, ő csakhamar egész seregével utánok indult és Ebulfeiz Khánnal már most bocsátkozott csatába. Ez egyszer azonban roszul számitott Nadirnak tüzes vérü fia. Ebulfeiz, a gyenge fejü aszkéta, Jolbársz (Oroszlán) Khánra, Khiva erélyes és harczias fejedelmére támaszkodott, ki derék özbeg seregével Kársinál a persáknak útjokat állta, és habár az utóbbiaknak sikerült a Kársi közelében levő Selduk nevű váracsot hatalmukba keriteni, mégis kétségtelen, hogy Rizákuli itt az egyesült tatár sereg által keményen megveretett, minek következtében Nádir, hogy további bajoknak elejét vegye, fiát hirtelen visszahivta, egyszersmind tudatá Közép-Ázsia fejedelmei és az özbeg előke-

[1]) Az arabok ugyanis Belkhet Um el Biládnak, a városok anyjának nevezik, a mi a város nagy régiségéről tanuskodik.

lőkkel, hogy az egész hadjárat az ő akarata ellen történt, hogy ő velök békében akar élni és semmikép sem szándékszik nyugtalanitni Dsengiz Khán és a nagy turkomán nemzetségek utódait.

Nádir ezen eljárása, mint Malcolm Persia történetében helyesen megjegyzi [1]), nyilván az okosság gyümölcse, mely mérséklést szinlel, hogy szándékait keresztülvigye, nem pedig a fia növekvő dicsősége miatti féltékenységnek tulajdonitandó. A bokharai uralkodók gyengesége daczára az özbegek együttes fellépése nagyban károsithatta volna a délen működő Nádirt; e lehetőségnek ő tehát elejét akarta venni és barátias tettetése által annyit csakugyan ki is vivott, hogy a Bokhara és Khiva közötti szövetség csakhamar felbomlott, és mig Jolbársz, a persa király távollétét felhasználva Khoraszánt elpusztitotta és Rizákuli kormányzónak ugyancsak sok bajt okozott, addig az özbeg főurak, kiknek élén Rehim Bi Átálik állt, persa pénz és igéretek által már csak azért is bevonattak mindinkább Nádir szolgálatába, mivel a Khivával való szövetség ha az Ástárkhánidák érdekeit nem gyámolitotta volna is, de minden esetre kárositotta volna a Mangit törzs nagyravágyó terveit. A szakadás egyes körülményei ismeretlenek előttünk, de midőn Nádir 1153-ban (1740) győzedelmesen tért vissza az indiai hadjáratból, az útat Rehim Bi által már annyira egyengetve találta, hogy kardcsapás nélkül, sőt tisztelettel fogadva közeledhetett az Oxushoz, mert Hisszár és Kársi helytartója Kerkiben tiszteletét mutatá be neki. Művésziesen faragott és mosaikkal kirakott sajkában, melyet bo-

---

[1]) Bár Malcolm másfelől téved, ha Rizákulinak Transoxaniában győzelmeket tulajdonit. A nagy veszteségek, melyeket Kársi mellett szenvedett, még Mirza Mehdi ugyancsak kiczicz omázott tudósitásaiból is kivehetők.

kharai mesteremberek készitettek, kelt át Irán és Turán régi határán, és miután a Szaszanida Firuznak transoxaniai hadjárata csak a költői monda kétes fénye által van megvilágitva, Nádir volt Persiának első, a kejjáni sipkával koronázott fejedelme, ki mint uralkodó lépett az Oxusnak tulsó, Rudeki szava szerint [1]) selyembársony partjára. Bokharától négy mértföldnyire ütötte fel táborát és itt egy pompás sátor alatt várta Ebulfeiz Khán hódoló látogatását. Hogy az Ástárkhánidák utolsója az alázatosság ily tényére birható legyen, a ravasz Rehim Bi Átálik előre küldetett Bokharába. A rábeszélés aligha került nagy fáradságba, mert a tiszta vérű Dsengizida, mint az Ástárkhánidák magukat nevezték, kegyeskedők társaságában találtatott, kik épen a világi dolgok hiusága fölötti szemlélődésekbe voltak merülve. Nagy sereg mollah kiséretében Ebulfeiz Khán tehát 1153 Dsemáziul ákhir havának 19-dikén (1740 september 12.) a persa táborba ment, hol az ő és kisérete számára felütött sátrakba vonult. A legközelebbi napon hódolatát tette Nádir előtt. Ez alkalommal drágakövekkel kirakott övet kapott, továbbá egy arab lovat arany szerszámmal és más ajándékokat. Nádir úgy bánt vele mint fejedelmi testvérével, de Ebulfeiz kényszerittetett, hogy az Oxuson inneni vidéket Csihardsui városával együtt Persiának átengedje és azonfelül még egy özbegek és turkománokból álló hadcsapatot bocsásson Nádir rendelkezésére. A szerződés megpecsétlésére az Afsár és a Dsengizida nemzetség között házassági összeköttetés hozatott létre, a mennyiben Nádir egy

---

[1]) Rudekinek idevonatkozó verspárja igy hangzik: „Rig-i derja-i Amu ve durusthai-ó — Ziri pájem perniánájed henni", azaz: „Az Oxus partjának fövényén és kavicsain lábom mint selymen sikamlik tova." E verspár egy költeménynek teszi részét, melyet az új persa nyelv ezen legelső költője Bokhara dicsőítésére irt.

testvérfia a jámbor uralkodó leányát vette nőül. Nádir most folytatta útját Kháhrezmbe, hogy az immár egyedül álló Jolbárszot meglakoltassa, a mi sikerült is. Visszatértekor Csihardsuiban Bokhara fejedelmének újabb hódolati biztositásait vette, és miután Meshedben diadalmenetet tartott, Imám Rizának, Irán e védszentjének, a turáni zsákmányból egy drágakövekkel gazdagon kirakott arany lakatot készittetett, mely sokáig volt a nagy tiszteletben álló Álida nyughelyét körülvevő tömör ezüst rácsozatnak legfőbb disze [1]. A turáni segédcsapatokból pedig később ama rettenetes horda állt elő, mely az afgánokkal együtt oly sok ijedelmet okozott a siita persáknak.

Azon előnyök, melyeket Persia Nádirnak az Oxuson való átkeléséből nyert, a győzedelmes hős halála után ép oly gyorsan tüntek el mint a porfellegek, melyeket lovassága vert fel. De a fejedelmi tekintély Transoxaniában azon lealázkodás által, melynek Ebulfeiz Khán magát kitette, az utolsó halálos döfést kapta. A Khán ezentul mindinkább uralomvágyó vezirjének eszközévé lett, és általa végre le is tétetett és 1150-ben (1737) megöletett. Hasonlóan járt Ebulfeiz Khán fia és utóda, ki Rehim Bi egy leányát vette nőül, és habár utána állitólag még egy harmadik Ástárkhánida árnyék-fejedelem is emeltetett a bokharai trónra, tényleg mégis Ebulfeizzel, Szubhánkuli legifjabb fiával, végződik e ház fejedelmeinek sora, melynek csaknem ötven éves

---

[1]) Nagy része e roppant értékü diszitményeknek tönkre ment az Ahmed Sáh alatti afgán hadjárat idejében. Habár Meshed Nádir fiának, Sáhrukh Mirzának birtokában hagyatott, az afgán kincsvágy mégis rútúl bánt Khoraszán e szent fővárosával. Imám Rizá kincseinek egy másik része a lázadó Szalár által értékesittetett a jelenlegi persa király ellen folytatott harczában. Biz igy járt már nem egy szent; kegyes emberek kincseket raknak sirjokra, melyeket később a dicsvágyók gyilkolás és háborúra forditanak!

uralkodása alatt a politikai nagyság és jelentőség ama fényének még utolsó sugara is kialudt, melylyel az Oxus melletti országocska hajdan az iszlam Ázsia annyi népe fölött világitott.

Valjon mit képzelhetünk a mondottak után e kor cultur-mozgalmairól? Mig ez idő tájt az ottomán császárság, Persia és India a nyugoti szellem felébredése által már érezte egy hatalmas, nem-iszlám művelődésnek áramlatát; mig a konstantinápolyi, iszfaháni és láhóri udvarok egyes, a diplomata, kereskedő vagy hittéritő ruhájába öltözött európai által akarva nem akarva érintkezésbe jöttek az új életre ébredt nyugottal: addig Transoxania népe, hol a vad nomádok és a kopár puszták a hozzáférhetést megnehezitették, még mindig az elmult századok szellemének hive maradt, sőt oda törekedett, hogy ama letünt idők fényes példányképeit vallási erényekben még felülmúlja. Mint többször emlitettük, a Zerefsán partjain már régtől fogva értették tudomány alatt csak a koránmagyarázást, theologiát és dogmatikát. Az emberi tökély eszménye a szúfi volt, ki gúnyolja az emberi szabad akaraterőt és hiúnak vall minden földi czélt és törekvést. Ha Bokharában — mint annak idején Cordova, Damaszkusz és Bagdadban — egyesiteni tudták volna az iszlam szabályainak szigorú fentartását a kutatás és búvárkodás nemesebb törekvéseivel, akkor talán lehetséges lett volna megőrizni a régi moszlim culturának egy gyenge mozzanatát. Ennek azonban útját állta egyfelől a török népnek harczias szelleme és az ezzel kapcsolatban álló gyülölete minden művelődés iránt, másfelől pedig a turkomán Oxus-vidék elszigetelt helyzete, és igy történt, hogy a Zerefsán melletti fejedelmek egy Hárun-er-Rásid és egy II. Abdurrahman hivatalaiból csak a vallási szertartások őrének hivatalát tartották meg és kötelességeiknek eleget tenni vélték, ha az igazhitűek az előirt imákat el nem mulasztották és

minden cselekményökben a Vakt-i-szeádet, azaz az iszlám aranykorának jellegét megőrizték. Az Ástárkhánida házból való első fejedelmek uralkodása alatt még szerepel néhány költő és chronogrammiró, kik még a Seibanidák korából maradtak hátra; és maguk a fejedelmek közt is van néhány, mint pld. Imámkuli, Kászim Mehemmed Szultán és különösen a nemes Szubhánkuli, kik kitünő fejedelmi tehetségek félreismerhetlen jeleivel birnak és a művelődés iránt érdeklődnek; mert hogy mit tett az első a földművelésre nézve, az a ma már félig elpusztult csatornarendszerből tünik ki, mely az ő nevét viseli; a másodiknak költői tehetségéről egy diván tesz tanúságot, melyet hátrahagyott, mig az utolsónak tudományosságáról már az orvoskönyv felhozásakor tettünk emlitést. De mindez csak keveset tehetett a kor jellemzett szellemének megváltoztatására. Mert a hol egymásután három fejedelem cseréli fel a kormánypálczát a zarándokbottal, lelép a fényes trónról, hogy élete végét a próféta sirja előtti porban töltse, oly tény, mely a mohammedán országok évkönyveiben páratlanul áll, ott nem kell más bizonyiték arra, hogy a kor irányadó eszméi a kegyeskedés és rajongásban állnak. — Hogy ehez képest az Ástárkhánidák alatt a vallástudomány mezején aránylag kevesebb fényes tehetség tündökölt mint azelőtt; hogy collegiumok alapitásában és mecsetek épitésében kevesebb tétetett; az a tárgyalt időben már nagyon csökkenő anyagi jólétnek tulajdonitandó. Szeid Rakim szerint Szamarkand és Bokhara már 1030-ban számos diszépülettel birt, melyek az elhanyagolás következtében tönkre mentek; a mi pedig az Ástárkhánidák alatti épitkezésből a jelenkorig fenmaradt, az a következőkre szoritkozik: a Jelenktosz-collegium, mely 1020-ban (1611) az akkor már romba dölt Ulug Beg collegiummal szemközt épittetett; egy mecset és egy collegium Bokharában, a gazdag Nezr Diván-

begi által 1029-ban (1620) épittetvén, és végre két körünüs-kháne, azaz elfogadási terem, melyeket Báki Mehemmed Khán épittetett Bokhara és Szamarkandban 1014-ben (1605). Transoxanián kivül főleg Belkh emlittetik mint azon hely, hol az illető helytartók Alinak állitólagos sirján némely jelentéktelen javitásokat tétettek, mire azután a kor történésze ugyancsak fújja a trombitát. — Még szomorúbbak e kor irodalmi viszonyai. Még a theologia és szúfismus sem mutatnak fel kiváló tehetségeket, noha ugyancsak műveltettek, az úgynevezett hires férfiak csarnokában pedig legfölebb nehány ascétát és chronogrammirót találunk, kik emlitést is alig érdemelnek.

XVII.

A MANGIT HÁZ ÉS EMIR MÁASZUM.

1199 (1784) — 1242 (1826).

Mig tudósitásaink Ázsia más országának sorsát illetőleg az utolsó században mindig részletesebbekké és biztosabbakká válnak, addig Transoxániára nézve épen az ellenkező eset áll be. Minél inkább közeledünk a jelen korhoz, annál sürűbbé válik a fátyol, mely az ottani szomorú állapotokat eltakarja. A szomszédországok évkönyveiben sincs semmi sem, a mi biztos kiindulási pontúl szolgálhatna, és miután az elvadúlt oszághoz az európai utazók [1]) sem mernek közeledni, egyideig [2]) nehány itt-ott szétszórt szikra

[1]) Ujabbkori európai utazók Bokharát csak e század elején látogatták meg. A Polo testvérek Borák Khán idejében (1264—1270) tartózkodtak ott három évig, Jenkinson Anthony pedig, ki a Johnson testvérekkel együtt mint crosz posztógyárosok ügynöke utazott Közép-Ázsiában, 1558—59-ben volt Bokharában.

[2]) Rawllnson Henry Maj. Gen. egy barátságos közleményéből arról értesülök, hogy az East-India-Office s a British-Museum londoni könyvtáraiban több, Bokhara ujabb történetére vonatkozó kézirat van. Fájdalom! egyszersmind azt is megtudtam, hogy ezeket csak ott helyben lehet használni, és miután ez rám nézve jelenlegi viszonyaim közt lehetetlen, az űrt, ha a kéziratok csakugyan tartalmaznak újat, később reménylem betölthetni.

gyenge fényével kell megelégednünk. Leginkább érezhetővé válik e homály azon korszakra nézve, melybe az Ástárkhánidák teljes pusztulása s a Mangit törzs [1]) emelkedése esik, oly esemény, melynek főokai megmagyarázhatók ugyan, de még mindig behatóbb tárgyalást kivánnak.

Hogy a számos özbeg törzsek között, melyek Transoxaniát választották lakhelyül, épen a Mangitok váltották fel az Ástárkhánidák házát az uralkodásban, az nem anynyira véletlennek, mint inkább azon előnynek tulajdonitandó, melynek a Mangitok Közép-Ázsiában való első megjelenésök óta örvendhettek. A Mongoliától északkeletre fekvő erdős őshazájokból Dsengiz Khán által az Oxus partjaira hozatván, a Dsengizidák uralkodása alatt új lakhelyükön, az Oxus bal partjának erdős vidékein, ott hol ma a khivabeli Kárákálpák laknak, nagyon megszaporodtak és a khivai fejedelemnek fontos szolgálatokat tettek. A Kungrátok után ők voltak a leghiresebbek és legvitézebbek az összes török törzsek közt, miért is Seibáni Mehemmed Khán felléptekor egy részöket zsoldba fogadta. Ezek voltak azok, kik később a bokharai khánságban, és pedig a Kársi környékén levő pusztaságban telepedtek le, és úgy megőrzött harczias szellemök által, valamint az uralkodó ház iránt tanusitott ragaszkodásuk által a bokharai udvarnál mindig jelentékeny befolyást gyakoroltak. A mig az utolsó dy-

---

[1]) Abulgázi „a törökök genealogiája“ czimű művében (kázári kiadás 27. l.) azt állitja, hogy a Mangitok azért neveztettek igy, mivel akkor, midőn még Dsengiz Khán fősége alatt álltak, egy sűrű erdőben laktak. Előttem azonban érthetetlen, hogy miként jelentsen a Mangit szó, melyet a régi csagatai irók Mangkitnak irnak, sűrű erdőt. Ma a Mangitok két részre vannak szakadva; az egyik Khivának hasonnevű megyéjében lakik az Oxus balpartján, a a másik pedig Kársi körül.

nastia fejedelmei csakugyan birtak hatalommal, addig a Mangit Bai (a törzs fő-vénje) alázatos szolgája volt urának; de mint láttuk, Ebulfeiz alatt Rehim Bai feladta ezen állást, mert ő a vezirkedés színe alatt a tényleges uralkodást bitorolta és nemcsak az utóbb nevezett fejedelmet, hanem annak fiát is, kinek pedig előbb leányát adta nőül, kivégeztette. Rahim Baira a vezirség és a Mangit törzsfőnökség tisztében Dániál Bai következett, ki anyai részről az Ástárkhánidákkal állt rokonságban és talán épen azért Ebulfeiz Khán egy unokáját, Ebulgázi herczeget árnyék fejedelemnek megtette, hogy annak nevében annál szabadabb féket ereszhessen gyalázatos kincsvágya és zsarnokságának. Ebulgázi Khán, Transoxaniának utolsó fejedelme, kinek ereiben még Dsengiz vére folyt, mint mondják, oly nagy rettegésben élt vezirje és majordomusa előtt, hogy annak engedelme nélkül még házát sem merte elhagyni. Dániál Bai szövetségében nemcsak az összes szipáhik (katonai főnökök) álltak, hanem a kincsvágyó papok is. A lehető legkönnyebb lett volna rá nézve magát önálló uralkodóvá tennie, de ő e szerepet fiának Máaszumnak hagyta, ki ravaszsága és szineskedő magaviselete által annyira vitte, hogy a fejetlenséget megúnt bokharaiak végre erőszakkal tették a koronát fejére.

Emir Máaszum, kit atyja gyermekkorában Bei Dsánnak [1]) (sziv herczege), későbbi éveiben pedig, mivel teljejesen megfelelt akaratának, Sáhmurádnak (király óhaja) nevezte, leghivebb kifejezése volt a szúfikus és pietistikus

---

[1]) Még ma is fennáll Közép-Ázsiában az ó-török szokás, miszerint az elsőszülött fiúknak Baba Dsán (kedves apa), Khán Dsán (kedves fejedelem), Bel Dsán (kedves herczeg) stb. melléknevek adatnak. Leányoknál, kik tudvalevőleg Ázsiában az atyának nem nagy örömet okoznak, ilyesmit nem vettem észre.

kornak, melyben élt, és mely az ő egyéni magaviseletében tetőpontját érte el. Már ifjúkorában kiváló előszeretettel kereste a vallási rajongók társaságát, sőt állása külső jelvényeit az úgynevezett Khirkái'dervisán-nal (kolduskökpeny) cserélte fel, és mig testvérei és rokonai a világi uralom miatt egymásközt vad viszálkodásban éltek, addig ő egész napokat töltött kegyes szemlélődéssel a Khánkáh [1]) és mecsetekben, melyekben őt senkinek sem volt szabad zavarni. Még azon részt is megvetette, mely neki az atyai örökségből jutott, mondván: „Adjátok azoknak, kik közalamizsnát osztogatnak. Hadd kárpótolják a mennyire lehet azokat, kiktől zsaroltatott; én nem akarom beszennyezni kezeimet oly pénzzel, mely erőszak útján került a házba " Hogy kifejezést adjon az elhalt atyja által elkövetett igazságtalanságok fölötti bánkódása és töredelmességének, bűnbánó ruhát öltött fel, kardot akasztott nyakába és igy járkált sirva és kiabálva az útczákon, mindenkitől bocsánatot kérve azon bántalmakért, melyekben atyja kormányzása alatt részesült. Képzelni lehet, hogy mily nagy lelkesedést és tiszteletet keltett ezen eljárás úgy a népnél, valamint a molláh-világ körében. Ha Emir Máaszum az ilyen életmódja által kivivott előnyöket ki akarta volna zsákmányolni, akkor azonnal atyja halála után sikerült volna neki a trón fölött egymással viszálkodó fivérek s a lázadó országnagyokon fényes győzelmet vivni ki; de ő még várt egy ideig, mivel jövőbeni működése alapját még inkább meg akarta szilárditani. A Medsidi Kelán (nagy mecset) előudvarába visszavonulva töltött még egy évet vallási szemlélődésben, megirta ez alatt legjobb mű-

---

[1]) Azon időtől fogva szokássá lett Közép-Ázsiában, hogy az országnagyok, midőn a nyilvános életből visszavonulni akarnak, életöket nem birtokaikon, hanem a zárdák vagy collegiumokban töltik.

vét: „Ain ul Hikmet" (azaz: a bölcseség kútforrása)[1], és megelégedett vele, ha a bámulók nagy seregét, kik háza előtt összegyültek és őt az utczán mindenhol követték, fatkhákkal (áldás), vagy csodatevő neféivel (lehelet) szerencséltethette. E közben a zavarok az ország minden részében mindig nagyobb mérveket öltöttek, magában a fővárosban is dühöngött a pártviszály, és midőn egy ilyennek alkalmával mintegy ezer polgár, köztük több az ő testvérei közül is, vesztette életet, akkor Abulgázi, a gyenge fejedelem, ki a bajnak elejét venni nem tudta, nehány országnagy által kisérve, a mecsetbe ment Mir Máaszumhoz és kérte őt, hogy végre fogadja el a vezirséget, melyet Emir Dániál több évig oly sikeresen viselt, hogy személyiségének fénye újra meggyújtsa a trón kialudt világát és a béke helyreálljon. És a szent férfiú, kinek vezetése alatt később ezrek gyilkoltattak meg és egész vidékek pusztittattak el, még mindig vonakodott földi dolgok után nyujtani ki kezét! Csak tanácscsal, de nem tettel igért segédkezot nyujtani, és csak midőn Nijáz Ali Beg, Sehri Szebz lázadó főnöke, gyakori betöréseivel Bokharába az országot végpusztulással fenyegette, csak ekkor látta át további vonakodásának veszélyességét. Egy sereg élére állt és nemcsak kiűzte a lázadót a khánság határaiból, hanem el is vette tőle Hisszárt és Kársit, melyet az előbb erőszakkal magának tulajdonitott, és ilymódon lassanként helyreállitotta a rendet. Önkényt értetődik, hogy Emir Máaszum politikai befolyásának növekedtével a belkormányzat minden ága a szigorú iszlám-hierarchiai szabást kapta, mely felé Bokhara kezdettől fogva törekedett, és mely csak az utolsó fejedelmek laza

[1]) A mennyire én tudom, Emir Máaszúm csak persa nyelven irt, és igy ő az első bokharai török fejedelem, ki vallási okoknál fogva anyanyelvét elhanyagolta, mert noha elődei is birták többnyire a persa nyelvet, mégis a törököt kedvelték leginkább.

kormánya alatt hagyatott figyelmen kivül. A mig a ravasz kegyeskedő az iszlam előirásainak a hajdani tekintélyt viszszaszerezni törekedett, addig meghagyta Abdulgázit a mindenesetre csak gyér fejedelmi fény élvezetében; de miután részint saját vezeklő életének példája, részint szigor által mindent a kivánt kerékvágásba terelt, akkor az utóbbi ellen is fellépett. Állitólag az Astárkhánida életmódja volt az, melyben ő hibákat talált; ezek miatt azután tisztességes nyugalomba helyezte őt határozott nyugdij élvezetével és az 1199-ik év Sáabán havában (1784. julius) maga lépett Transoxania uralkodói székére, hogy onnan oly tetteket hajtson végre, melyek az általa viselt foltos derviskőpenynyel semmikép sem álltak összhangzásban [1]).

Transoxania határain kivül való első tetteinek szinhelyét természetesen Persiának, vagyis jobban mondva ez ország északkeleti tartományainak kellett képezni, hova a messze ókortól kezdve minden időben, mint az eretnekek országába gyakran tettek zsákmányló portyázásokat a vallásért lelkesülő rablók, és hol Emir Máaszum is megakarta magának szerezni a gázi [2]) első babérjait. A turáni rablóhadjáratok ezen évezredes útja akkor azonban nem volt oly védtelen mint ma, miután több erőditett hely, mint Merv,

---

[1]) Malcolm azt mondja Persia történetében (lásd: német forditás Dr. Beckertől, Lipcse 1830), hogy Abdulgázi névleg király maradt, és hogy háza a koronajavadalmakból tartatott fenn. De én e nézetet határozottan megczáfolhatom, miután a munsi (udvari iró) Mirza Szádik határozottan megemliti Emir Máaszum trónraléptének napját.

[2]) Gázi tulajdonképen csak az, ki a hitetlenek (káfir), azaz keresztyének, zsidók és bálványimádók ellen harczol. De már fenn emlittetett, hogy a szunnita közép-ázsiaiak a siita persákat hitetleneknek tekintették. Az oszmánok nem fogadták el e nézetet, mert ők a persákat csak eretnekeknek (ráfiz, mulhid) tartják.

Szárákhsz és mások vitéz, siiták kezében volt, kik a kegyes özbeg útonállókat gyakran tartóztatták fel és nagyon is megnehezitették az úgynevezett szunnita kötelességet, mely szerint Khoraszánban mindent elpusztitani s a bokharai vásárt rabszolgákkal ellátni kellett volna. Nem csodálandó tehát, hogy Emir Máaszum, vagy mint a persa irók nevezik, Begdsán, a ki sok ezer lovasból álló csapatával tulajdonképen mégis csak egy mai turkomán alamán óriási képét nyujtotta, ezen akadályokat láb alól elháritani, szóval az útat megnyitni akarta. Már trónraléptének évében Merv ellen vonult, mely a Szefidák korszakának kezdete óta a Kádsár törzs kezében volt és az Izeddinlu ág főnökeinek parancsnoksága alatt állott. Hogy a Kádsárok ezen ága az Ástárkhánidákkal rokonságban állt, már fenn volt emlitve [1]; de a felekezeti gyülölet mindamellett a legelkeseredettebb ellenségeskedést idézte fel közöttük, és a mervi őrség elszántságán hajótörést szenvedett az özbegek és turkománok több mint rabló vállalata. Midőn Emir Máaszum az utóbb emlitett vár falai előtt megjelent, Bairámáli Khán viselte ott a parancsnokságot, oly férfiu, ki a környék rablásra vágyakodó hordáit évekig tudta féken tartani, de most az ellenség túlnyomó száma ellen hasztalan védelmezkedett. Törzsrokona, az ép oly dicsvágyó mint fáradhatlan Aga Mehemmed Khán, Persia déli részén volt elfoglalva a kejjáni koronáért a vitéz Lutf Ali Khán ellen folytatott harczczal; Khoraszán több, függetlenségre vágyó és egymás közt örökös viszálkodásban élő fejedelmek közt volt fel-

[1] Ismétlem, hogy mindkét család a rokoni viszony teljes tudatában van és ebben bizva történt, hogy Sáhrukh Mirza a jelenleg uralkodó persa sáh unokatestvére, midőn titkos összeesküvés miatt szöknie kellett, a bokharai udvar vendégszeretetében keresett menedéket.

osztva, és Herat, mely gyakran szolgált védfalul a turáni betörések ellen, Sáhrukh Mirzának, Nádir Sáh egy fiának birtokában volt, a ki, hiven az atyja által Ebulfeizzel kötött szövetséghez, most újjongva nézte, mint kerül egy kádsár, házának e rögzött ellensége, a végveszélybe. A minden segély nélkül álló Bairámáli Khán tehát daczára hősies küzdelmének és daczára katonái még ma is dalokban dicsőitett vitézségének, kiket merész kitöréseikben felfegyverzett feleségeik és leányaik is kisértek, végre mégis legyőzetett. Ő elesett Merv falai alatt [1]), és miután az özbegek e város környékét teljesen elpusztitották, minden lakost rabszolgaságra hurczoltak, sőt hogy a vidék jövőbeni lakhatóságát is megakadályozzák, a több százados Bend-i-Merv nevü viztartó-gátot [2]) is elpusztitották, kegyes és istenfélő vezérök (?) visszaindult Bokhárába. Ezen első betörés azonban csak kezdete volt ama Persiára nézve oly vészthozó rablóhadjáratoknak, melyeket Emir Máaszum uralkodása alatt több éven át rendezett [3]). Merv, a hol Báirám Ali Khán eleste után annak derék fia, Mehemmed Huszein, az afgán Timur Sáh által némileg gyámolitva, egyideig még tartotta magát, végre egészen romba döntetett [4]), török lakosai erőszakkal Bokharába telepittettek át, hol

---

[1]) Mirza Szádik szerint Emir Máaszum levágatta és Bokharában felakasztatta az elesett Báirámáli fejét.

[2]) Ezen gát vagyis jobban mondva a viztartó, a melyet védett, Mervtől északkeletre feküdt és vizét a Murgábból kapta. Mióta elpusztittatott, Merv összes földmüvelése a nagybecsü viz hiányában nehány dinnye- és zöldség-földre szoritkozott.

[3]) Mirza Szádik négy nagyobb betörést emlit, melyekben Emir Máaszum személyesen vett részt.

[4]) A Rauzát esz Szefá szerint a bokharai uralkodó Merv váracsában fiát Naszr-eddint hagyta hátra őrséggel.

még ma is a Mervi [1]) nevet viselik és az ó-kor büszke Margianájából ezen idő óta csak nehány, az egyhangú pusztából kiálló földhalom maradt a hajdani nagyság tanujeléül [2]). 1205-ben (1790) a Szárik, és ezek után körülbelül 1150-ben (1834) a Tekke turkománok, kik azelőtt Ákhálban (nyugotra) laktak, vették birtokaikba Merv romjait, és azon helyről, hol egykor persa tudomány és persa ipar virágzott, most csak ama szerencsétlen iràniaknak lánczzörgéstől kisért persa panaszhangjai hallatszanak, kik nehéz fogságban a turkomán sátrak alól közel hazájok felé irányozzák epedő szemeiket! Már a legközelebbi évben Meshedre került a sor; de midőn ennek erőditményei váratlan ellenállást gyakoroltak, a kegyes hadvezér azon nyilatkozatot tette, hogy a szent Imám Rizá álmában megjelent és neki azt parancsolta, miszerint Meshedet, azaz a vértanuság szinhelyét, és annak környékét megkimélje. „Jól tudom, hogy az Imám él", mondá Emir Máaszum; „ne vesse szememre, hogy én nyugalmát megzavartam." És ő csakugyan elvonult, miután a közelfekvő helységeket annál nagyobb pusztitásokkal látogatta meg. Seibáni és Abdulmumin Khán betörései óta Irán északkeleti része soha sem szenvedett anynyit a turáni hordáktól, mint e koldús-fejedelem uralkodása alatt. Mirza Szádik állitása szerint 20,000 volt legkisebb

---

[1]) Hibás tudósitás alapján „Utazás Közép-Ázsiában" czimű művem 295. lapján Emir Szaidot mondtam annak, ki Merv lakóit erőszakkal telepitette Bokharába.

[2]) Az európai utazók közül újabb időben a következők látogatták meg Merv romjait: Burnes, Wolf, Richmond, Shakespeare, Abbot J., Thomson, ki a két utóbb emlitett angol után a khivai khánhoz egy küldetéssel bizatott meg; egy nápolyi, Flores Naselli nevü kalandor, ki minden lebeszélés daczára Bokharába ment és ott kivégeztetett; végre Bloqueville, ki egy egész évig volt ott turkomán fogoly.

száma azon özbegek és turkománoknak, kik egy ilyen betörésben részt vettek, és a mint Bokharában beszélik, a rabszolgavásár oly annyira túltömött volt, hogy erős siitákat még nehány tengéért (valamivel kevesebb egy franknál) sem lehetett eladni [1]. Á szétrombolt családi élet menynyi könye hult azon emberért, a ki rongyokba burkolva sovány lovon nyargalt, ki a világi fény kigúnyolására szenny és piszokban járkált és szegényes sátrában rosz szőnyegen órákon át tudott elmélyedni az istenség fölötti szemlélődésbe. És Bokhára kegyeskedő uralkodója mégis csaknem tiz évig űzte Iránnal e kegyetlen játékot! 1212-ben (1797) végre, midőn Ágá Mehemmed Khán, a jelenleg Persia trónján ülő dynastia alapitója, Fársz és Azerbaidsánban a nyugalmat helyre állitván Khoraszánba ment, véget akart vetni e szörnyü csapásnak. Az Oxuson való átkelést a persa király belpolitikájának bizonytalan állapota miatt sem tanácsosnak, sem kivihetőnek nem tartotta, azért is előbb diplomatikai úton kisérelte meg az özbeget más véleményre birni és Mehemmed Huszein Izzedinlu által a következő, már csak azért is érdekes iratot küldte neki, mivel benne először találunk czélzást a török nép nemzeti egységére [2]. A Rauzát esz Szefában kivonatban közlött le-

[1]) Ezen eset Bokharában csak a legújabb időben ismétlődött, akkor t. i. midőn Naszr-eddin Sáh 20,000 emberből álló sereget akart Turkesztánba vinni, és ezek Merv környékén alig 3000 Tekke turkomántól rútul megverettek. Csak nehány száz persa menekült meg; a többiek elfogattak s a bokharai és khivai rabszolgavásáron nevetséges áron adattak el.

[2]) Ama mohammedán mondat, miszerint „kulli muminin khoetun“, azaz : minden igazhitü testvér, tudvalevőleg már kezdettől fogva lehetetlenné tette a nemzetiség eszméjét az iszlam népei közt; annál kevésbé lehet tehát feltételezni, hogy a durva Kádsár vagy az ő mirzája (irnok) birt volna fogalommal a khinai, indiai és rumi uralkodó házak néprajzi egységéről.

vél következőleg hangzik: .... „Fölösleges volna újra elmondani a Szefidának és Mehemmed Seibáni Khán kortársainak történetét az Áfsár Nadir Sáhig. Jól tudom, miszerint előtted is ismeretes, hogy Belkh, Merv, Zemindáver, Szisztán, Kándáhár és Kábul hajdantól fogva az irán császárságnak voltak kiegészitő részei. Vajjon mi jutott hát eszedbe, hogy Belkhet és Mervet meghóditottad és az utóbbi helyen Bairámáli Khánt, az ő felséges családjának rokonát, megölетted? Meg akarod talán újitani a régi harczot Irán és Turán között? E feladat valóban felülmúlná erődet! [1]) Az oroszlán farkával játszani, vagy a tigris fülét csiklandozni nem okos ember dolga. — Hiszen mind az emberek Ádám és Évától származnak, és ha te a turáni fejedelmi családokkal való rokonságodban büszkélkedel, akkor tudd meg, hogy én is azoktól származom. Kádsár Noján [2]) eredete és származása nemcsak nemesebb mint a Mangit és Kungrát családé, hanem fényében még a Szolduz és Dselair [3]) hires házakat is felülmúlja. Mi megannyian hálával tartozunk a mindenható istennek, hogy ő a Turán és Irán, a Rum, Rusz, Khina és India fölötti uralmat Turk magas családjának adta. Legyen mindenki megelégedve a neki jutott birtokkal és ne nyujtsa ki kezét országa határain túl. Én is békében akarok maradni Irán régi határai közt, és senki közülünk ne lépje át az Oxust!“ ....

---

[1]) Mily pompás gúny, mely a papos Emir Máaszumból egy Efrásziábot akar csinálni!

[2]) Noján tudvalevőleg oly czim, mely a mongol hadsereg főbb tiszteinek adatott. Hogy a Kadsárok törzse valóban birt-e e czimmel, még nem bizonyos, mivel Persiában sok töröktől hallottam, hogy törzsatyjának ily czimet adott. Különösen a sirázi Káskáik büszkék e czimre.

[3]) Hogy miért mondatnak Szolduz és Dselair hireseknek, előttem ismeretlen. Mindkét törzs régtől fogva az Oxuson tul levő vidéket lakta, és mint a legtöbb török Dsingizzel jött keletről.

Egy másik persa történelmi kútforrás szerint a kérdéses levél egészen más hangon volt szerkesztve, mert fenyegetéseket tartalmazott azon esetre, ha Mir Máaszum az elfogott persákat azonnal szabadon nem bocsátja. Ennek megfelelő volt állitólag a válasz is. Begdsán még a kádsárok legnagyobbikának nevével is gúnyt mert üzni, a menynyiben őt Aga Khán helyett Ákhtá Kkhánnak (azaz herélt fejedelemnek) nevezte, és a 80,000 fogoly persát semmikép sem küldte vissza, mint azt a „Nászih et Tevárikh" szerzője velünk elhitetni akarja. Ha Aga Mehemmed Khán ép ekkor Katalin orosz czárnő által nem támadtatott volna meg, ki az ő védencz georgiai lakosainak kegyetlen sorsát akarta megboszulni, minélfogva a Persák királya figyelmét és seregét az Araxes felé volt kénytelen irányozni, akkor a világ azon sajátságos jelenetnek lett volna tanúja, mint küzdi egymással a felsőbbség miatti végső harczot az akkori belázsiai iszlámvilág két bizárr nagysága; mert az egyik herélt volt, a másik pedig vén koldus-szerzetes. De igy egy harmadik hatalom jött közbe, mely később ugyan mindkettőt földre teritette, de e pillanatban a bigott özbeget arra segitette, hogy védelme alatt tovább is tétethettek egyes kisebb rabló betörések Persiába.

De nemcsak a siita eretnekek voltak azok, kiken Mir Máaszum vallás szentesitette harczvágyát csillapitá; sőt ő szunnita igazhitüekkel is viselt háborút, tehát ott, hol nem vivhatta ki magának a gázi érdemét, és hol a hóditási vágy fegyvere hasztalanul rejtőzött a derviskõpeny alá. Az afgánok, egy ária eredetü néptörzs, mely a Gasznevida Mahmud idejében csak egy kis jelentéktelen csapatot képezett a Szuleimán hegyláncz magaslatai közt, de a későbbi századokban annyira kiterjedt, hogy ma már csaknem az egész vidéket elfolaglja, mely az Oxus és Indus, a palmyrai fennsík, és Szisztán között fekszik, ez időben már

jelentékeny szerepet játsztak a középázsiai események színpadán. Körülbelül a keresztyén korszámlálás tizennyolczadik századának elejéig, hogy az özbeg hatalom túlkapásai ellen védve legyenek, részint az india császároknak, részint a persa királyoknak adóztak, és midőn ez utóbbi országban a Szefidák uralkodói fénye kialudt, épen az afgánok voltak azok, kik a Gilzái törzsből eredt Máhmud vezérlete alatt az iszfaháni trónt teljesen halomra döntötték. Irán síkságairól Nádir visszaverte ugyan őket, de ezen utolsó ázsiai világhóditó bukása után részben a mongolok indiai uralmának hanyatlása, részben az Oxus melletti özbeg uralkodók gyengesége azon karba helyezte őket, hogy Nádir birodalma azon részének örököseiként lépjenek fel, mely az Indus s az Oxus közt feküdt. A Duráni ágból való Ahmed Sáh 1166-ban (1752), miután Timur fiával, Sáhrukh Mirzával szövetségre lépett, hatalmába kerité a bokharai khánság összes Oxuson inneni birtokait. Meimene, Andkhoi, Akcse, Siborgán, Szerpul, Khulm, Bédákhsán, Belkh és Bánián mind meghódoltak Beg-i-Khánnak [1]), azon hadvezérnek, kit ő hóditásra küldött, és a ki hadi tetteiért a Szádraázám czimet is nyerte. Az akkori Zerefsán melletti uralkodó, vagyis jobban mondva az ő mindenható vezíre Dánjál Bei csak keveset gondolt e tartományok elvesztésével, hol leginkább lázadó hűbéresek kormányoztak, de annál jobb szolgálatot tett most e körülmény az ő fiának, Emir Máaszumnak. Őt már rég bántotta az afgánok hatalmának növekvése, és midőn Ahmed Sáh utóda, Timur Sáh 1203-ban (1788) a bahaulpuri hadjáraton volt, az özbeg fejedelem Kilifnél átkelt az Oxuson és visszahóditotta ha nem is mind az emlitett helyeket, de legalább nagy részöket. Midőn Timur Sáh ez esemény-

[1]) Lásd : History of the Afghans by J. P. Ferrier. London 1858. 81. lapján.

ről értesült, ellenfeléhez egy levelet intézett, melyben Emir Maászumnak vallási szineskedéstől leplezett dicsvágya világosan napfényre hozatik [1]. — Timur Sáh azon baráti viszonyra emlékezteti őt, mely hajdantól fogva fennállt a Duráni ház s az özbeg uralkodók közt, hogy ő (Emir Máaszum) mindamellett a duráni érdekek kárositását tartotta szem előtt, és hogy mindenkor készséges, alázatos nyilatkozatokkal vonta ki magát a zavarból, mihelyt a viszonyok nyilt háború kitörésével fenyegettek. Bár egy állam sincs feljogositva háborút viselni egy másik állam alattvalói ellen pusztán vallási nézetek miatt, ő mégis meghóditotta Mervet, fogságba hurczolta annak siita lakóit azt adván okúl, hogy őket a helyes vallásra akarja tériteni. Ámde most nyiltan fekszik eljárásának összhangzatlansága. Ha csakugyan anynyira szivén hordja a hitetlenek megtéritését, miért áll akadályozólag az afgánok útjába, kiknek Indiában tett hóditásaik által annyi hitetlen hindu, keresztyén és zsidó irtatott ki? — Mit jelentenek továbbá Sehri Szebz, Khodsend Turkomán városok lakói ellen viselt háborúi, a kik jó szunniták? „Ezen emberek“ — igy folytatá levelében Timur Sáh — „hozzám fordultak segélyért, és én magamra is vállalom ügyöket és azonnal Turkesztán ellen indulók.“

Az 1789-ik év tavaszában Timur Sáh egy számos és jól felszerelt hadsereg [2]) élén csakugyan az Oxus partjai felé vonult és először Akcsét támadta meg, melynek özbeg parancsnoka Ráhmet Bi, engedvén a túlnyomó erőnek, urának Kilif mellett levő táborába futott. Emir Máaszum, a ki ép akkor nagyobb sereggel szándékozott Khoraszánba menni, hol törekvései a megelőző évben meghiúsultak, az afgán

[1]) Lásd: „An account of the kingdom of Cabaul. By the Hon Montstuart Elphinstone.“ London 1842. II. köt. 315. l.

[2]) Elphinstone idézett művében (II. köt. 305. l.) az afgán sereg számát 100.000-nek mondja, Mirza Szádik pedig kétannyinak.

támadás által kellemetlenűl lepetett meg és mindjárt kezdetben szivesen lépett volna a kiegyezkedés terére. Hogy magát el ne árulja, Ráhmet Bit Szultán Murad Bi kiséretében egy kis hadosztálylyal Akcsébá küldte vissza, a mi néhány apróbb és kevésbé jelentékeny csatározásra adott alkalmat; de mivel tudta, hogy Timur Sáh is csak vonakodva inditotta meg e hadjáratot, egy küldöttség által, mely Bokhara legtekintélyesebb molláhiból állt, békeajánlatokat tétetett neki és valamint mindenkor, mikor a viszonyok arra kényszeriték, úgy most is feltünő alázatosságot szinlelt, úgy hogy az afgán király, a ki pedig az imént emlitett levélben ép ezen cselt vetette szemére, most ismét kelepczébe engedte magát csalni és nemcsak békét kötött vele, hanem még továbbra is megengedte neki az erőszakkal elvett helységek birtokolását. A mig Timur Sáh élt, addig Emir Máaszum tiszteletben is tartá a béke pontjait és nem mozdult. De midőn 1208-ban (1793) a Duráni fejedelem meghalt és utána fia Sáh Zemán következett, akkor azonnal betört Belkh vidékére, elfogta csel által a helytartót 4000 legjobb katonájával együtt és azonnal bekeritette Belkhet azon reményben, hogy a többi katonák vezérök sorsa miatt zavarba jövén csakhamar megadni fogják magukat. Ebben azonban csalatkozott. További ellenállás esetében azzal fenyegetőzött, hogy az elfogott vezért az őrség szemei előtt fogja kivégeztetni; később a barbár fenyegetést be is váltotta, de az afgánok tartották magukat mindaddig, mig Sáh Zemán a khoraszáni győzelmes hadjáratból Kabulba tért vissza, és most gyors szabadulást reméltek. Emir Máaszum is készen állt ezen eshetőségre. De midőn késedelmet vett észre, megragadta az alkalmat, hogy magát a fenyegető veszélyből kiszabaditsa, és egy követséget küldött Kabulba azon igérettel, hogy ő lemond Belkh és környékére vonatkozó igényeiről és megtartja jövőben a Timur

Sáhval kötött szerződést. Sáh Zemán, a ki teljesen el volt foglalva Indiára vonatkozó hóditási terveivel, örömmel mutatott készséget az engedékenységre, és Emir Máaszum ismét ravasz politikájának köszönhette menekülését. Ezzel egyébiránt még távol sem volt vég vetve afgán szomszédja iránti ellenséges érzületének. Midőn 1214-ben (1799) Sáh Máhmud, Sáh Zemánnak fivére és vetélytársa, a trón elnyerésére tett több hiú kisérletei után menekülni volt kénytelen, akkor Emir Máaszum kinált neki Bokharában menhelyet. A vendégszeretet törvényei ellenére Sáh Zemán mitsem vethetett nyiltan az özbeg szemére [1]), de titokban mindent elkövetett, hogy nagy pénzösszegek igérése által a menekülő kiadatását kieszközölje. Ha az afgán király ép ez időben nem bocsátkozott volna titkos szövetségbe a Kádsár Ágá Mehemmed Khánnal, akkor a bokharai koldúskirály aligha törődött volna sokat az ázsiaiak legszentebb törvényének, a vendégfogadásnak megsértésével, de. igy ez egyszer nem engedett és azt felelte Sáh Zemán küldöttének, a ki ura nevében legalább testvére szigorú őriztetését kérte, hogy ő fejével kezeskedik érte, miszerint Mahmud Bokharát nem fogja elhagyni. És Máhmud csakugyan nem hagyhatta volna el Bokharát fejével testén, ha egy befolyásos özbeg őt a Khivába való szökésre nem segiti, hol az ottani uralkodótól, Mehemmed Rehim Khántól barátságosan fogadtatott. 1217-ben (1802) végre meghalt Emir Máaszum tizennyolcz évi uralkodás után, melyet Bokhara lakói a legközelebbi mult legdicsőbb korszakának tekintenek, és mivel az még elevenen él a jelen nemzedék emlékezetében, a tádsik és az özbeg véget nem talál szavainak, ha ezen mohammedán példányfejedelem igazságos, kegyes és dicsőséges uralkodásáról kezd beszélni. Termé-

[1]) Később maga Sáh Zemán is kénytelen volt a bokharai udvarnál keresni menedéket.

szetesen leginkább kormányzatának szigorúan vallásos jelleme dicsértetik. Ő volt az, ki a Reisz-i-seriát (a vallási törvények őre) hivatalát ismét életbe léptette, és pedig olyan időben, midőn azt az egész iszlam-világban már elfeledték [1]). A Reisz naponta bejárta az utczákat, és pedig poroszlói kiséretében, kik az előirt négyágú korbácscsal voltak felfegyverezve, hogy az embereket vallási dolgokban nyilvános vizsgálat alá vonja. A ki a fárz ul aint (főkötelesség) és nehány előirt imát arab nyelven elmondani nem tudta, vagy a kinek turbánjából a szokásos keszek (földdarab) [2]) hiányzott, az mindjárt helyben jó adag verést kapott, vagy pedig több napra bezáratott. A mecset látogatásának vagy a kötelezett ima-óráknak elhanyagolása első izben kemény testi fenyitékkel, másodizben pedig halállal lőn büntetve; hasonlóan bántak a borivók- és dohányzókkal [3]), mig a rablók, tolvajok és paráználkodók minden késedelem nélkül adattak át a bakónak. A vallás szabványaihoz való ezen görcsös ragaszkodás a politikai élet minden ágazatában is észrevehető volt. Az igazhitű földje és barmai jövedelméből csak az előirt tizedet és azonkivüli jövedelméből mint zekiát — illetéket azaz: szegényeknek szánt adót két és fél százalékot és a behozott árúktól ugyanannyi vámot fizetett, mig a hitetlenek, azaz hindúk, zsidók és keresztyénekre dsiriát avagy fejadó vettetett ki. Fejedelmi háztartásának is ugyanazon szigoruan vallásos és patriarchalis jelleget igye-

[1]) A mint Konstantinápolyban hallottam, e különös vallási hivatal Törökországban soha sem divatozott. Persia és Észak-Indiában sem volt behozva, és mint mondják csak Mekkában, Medinában és keleti Afrika némely helyein létezett időnként az utolsó századokban.

[2]) A keszek jelentése és alkalmazásáról lásd: „Vázlatok Közép-Ázsiából“ czimű művemet, 150 l.

[3]) A dohányzás jó ideig Persia és Törökországban is meg volt tiltva, mivel a vallástudósok annak élvezetét a muszekkiráthoz (azaz: részegitő élvezetekhez) számitották.

kezett Emir Máaszum adni, melylyel az első khalifák az igazhitüek későbbi fejedelmeinek a megelégedés példáját mutatták. Valamint Omárról beszélik, hogy a beil el mállal (állampénztár) annyira zsugorian bánt, miszerint a legegyszerűbb étellel megelégedett és csak évenként egy új öltözet vételét engedte meg magának, épen úgy szabott ki magának Bokhara rajongó fejedelme mindennapra csak egy tengét; ugyanannyit kapott szakácsa és szolgája, sőt a collegium legszegényebb lakója is, mely collegiumok oly nagy számmal voltak, hogy állitólag egyszerre több mint 30,000 isteni tudomány után szomjazó tanitványnak adtak szállást. E rendszabályok azonban mégsem vették elejét a tisztek fényüzése és kincsvágyának; mert mig ő maga egy régi roskatag sátorban lakott, kopott teveszőr csápánba (felső öltöny) burkolódzott, piszkos fazékból rosz ételt evett, addig seregének tisztei selyemruhákban jártak, gazdagon ékitett fegyvereket hordtak és még a táborban is arany és drágakövekkel kirakott edényeket használtak. Úgy látszik, hogy ezen ellentét embereinek vakitó fénye és saját szegényes kinézése közt neki nagyon tetszett és csakugyan a dervis ezen dicsfénye volt az, melynek nagy tekintélyét köszönhette, és mely által neki sikerült annyi özbeg és turkomán törzs nyugtalankodó elemeit tizennyolcz éven át czéljaira használni fel. Habár ő ezen egész idő alatt csaknem minden évben kezdett egy hadjáratot és az emlitett háborúkon kivűl Khiva és Khokánd [1]) szomszédos feje-

---

[1]) Ezen időben, t. i. 1202-ben halt meg Alem Khán, Khokándnak a mult század vége felé uralkodott hires fejedelme, a ki, legalább a mint a khokándiaktól hallottam, a bokharaiakat 30 évig tudta sakkban tartani. Az ő halálával kezdődött a bokharai emireknek támadó politikája kelet felé, mely mindaddig tartott, mig Oroszország a két harczoló fél között a nyugalmat helyre nem állitotta.

delmeivel is folytonos háborúskodásban élt, a bokharai khánság az ő uralkodása alatt mégis a jólét rendkivüli fokának örvendhetett, mert kormányzatának nemcsak ritka vallási szigora, hanem jósága és igazságossága is él a nép emlékezetében. Ránk nézve Emir Máaszum uralkodása már csak azért is bir érdekkel, mivel ez alatt nyerte teljesen végét az Irán és Turán között folyó régi harcz, a mennyiben ő volt az utolsó fejedelem, ki fegyveres kézzel rontott be Iránba.

Fia és utódja, Szeid Haidár Töre, 1218-ban (1803) Emir Száid név alatt lépett Transoxania trónjára. Vallási rajongásban, bigottéria és vakbuzgóságban nemcsak méltó fia volt atyjának, hanem ezt még felülmúlni is akarta; de annál kevesebbet örökölt atyja uralkodási tehetsége és harczvágyából, mert ő egész életében molláh volt és maradt e szó legszorosabb értelmében, tehát régi özbeg fogalmak szerint csak félember [1]). Ez azonban nem akadályozta meg a kegyeskedőt abban, hogy az isten által szentesitett trónust mindjárt uralkodása kezdetén vérrel fertőztesse. Az ő fivére, Nászir-eddin Töre, ki mint mondva volt, még Emir Máaszum életében bizatott meg Merv tartomány kormányzásával, volt az, kinek vetélkedésétől félt, és hogy őt csendben tehesse el láb alól, azt követelte, hogy az személyesen mutassa be hódolatát. Mivel pedig Nászir-eddin jól ismerte a testvéri ölelés veszélyességét, Bokhara helyett a persa határ felé sietett és Feth Ali Sáhnál keresett menedéket. Ha a Kadsárok uralkodásuk hiu és nevetséges fénye helyett valódi hatalommal birtak volna, akkor ez a legkedvezőbb alkalom lett volna arra, hogy a rabló szomszédot, ki Khoraszánt néptelenné tette,

---

[1]) Egy özbeg közmondás ugyanis azt mondja: „Két mollah tesz egy férfiút, egy mollah pedig csak egy asszonyt."

derekasan megleczkéztessék; ámde igy a szökevény herczeg csak üres igéreteket nyert, Emir Szaidnak, a Mángit ház leggyengébb fejedelmének pedig nem kellett megijedni Feth Ali Sah haragjától, oly emberétől, ki boldognak érezte magát, mivel az országban a legnagyobb szakála és övében a legszebb gyémántja volt. Emir Száid huszonhárom évig nem is háborittatott királyi székén, naponta több órát töltött a zárdákban buzgósága végzésével, vagy a hires tanárok exegetikai előadásait látogatta meg, és midőn nyugoti szomszédja, a khivai Mehemmed Rehim Khán atyjának, Iltazár Khánnak halálát megboszulandó Csihárdsui és Kárákölön keresztül mindent rabolva és pusztitva egész Bokhara kapujáig nyomult, még akkor sem engedte magát zavartatni istenes életmódjában, és igy szólt: „Ákhir Rigisztán ámándur“, azaz; végre is a Rigisztán (azon hely, hol a palota van) még biztos! Dicsőséges nagy tettek hiányában a bokharaiak uralkodójuknak épen ezen papias szellemét dicsérik nagyban. A Zerefsán melletti főváros szolgalelkü csőcseléke állitólag örömkönyeket sirt, ha az emir, nem ugyan testi gyengeség miatt, hanem hogy a molláht játsza, botra támaszkodva és lehajtott fővel járkált az útczákon. Sőt még csodatevő erőt is tulajdonitottak neki, noha épen ezen szentről tudva van, hogy az ázsiai törvények legszentebbikét, t. i. a vendégjogot, rútúl megsértette, a megvakitott és udvaránál menhelyet kereső Sáh Zemán szép leányát erőszakkal elvette, és midőn a vak apa jogos panaszokra fakadt, ezt is megöletni akarta. Mily szomorú képe ez egy fejedelemnek, ki vallásossága és erkölcsössége által akar a népnek imponálni! Ha már előbb is eléggé undoritó volt Bokhara erkölcsi életének képe, most ezen a Mangit házból való durva özbegnek uralkodása alatt még undokabb és megvetendőbb lett. A Seibanidák és Ástárkhánidáknál ittott mégis csak lehetett egy szikráját találni a műveltség

és felvilágosodásnak; de a Mangitok, az uralom- és pénzvágyó mollák ezen készséges tanitványai, népök nemesbitését csakis a bigotteria és vakbuzgóság által akarták elérni. A szomorú eredmény könnyen képzelhető. Igy pld. a bor és dohány megtiltása a még sokkal károsabb mákony élvezetét idézte elő; a nemek elválasztásának drakói szigorral keresztülvitt törvénye gyalázatos bűnt szült. Sőt ez utóbbi nyilvánosan is helybenhagyatott, mert egy betse[1] birtokolása vagy bérlése a kádi által intéztetett el. És ezen Bokhara már akkor állitotta magáról, hogy ő a „kuvveti iszlám u din eszt“, azaz: az iszlám és a hit támasza!

[1]) Juvenis imberbis.

XVIII.

EMÍR NASZRULLÁH.

1242 (1826) – 1277 (1860).

Az iszlám Ázsia egy országában és egy népnél sem lehet a közmondást, miszerint „a kor fejedelme a kor tükre" [1]), oly jól alkalmazni, mint Naszrulláh Báhádir Khánnál, Emír Száid fia és utódánál, ki atyja halála után 1242-ben (1826) lépett Bokhára trónjára. Az embernek képzelnie kell tudni az akkori Bokhára társadalmának állapotát, mely határtalan vallási szineskedés, durva tudatlanság és lelkiismertlen zsarnokság által nyomorúvá tétetett, erkölcstelensége által pedig teljesen alásülyedt, hogy fogalmat alkothasson magának a ravaszság és ostoba tudatlanságról, a vak vallási rajongás és gyalázatos bűnökről, melyek Naszrulláh Khán jellemének egyes vonásait teszik. Már azon út és mód is, melylyel a trónra jutott, a bánatra képtelen testvérgyilkost árulja el benne. Miután mint ifjabb testvérnek jogos igénye a trónra nem lehetett volna, már atyja életében alattomoskodni kezdett Kársiból, hol a kerületi pa-

[1]) Ez egy régi uigúr közmondás, mely a Kudatku Bilik kéziratában, kis változással az özbegek és turkománoknál még ma is elő-fordul.

rancsnok tisztét viselte, a mennyiben a befolyásos embereket érdekeinek megnyerni törekedett, a mi neki sikerült is. Ezek közt a legjelentékenyebbek voltak Kosbegi Hákim Bai [1]) és Mumin Bai, Hisszár kormányzója, kik, bár Emir Huszein jogosult örökös és későbbi fejedelem szolgálatában voltak, mégis legfőbb okozói voltak ez utóbbi bukása és halálának. Helyesen sejtik, hogy ez alig három havi uralkodás után Nászrulláh által méreggel tétetett félre az utból, ámde ép ezen gyilkosság folytán egy harmadik trónkövetelő is lépett fel, t. i. Omár Khán, Huszein testvére, kivel Nászrulláhnak nyilt csatába kelle bocsátkoznia. A Kársibeli főkázi fetvájával kezében rohanta meg Nászrulláh egy csekély de hű csapattól kisérve Szamarkándot, mely kardcsapás nélkül nyitotta meg kapuit, és miután itt Köktáson [2]) a szokásos hódolatot fogadta, egyenesen Bokharának tartott. Kette, Kurgán, Kermineh és a többi erőditett helyek, melyek a két főváros között fekszenek, egymásután hodoltak meg. Bokhara maga 40 napig erélyes ellenállást fejtett ugyan ki, de a mindinkább növekvő éhség és vizhiány, miután Nászrulláh a főcsatornákat hatalmába ejtette, különösen pedig Hákim Bái áruló magaviselete végre e helységet is csakhamar kezébe adták. Nászrulláh 1826. márczius 22-dikén vonult a Rigisztán melletti palotába. Omár csak futás által menthette meg magát és nem sokára meghalt Khokándban, melynek khánja őt barátságosan fogadta. Még három ifjabb testvérének hulláin át, kik hidegvérrel mészároltattak

---

[1]) Bai megfelel az oszmán beinek. A Tádsikok és néha a bokhárai özbegek is binek mondják.

[2]) Köktás (azaz: a zöld kő), melyről már volt emlités téve, csak az Astarkhánidák alatt nyerte vissza régi jelentőségét a koronázási szertartásnál. A Seibánidák, hogy minden Timúrról maradt hagyományt elkerüljenek, Bokhárát tették fővárosukká, és a Köktáson szokásos trónfelállitás kiment a divatból.

le az Oxus partján, és előbbi vetélytársai számos hivének kivégeztetése után Nászrulláh az uralom háboritlan birtokába jutott, hogy 34 évi hosszú uralkodásának tartama alatt megmutassa a világnak, hogy mennyi gyalázatos cselekményt tud elkövetni egy mohammedán ázsiai fejedelem, és hogy mennyi zsarnokságot tud eltűrni egy a bigottéria által leigázott nép. A trónra lépte után következő első években, midőn még a befolyásos Hákim Bái ellenőrzése alatt állt, úgy törekedett magát feltűntetni, mintha atyja [1]) nyomdokaiba lépve csak a vallás fölötti szigorú őrködést és alattvalóinak szerencséjét tartaná mint legfőbb célt szemei előtt. Ezen időben történt, hogy Burnes Sándor Bokharát meglátogatta, mert különben aligha mondhatta volna, hogy Nászrulláh kivetközött azon gonosz és bünös tettekből, melyek őt a trónra segitették, és hogy most igazságos, részrehajlatlan kézzel kormányozza alattvalóit [2]). Később ugyanis, midőn már mit sem kellett tartania vetélytársaitól és ő magát az uralkodói széken biztosnak tarthatta, a jámbor állatból dühös tigris lett és karmait, mint az már gyakran történt, ép azon kisérelte meg, kinek hatalmát leginkább köszönhette, t. i. Kosbegi Hákim Báion. Ez urának kezdetben mutatott engedelmességénél fogva

[1]) Bár Bokharában azt hiszik, hogy Nászrulláh maga idézte elő atyja halálát, a mi az ő jelleménél fogva épen nem valószinűtlen.

[2]) Lásd: „Travels into Bokhara by Lieut. Alexander Burnes;“ London 1834; Vol. II. 361. l. Hét évvel később „Cabool, a personal narrative of a journey to and Residence in that city“ czim alatt megjelent művének 250. lapján joggal jegyzi meg ugyanazon szerző: „His (Nasrullah's) acts of tyranny are so audacions and so nummerous that I have never ceased to congratulate myself at having passed so successfully through his kingdom.“ — Azaz: Naszrulláh zsarnoki tettei oly merészek és számosak, hogy én mindig szerencsésnek mondhatom magamat a fölött, miszerint bántalom nélkül mehettem át országán.

nemcsak nagy tekintélyt, hanem roppant vagyont is szerzett magának. Állitólag több mint ezerre ment azon rabszolgák száma, kiket birtokain foglalkodtatott; teve-, ló- és juhfalkáiról mesés dolgokat hallottam, sőt mint mondják, külön karavánok által kereskedett Oroszországgal, és midőn Nászrulláh (a bokharaiak szavával élek), a szunyogot, melyet véréből meghízni engedett, agyonütendő, kezét felemelte, a szúnyog már csakugyan felpukkadásig hízott. Miután nincs könnyebb a zsarnoknak mint saját szolgáját bünösnek nyilvánitani, Kosbegi fölött az itélet csakhamar ki volt mondva. Azzal vádoltatott, hogy az államkincstárt meglopta, miért is elvesztette hivatalát és előbb Kársiba, azután pedig Nuvátába száműzetett. Nehogy Kosbegi hatalmas pártjával egyszerre álljon ellenséges lábra, annak ősz ipa, Ájáz Bái feltünő módon halmoztatott el hivatalokkal és kitűntetésekkel [1]), de midőn az ellenszenv már kissé lecsillapult, ezt is minden ok nélkül börtönbe vettette és vejével együtt 1840 tavaszán kivégeztette. Nászrulláh nemcsak vezirjének kincsei után vágyott; ő Hákim Bai halála által gyülölt gyámtol szabadult meg, és most már szabad féket ereszthetett soknemű undok szenvedélyeinek és Bokhara megrettent lakosainak csak most kezdte magát valódi fényében mutatni. Nem hogy tanácsadója, hanem hogy vakon engedelmeskedő poroszlója legyen, nevezte ki

[1]) Ájáz Bái a Topcsibási (tűzérfőnök) tisztét viselte és roppant vagyont gyüjtött. Nehogy Nászrulláh kegyvesztésének hirteleni tudtúl adása által e vagyont elveszitse, magához hivatá az ősz szolgát, egy diszruhát és egy gazdagon ékitett turkomán lovat ajándékozott neki, és midőn az igy kitűntetett távozni készült, a kapuig kisérte őt, sőt lovára is fel akarta segíteni. Az ősz ember észrevette a haragott, mely e szineskedés alatt rejlett, ura lábaihoz borult és könyörgött hogy inkább azonnal megbüntessék. Nászrulláh felemelte és megölelte őt, és ily áruló módon csillapitotta a szegény ember jogos balsejtelmét.

a lelkiismeretlen rabló Máaszúm Birdit, ki mint turkomán bérencz Nászrulláh oldalán nőtt fel bűn és gonoszságban, a Reisz (rendőrfőnök) tisztére, néha egyes gonoszok ruháztattak fel — többször csak nehány óra hosszan — a vezírség hivatalával; de az első már 1839-ben a bakó által lakolt urának hosszan tartó kegyéért, és Nászrulláh ezen időtől fogva országának, sőt alattvalói vagyona és életének is egyedüli és korlátlan birtokában maradt. Valjon ki számlálhatná fel mindazon égbe kiáltó gonosztetteket, melyekkel e gyalázatos ember uralkodását fertőztette! Telhetetlen kincsvágya egyforma csapással érte a népség minden osztályát, különösen pedig az idegen kereskedőket, és volt oka félni a különös vagyonosság hírében álló bokharainak, ha a fejedelmi felszólítást megelőzni és időnkénti gazdag ajándékokkal ura kegyét kivívni elmulasztotta. Csaknem hihetetlen nagy száma a titkos irnokok és kémeknek [1]) volt folytonos tevékenységben, hogy urát minden csekélységről, mely a bazárban, az iskolában, a mecsetben, a nyilvános sétatéren vagy a fürdőben történt, pontosan értesítse. A titkos rendőrség ezen poroszlóinak jogukban állt a családok belső szentélyébe hatolni és a vallási törvények szigorú felvigyázatának ürűgye alatt kilestek és kitudtak mindent, a mi urok kincs- és élvvágyának hasznára lehetett. Mivel gonosz életmodjában a befolyásos, csalárd papok jogait és érdekeit megkímélte, ezek eléggé aljasok voltak vetójuk visszatartása által, mely még mindenkor hathatós korlátozója volt a zsarnokságnak, őt valósággal gyámolitani. Mindenhol a vallás használtatott leplező ürűgyül. A ki vagyonát, rab-

[1]) Azt beszélték nekem Bokharában, hogy ezen emberek mialatt keresztbe font karokkal állni látszottak, bokharai öltönyük hosszú bő újjában titkos jegyzeteket csináltak, hogy a hallottakat szórol-szóra bejelenthessék.

szolgáit, természeti szépség által kitűnő mindkét nembeli gyermekeit a zsarnok undok kezétől menteni törekedett, az „az igazhitűek fejedelme“, „az isten földi árnyéka“ ellen tanusított engedetlenséggel vádoltatott és vakmerőségeért a legszörnyűbb büntetésekkel lakolt. Az ilyen bűnösőket minden képzelhető kinzással kivégeztetni, őket kulláncsokkal [1]) telt gödörben napokig sanyargatni, magas falak vagy tornyokról ledobatni, elevenen megnyúzatni vagy izzó kemenczében megsüttetni, e nyomorult szemeiben oly büntetések voltak, melyeket minden további vizsgálat nélkül szokott kiszabni, noha ő maga — mint már emlitve volt — nem szégyelve magát sem isten sem ember előtt minden gonoszság mocsárában fetrengett.

Ilyen fejedelem ült Transoxánia trónusán, midőn az európai hatalom s az európai szellem előhírnökei, Ázsiának nem egy vidékén keresztül hatva, már elérték és kopogtatni kezdték ezen már a messze ó-korban híres, de eddig csaknem ismeretlen ország kapuit. Oroszország ugyanis észak felől évszázadokig tartó útján, mely vad és harczias hordákon és lakatlan pusztaságokon vezetett keresztül, már a Jaxartes partjáig ért, mig délről az angolok, kik alig száz év tartama alatt igénytelen kereskedő-házaikból az óriási indiai császárságot képezték és most a hódító merész sas szemeivel a Szuleiman hegylánczon túl fekvő országokra tekintgettek, már alig nehány napi járásnyira közeledtek az Oxushoz. Az ázsiai országoknak első érintkezése nyugottal mindenkor nagy horderejű volt azoknak üdve, jóléte, és további fennállására nézve. Ott a hol vakbuzgóság és önhitt-

---

[1]) Ezen szörnyű börtön Sziáh csáh (fekete kút) vagy Kenne Kháne (kulláncs-ház) név alatt ismeretes. Ez tozsog az emlitett férgektől, melyek — ha áldozat hiányzik — húshulladékkal s a levágott állatok beleivel tápláltatnak. Az elítéltet megkötözve állították bele, hogy a férgek harapásai ellen ne védelmezkedhessék.

ség minden hajlékonyságot, minden tanulást lehetetlenné tett, ott gyorsan kellett beállnia a szakadásnak és erőszakos törésnek, épen úgy miként más helyeken az engedékenységnek bizonyos foka s az állami és társadalmi élet jobb pályáira való átlépés szükségképen erkölcsi kiméletet és barátságos előzékenységet vont maga után. Az utóbbi országok közé sorolhatók Törökország, Persia, Egiptom és Afrikának egész északi partja, mig az elsők alatt eddigelé csak az indiai Mongolországot és Transoxániát érthetjük. Ha tehát Bokharában a mohámmedán törvény hajszálnyi pontosságú alkalmazása, pusztaságok öve által körülzárt lakóinak szűkkörű nézete és talán az elmult nagyság dicsfénye is, minden újitást megvetve, az új világnézet tényleges felsőbbségét határozottan tagadva, már elvileg is visszautasította volna minden közlekedést a keresztyén nyugottal, mennyivel kevésbé lehetett még csak gondolni is a világ új folyásában való részvétre olyan uralkodó vezérlete alatt, milyen Nászrulláh volt? Látni fogjuk később, miként viselte magát Nászrulláh a keresztyén nyugottal való ezen első érintkezés iránt, miként fogta fel az európai országok hatalmi állását és befolyását, és már ezekből is észre fogja venni az olvasó, hogy Transoxánia — eltérőleg Ázsia többi mohámmedán országaitól — a regeneratió kisérletének már kezdettől fogva ellenállt, és hogy állami létének megszűnése nem Szamarkándnak az oroszok által legújabb időben történt meghódítása, hanem már 30 évvel előbb Nászrulláh Khánnak magaviselete által volt eldöntve. Mielőtt azonban e pontra áttérnénk, szükséges lesz némileg megvilágítani Nászrulláhnak politikai állását a legközelebbi szomszéd-országok irányában.

Már emlitve volt, hogy a rajongó Emir Száid gonosztevő fia harczi vágytol eltelve a nagy hóditó szerepét is akarta játszani. Hogy ezen szenvedélyét kielégíthesse, első

sorban is Sehri Szebz városa és ennek környéke szolgáltatott neki bő alkalmat. A bokharai khánság ezen részében lakó özbegek, kik a Ming, Acsmáli és Kungrát törzsekhez tartoztak, már az első Astárkhánidák alatt gyakran lázadtak fel Bokhára felsőbbsége ellen és e ház fejdelmeinek már azért is adtak elég dolgot, mivel először négy erős váracsra támaszkodhattak, másodszor pedig mivel hazájok mocsáros vidék által volt védve. A gyülölet, mely őket eltölté, tulajdonképen a mult századból származik, t. i. azon testvérharczból, mely Mekim Khán és Obeidulláh Khán közt folyt, vagyis jobban mondva a Mangit és Kungrát törzsek egymás közti vetélkedéséből. Ezen gyülölet természetesen csak fokozódott azon körülmény által, hogy az első törzs kerekedett felyül, sőt később még a trónra is emelkedett, és igy találjuk, hogy Sehri Szebz lakói szüntelen és keseredett ellenségeskedéssel állnak a Mángit házbeli uralkodókkal szemközt. Emir Máaszúm megkisérlé rajtok fegyvereit, Emir Száid alatt több éven át teljes függetlenségben éltek, Naszrulláh Khán is ezen lázadó tartomány ellen intézte első hadjáratát. Elkeseredett és hosszadalmas háború volt az, melyet a zsarnok a főváros vitéz védői ellen viselni kényteleníttetett. Gyakran sok havi ostrom után már bevette a várost és meghódoltatá annak lakóit, de alig vonult el katonáival, a régi játék ismét újra kezdődött. Majd a papság befolyása, majd titkos gyilkolás és vesztegetés által igyekvék magának pártot szerezni, sőt végre még elszánt ellenségének, a mozgalom élén álló Velina'ám Khánnak nővérét is nőül vette — de mindez nem használt. Sehri Szebz újra meg újra fellázadt és, mint látni fogjuk, ily szellemű maradt egész a zsarnok haláláig.

Hasonlóan szivósak, de szintén minden nagyobb eredmény nélküliek voltak Nászrulláh háborúi Khokánd ellen, a mint a régi Fergána az Astárkhánidák ideje óta nevezte-

tett. Ezen keleti országocska, mint e történet folyamában láttuk, Báber utolsó megveretése után vesztette el függetlenségét, és, ha jól vagyok értesülve, csak a Seibánidák bukása után állitotta némileg helyre állami lételét. Midőn ez utóbbi dynastia uralkodásának fénykorát élte, a mai Kóstol közel Khodsendig terjedő Khokánd keleti részében azon mongol eredetű család lépett fel mint trónkövetelő és vetélytárs a Seibánidák ellen, melynek feje Júnisz Khán volt anyai részről Báber nagyatyja, mely azonban az első Seibánidák nagy hatalmi kifejlődésénél fogva, Khokánd északi hegyes vidékén tartozkodva csak ritkán merészelt érvényt szerezni a trónra való igényeinek. Júnisz Khán fiai kiragadták ugyan az Endidsán fölötti uralmat a bitorló Teubel [1]) kezéből és a kara-kirgizek és kipcsákok segélyével elég soká fejtettek ki erélyes ellenállást az özbeg befolyás iránt, ámde e család utódai a Khokánd fölötti uralom tényleges birtokába csak Szubhánkuli Khán idejében jutottak [2]), bár másfelől azt is állítják, hogy a vert pénzen és az imában még akkor is a Zerefsán melletti uralkodók neve szerepelt. A mily mértékben ezeknek tekintélye hanyatlott, azon mértékben növelték a khokándi khánok országuk határait, sőt mint a Kaidú család utódai a Jaxartes egész partvidékére, a tulajdonképeni Turkesztánra is kiterjesztették örökösödési igényeiket és a jelen század elején elkezdték Khodsendet messze Táskenden túlig uralkodói pálczájok alá hodítani. Több mint 500 év mult el, hogy

[1]) Teubel azalatt, mig Báber Seibáni legyőzésére Szamarkándba ment, otthon tudva levőleg fellázadt és magához ragadta Endidsánt, de azután csakhamar legyőzetett Bábernek anyai részről való rokonai által.

[2]) Én itt khokándi útitársaim szóbeli tudositásait követem, mert Khokánd legutóbbi multjáról teljesen hiányában vagyunk a történelmi kútforrásoknak.

Káidú, Oktai unokája, a Turkesztán fölötti uralom miatt Csagatái utódaival háborút viselt és minden irott szerződés hiányának daczára a jogfolytonosság tudata mégis fenntartotta magát e ház herczegeinél és okot szolgáltatott a háború megújitására. Az utolsó Ástárkhánidák lankadt uralkodói szelleme csak kevéssé vagy épen nem nyugtalanitotta Khokánd uralkodóit, de a Mangit ház felléptével e viszony megváltozott. Emir Máaszúm Khodsendért véres háborút viselt, unokája Naszrulláh pedig, rablási vágytól ösztönöztetve, már csak azért is megrohanta Khokandot, mivel annak fejedelme Mehemmed Ali Khán a khinaiak fölött aratott győzelmei által keleti Turkesztánban nagy dicsőséget szerzett nevének, igazságos uralkodása által pedig országát virágzóvá és magát alattvalóinál annyira kedveltté tette, a mennyire a kicsapongó Nászrulláh félelmet és undort keltett A zsarnok hóditási vágyát nagy mértékben élesztette Ábdul Számed Khánnak, egy ép oly ravasz mint aláválό persa kalandornak megjelenése. Ezen ember, vagyis inkább ezen embertelen lény, kit már Persiában is elitéltek mint gonosztevőt, a mi ez ország mai sülyedt erkölcsi élete mellett ugyancsak sokat mond, az európai hadi tudományról fiatalságában szerzett csekély ismereteivel először hoszszabb ideig India és Afgánisztánban kóborolt, később pedig 1835-ben, midőn még Hákim Bái állt a kormány élén, Bokharában kisérelte meg szerencséjét. A Kosbegi mint katonai tanitót akarta őt alkalmazni, de mivel similis simili gaudet, ő Nászrulláh által kiváló kegygyel fogadtatott és Náib czimmel mint generalissimus a bokharai hadsereg élére állittatott. Miután ágyúval bizonyára jobban tudott bánni mint az özbegek, és mivel két-három franczia vezényszót is ismert, ura azt hitte, hogy benne kitünő katonai tehetségre talált, kinek segitségével rövid idő alatt könnyen megszerezheti magának a világhóditó annyira óhajtott czimét, és hogy e tu-

lajdonságban először is a khokándi testvérfejedelemnek mutassa be magát, megkezdte a hadjáratot Mehemmed Ali Khán ellen 1839-ben. A háború első indokáúl a khokándiak által már 1819-ben épitett Piságér határvár hozatott fel. Nászrulláh e vár lerombolását követelte, és midőn ez megtagadtatott, odavonult seregével, és Abdul Számed meg lehetett elégedve, hogy tűzérségével először is roskatag agyagfalakon tehetett fényes kisérletet, mire a sereg büszkén tért vissza a győzelmes hadjáratból. Mint Bokharában állitják, az 1841-ik év kezdetén maga Mehemmed Ali lépett fel támadólag, jól ismervén nyugoti szomszédjának ellenséges érzületét, és hogy hirtelen meg ne lepessék. Elűzte ugyanis Óratepéből, mely igazság szerint Khokándhoz tartozott, a bokharai őrséget és hatalmába ejté a várat és annak környékét. Nászrulláh tehát özbeg lovasok túlnyomó számával és 500 emberrel az újon szervezett katonaságból (Szerbász), kik vezetőjük és szervezőjük Abdul Számed Khán vezérlete alatt álltak, másodszor is ellene vonult és Órátepét három havi ostrom után csakugyan be is vette. Mivel itt szokása szerint véres bosszút állt, a mondott város lakói legelkeseredettebb ellenségeivé lettek, és alig vonult ő vissza Szamarkánd felé, midőn az utóbbiak, a khokándiakkal egyetértve, már megrohanták a bokharai őrséget és levagdalták a katonákat s a tiszteket. Lehet képzelni, hogy milyen düh és sietséggel rohant Naszrulláh most ismét Óratepe felé. Mivel ellenfele haderejének nagy részét az oroszoknak a Jaxartes alsó folyásánál való ellenőrzésére volt kénytelen küldeni, nem merészelt azonnal csatába bocsátkozni, hanem visszavonult a khodsendi úton; de Nászrulláh lépésről lépésre követte és Khodsend közelében csatára kényszerité öt. Mehemmed Ali elvesztette azt, és mivel visszavonulási utján fővárosát is fenyegetve látta, követeket küldött a győző elé és Kohne Bádemnél

békét kötött, melyben magát a győző felsőbbségének alávetni és Khodsendot sok más várossal átengedni volt kénytelen. Hogy a béke egyik félt sem elégítette ki, az önkényt értetődik. Hogy a legyőzöttet még inkább boszantsa, a bokharai rosz akaratú emir az újon nyert tartomány kormányzójává Mehemmed Álinak egy fivérét és vetélytársát nevezte ki, a ki előbb Bokharába menekült volt. Ez egyszer azonban roszúl számított. A khokándi fejedelemnek még életben levő anyja kibékitette a két testvért, és az emir erről még mitsem hallott, midőn már Khodsend a többi helységekkel együtt újra Khokándkoz állott, és neki egy helyett két ellenséggel volt dolga. A bokharai zsarnok dühe nem ismert határt és bosszúszomja rendkivüli előkészületekre ösztönözte őt. Rendes hadseregén kivül, mely 30,000 lovasból és 1000 szerbázból állt, a Terre és Szolor törzsből még 10,000 turkománt fogadott zsoldba. Gyors menetben Khokánd felé sietve Mehemmed Álit anynyira meglepte, hogy ez fővárosából szökni volt kénytelen. De Mergolán közelében utoléretett és tiz nap mulva testvére és két fiával együtt saját fővárosában kivégeztetett [1]). Még a szerencsétlennek neje, sőt a méhében hordott gyermek sem lőnek megkimélve, és miután Mehemmed Ali pártosainak legnagyobb részét a bakó kezébe szolgáltatta és vagyonukat elkobozta, visszatért Bokharába. A meghóditott városban őrségül 2000 emberrel Ibrahim Bi hagyatott hátra, ki születésére nézve mervi volt.

Habár a bokharai fegyverek sikere a túlnyomó hatalomnak tulajdonitható, másfelől ezt nem csekély mértékben mozditották elő azon fondorkodások, melyek által Nász-

---

[1]) Hogy e kegyetlen tettét kimentse, Naszrulláh azon hirt terjesztette, hogy Mehemmed Áli saját anyjával tilos viszonyban élt és igy a Korán szerint halált érdemelt.

rulláh a kipcsákok [1]) hatalmas és befolyásos törzsét két pártra szakitotta. Egy ideig sikerült neki távol tartani e vad harczias népet a tettek mezejéről, de a bokharaiak lenéző magaviselete csakhamar véget vetett semlegésségöknek. Csakhamar hatalmukba keritették az őrséget s a várost, és Sir Áli Khánt, Mehemmed Alinak egy fiát [2]), ki hozzájok menekült volt, ültették a trónra. Mivel Khokándban mindenki tudta, hogy Nászrulláh bosszút fog állni, korán láttak a legerélyesebb ellenállás előkészitéséhez. Khokándot ez alkalommal vették először körül vastag agyagfallal, és alig készült ez el, előtte már egy 15,000 főnyi bokharai hadsereg jelent meg egy Naszrulláh pártfogását már régen élvező trónkövetelő vezetése alatt. Muszulmán Kul (ez volt a vezér neve) azonban úgy látszik már útközben egyetértésre jutott hontársaival, mert a város kapui megnyiltak előtte, és az ő első lépése abban állt, hogy fellázadt Nászrulláh ellen, ki őt azon czélból küldte ide, hogy később khánságra emelje, és hontársaival egyesülve futásba verte a bokharaiakat, kik vele ide küldettek. Negyed izben küldött most a dühe miatt betegágyra jutott Nászrulláh Sáhrúkh Mirza vezérlete alatt egy hadsereget Khokándba, de ez csak Óratepéig nyomult, mivel, mint látni fogjuk, a zsarnok halála véget vetett a háborúnak és a Khokánd ellen táplált terveinek eredménye az utóbbira nézve csak annyiban volt káros, hogy Oroszország a Jaxartes alsó fo-

---

[1]) A kipcsákok, kik jelenleg csak csekély számban tartózkodnak a khokándi khánság északkeleti részén, a legvitézebb és legharcziasabb török törzsnek és azon mongolok utódainak tartatnak, kik hajdan Dsete-Mogúl név alatt Timúrral oly elkeseredett harczot folytattak és később Júnisz Khán fiai alatt Turkesztán ezen keleti részét hatalmukba keritették.

[2]) Mehemmed Ali Khán családjának genealógiai viszonyait illetőleg lásd: „Utazás Közép-Ázsiában“ czimű művem 311. l.

lyásánál való előnyomulásában csekélyebb ellenállásra talált, de magában Khokándban minden a régi kerékvágásban maradt.

Nem sokkal jobb volt Nászrulláh Khán viszonya nyugoti szomszédjához, a khivai khánhoz, hol a századok viszályhoz a Mangit ház fellépte óta a háborúra még egy másik, nagyon elfogadható ok keletkezett. A mily mértékben hozta közelebb Oroszország időnkénti megszakitással és csendben müködő hóditó hadseregének előőrseit a Jaxartes s az Áráltó partjaihoz, azon mértékben vonultak vissza egyes az orosz fennhatósággal megbarátkozni egyáltalán nem tudó kázákok, ugy a kis valamint a középső hordából, a turkesztáni gyepsziget-országok lakott részei felé, hogy úgy szólván ezen független iszlámi államok árnyékában keressenek menedéket. Hogy itt nem menedéket és védelmet, hanem annak épen ellenkezőjét találták, azt később még látni fogjuk; ámde közeledésök magukra a khánságokra nézve nagyon is vészthozó volt, mert egyfelől Khiva, másfelől Bokhara állitotta, hogy őket alattvalói sorába befogadta, és eltekintve attól, hogy a kázákok ilyformán egyszerre két úrnak is fizették az adót, az utóbbiak önmaguk között is heves vitába keveredtek, és alig mult el egy évtized is, melyben a kázákok háborúra okot ne szolgáltattak volna. Naszrulláh uralkodása alatt pedig az ellenségeskedés szakadatlan volt, és még akkor is, midőn a Perowsky tábornok által vezetett orosz expeditió Khiva uralkodóját, Alláhkuli Khánt a legszélső veszélybe döntötte, ekkor is egész Hezáreszpig terjesztette a „szent Bokhara“ fejedelme rabló portyázásait, miáltal a közös ellenséget nemcsak délkeleten, hanem nyugoton is segitette czéljai elérésére. Rehimkuli Khán alatt, ki 1841-től 1843-ig uralkodott Khivában, a bokharaiakkal való ellenségeskedés folyton tartott, csak Mehemmed Emir Khánnak (1843—1855) erős karja

tudta végre feltartóztatni a Zerefsán mellett székelő zsarnokot, bár Nászrulláh még ezentúl is elkeseredett ellensége maradt az Oxus alsó folyásánál lakó törzs- és hitrokonainak [1]). Persia barátságos érzületéről Bokharában soha sem lehetett szó, legkevésbé pedig Nászrulláh uralkodása alatt. Több mint 20,000 persa epedezett ekkor bokharai fogságban. Többnyire Irán északkeleti tartományaiból valók voltak, és habár többen közülök magas hivatalra emelkedtek, mégis a városok és falvak ezen erőszakos néptelenitése a nyomornak nagyon is szörnyű képét nyujtotta, mintsem Ábbász Mirza, Feth Ali Khánnak törekvő és derék fia, a ki akkor Khóraszánban tartózkodott, tovább is közömbös néző maradhatott volna. Az emlitett herczeg épen elűzte volt a turkománokat Szárákhsz és Merdből és ez utóbbi helyen erős és számos sereg élén elfoglalt állása a bokharai emirben nem épen alaptalan félelmet keltett. Ha nem lett volna útban a khivai Alláhkuli Khánnak ellenségeskedése, a ki a turkománokat Persia ellen folytonosan felizgatta, akkor a dicsvágyó Abbász Mirza aligha nem támadta volna meg a bokharai khánságnak, ha nem is székhelyét, de legalább a legközelebbi szomszédos városai. Most azonban meg kellett elégedni a fenyegetéssel, és Nászrulláh, a ki azt hitte, hogy a támadás a hatalmától való félelem miatt maradt el, annál merészebb lett Persiával szemben. Nem kevésbé kedvezően e vérszomjú zsarnok rablási és uralomvágyára nézve alakultak a viszonyok Afgánisztánban. Az afgán birodalom, melyet a Duráni házból

---

[1]) Noha mindketten özbegek és közös törzsviszonyokkal birnak, Bokhara és Khiva török lakói mégis már évszázadok óta elkeseredett ellenségeskedésben élnek egymással. A bokharai özbeg nyugoti törzsrokonát bárdolatlannak, durvának és barbárnak tartja; mig ez utóbbi amazt ravasznak, csalárdnak, szóval a tádsik minden bűnével diszelkedő embernek tekinti.

való első fejedelmek alapitottak, az örökös testvérharczok következtében e közben már csaknem egészen alásülyedt. Rendsit Szingh, „a Pendsáb oroszlánja“, az afgánokra nézve oly szerencsétlen nucservi ütközet után országa határait egész Pesáverig terjesztette; Persia pedig nemcsak Khórászán egy részét hóditotta vissza, hanem az afgán területen akarta magát kárpótolni és megtámadta Herátot. A Dsemsidik, egy a Murgáb felső folyásánál lakó, iráni eredetű pásztornép fölött Rehimkuli Khán uralkodása idejében a khivaiak arattak győzelmet; nem csoda tehát, ha Nászrulláh, a kedvező körülményekből hasznot húzva, hatalmi befolyását a bal partvidékre terjesztette ki, hogy ott Bokhara régi igényeit ismét érvényre juttassa. Belkh, Khulm, Andkhoi és Meimene tényleges bekeblezése nem sikerülhetett ugyan neki, és a szörnyű pusztulásnál fogva, melybe ezen vidékek jutottak, nem is sokat látszott azzal törődni, de a mig Jár Mohámmed Khán hadjárata akadályt nem görditett számitásai elé, a teljes felségi jogot gyakorolta ez apró khánságok fölött, melyek örömest fizettek évi mérsékelt adót, hogy az ily módon nagy tekintélyre jutott bokhárai emir védelme alatt az afgán, persa és más túlkapások elől mentve legyenek.

Látjuk tehát, hogy Nászrulláh, nagysági hitében a körülmények által lehetőleg gyámolitva, minden időnként reá jövő bajok daczára, magát mégis a sehinsáh (királyok királya) sugárzó fényétől látta körülvéve. Ez ugyan ép oly nevetséges mint botor álomkép volt, de mégis elegendő arra, hogy a barbárt, a ki homokpusztái által védve magát biztosnak érezte s a külvilágról mitsem tudott, arra inditsa, hogy az európai nagyhatalmak iránt oly kevélységet és vakmerőséget tanusitson, mintha csak Khokánd vagy Khivával lett volna dolga. Szemben azon politikai combinatiókkal, melyekkel Orosz- és Angolország Transoxania határai-

hoz közeledtek, meg volt neki engedve e merész játékot büntetlenül űzni, ámbár csekély figyelem mellett már akkor is meggyőződhetett volna róla, hogy ama nagyhatalom árnyéka, mely észak felől Túránon át közeledett, idővel meghosszabbodik és az ő legközelébbi utódainak lételét elhomályosítni fogja. — A mi különösen Oroszországot illeti, ez már a megelőző századokban is állami közlekedésben állt Bokharával. A régi, még a középkorból fennálló kereskedelmi út Ázsia belsejéből a Volga mentében Moszkva és Novgoródig időnként az orosz fejedelmek s a bokharai khánok érintkezését szükségessé tette, de ez érintkezés csak egyszerü ügynökök által történt, kik kereskedelmi érdekekben a két hatalom között közvetítettek, és az első diplomatikai követség, e szónak európai értelmében, Negri úr vezetése alatt 1820-ban történt, mely alkalommal Meyendorff báró, e küldöttség egyik tagja által az első hiteles tudósitást kapjuk Bokharáról. Az orosz hódító seregek sorai ekkor még a pusztaság déli szélén kezdtek a homokból előbukkanni, mely alkalommal az oroszok csak Khokánd és Khivával bocsátkoztak a határ fölötti perlekedésekbe, de Bokharával már csak azért is maradtak barátságos lábon, mivel a khánságok ezen legjelentékenyebb és aránylag legerősebb részét mindaddig kimélni akarták, mig a kisebbek és gyengébbekkel nem végeztek. E politika mindenesetre egészséges volt és a szent-pétervári udvar tovább is a mellett maradhatott volna, ha Angolország, az ő vetélytársa az ázsiai hóditások mezején, Bokhara fontosságát nem fogván fel ily módon, nemhogy hóditásokat tegyen, hanem hogy a már meghóditottat megőrizze, kedvet nem mutatott volna a Zerefsán melletti állammal való érintkezésre. Ezen Bokhara körül folytatott politikai vetélkedése két keresztyén európai államnak, mely, mint később látni fogjuk, az önhitt, büszke Nászrulláht félőrültté tette, angol részről

1832-ben vette kezdetét Burnes Sándor félhivatalos útja által. Oroszország a geniális skót útazásának nagyobb fontosságot tulajdonitott, mint a milyennel az valóban birt. 1834-ben Szent-Pétervárból Demaison követ, 1835-ben pedig Vitkovics politikai ügynök ment Bokharába, állitólag hogy orosz rabszolgák megszabadítását eszközölje ki, de valósággal azért, hogy az emirt az orosz czár részéről (ez a büszke Miklós volt!) a szokásos alázatos hangon szinlelés nélküli barátság és ragaszkodás felől biztositsa. Ezen barátságos biztositás egyébiránt egészen időszerű volt, mert mialatt az orosz diplomatikai iratok a büszke Nászrulláht magas hangzású czimzeteikkel csiklandozták [1]), azalatt az orosz fegyverek mindinkább közeledtek a pusztaság lakott részei felé, és az orosz ágyúknak a Jaxartes felől hallatszó dübörgésére Bokharában senki sem forditott figyelmet. Azon mód iránt is, melylyel a bokharai emir az orosz követségeket viszonozta, az udvar feltünő engedékenységet és türelmet tanúsitott. Ha Nászrulláh valamelyik komornyikjának (mehrem) vagy háza valamely másik tisztjének nagy jö-

[1]) Oroszországnak meg volt azon jó tapintata, hogy a „si fueris Romae" stb. féle elvet soha sem tévesztette szem elől. Keleti fejedelmek irányában szigorúan megtartotta a keleti illem és irály szabályait. Zaleszoffnak az Oroszország és Bokhara közt 1836-tól 1843-ig folyt diplomatikai érintkezésekről irt művében az udvari levelezés példájaként Perowskynak, Orenburg akkori katonai kormányzójának egy irata van közölve, melyben az emir következőleg czimeztetik: „Minden bölcseség és törvény magyarázójának, a nagyratisztelt, egészen tökélyes, dicsőséges és nagy Emirnek (már mint Nászrulláhnak); a szelid Khakán ezen sarjának, a tudományosság, a rend és a hir ezen középpontjának, ezen minden boldogságot árasztónak őszinte tiszteletünk és hódolatunkat nyilvánítjuk! őrizze meg őt a felséges és mindenható isten az uralom és boldogság trónusán minden vihar és viszontagságtól és adjon neki hosszú életét!" (Lásd: The Russians in Central-Asia. Translated from the Russian by John and Robert Mitchell. London 1865. 409 l.)

vedelmű hivatalt akart adni, akkor követül küldte őt Pétervárra, hogy ott gazdag ajándékokat arasson és egyet-mást neki is haza hozzon. Más alkalommal azon megbizás adatott az ilyen ál-diplomatának, hogy az orosz kormánytól katonai tanitókat, ügyes bányászokat, vagy más mesterségben jártas embereket kérjen, kiknek szolgálatát az emir igénybe venni és gazdagon megjutalmazni akarta. Az ily gondolatok természetesen csak a pillanatnyi szeszély szüleményei voltak, mert különben miként engedhette volna meg a gyanakvó emir, hogy országát idegen tisztek járják be és puhatolják ki [1]). Végre azonban az orosz türelmesség is elérte véghatárát. Afgánisztánban az angolok ellenpártja megveretést szenvedett. Vezérök Doszt Mohámmed Khán Bokharába futni volt kénytelen, és azon hirre, hogy az angol előőrsök már a bal part közelébe értek, Oroszország Bokharával tisztába akart jönni, s 1840-ben Butenieff őrnagy vezérlete alatt egy politikai és tudományos küldöttséget menesztett a Zerefsán melletti fővárosba. Ezen teljhatalommal ellátott diplomatának az volt feladata, hogy először is értesitse az emirt azon tiszta és érdektelen szeretetről, melyet a szentpétervári udvar mohámmedán államok iránt, pld. II. Máhmúd Szultán iránt, midőn az az egiptomi Mehemmed Alival keveredett bajba, vagy Mohámmed persa sáh iránt már többször tanusitott; — oly szeretet, melyben Nászrulláh, is részesülhet, ha a következő kötelezettségeket magára vállalja: 1) hogy Oroszországgal sem nyiltan sem titokban ellenségeskedésbe nem lép; 2) hogy nem tart orosz rabszolgákat és megvédi minden orosz alattvalónak személyét ép úgy

---

[1]) Később, Butenieff jelenlétekor, egy orosz tudományos expeditio tett ugyan kirándulást Szamarkánd hegyes vidékébe, de a vizsgálódó urak, mint valami veszélyes kémek, minden lépten-nyomon gondosan őriztettek, ugy hogy Lehmann és Jakovleff munkái valóban csodának tekinthetők.

mint vagyonát is; 3) hogy nem kobozza el a Bokharában megható oroszok vagyonát, hanem azt hiány nélkül küldi Oroszországba; 4) hogy a bokharaiaknak szigorúan megtiltja, miszerint az orosz alattvalókon rablást vagy erőszakot el ne kövessenek, és hogy az e tilalom ellen cselekvőket szigorúan megis bünteti; 5) hogy az orosz árúkat csak egyetlen vám alá veti, mely az érték 5 százalékát nem mulhatja felül; 6) hogy az orosz kereskedők a bokharai területen nem lesznek kitéve semminemű nyugtalanitásnak, hanem ugyanazon biztonságot és védelmet élvezhessék mint a bokharaiak orosz területen. — Ezen kikötések mellé orosz részről megfelelő előnyök és engedmények toldattak, és ha tekintetbe veszszük a roppant költséget, melylyel az orosz kormány ezen küldöttséget felszerelte, részben a küldöttség egyes tagjainak jelességét is, akkor nem lehet csodálnunk, hogy Szent-Pétervárban Buteniefftől, ki Orenburgból az első májusi levegő lengésével indult útnak, egy fontos kérdés megoldását várták.

És még Oroszország, az ázsiai Oroszország is eléggé tapasztalatlan volt magát Nászrulláhval szemben bizonyos illusiókba ringatni! Vajjon mit tudhatott a Bokhara trónján ülő esztelen dühöncz a különbségről, mely egy egyszerü ügynök és egy teljhatalmú követ küldetése közt létezik? avagy talán hajdani, gyalázatos czélokra használt kedvencze, a 19 éves vezir Abdul Khálik, világosithatta volna őt fel a császár levelének és Nesselrode gróf iratának tartalma felől? A fogadtatás s a megvendégelés, melyben az orosz követség részesült, semmi kivánni valót sem hagyott ugyan hátra, de kereskedelmi tekintetben a követség úgy szólván semmit sem eszközölt ki. Nászrulláh oly kegyelmes volt elfogadni a Neva melletti császári testvérének ajándékait és baráti nyilatkozatait a követség némely tagjának mineralogiai ismereteit, is méltóztatott igénybe venni, de az orosz részről kivánt szer-

ződés elfogadására semmikép sem volt birható. Majd győzelmes seregének élén Khokandba kellett sietnie, majd ezen, majd más teendője volt, és midőn Butenieff őrnagy Bokharában való nyolcz havi tartózkodás után, mely idő alatt többször kisérlé meg, de mindig hasztalanul, kihallgatást nyerni, 1841. april 14-dikén végre elhivatott, hogy az emir kegyelmes szavait meghallgassa, ezt lovagöltözékben a palota udvarában találta, midőn épen lóra akart ülni, hogy ismét a khokándi hadjáratra menjen. Miklós császár rendkivüli és meghatalmazott követe most hevenyében azon közlést vette, miszerint ügyének elintézése a legfőbb asztalteritőre (desztur-khándsi) [1]) bizatott, és Nászrulláh „minden jót" kivánva a kapun kilovagolt. Csak most vette észre az orosz követ, hogy mily megvetőleg bánt ő vele vagyis inkább császári urával ezen barbár. Az oroszok méltán felindultak az ily eljáráson, ámde mit gondolt Nászrulláh a nemzetközi közlekedés szabályainak ezen nyilvános megsértésével? Khokándban aratott győzelmei által hiusága még nagyobb lett mint már előbb volt, és ő már valóban Dsengiz és Timur szerepéről álmodozott. Az angol invasió fenyegető veszélyétől is mentve látta magát, mert e közben megérkezett a kabuli katastrophának, t. i. az angolok meggyilkoltatása és elüzetésének hire, és midőn látta, hogy az afgánok, kiknek irányában ő magát legalább is Nagy Sándornak tartotta, egy európai nagyhatalom oly annyira dicsért, fegyelmezett serege fölött győzelmet tudtak aratni, valjon miért kellett volna félnie északi

[1]) Desztur-khán, azaz: asztali szertartás, tulajdonképen az abrosz, melyet Közép-Ázsiában az ételek alá teritenek, de jelenti egyszersmind azon szokást is, mely szerint minden vendégnek, midőn a házba lép, asztalt teritenek, melyről minden körülmény közt kell valamit ennie. Deszturkhándsi azon férfiú, kire e szolgálat bizva van.

ellenségének haragjától, kinek főhadiszállása oly roppant távolságban volt az ő országának. határaitól?

Valjon ki fog a mondottak után még csodálkozni rajta, hogy Anglia, mely az európai moral elveit még a megrögzött ázsiaiak irányában is figyelemben tartotta, Bokharával való politikai alkudozásaiban még kevesebb sikert aratott mint Oroszország, sőt magát még mélyebben sértve látta? Azon események, melyek által a britt kormány a Zerefsán melletti fővárossal érintkezésbe jött, nagyon is újak és általánosan ismertek, semmint itt azokat részletesen előadnom kellene. Azon pillanattól fogva, hogy az angol-ind seregek az Induson átmentek volt, elkerülhetlenné vált az érintkezés Közép-Ázsiával s a közeledés Bokharához, a belázsiai iszlam-világ ezen hierarchiai és politikai középpontjához. Főleg két ok volt az, mely ezen érintkezést elkerülhetlenné tette. Először is Bokhara belső rothadása és pusztulása daczára még mindig a hangadó hatalom volt a többi közép-ázsiai népeknél, mivel a transoxaniai régi uralkodók multjának dicsfényéből a Zerefsán melletti khánok még mindig terjeszthettek nehány sugarat a szomszéd országokba. A mit Bokhara helyeselt, azt mindenki helyeselte, a mit Bokhara szeretett, azt mindenki szerette. Angliának tehát, hogy a Szuleimán hegylánczon túl üzött — fájdalom! — nagyon is korai [1]) és elhamarkodott, és épen azért szerencsétlen kimenetelü politikájának alapját megvesse, először is Bokhara barátsága felől kellett magát biztositnia, mire nézve a kellő lépéseket elég korán meg is

[1]) Azt mondom korai, mert ha az angolok előbb a Szutledsen átmentek, uralkodásukat Pendsábban megerősitették s az afgánokat több évi közvetlen megfigyelés által jobban megismerni tanulták volna, akkor az Afgánisztánban tett hadjárat bizonyára nem ért volna oly szomorú véget. Minden valószinüség szerint pedig e hadjárat egyáltalán nem is jött volna létre.

tette. Másodszor pedig azon már emlitett körülmény, miszerint Bokháraban egy másik európai hatalom, t. i. Oroszország is ugyanazon czélt tűzte ki magának, épen ezen fővárost tette a vetélkedési harcz szinhelyévé, mely harcz kimenetele Angliát annyival is inkább aggasztotta, mivel a netaláni megveretés esetében nem annyira az Afganisztánban foglalt állás, mint inkább a szép indiai császárság veszélyeztetésétől lehetett félni. Hogy ezen aggódás alaptalan, vagy legalább túlzott volt-e, a fölött nehéz volna már most hozni itéletet, mivel azt csak a jövő fogja megmutatni. Nekünk itt az ily érzelmek létezésének történeti tényálladékát kell kiemelnünk, és eltekintve az e kérdés fölött nyilvánitott saját egyéni nézeteimtől [1]) ép ezen érzelmeket akarom felhozni mint az angol-bokharai érintkezés második indokát. Miután Burnes Sándor utazása nem birt hivatalos jelleggel és inkább csak titkos politikai puhatolásnak nevezhető, Stoddart ezredesnek 1838-ban történt küldetése Bokharába volt az első, mely által az angol kormány Bokharával érintkezésbe jött. Stoddart Mac-Neil J. teheráni angol követtől azon megbizást kapta, hogy a bokharai emirt biztositsa felőle, miszerint az angolok befolyásától Afghánisztánban mitsem kell tartania. Sőt inkább Anglia késznek nyilatkozik Bokharával barátságos viszonyba lépni és az emirt lehetőleg gyámolitani, ha netalán országa idegen hatalom által támadtatnék meg. Ha már magában véve az

---

[1]) A nagyobb munkák, melyeket e kérdésre nézve közzétettem, a következők: 1) 1867-ben megjelent: „Vázlatok Közép-Ázsiából" czimű művem utolsó fejezete; 2) „Unsere Zeit. Deutsche Revue der Gegenwart" czimű folyóirat egyes füzeteiben, és pedig: 1868. novemb. és decemberi füzete; 1869. juliusi füzete; 1870. februári, májusi és novemberi füzete, végre 1871. novemberi füzete. Továbbá a Dr. Andrée által szerkesztett „Globus" czimű földrajzi folyóiratban, XX. köt. 81, 105. és 122. l.

sem volt helyesen téve, hogy a vakbuzgó Nászrullahnak, ki minden keresztyént teljes szivéből gyűlölt, baráti viszony ajánltatott, még nagyobb bajt okozott azon körülmény, hogy azon férfiú, kire e fontos küldetés bizatott, erre legkevésbé volt alkalmas. Stoddart ezredes kétségkivül igen derék, korának minden erényeivel diszelkedő tiszt volt, de felinduló természete, nyers és szigorúan katonás modora és hajlithatlansága bizonyára jobb szolgálatot tett neki ezredének élén mint a diplomatiában. Ily tulajdonokkal természetesen semmire sem mehetett olyan zsarnokkal szemközt, a milyen Nászrullah volt; nevetséges nyakassága következtében nem akarta magát alávetni bizonyos szokásos illemszabályok- és szertartásoknak és már Bokharába való megérkezésekor felkeltette az emir ellenszenvét és haragját. Hogy egy hitetlen a „nemes Bokharában", sőt a Rigisztánon is, hol mindenkinek gyalog kell járni, lovon mert sétálgatni, hogy az igazhitüek fejedelme előtt a szokásos tisztelgést megtagadta, s hogy végre a trón lépcsői előtt minden ajándék nélkül mert megjelenni, az már csakugyan sok volt a zsarnok Nászrulláh ingerlékeny természetének. Már két nap mulva az első fogadtatás után Nászrulláh által gyalázatos módon elfogatott és undoritó börtönbe záratott. Mint a tigris biztos zsákmányával úgy játszott az emir a szerencsétlen tiszttel. Majd kimondhatlan kínokkal sanyargattatta majd mindenféle kitüntetéssel halmozta el őt, mert a bánásmód azon hirek szerint változott, melyek az angoloknak állásáról Afgánisztánban érkeztek. De az áldozatot a vérszomjas zsarnok karmai közül megmenteni nem sikerült sem a szultán, a mekkai serif, a persa sáh s a szomszédos fejedelmek kérésének, sőt Oroszország közbenjárásának sem, mely utóbbi követe, a már emlitett Butenieff által hasztalanul törekedett politikai ellenfelének eszközét a biztos romlásból kimenteni. Stoddart, a ki a mohammedán

vallás felvételére kényszerittetett, de azt nyilvánosan megtagadta, ezen közel négy évig tartó kínzások és lealacsonyitások között megtartotta angol stoikus természetét, mig végre egy honfitársa személyében szenvedéseinek is társat kapott, kinek kiséretében tette meg utolsó útját a vesztőhelyhez.

Conolly Artur kapitány, ez volt neve Stoddart bajtársának, Kabulból 1840. Szept. 3-dikán indult diplomatikai küldetésével Közép-Ázsiába. Miután az angolok lassanként azon meggyőződésre jutottak, hogy a londoni és szentpétervári kabinetek diplomatikai alkudozásai nem fognak czélhoz vezetni, és hogy az oroszok támadó politikájokat a három khánság irányában háboritlanul folytatni szándékoznak, nem maradt más hátra, mint hogy épen magukhoz a három khánság fejedelmeihez forduljanak, ezeket a fenyegető veszély felől felvilágositsák és oda működjenek, miszerint mindhárman, t. i. Bokhara, Khokand és Khiva, véd- és daczszövetségben egyesüljenek és együttesen lépjenek a közös ellenséggel szembe. Ezen több századon át elkeseredett ellenségeskedésben élő országok szövetségére még csak gondolni is a lehető legészszerűtlenebb és legszerencsétlenebb eszme volt, de még ennél is szerencsétlenebb azon férfiú megválasztása, kire e tarthatlan problema megoldása bizatott. Conolly, az oly nemesen és gyengéden érző ember, kinek lelke a legtisztább keresztyén eszméktől volt áthatva és kinek szemei előtt Ázsia minden rabszolgái megszabaditásának, sőt az egész emberiség boldogitásának eszménye lebegett, a világbéke ezen galambja lépjen alkudozásokba a közép-ázsiai uralkodói székeken ülő fekete keselyűkkel! És mégis igy volt. Khivában, hol Abbot és Shakespeare angol tisztek az orosz rabszolgák felszabaditásának humán ügyében már előtte jártak, Alláhkuli Khán által barátságosan fogadtatott, de politikai törekvései ép oly

sikertelenek voltak, mint lelkes igyekvése a rabszolgák felszabaditásának kérdésében. A harczias özbegeknél a rabszolgák és az öntöző csatornák egyformán szükséges eszközei a mindennapi kenyér beszerzésének; a Bokhara és Khokánddal való szövetség kérdésében a Khán nem hitte, hogy idegen tanácsokra volna szüksége; az angol barátság jeléül pedig azonnal gazdag segélypénzeket és fegyvereket kért. Conolly tehát Khivából bevégezetlen dologgal Khokándba ment, és pedig Bokhara elkerülésével az északi puszta-vidéken át, oly úton, mely tudtomra Dsizzáhnál végződik, és melyen előtte még nem járt európai ember. Fogadtatása Turkesztán ezen keleti részében nem kevésbé volt szivélyes mint Khivában. Mehemmed Ali épen háborút folytatott Nászrulláhval, egy az európai fegyvereket és hadászatot ismerő tiszt megérkezése tehát nagyon kedves volt előtte, és azon reménye, hogy őt katonai dolgokban használhatni fogja, volt oka annak, hogy az idegent a legfényesebb vendégfogadásban részelteté. Hogy mily eredményre vezettek a Conolly és Mehemmed Ali közt folyt alkudozások, arról semmit sem tudunk, miután a tiszt khokándi jegyzékei elvesztek. Nagy horderejűek aligha voltak, miután a kétes helyzet, melybe a khokándi fejedelem a háború következtében jutott, bizonyosan elvette minden kedvét a jövőre irányuló tervektől, és Conolly, a ki itt sem talált kilátást sikeres munkálkodásra, elég meggondolatlan volt engedni Nászrulláh csalárd meghivásának és tisztelegni előtte Khokánd közelében, egy Mehrem nevű helység mellett felütött táborában. A gyanakvó bokharai emir ugyanis azt hitte, hogy Conolly ösztönözte keleti szomszédját a Bokhara elleni háborúra. Hogy őt a tőrbe csalja, Stoddartnak kellett földijét e lépésre felszólitnia, és ennélfogva nagyon könnyen érthető, hogy Conolly, kit khokándi barátjai hasztalanúl figyelmeztettek az emir gonosz lelkületére, alig ér-

kezett meg a bokharai táborban, elfogatott és vagyonától megfosztva, Bokharába vitetett, hogy Stoddarttal a szörnyü fogság sorsában megosztozzék. Kaye I. W. angol-indiai iró, egy széles ismeretü és mesteri tollú férfiú, „Lives of Indian Officiers“ [1]) czimű művében nehány töredéket közölt Conollynak a börtönben irt naplójából. Ezek csak gyenge vázlatai a szomorú képnek, de azért az olvasót mégis mélyen meginditják, és elegendők arra, hogy nekünk bár csak gyenge fogalmat adjanak azon szenvedések és kínokról, melyeket e szerencsétlen európaiaknak utolsó, csaknem hat hónapi fogságuk alatt egy dohos, nedves és sötét lyukban, hideg és nedvességben, csak alig elegendő rongyokba burkolva, férgektől elárasztva, undoritó ételen és folytonos halálfélelem mellett kiállniok kellett. Addig a mig az orosz követség Butenief vezetése alatt, kinek emberies törekvései a fogoly európaiak megszabaditására nem eléggé ismeretesek, Bokharában tartózkodott, addig csak mégis világlott a szerencsétlenek fölött a reménynek egy gyenge sugára, de annak elutaztával ez utolsó szikra is kialudt. Nászrulláh, a ki ez időtájt hihetőleg biztos tudósitást kapott a kabuli katastropháról, látta, hogy undok magaviseleteért egy oldalról sem kell boszútól tartania, a foglyokat, kiknek a halál óhajtott mentő volt, 1842. junius 17-dikén [2]) egy nyilvános téren nagy kiváncsi tömeg jelenlétében kivé

---

[1]) Ezen mű két kötetből áll és Londonban 1867-ben jelent meg Straha és társánál.

[2]) Ezen datumot Kaye adja fenntemlitett művében. Ferrier tábornok „History of the Afghans“ czimű művének 460. lapján. Junius 24-dikét emliti és pedig Akhundzáde állitása alapján, ki a kivégeztetés napját nem egész biztonsággal a Dsemáziul-evvel vagy a Dsemáziul-száni másodikára teszi, a mi azonban téves, miután a kérdéses hónapok kezdete a Hedsra 1258-ik évében május 12-ikére, illetőleg junius 10-ére esik.

geztette. Először Stoddart feje vágatott le; midőn a sor Conollyra került, a bakó szünetet tartott, mivel az volt mondva, hogy ő kegyelmet nyer, ha az iszlámhoz áttérni hajlandó; de a kegyes ember ellenszenvvel mondá: „Stoddart mohámmedán lett, és ti mégis kivégeztétek őt; én örömmel halok meg.“ Egész türelemmel nyujtá oda nyakát a bakónak, ki egy csapással választá el a nemes főt, és a két vértanu élettelen teste közös sirba temettetett, melyet már előbb ástak meg szemeik láttára.

Ily véget értek a keresztyén nyugot első követei Clavijo szamarkándi utja óta Transoxánia fővárosában, csaknem mondhatnánk az uj világ első apostolai, mert bármi volt is indoka az angol kormány közbelépésének az Oxuson tul, annyi bizonyos, hogy ezeknek alapját nem a hóditási vágy, hanem a Közép-Ázsia civilisatiójára való human törekvés képezte, mely a legjobb védfal látszott lenni az északi vetélytárs tulkapásai ellen. Hogy a nyomorú Nászrulláh ily gonosz játékot mert üzni azon európai nagyhatalom irányában, melyről tudva van, hogy alattvalói megvédésére semmi áldozattól sem retten vissza, az természetesen első sorban azon csapásoknak tulajdonitandó, melyeket e hatalom a Hindukus völgyeiben szenvedett.

Ha az angolok Kabulban lettek volna, Nászrulláh aligha merészli a népjognak ezen, még a mohámmedán törvények szerint is vétkes sértését elkövetni, és ha mégis megtette volna, akkor a méltó büntetés egy Belkhen és Kársin keresztül intézett britt invasió által aligha maradt volna el. Másodizben pedig a zsarnok rut tettének büntetlenlenségét a két nagyhatalom szerencsétlen vetélkedésének köszönhette. Az emirt jobb irányra tériteni senkit sem illette volna inkább Persiánál, melynek alattvalói százezerszámra epedeztek bokharai fogságban. Ámde ezen ország soha sem rendelkezett a kellő eszközök fölött, és miután

Oroszországhoz való vonzódása nem volt titok, miként erősbithette és nagyithatta volna Anglia vetélytársának eszközét?

Ily körülmények által gyámolitva Nászrulláh e szomorú esemény után még sokáig fertőztethette undok tetteivel a trónt, melyet elfoglalt. Az emlitett angolokon [1]) kivül még az olasz Giovanni Orlando, Flores Naselli s a görög Joseph estek áldozatúl vérszomjának. Az elsőt a vándorlási kedv birta reá, hogy egy khokándi követ társaságában, kivel Konstantinápolyban ismerkedett meg, a távol Khokándba utazzék, s e várossal együtt ő is Nászrulláh kezébe esett. Egy ideig ez mint udvari órást alkalmazta őt, de midőn egyszer a zsarnok órájának kerékművében zavar állt be, Orlando oda hivatott, és büntetésül „az ő élete órája állittatott meg a bakó által.“ A második, foglalkozására nézve katona, kit hihetőleg földijének, Avitabile tábornoknak Redsit Szingh szolgálatában talált fényes sorsa vonzott a távol keletre, épen az angolok kivégeztetése után rövid időre érkezett Bokharába. Ő katonai ismereteit az emir szolgálatában akarta értékesiteni, ámde minden nyelvismeret nélkül jött az országba, és mivel a csalárd Abdul Számed Khán, az európaiak ezen megrögzött ellensége, benne

---

[1]) Dr. Wolff József hittéritő, egy sajátságos, de mindenesetre bátor ember, azt beszéli „Sendung nach Bochara“ czimű művének Dr. Amthor Eduárd által eszközölt német kiadásában (Lipcse, 1846. I. köt. 294. l.), hogy Wyburt hadnagy Khivába vezető utján elfogatott, turkománok által Bokharába vitetett, ott több évig fogva tartatott és rövid idővel Stoddart megérkezése előtt kivégeztetett. — Máshonnan vett értesitések ezen ember sorsa felől nem egyeznek meg Wolff tudositásaival. Wyburt, a ki a nyelv és a szokások minden ismerete nélkül ment neki a pusztaságnak, Teheránban hasztalan lőn figyelmeztetve a bizonyos halálra, melybe rohan, ő szenvedélyét követte és már a sivatagban találta meg szomorú végét.

vetélytárstól félt, már megérkezésének első hetében mint kém vádoltatott be és chakhamar ki is végeztetett. A harmadik Conolly szolgája volt, és habár magát mint a szultán alattvalója igazolta, mégis halnia kellett még ura előtt. Mit is gondolt Nászrulláh a szultánnal, kit vallási szükségességből az egyház fejének ismert ugyan el, de kit világi nagyságra nézve felülmulni vélt? Hiszen még a főur egy moszlim alattvalója is áldozatúl esett a zsarnok vérszomjának! Musztafa Csaus, kit Resid Pasa küldött Bokharába az emir kérelmére katonai oktató minőségében, már nehány havi ott tartózkodás után vallástalannak találtatott, a börtönbe vettetett, és mivel a törvények szigora fölött panaszkodni mert, ki is végeztetett. Semmi, épen semmi sem volt oly szent a nyomorult zsarnok szemeiben, hogy dühének kitöréseit és vágyakodó természetét megfékezhette volna. Midőn Doszt Mohammed Khán, az angolok által szökésre kényszerittetvén, családjával együtt Nászrulláh udvarán keresett menedéket, Szultán Dsánnak, Doszt Mohammed legifjabb fiának feltünő szépsége mindjárt az első találkozás alkalmával felkölté az emir gyalázatos szenvedélyét, és a vendégszeretet törvényének szentsége daczára, melyet még Ázsiának legvadabb barbárjai is csak nagyon ritkán szoktak megsérteni, elég piszkos volt, e szép gyermeket (Szultán Dsán ekkor 14 éves volt) magától az atyától kérni el. Doszt Mohammed, ki előtt a kéjencz undok szenvedélye nem volt ismeretlen, gyermekét gyors futás által akarta megmenteni, mely azonban nem sikerült. Szultán Dsán bátyjával Ekber Khánnal együtt utóléretett, kétségbeesett ellenállása daczára elfogatott és Bokharába vitetett vissza. Hogy itt mi várt reá, azt nem lehet és nem is kell megmondanom. Doszt Mohammed maga is csak nagy bajjal menthette ki magát a szörnyeteg körmei közül. A bokharai iszlám tiszta kútfeje aligha gyönyörködtethette

őt nagyon, ha későbbi tiszteletteljes angol fogságát Loodianáhban összehasonlitotta azon vendégszeretettel, melyben őt egy hitrokona és szomszédos fejedelmi társa részesitette és a mint később látni fogjuk, e gyalázatos bánásmódért vénségében boszút is akart állni.

Nászrulláht magát azonban e méltó boszú már nem érte. Külellenségei nem voltak azon helyzetben, hogy őt számadásra vonják, és mint látni fogjuk, az ő utódának kellett meglakolni bűneiért. Benn az ország belsejében, t. i. Bokharában, minden meg volt dermesztve az ijedelemtől. Az atyák erőszakkal látták fiaikat és leányaikat az Árkba (palota) hurczoltatni, a nélkül hogy az elégületlenségnek csak egy hangját is merték volna hallatni, mert a molláhk szerint a fejedelem ép oly korlátlanul uralkodhatott népe, mint a pásztor az ő nyája fölött. A negyvenes évek elején (a pontos évszámot nem lehetett kipuhatolnom) az elégületlenek egy nagy pártja alakult, melynek élén Nászrulláh legidősebb fiát, a ki mint kijelölt trónörökös Karsi helytartóságának tisztét viselte, hitték állni. Már a legcsekélyebb gyanú elegendő volt arra, hogy az összeesküdtek közul több mint negyven a bakónak átadassék, Mozaffár-eddin pedig — ez volt Nászrulláh fiának neve — Kerminéhbe tétetett át, hol csak kis hatásköre volt és atyja közvetlen közelében lévén jobban megfigyeltethetett. Minél inkább haladt előre ez utóbbi éveiben, annál gyakoriabbak és hevesebbek voltak dühének kitörései, melyek 1860-ban harmincznégy évi uralkodás után véget is vetettek életének. A khokándi gyakori felkeléseken kivül, úgy mondják, különösen azon megátalkodott harcz, melyet Sehri Szebzben lakó sógora Velinaám viselt ellene, kinozta őt halálra, és csak midőn már utolsó vonaglásaiban feküdt, érkezett meg e vár bevételének hire. A zsarnok, ki már csak alig volt ura érzékeinek, azon parancsot adta, hogy

lázadó sógora minden gyermekeivel együtt megölessék; de mivel szemei már nem birtak jóllakni a kiontott véren, saját nejét, Velinaám nővérét hivatta magához rövid idővel halála előtt. A szegény asszony, két gyermek anyja, reszketett; de ez nem inditotta meg a haldokló zsarnokot; ott ágya közelében fejeztette őt le, és elkeseredett ellensége nővérének vérére bámulva adta ki undok lelkét.

XIX.

EMIR MOZAFFÁR-EDDIN ÉS A ROMANOFF HÁZ.

1277 (1860) — 1287 (1870.)

Azon régi keleti közmondás, mely szerint „az atyák eszik az egrest és gyermekeik foga vásik meg tőle,“ csak ritkán teljesedett be oly mértékben és oly meglepő gyorsasággal, mint Mozaffár-eddin Khánnál, Nászrulláh fia és utódánál. Az igazságos Nemesis erős északi szél szárnyain már a bűnös életében sietett ugyan az Oxus partjai felé, de midőn odaért, a halál boszuló karja már megelőzte őt, és az apa és uralkodó bűneiért a fiúnak koronájával, az országnak függetlenségével kellett lakolnia. Fiatalságának első éveit Mozaffár-eddin Kársiban, a bokharai Dauphinée s a Mangitok főszékhelyében töltötte, hogy — mint egykor atyja — itt a törzsrokonok között tanulja meg az uralkodás mesterségét. Már korán kitünt ő azon szorgalom által, melylyel tanulmányait űzte, nem kevésbé pedig kitünő tehetsége által is, és hogy ő valóban alapos képzettségü mohammedán, természetesen e szónak turkesztáni értelmében, arról e sorok irójának volt alkalma személyesen meggyőződni. Mindamellett a mint mondják, Mozaffár-eddin már korán mintegy tövis volt atyja szemében. Ez ugyanis atyja iránt követett saját gyalázatos eljárásából következtetve, fia személyében mindig csak a veszélyes vetélytársat

látta; szeme előtt mindig egy Kársi felől közeledő összeesküvés kisértete lebegett, és hogy ezen folytonos nyomasztó aggodalomtól megszabaduljon, fiát Kermineh helytartójává nevezte ki, hogy egészen közelében legyen és lépteire jobban figyelhessen. Itt maradt Mozaffár-eddin 1842-től egész atyja haláláig és pedig meglehetős visszavonultság és kegyvesztésben, és innen lépett Transoxania trónjára, hogy a történelemben mint azon fejedelem jelöltessék meg, kivel bevégződik az önálló uralkodók hosszú sora, kik a Szamanidáktól kezdve s annyi dynastiához tartozva ezer éven keresztül uralkodtak a Zerefsán mellett.

Egyébiránt nem lehet egész feltétlenűl állitani, hogy Mozaffár-eddin egyéni jellemét illetőleg épen nem lett volna némi részben oka azon szerencsétlenségnek, mely uralkodói házát érte. Mindenkor és mindenhol nagy különbség szokott lenni a koronaherczeg s a későbbi uralkodó jelleme közt. Mint e m i r Mozaffár-eddin is elvesztette az egykori k e t t e t ö r e [1]) békeszerető molláhtermészetét és azonnal trónralépte után újra megkezdte a harczot a lázadó Sehri Szebz ellen, mely város az ő atyja halála után azonnal újra kitűzte a lázadás zászlaját. Ez volt első fegyvertette, de törekvései ép oly eredménytelenek voltak mint atyjáé, és ő épen Csirakcsinak, Sehri Szebz egyik várának ostromával volt elfoglalva, midőn a khokándi események őt új háborúba bonyolitották és itt is azon politika folytatására kényszeritették, melyet atyja saját és egész Közép-Ázsia kárára kezdett. Muszulmán Kul, a ki, mint olvasóim emlékezni fognak, Khokándban az uralkodást kezei közé ragadta, e közben egy tőr által, melyet a bokharai érdekek béreltek, el-

---

[1]) Ezen szó, mely újabb időben nyugoton is ismeressé vált, azonos a nyugoti mohámmedánok v e l i a h d (trónkövető) kifejezésével. Kette = nagy és töre = herczeg, tehát a nagyobbik, idősebb herczeg, a ki hagyományos szokás szerint a tulajdonképeni trónkövető is.

tétetett láb alól, és a korona Mehemmed Ali harmadik unokájának, t. i. Khudájár Khán herczegnek birtokába ment át. Ezen gyenge, félénk herczeg Nászrulláh közvetlen felügyelete alatt neveltetett fel a bokharai udvar minden bűneiben. Ő tehát mindenek fölött Bokharát kedvelte és még az egyszerű, de nem romlott Khokánd trónjáról is a Zerefsán melletti kétszinű főváros finomabb orgiái után vágyakodott. Ha a fehér nemez Fergánában nem igen felelt meg izlésének; még terhesebb volt rá nézve azon fejedelmi kötelességének teljesitése, mely őt hadserege élén gyakran hivta a Jaxartes alsó folyásánál előnyomuló oroszok ellen. Azonfelül ő egyik megveretést szenvedte a másik után észak vitéz fiai részéről és egymásután vesztette el várait. Ak-Meszdsid, melyen ekkor Peroffsky várának orosz neve alatt már a Karakús (fekete madár, szerencsétlenség madara, sas) zászlója lobogott, épen visszahóditandó volt, és midőn Khudájár egy szokás szerint eredménytelen vallási háborúból visszatért, fővárosa kapuit zárva találta, mivel távolléte alatt Molla Khán nevü bátyja őt a tróntól megfosztotta és a Bokharába való menekülésre kényszeritette. Ha Mozaffár-eddin, a helyett hogy szinlelt békeszeretetét meghazudtolta volna, az arab közmondást, mely szerint „a béke minden itélet közt a legjobb“, követve a Mehemmed Ali családjában kitört háborút békésen intézi el és háza védenczét csak csendes vendégszeretettel kinálja meg, akkor több mint egy kellemetlenségnek vette volna elejét. Ámde mint minden ázsiai fejedelem, úgy ő is „a világhóditó“ czime után vágyakodott és felhasználva Khudájá segélykiáltását, gyorsan elhagyta Sehri Szebzet, hogy nagy sereg élén Khokándot meghóditsa. Ezen első hadjárat alkalmával ismét a titkos tőr végezte a nyilt fegyver feladatát. Molla Khán a Bokhara pártján állók által, kik közé saját szolgái is tartoztak, egy éjjel ágyában meggyilkoltatott, és mig az ő

buzgó párthivei, a Kipcsákok, kik Khokándban a hangadók voltak, Sáhmurádot, Khudájárnak irántuk hajlandó öcscsét készültek a trónra ültetni, azalatt Mozaffár-eddin ez utóbbit ismét visszaültette helyére és megindult hazafelé Bokharába. Azonban védencze csak négy hónapig birta magát tartani ismét visszanyert állásán, és midőn a bokhárai emir védúri szerepében magát igy kigúnyolva látta, nem maradt rá nézve más hátra, mint hogy tekintélye helyreállitására annál nagyobb erőhatalommal induljon Khokánd felé és ott megkezdett politikáját minden áron keresztül vigye. Miután szerdári kulját (főparancsnok), Sáhrúkh Khánt 4000 emberrel és Mehemmed Hászán Beget 30 ágyúval előre küldte volt, maga nehány száz Tekke-turkomán kiséretében indult kelet felé azon erős elhatározással, hogy nem tér vissza, mig a khinai határig mindent uralkodói pálczája alá nem hóditott. Ily rendelkezésekkel szemben Khokánd is a legvégsőre tette meg készületeit. A Kipcsákok, e khánságnak legharcziasabb eleme, késznek nyilatkoztak a védelmökbe ajált trónkövetelőért mindent koczkára tenni, és habár ők az emir túlnyomó serege, de különösen egész Közép-Ázsiában nagy hirnek örvendező tüzérsége elől mindenütt kitértek, úgy hogy ez háboritlanul hatolhatott egész Oósig, mégis Mozaffár-eddinnek nagy hűhóval kikiáltott sikere csak nagyon illusorikus volt. Az egész szörnyűséges hadjáratban mindkét részről összesen talán száz ember esett el, és a magát második Timúrnak képzelő bokharai uralkodónak serege az egyik helységből még csak alig vonult ki, midőn a Kipcsákok abba már ismét bevonultak s a bokharai hatóság minden nyomát eltörölték. A játék végeredménye az lett, hogy Khokánd két részre osztatott. E khánság keleti része, t. i. Oóstól Mehremig, a Kipcsákok védenczének jutott, mig az északi rész, t. i. Óratepétől Taskenden túlig, Khudájár Khán főhatósága alá rendel-

tetett, a ki azonban Szamarkándban ütötte fel főszékhelyét, hogy védurának egészen közelében legyen.

Ha Mozaffár-eddin ezen védelmi és hóditó politikájának alapját csakugyan a hadi erők szövetsége vagy egyesitésének eszméje képezte volna, mely a Jaxartes alsó folyásánál előre nyomuló idegen ellenség feltartóztatásában lelte volna czélját, akkor a szomszéd ország ellen intézett támadása némileg még mentségre találhatna. Ámde neki esze ágában sem volt a jövő politikáját űzni, sőt e cselekményének főrúgója, t. i. nevetséges kincs- és dicsvágya, a helyett hogy őt jövőre biztositotta volna, csak annyival is inkább siettette romlását, mivel a Khudájár Khán fölött gyakorolt véduraság őt oly ellenséggel állitotta szembe, melylyel nem ő, nem Közép-Ázsia, hanem az egész iszlám sem mérközhetett.

Oroszország, mely az 1839-ki Peroffsky-féle expeditió szerencsétlen kisérlete s a diplomatikai küldetések eredménytelensége után működési vonalát az Araltó délkeleti részéről a Jaxartes partjaihoz tette át, ez időtájt már a khokándi terület lakott részéig hatolt. 1847-ben a Turgái folyó mellett Orenburg vára, a rá következő évben pedig a Kárábut mellett Kárábuták vára épittetett [1]). Azon nézet, miszerint az Oxus képezi Turkesztán belsejében a közlekedés főerét s a legjobb vizi utat, nem bizonyult helyesnek [2]) és ennél fogva a Jaxartest kellett e czélra válasz-

---

[1]) The Russians in Central-Asia by John and Robert Michell. London 1865. 320. l.

[2]) A szellemdús és különben nagyon jól értesült Burnes Sándor volt az első Európában, ki azon nézetet akarta érvényre juttatni, hogy az oroszok az Oxust fogják használni mint a Turkesztánnal való közlekedés főerét. Később Butakoff tengernagy 1848 és 1859 közt az Oxus alsó folyásáról, különösen annak torkolatairól tett tanulmányai által épen az ellenkezőt bizonyitotta be nagy alapossággal. Az ő kutatásaiból

tani. Peroffsky tábornagy, Orenburg főkormányzója, 1847-ben Schulz kapitány által az utóbb emlitett folyó torkolatánál az Aralszk erődöt épittette, mely természetesen nagyon bántotta a khivai özbegeket, de melytől dacára ismételt erőlködéseiknek sem tudtak megszabadulni, és igy egészen nyugodtan kellett nézniök, mint terjeszti ki az orosz sas szárnyait, melyek baljóslatú árnyéka az ő jövőjük egét sötétséggel fenyegette, a Jaxartes balpartján. Miután az Aralszk erőd, mely később az 1-ső számú erődnek neveztetett, biztos kiindulási pontot képezett, könnyen lehetett előre látni, hogy a 2. és 3-ik s a következő számú erődök sorban fognak egymásra következni, s hogy az előre nyomuló orosz hadcsapatok csakhamar érintkezésbe fognak jönni Khokánddal, mint azon hatalommal, mely ezen vidék fölött névleg uralkodott. Kezdetben az Ak Meszdsid nevű khokándi vár őrsége volt az, mely magára vállalta a háládatlan feladatot, miszerint elzárja az északi óriás előőrsei előtt az utat, megtámadván majd az oroszokat, majd az ő védelmök alatt álló kirgizeket, de természetesen szokás szerint nagy veszteséggel veretett vissza. Ezen ingerkedés több éven át húzódott keresztül. Miután a khokándiaknak csak kisebb orosz hadosztályokkal volt dolguk, az orosz fegyverek túlnyomó hatalma nem gyakorolhatta az ijedelem

---

világosan kitűnik, hogy e folyó négy ága közül, melyekre kifolyásánál szétoszlik, egyiket sem lehet hajózhatóvá tenni. Először is e folyók ágya már magában véve sekély, másodszor pedig alacsony vizállás mellett a nagy fövénymennyiség következtében a folyás csaknem naponta megváltozik. Csak ha nehány Kungrát és Csontánköl mellett a sikba szolgáló, részint mesterséges csatorna a viz levezetésében meg-akadályoztatnék, csak akkor lehetne a hajózhatóságot Kipcsákig talán elérni. E kérdésről bővebb felvilágositást ad egy a „Journal of the Geographical Society of London“ czimű folyóiratban 1867-ben maga Butakoff tengernagy által közölt értekezés.

kellő benyomását, mig ellenben a muszkák a szokásos cselekkel s a vidék hadászati viszonyaival megismerkedvén, jó előiskolát végeztek turkesztáni hóditásaik számára. E közben megérkeztek a folyam bejárására szánt gőzhajók, melyek Svédországból az Araltóhoz szárazföldön szállittattak, a kháhrezmi tenger sötétzöld hullámaiba. Kőszén hiányában a gőzösöket a Szakszaul nevű csomós kemény fával kellett fűteni; ámde mindazon nehézségek daczára, melyekkel a gőzjárműveknek az ó classikai folyam hullámait eleinte hasitaniok kellett, azok mégis teljesen megfeleltek a kijelelt czélnak. Blaramberg ezredes 1852-ben megindult egy szemlélő csapattal Ak Meszdsid vára felé, maroknyi embereivel egész a vár faláig hatolt, és habár e vakmerő vállalat — miután ő 250 mérföldnyire bátorkodott távozni az orosz határtól — nem vezethetett is eredményhez, annál fényesebb jutalmat talált a rákövetkező évben tett komoly támadás. Az expeditió ekkor már valamivel nagyobb mérveket öltött [1]). Egy rendkivül forró tavasz közepén az oroszok a nagy pusztaságnak leginkább lakhatlan részein keresztül Orenburgtól az 1-ső számú erődig hatoltak, hogy innen a Jaxartes jobbpartján Ak Meszdsidbe jussanak, mig a „Peroffsky“ nevű gőzös a folyamon követte lépteiket. A nyomasztó hőség, a sűrű szúnyog- és sáskasereg, a magasan lobogó pusztai tűz, misem tarthatta fel útjokon északnak elszánt fiait. Ak Meszdsid körülzároltatott, és a harcz ezen a turkesztáni földön fekvő első helység fölött ezennel kezdetét vette. Peroffsky tábornok előbb békés megadásra szólitotta fel a khokán-

---

[1]) Ez állott 2168 emberből, beleértve a tiszteket is, 2442 lóbol, 2038 tevéből és 2280 ökörből, melyek a podgyász továbbszállitására alkalmaztattak. „The Russians in Central-Asia,“ 339. lap.

diakat [1]); de ők azt válaszolták, hogy mindaddig ellen fognak állni, mig portartójukban egy szemernyi por, utczáikon egy keszek (göröngy, melyet kövek hiányában hajgáltak) lesz található, és mig kardjaik vasa és szuronyaik hegye széttörve nem lesz. És a küzdelem mindkét részről csakugyan erélyesen folyt, és csak miután az orosz tüzérség a földfalakon több helyen rést lőtt és az őrség a szakadatlan tüzelés következtében nagyon sokat szenvedett, csak akkor nyomulhatott be 1853. augustus 8-dikán az első rohamcsapat a magyar eredetű Erdélyi [2]) hadnagy vezérlete alatt

---

[1]) Az ide vonatkozó okmány, melyből kitünik, hogy az oroszok a közép-ázsiaiakkal való közlekedésben, ha a szükség kivánta, igen szép özbeg nyelvezetet tudtak használni, ekkép hangzik:

„Az orenburgi főkormányzó az ák-meszdsídi parancsnoknak.

„Fejedelmém, minden oroszok császárjának parancsára eljöttem, hogy Ak-Meszdsid várát, melyet a khokándiak az ő császári felségének alattvalóihoz tartozó kirgizek elnyomására orosz területen épitettek, meghóditsam.

„Ak-Meszdsid már be van véve, noha ti még benne laktok, és ti meg fogtok győződni felőle, miszerint én oly helyzetben vagyok, hogy embereim közül csak egyet sem vesztve el, titeket mindnyájatokat elpusztithatlak.

„Az oroszok nem egy napra, nem is egy évre, hanem mindenkorra jöttek ide. Ők nem fognak visszavonulni.

„Ha van kedvetek élni, akkor kérjetek kegyelmet, ha pedig Ak-Meszdsidben akartok meghalmi, ez is szabadságtokban áll. Én nem igen sietek és nem is fogok veletek valami nagyon gyorsan végezni. Nem csatára hivni jöttem én, hanem hogy titeket addig verjelek, mig a kapukat megnyitjátok.

„Mindezt elmondtam volna én nektek már megérkezésem első napján, midőn fegyvertelenül közeledtem falaitokhoz, ha ti nem tüzeltetek volna rám, a mi tisztességes harczos felek közt nem szokásos.“ („The Russians in Central-Asia,“ 348. l.)

[2]) Az utóbb emlitett angol műben ugyancsak az Erdeli

a várba. A khokándiak még mindig védelmezkedtek lépésről lépésre ritka vitézséggel, noha vezérök Medveli (Mehemmed Veli) mindjárt a csata kezdetén elesett volt hivei élén; csaknem az összes parancsnokok halva maradtak az ütközet terén és csak kevesen találhattak a szökésben menedéket. Ez volt az első, úgy hadászati mint politikai tekintetben nagy fontosságú hely, melyet az oroszok a puszta északi szélén meghóditottak, de egyszersmind az első és egyúttal utolsó bizonyitéka ama hősies önfeláldozásnak, melyet a közép-ázsiaiak a betörő idegen irányában kifejtettek.

Ak-Meszdsid eleste után egy év sem mult el, melyben a khokándiak e hely visszavételére gyakori és roppant erőlködéseket nem tettek volna [1]), a nélkül azonban, hogy czéljukat elérték volna, habár ép ezen időszak, t. i. 1853 és 1856 közt, lett volna a legalkalmasabb a veszteség helyrehozására. Ugyanis Oroszország ép ekkor volt kénytelen óriási testének minden tagjából összeszedni s a Krimben összpontositni az erőket. Ázsia messze déli vidékein fekvő birtokaira ekkor nem igen gondolhatott, és ha Közép-Ázsia fejedelmei, a kik előtt a Szebasztopol körül folyó csaták nem maradtak titokban, a közös érdekeiket fenyegető veszély tudatában csak rövid ideig tudták volna az egység politikáját űzni, akkor még könnyű játék lett volna nemcsak meghóditani az épitett erődöket, hanem az oroszokat egész a puszta északi széléig visszanyomni is; és ezt any-

nevet találom, de azt hiszem, hogy a magyar l y csak idegenszerűsége miatt ment át ezen változáson. Az első tehát, a ki az első középázsiai vár bástyáira lépett, a mi földink volt.

[1]) A Khokánd részéről való nagyobb támadások egyike 1853. Deczember 14-dikétől 17-ikéig történt, mely alkalommal a khokándiaknak 12,000 emberből álló serege 600 orosztól nemcsak sakkban tartatott, hanem futásba is veretett.

nyival is inkább, mivel Izzet Kutibár [1], a kirgiz pusztai fejedelem, ép ekkor ásta volt alá az orosz felsőbbséget a kis- s a középső hordában. Hogy azonban mily kevéssé érdemlik meg Közép-Ázsiában a fejedelmek az uralkodást s a nép a függetlenséget, kitűnik abból, hogy e lehetőségnek épen ellenkezője állott be, minélfogva a szükség perczeiben Oroszország politikája épen az Oxus-vidéki országokban volt legkevésbé veszélyeztetve. Hasztalanúl kötötte szivére a porta Khiva és Bokhárában éveken át nagy költséggel tartott követeinek, hogy a lehető leggyorsabban haza térjenek és figyelmeztessék az illető fejedelmeket a helyzet kedvező voltára, kiknek minden erejöket kellene koczkáztatniok az ország biztositása, sőt az egész iszlám felszabaditására. Khiva, a helyett hogy támadólag lépett volna fel, barátságos izenetekkel követeket küldött Ak-Meszdsidbe, Bokhara pedig, hol ekkor még az undok Nászrulláh űlt a trónon, meggyengült keleti szomszédjának szerencsétlenségét kizsákmányolandó, betört Khokándba, és boldognak érezte magát, hogy egymásután csatolhatta a városokat területéhez. Ily körülmények között nagyon természetes volt, hogy Oroszország a párisi békekötés után hóditási terveit csak annál nagyobb buzgóság és eredménynyel folytatta. 1859-ben a kis Csölek vár esett el, két évvel később a Jaxartes mellett fekvő Jengi Kurgán erőd, mely folyó bal partján az orosz előőrsök mindinkább közeledtek az északi Khokándnak már lakott részéhez, 1864-ben pedig Turkesz-

---

[1]) Kutibár (= szerencséje van), a kirgiz pusztaság vándor-lovagjainak hű példánya, már 1822-ben tette magát hiressé merész támadásai és rablásai által. Előbb orosz védelem alatt a khokándi és bokharai karavánokat fosztogatta és Szent-Pétervártt nagy érdemei elismeréseül arany rendjelt kapott (csak nem a müvészet és tudománynak szántat ?). Később azonban saját védura ellen fordult, és csak hosszú és erőszakos harcz után sikerült őt ártalmatlanná tenni.

tán vagy Házreti Turkesztán városa, Khodsa Ahmed Jeszevi hires aszkéta nyughelye is orosz kézre került. Ez volt az első szörnyű hir, mely a vakbuzgósággal eltelt közép-ázsiaiakat borzadálylyal illette. Khodsa Ahmed, Baháeddin után Turkesztánnak második nemzeti szentje, ki főleg Khokándban áll nagy tiszteletben. Feltették, hogy a kipcsákok most már Khudájár Khánnal szövetkezni fognak és egyesülten törnek majd a hitetlenekre. Ámde a harag és gyülölet régtől fogva Turánban nyilatkozott a legszörnyűbb módon, és a többi khokándiaknál sokkal harcziasabb kipcsákok szembe ötlő tetszéssel nézték, mint nyomulnak előre az oroszok a Csenkent [1]) melletti szerencsés ütközet után Szairámon keresztül Táskend felé, és mint veszik birtokukba Közép-Ázsiának politikai és kereskedelmi szempontból egyformán fontos északi kapuját.

Még csak most hitte Mozaffár-eddin Khán elérkezettnek az időt arra, hogy kezébe vegye védenczének, Khudájár Khánnak ügyét és — habár csak közvetve — gátot vessen az orosz foglaló hadsereg elé. Először (1865. május havában) Khokánd ellen indult, hogy a kipcsákokat megbüntesse, mivel Bokharában azon hamis hirt terjesztették, miszerint az ő semleges magatartásuk előmozditotta az oroszok terveit, a mi természetesen csak rosz akaratú koholmány volt, mivel épen a kipcsákok fejtették ki a legerélyesebb ellenállást, és vitéz vezérök Álemkul Táskend előtt életét is vesztette. Miután Mozaffár-eddin, ezen elszánt ellenség, a szintérről lelépett, Khokánd keleti részének meghóditása már könnyű játék volt. Mir Száid báb-fejedelem Szárimszák egyik fia, fogva vitetett Bokharába, és Khudájár Khán, a ki a hitetlen ellenség előnyomulása által már csaknem összes birtokait elvesztette volt, Khokánd trónjára

[1]) Lásd e könyv második jegyzetét a második lapon.

emeltetett. Egyidejűleg szemtelen levelet küldött Tsernajeff vezénylő tábornoknak, a ki Peroffsky után az orosz hadsereg élére állittatott, mely levélben őt felszólitja, hogy hagyja oda a meghóditott területet, mivel különben Turán igazhitűit [1]) fogná az oroszok ellen vezetni, minek nyomatékául elkobozta az esetleg Bokharában tartózkodó kereskedők vagyonát. Az orosz főhadiszállásból jövő válasz nem kevésbé volt udvarias, és midőn az oroszok megtorlásúl az Orenburgban levő bokharaiak ellen hasonló eljárást követvén az emir fenyegetéseitől épen nem akartak megijedni, ez utóbbi, még mielőtt e levelezés nyilt ellenségeskedésbe ment volna át, Khodsa Nedsm-eddint barátságos küldetéssel menesztette Szent-Pétervárba, hogy a császár előtt a tábornokai által elkövetett sérelmek ellen panaszt emeljen. Az emir szándéka volt, hogy e diplomatikai fogás által időt nyerjen s a Sehri Szebzben kitört lázadást elfojthassa; de most az orosz hatóságok által szedetett rá. Nedsm-eddin utjában fel lőn tartóztatva s a Kazala erődbe záratott, és miután Bokhara uralkodója — bár a bokharai kereskedők e közben ismét szabadon bocsáttattak — az orosz alattvalókat még mindig fogva tartotta, Tsernajeff tábornok Struve ezredest több tiszt kiséretében Bokharába küldte [2]), hogy — ha lehet — a czivódás békés elintézését

[1]) Látszik ebből, hogy az emir még ekkor is nagy véleménynyel volt saját hadseregének felsőbbsége és önmagának az összes turkesztáni moszlimek fölött való szellemi hatalmi állása felől. Hogy az oroszok a Jaxartes mellett tiz- sőt húszszor erősebb khokándi seregeket is futásba vertek, arról Bokharában soha sem hallottak valamit. Ilyen hireket senki sem mert volna elbeszélni és bizonyára senki sem hitte volna el azokat.

[2]) A küldöttség tagjai voltak: Struve udvari tanácsos és csillagász (más tudósitás szetint Struve ezredes, nem pedig az ismert nevű tudós) Tatarinoff alezredes és bányászmérnök és két tiszt,

kieszközölje, mivel a tábornok, a mint látszik, a támadás folytatására vagy nem volt felhatalmazva vagy a segédeszközök szükségénél fogva nem volt képes. Hogy most az emir Struve ezredessel nem bánt jobban [1]) mint az oroszok Nedsm-eddinnel, az könnyen megmagyarázható. Tsernajeff mindamellett megsértve érezte magát az iránta elkövetett gyalázat által (?), 1866-ban minden további előzmény nélkül átkelt a Jaxartesen és Khodsend megkerülésével a sivatagon keresztül Dsizzák felé tartott, mely az első helység a tulajdonképeni bokharai területen. Ez egyszer azonban az oroszok roszul számitottak. Midőn hét erős menet után egy puszta, vizben szükölködő tájékon keresztül az utóbb emlitett város elé érkeztek, azt találták, hogy itt nem, mint közönségesen, tizszeres, hanem húszszorta nagyobb ellenség kellő közepébe jutottak, és nagyon is későn fedeztetett fel, miszerint itt a legjobb eredmény a szerencsés futásban áll. Azért is sietős, de mégis szabályos visszavonulás rendeztetett, és még futásközben is volt alkalmuk az oroszoknak megmutatni vitézségüket az őket számtalan csapatokban körülfogó ellenséggel szemközt. Oly

---

t. i. Gluchoffsky kapitány és Kolesnikoff hadnagy. („Die Russen in Central-Asien. Eine geographisch-historische Studie von Friedr. von Hellwald." Wien 1869. 65. l.)

[1]) Az orosz küldöttség megérkezésétől fogva 1866. február 1-jéig fogva tartatott lakháza négy falai közt. Azután a városi hatóság által fegyvereik átadására szólittattak fel, a mit azonban kereken megtagadtak. Ebből czivódás fejlődött, melyben egy Ákszakál és öt bokharai nehéz sérüléseket kaptak, az oroszok pedig daczára inkább vitéz mint észszerü eljárásuknak végre mégis engedni voltak kénytelenek. (Edinburg Review. January 1867. 40 l.) Ezen czikk, melyet a szellemdús és jól értesült, fájdalom! nagyon is korán elhunyt Wylie irt névtelenül ily czim alatt: „Foreign Policy of Sir John Lawrence", egyike a legjobbaknak az angol sajtó idevágó termékei közt.

annyira gyávák az egykor oly rettenetes turáni harczosok mai utódai!

Tsernajeff érdem szerint megdorgáltatott és Romanoffsky Dimitri Iljits tábornagynak engedte át helyét. Az orosz tervek meghiúsulása bátoritólag hatott az özbegekre, mert most már ők léptek fel támadólag és ugyanazon év aprilis 5-dikén Csináznál, mely egy kis vár a Jaxartes balpartján, nem épen jelentéktelen csatába bocsátkoztak, sőt Mozaffár-eddin azon boldogitó tévhitében, hogy az oroszokkal most ép oly gyorsan fog végezni mint előbb a khokándiakkal, saját maga is útra kelt egy hadsereg élén, mely 5000 szerbáz, 30,000 kirgiz, 10.000 turkomán és 21 ágyúból állt, hogy az észak hitetlen fiaitól Táskendet erőszakkal elvegye. Ily körülmények közt az orosz tábornagy nem maradhatott többé tétlenül. A mint maga Romanoffsky mondja egy általa ezen hadjárat fölött közzétett iratában [1]), nem volt több 4000 embernél, kik az akkor 15,000 embert számláló turkesztáni hadseregből őt e délre való menetében kisérték.

És mégis fel kellett vennie a csatát. Jirdsár mellett, mely helység a Jaxartes balpartján nehány mértföldnyire fekszik északnyugot felé Khodsendtől, történt 1866. május 20-ikán a döntő ütközet, melynek alkalmával az orosz tűzérség széles útczát nyitott a sürű özbeg lovascsapatok közt, és midőn az elszánt oroszok csekély csapata ezen behatolt, már megjelenésök elég volt arra, hogy a fanatisált vallási harczosok soraiban a legnagyobb zavart idézze elő, és min-

[1]) Én ezen iratot csak kivonatban ismerem, melyet a „Times“-nak egy berlini levelezője, kinek szolgálatait a közép-ázsiai politika terén nem lehet túlbecsülni, adott a mondott lap 1869-iki évfolyamának marczius 16. és 26-ikáról kelt számaiban. Romanoffsky tábornagy ott mint az ázsiai viszonyok alapos ismerője és mint igen józan észjárású ember tűnik fel.

dent vad futásban űzzön dél felé [1]). Az egész tábor, és ebben az emir gazdag sátra, az egész tüzérteleppel együtt hátrahagyatott, és Mozáffár-eddin csak nagy nehezen menekülhetett Dsizzákba. A bokharaiak vesztesége többre ment 1000 embernél, különösen a Kársibeli mángiták, kik a hadsereg magvát képezték, szenvedtek sokat, bár az elesett és meghalt oroszok száma alig ment 50-re. És a jirdsári csata mégis Turkesztan Canaejanak mondható, melyben több mint ezer éves állami függetlenségét, Közép-Ázsia többi népei fölött gyakorolt tekintélyét és befolyását és igy az egész belázsiai iszlám egész ügyét tette tönkre. Az orosz tábornagy azonnal a siker biztos kilátásával folytathatta volna útját Szamarkánd felé, oly általános és megdöbbentő volt a katastropha által előidézett ijedelem; de ő megelégedett azzal, hogy a körücsi erődből nagyobb haderőt vevén magához, május 28-dikán Naunak kis várát elfoglalta, és miután e vár Khodsend déli részén a keletre és északra vezető útak elválási pontját képezi, az utóbb említett város és vár sorsának is, mely ez által Bokharától elvágatott, csakhamar el kellett dőlnie. Khodsend, mely a Jaxartes által kétfelől van védve, t. i. délkeletre a folyam főága és délnyugotra annak egy mellékága által, és mely az ázsiaiak előtt mindig bevehetlennek tekintetett, bár Khokándhoz tartozott, mégis bokharai őrség által tartatott megszállva, mely ellenállt. A polgárság, mely többnyire az orosz hatalom túlnyomóságáról meggyőződött kereskedőkből állt, hajlandó volt a megadásra. De az őrség, melyet a

---

[1]) A jirdsári döntő ütközetnek eddig megjelent legjobb és legrészletesebb leirása Hellwald Fr.-nek fennemlitett művében, a 68. lapon olvasható. Hellwald műve általában kitünik alapos tárgyismerete és ügyes irási modora által; csak az kár, hogy az orosz érdekért való buzgóságában az angolok iránt több helyen igazságtalan.

rajongó mollák tüzeltek fel, erélyes ellenállást fejtett ki, és csak hét napi kemény ostrom után lehetett a várat rohammal bevenni, mi az oroszoknak több emberökbe került mint a jirdsári döntő ütközet, mig az özbegek vesztesége 2500 halott és sebesültre becsültetik.

Ezzel — mint Hellwald helyesen megjegyzi[1], — Khokánd legfontosabb helyei az oroszok kezében voltak, és Khudájár Khán árnyék-fejedelem a bokharai emir védő karjaiból egyszerre az orosz sas gyámsága alá került, melybe, mint a jelen napok mutatják, csakhamar bele is találta magát. Ha nem ő, hanem egy másik, erélyes fejedelem ült volna Khokánd uralkodói székén, vagy ha a Khokándban különben sem valami erősen képviselt harczias elem nem özönlött volna Jákub Kusbegi zászlói alá keleti Turkesztánba, akkor az oroszok fegyverei legalább oly gyorsan és könnyen nem ékesithették volna magukat a győzelmi koszorúval. Ámde igy a siker még magukat az oroszokat is meglepte, és Khudájár Khán még boldognak mondhatta magát, hogy a fehér czár főhatósága alatt Báber régi székében maradhatott. A Jaxartes egész völgy-vidékét Mehremtől kezdve a folyam egész további mentében át kellett engedni, városait az orosz alattvalóknak meg kellett nyitnia, sőt azok vagyonáért kezeskedett is, és azonkivül az orosz államkincstárba oly tetemes hadi kárpótlást fizetett, mely hihetőleg még sok évig fog lehetetlenné tenni rá nézve minden fellépést. Hatalma semmivé lett, s az ő halála után ezen egész keleti khánság természetesen az orosz birodalomba fog bekebleztetni.

Valjon mit tehetett volna most Mozaffár-eddin, ki elszigetelve s a szerencsétlenség súlya alatt megtörve állott, saját megmentésére? Hasztalanul küldött minden irányban

---

[1]) Lásd többször emlitett művének 70. lapján.

segélyért; ki mert volna összeköttetésbe lépni vele, a legyőzöttel, a hatalmas Urusz ellen! Khivánál, e legközelebbi szomszédjánál, a folytonos, régi ellenségeskedés, de még inkább a büszkeség tartotta őt vissza ily lépéstől; de ezen kicsiny, önmagában szakadozott országocska nem is sokat használt volna neki. A déli Afgánisztánnak, melyben heves polgárháború tüze lobogott, önmagával volt elég dolga, és mig Doszt Mohammed Khán utódainak egy része talán szivesen ment volna segélyére, addig a másik ősatyjuk jogos haragját örökölte és örült a gyalázatnak, melyet a kevély özbeg fejedelem a hitetlenek által szenvedett. De meg közös politikát űzni a közép-ázsiai fejedelmek, kiknek esze csak a rabláson jár, soha sem volt dolga, sőt az afgánok inkább még örültek, hogy az immár meggyengült Bokharától az Oxus balpartján fekvő khánságokat annál könnyebben fogják elvehetni, a mit később csakugyan megtenni nem is mulasztottak el, ha ugyan Oroszország Bokhara ezen kiegészitő részét magának nem fogja követelni. Csak keleti Turkesztánnak uj uralkodója, Jákub Kusbegi volt az, a ki saját érdekében szivesen csatlakozott volna Bokharához. A Narin mellett, fővárosától alig nehány napijárásnyira mutatkozó orosz hadcsapatok árnyéka félelemre inditotta őt. Ámde ő már korábbi éveiben meggyőződött az orosz hadászat felsőbbségéről [1], és nagyon elővigyázó volt vonzalmainak nyilvánitásával, mig másfelől azon ék által, melyet Khokándnak az oroszok által való meghódittatása

---

[1]) Jákub Kusbegi, keleti Turkesztánnak mai uralkodója, ugyanis a Jaxartes alsó folyásánál az oroszok ellen való harczokban végezte hadi iskoláját és mint Ak-Meszdsid várának parancsnoka még az oroszok részéről is elismert hősies magaviselete által szerzett magának nevet. Ha a turkesztáni rágalomnak hinni szabad, Khokánd ügyeért való buzgósága később orosz aranyok által megingattatott; legalább némely helyek áruló átadásával vádolják őt.

ütött közte s a Zerefsán melletti uralkodó közé, az egységes működés tényleg lehetetlenné volt téve. Nem kevésbé reménytelenek voltak Mozaffár-eddinek a messze távolba irányuló kilátásai. Angolország az orosz ráfogások daczára [1]) soha sem gondolt rá, hogy szóval vagy tettel segélyt nyujtson utolsó vonaglásában azon országnak, hol a legnagyobb diplomatikai meggyalázást volt kénytelen szenvedni, s hol két követe vértanuságra itéltetett. Törökororszàg szintén nem volt hajlandó a politikai látkörén úgyis folyton lebegő, vésztjósló felhők kitörését a távol keleten való machinatiók által vonni magára. A magas porta urai ép oly keveset tudnak az özbegek, tadsikok stb., Khiva, Bokhara, Khokánd, Oxus és Jaxartesről mint akár Haiti szigetéről; hogy hajdan a Sèibanidák és Astárkánidák idejében élénk diplomatikai közlekedés tartatott fenn, arról az oszmánlik mai nemzedékének még csak sejtelme sincs; — és ha mindez nem lett volna is igy, miként nyujthattak volna mentő kezet a távol keleten lakó hit- és törzsrokonoknak az oszmánlik, kik maguk is oly nehéz küzdelemmel vivhatják csak ki lételöket? Avagy talán a siita Persiának, melynek gyermekei ezerszámra epedeztek özbeg fogságban, és melynek virányain a „Turkesztán" szó már emlékezet előtti idők óta volt a kétségbeesett ijedelem kiáltása, talán ennek kellett

---

[1]) Az orosz sajtónak gondja volt rá, hogy bizonyos hireket terjeszszen, melyek szerint a Bokhara és Oroszország közt folyó háború alatt a Zerefsán melletti fővárosban mindig tartózkodtak angol diplomaták (?), kik az emirt folytonosan ellenségeskedésre ösztönözték, miszerint továbbá az özbegek Enfield-fegyverekkel voltak ellátva stb.; sőt az „Invalide Russe" egy turkesztáni levelében (az angol forditás megjelent a „Times" 1869. okt. 19-ki számában) magának az emirnek szájába adatik oly nyilatkozat, miszerint az angolok idézték volna elő a háborút közte és Oroszország között. Hogy e koholmány ép oly roszakaratú mint esztelen, azt mindenki könnyen át fogja látni, a ki a mai angolok egykedvűségét ismeri.

volna egyesülnie Mozaffár-eddinnel? Igaz ugyan, hogy a kadsárok s a bokhárai uralkodók között a rokonságnak bizonyos távoli foka létezik; de a gyülölet csak annál nagyobb és vadabb és csak annál igazságosabb Irán részéről, mely most az oroszoknak a Jaxartes s az Oxus mellett kivívott sikerei fölött szivből újongott és bizonyára óvakodni fog jóltevőjének útjába állni.

Ezen általános elhagyatottság közepette Mozaffár-eddint bizonyára legjobban bánthatta saját alattvalóinak, saját szipáhijainak (előkelő hivatalnokok), sőt saját rokonainak magaviselete. Ő, a ki nehány évvel előbb, t. i. mikor én jártam Bokharában, nemcsak félve, hanem tisztelve és szeretve is volt, most azt volt kénytelen hallani, hogy őt a bazár s a Rigisztánban egész nyiltan vádolják az ellenség előtti gyávasággal, mert azt mondták, hogy a jirdsári katastrophát ő idézte volna elő a csatatérről való elhamarkodott futásával. Az államkincstár elórzásával is vádoltatott, mivel legnagyobb pénzszükségében a papoknak vagyonához volt kénytelen nyulni; és végre még azon szörnyű vád is érte őt, hogy ő, az igazhitűek hajdani fejedelme, a hitetlenekkel titkos szövetségben áll s az elárúsitott „nemes Bokhara" diját már zsebre is rakta. Hogy a mollák által felizgatott csőcselék sértései s az asszonyok szitkai és átkozódásai elől megmeneküljön, csak éjjel vagy álruhában merte elhagyni palotáját. A ki Bokharát, az őrültségig önhitt, tudatlan és vakbuzgó Bokharát nem ismerte, az alig fogja elképzelni tudni, hogy mily nagy levertséget és őrjöngő dühösséget idézett elő a Zerefsán mellett az orosz fegyverek által kiábránditott önhittség [1]) Az emir tehát nem

---

[1]) Ezen példátlan önhittség gyenge bizonyitékáúl szolgáljon az, hogy az emir önmaga egész komolyan kérdezte tőlem, hogy valjon van-e a konstántinápolyi szultánnak oly számos, jól felszerelt és vitéz

Timúr, nem legyőzhetlen; a szerbázok s a híres kársibeli harczosok nem Rusztemek, s a Bokharában tartózkodó számos szenteknek imái hatástalanok maradtak volna a hitetlenek irányában! Ez mégis sok volt a keserü tapasztalásokból és szükségképen mindenkit alkábitott. A bégek, seikhek, szúfik, dervisek, kereskedők, kézmüvesek és koldusok, megannyian zavarba jöttek, és csak annyiban egyeztek meg a legtöbbben, hogy a háborút megujitani és késszurásig folytatni kell. Oly Dsihád határoztatott el, milyen még nem volt az iszlám egy országában és semmi viszonyai közt sem, melyben részt veend apraja nagyja, molla és harczos, a mi a zürzavart természetesen csak növelte; de az emirnek engednie és a háborút Oroszországgal ujra megkezdenie kellett.

Hogy a bokharaiak ezen őrült magaviselete és fejedelmök végső zavara az oroszok szándékait csak elősegitette, azt alig kell mondanom. Khodsend eleste után az orosz hadsereg csak annyi nyugalmat engedett magának, mig a szükséges erősbités és hadi szükséglet utána küldhető volt. A parancsnokságban is változás állt be, a mennyiben Romanoffsky helyébe Daskoff gróf lépett, a ki elődе győzedelmes útját dél felé tovább folytatta és 1866 október havának elején Óratepe fontos várát vette be. Ez után csakhamar Dsizzák is elesett, Bokharának tulajdonképeni határvára Khokánk felé. Mindkét helységben a győzők nagy mennyiségü por- és fegyverkészletet találtak, és tekintve az emir által eddig szenvedett nagy veszteségeket, valamint a határok szűk voltát, a melyek közé ő visszaszorittatott, jogosan lehetett remélni, hogy a harczias mozgalom az Ak-Tau hegy-

---

hadserege mint az, melyet Khokándból való visszatérése alkalmával Szamarkándon keresztülvonulni láttam. Valjon mit szólnának a balaklavai hősök ily feltevéshez?

ség völgyvidékeiben egy időre el fog némulni. Ezt azonban mindkét párt állása teljesen lehetetlenné tette. Mozáffár-eddin, mint láttuk, saját alattvalói által kényszerittetett a háborúra. A Sehri Szebzből való Dsúra Bái függetlenségének árán részvevését igérte a gázában (vallási háború), a turkománok es afgánok is jelentékeny számmal sorakoztak Bokhara zászlói alá, és mégsem volt meglepő, hogy Mozáffár-eddin a megerőditett Szamarkánd bástyáiról az észak felől jövő veszedelemnek kevesebb bizakodással nézett eleje mint egykor a khahrezmi fejedelem a mongol betörés idejében. De az oroszoknak is nehéz volt Dsizzákban foglalt állásuk mellett visszatartózkodni a további előnyomulástól. Először is a szent-pétervári udvar mindenkor azon politikát követte és most is követi, az időnkénti dementik s a nagyon is buzgó tábornokok eljárásának hivatalos roszalása daczára, hogy nem teszi félre a hoditás fegyverét mindaddig, mig mind a három khánság meghóditása által az Oxus által képezett természeti határvonal elérve nincs; másodszor pedig e politika keresztülvitelét maguk a bokharaiak siettették az ujonan szerzett orosz területre való gyakori betöréseik és örökös ingerkedésök által. 1867-ben a viszonylagos ellenségeskedés nehány csetepatéra szoritkozott, melyek alkalmával azonban az oroszok, kiknek élén Kauffman tábornok állt, egy ép oly derék mint erélyes tiszt, a Jengi Kurgán nevü kis erődöt vették el és előőrseiket Tásköprükig (egy kőhid feleúton az emlitett helység és Szamarkánd közt) tolták előre. A következő év május 13-dikán [1]) tehát kiadatott a határozó parancs a Szamarkánd

[1]) Trench F. kapitány „The Russo-Indian Question“ (London 1869. 81. l.) czimű müvében aprilis 30-ikát mondja az oroszok megindulása napjának. Ez hihetőleg az orosz-görög naptár szerint van, mert különben a többi versióktól való ily tetemes eltérés alig volna kimagyarázható.

ellen való vonulást illetőleg, és már minden mozgásban volt, mindőn Petrusevszky ezredes, a ki a Zerefsán egyik ágának jobbpartján az előhadat vezényelte, a már előbb emlitett bokharai követtel Nedsm-eddinnel találkozott, a ki által az emir a most már teljes menetben lévő ellenségnek békeajánlatokat tétetett, és azt az alkudozások czéljából megállásra birni akarta. Ha a közel szomszédos meredek parton a több mint 40,000 emberből álló bokharai hadseregnek nagy része felállitva nem lett volna, akkor az orosz tábornoknak a békés elintézés erőszakos kikerülését lehetne szemére vetni; de miután az egész követség nagyon ügyetlenül készitett, s az oroszok által hamar is észrevett csel szándokából történt, Kauffmann tábornok egészen helyesen cselekedett, hogy az emirnek nem tollal, hanem vontcsővű ágyúkkal adta a kivánt választ. Az orosz hadsereg, mely 21½ század gyalogságból, 16 ágyuból, egy röppentyűs osztályból és 450 kozákból, tehát összesen mintegy 8000 emberből állott, csatarendbe állittatott s az ellenség szeme lattára átkelni kezdett a Zerefsánon. Mellig vizben gázolva s az ellenség tüzelésével nem gondolva egy negyed óráig kellett a Golovatseff tábornagy által vezényelt balszárnynak a mocsáros területen keresgélnie, mig a túl part elérésére alkalmas hely találtatott. Az öt- vagy hatszorosan tulnyomó özbeg sereg nagy csapatokra oszolva több ponton akarta megakadályozni az átkelést, de mindez hasztalan volt, mert alig közeledtek az oroszok, amazok már odahagyták a magaslatokon való kedvező álláspontjukat és összes ágyuikat feladva gyors futásnak eredtek. Az egész dolog Szamarkánd közel szomszédságában történt, melynek lakói, jobban félve saját hontársaik kétségbeesett futásától mint a keresztyén ellenség által való megszállástól, az elsők előtt kapuikat bezárták, az utóbbit pedig egy a legelőkelőbb mollák és ákszakálokból álló küldöttség által magukhoz hivatták.

A legközelebbi napon az orosz hadsereg egy része csakugyan bevonult Szamarkándba, ezek között Kauffmann tábornok is gazdag kiséret élén, melyhez Iszkender Khán, afgán herceg, a heráti Szultán Dsán fia is tartozott. Állitólag az iszlám fenyegetett ügyéért való lelkesedés hivta őt a nemes Bokhara segélyére, de midőn a nemes Bokhara neki az igért zsoldot megfizetni nem tudta, ő egy fátihát mondott lelki üdvéért s a kettős kereszt szolgálatába lépett. Ez is gyönyörű példánya a közép-ázsiai moszlim vallási harczosnak!

Igy esett el 1868. május 14-dikén Timúrnak hajdan oly fényes fővárosa, az iszlámban nagy becsülésben álló annyi nagy férfiu születési és nyughelye, igen, a minden időben mint a mohámmedán tudományosság fényes tüzhelye hires Szamarkánd a keresztyén Oroszország kezébe, és vele együtt Transoxániának legszebb része is az özbeg Mangit dynastia kezéből a Romanoff ház birtokába ment át. Sándor (a macedoniai) volt a történelem tanúsága szerint első meghóditója, és ugyancsak Sándor (II. Romanoff) volt legalább eddig az utolsó is. Több mint 2000 év előtt Szamarkánd Európa egyik kis déli országának fizette az adót, és most ismét ugyanazon világrész egyik északi államának uralkodása alatt áll, és ha tekintetbe veszszük, hogy mit szenvedett e város a görögök, arabok, törökök, mongolok és özbegek által oly sok különböző dynastia heves háborúiban, akkor valóban nehéz lesz egy második várost találni Ázsiában, mely multjának derült és viharos napjaira nézve hozzá hasonlitható volna! Mig kelet legtávolabb eső vidékei már a mult században hozattak közelebb ismeretünknek, és a régi Katai és Zipanguban egyetlen városka sem rejtőzhetett el a nyugoti kutató szem elől, addig Szamarkánd egész a legújabb korig megőrizhette a romantika tündérfátyolát. Eleste tehát Európában annyival inkább

volt meglepő, és megnyitásával csakugyan elveszett a középkori Azsiának érdekes, ábrándos képe.

A szamarkándi szerencsétlen ütközet után az emirnek a lehető leggyorsabban Kerminéhbe kellett menekülnie. Fia Abdul Melik Mirza, a 19 éves kette töre (koronaherczeg) már a csata folyama alatt indult futásnak és menekült Bokharába, és oly nagy volt az általános zavar, hogy a mijánkáli kerület békés lakói karavánonként hagyták oda birtokaikat és házaikat, hogy Kársin s az Oxuson át Andkhoi és Meimenébe meneküljenek. A mi az oroszokat illeti, előbb, hogy új álláspontjukat biztositsák, az egy kis magaslaton fekvő váracsot helyezték védelmi állapotba, de eközben részint az emir üldözésére, részint a közel fekvő helységek meghóditására tovább folytatták menetöket a Bokhárába vezető úton. Először a Golovatseff tábornagy által vezényelt, 14 gyalog századból, 8 ágyúból és három kozákszotniából álló hadtest ért a Zerefsán mellett fekvő, Kette-Kurgán (nagy vár) nevű erős várhoz, melyet ott utazásom idejében bevehetlennek hallottam mondani, és mely csakugyan meglehetősen erős védművekkel is birt, de most, daczára a benne fekvő erős őrségnek, mégis ellenállás nélkül nyitotta meg kapuit az ellenség előtt. Az emir, úgy látszott, összes haderejét összpontositni akarta és Mirben [1]) ütötte fel főhadi szállását, hanem egyes lovas csapatok folytonosan nyugtalanitották a Kette-Kurgán előtt fekvő oroszokat, mig végre Kauffmann tábornok, megunva az örökös, bár ártalmatlan ingerkedést, azt határozta, hogy egyenesen Bokhara ellen megy és teljesen megsemmisiti az özbeg hadsereg romjait. És a bokharai önhittség még most sem volt

[1]) Mir, egy kis csinos falucska a Bokharából Szamarkándba vivő úton, Kermineh és Kette-Kurgán közt a középállomást képezi. (Lásd: „Közép-ázsiai utazásom," 162. l.)

egészen megtörve, mert az emir, vagy saját akaratából vagy pedig a vakbuzgó tömeg által ösztönözve, még mindig ellenállni merészelt és eléje ment az oroszoknak. Szerpul mellett, ott hol 379 évvel előbb Seibáni Mehemmed Khán és Báber közt vivatott a dynastikus csata, ott ugyanazon évszakban, sőt talán ugyanazon napon folyt a harcz Transoxánia koronájáért a Romanoff ház s a Mángit család közt és pedig — mint könnyen képzelhető — az utóbbinak nagy hátrányára. Az oroszok mingyárt a csatatéren való megjelenésükkor szokott vitézséggel rohanták meg az út két oldalán létező s az özbegek által megszállt magaslatokat, és oly általános és vad volt a futás, hogy Kerminéhig az egész út sűrűn volt borítva a szökevények által elszórt fegyverekkel. E sulyos sorscsapások közepett Mozaffar-eddint a legszörnyűbb végzet érte. Bokharába v i s s z afutni nem mert, mivel fia, egy régtől fogva nyakas és engedetlen gyermek, ott az elégedetlen rajongók élére állt és atyját még a trón e csekély maradványától is megfosztotta. E l ő r e futnia pedig nem lehetett, mivel az oroszok most már komolyan szándékoztak „a nemes Bokharába“ vinni a fekete sas zászlóját; és midőn végre a Kauffmann tábornok háta mögött Szamarkánd ellen intézett áruló támadás az oroszok csodás vitézsége által szintén meghiúsittatott [1]), az emirre nézve

[1]) Midőn Kauffmann tábornok az orosz hadsereg zömével Szamarkánd felé háttal állt, e helység váracsa a szamarkándiak s a Sehri-Szebzből való özbegek által, kiknek összes száma 250,000-re becsültetik, áruló módra megtámadtatott s a legnagyobb veszélybe döntetett. A Stempel báró őrnagy vezérlete alatt álló orosz őrség 685 emberből állott a betegek és harczképtelenek beszámitásával, és e maroknyi nép hősies erőlködése, kik közül sokan a beteg ágyat hagyták el, hogy a fegyverhez nyúljanak, valóban csodálatra méltó. A véres harczjáték hat egész napig tartott, t. i. junius 12-dikétől 18-ikáig, és az oroszoknak 49 halott és 172 sebesültjökbe került. Mindamellett az ellenség,

nem maradt más hátra, mint hogy a győzelmes ellenséggel békét kössön, és hogy 125,000 tilla (500,000 tallér) hadikárpótlás fizetése által, mely csak kiméletből nem neveztetett adónak, a maga részére élete fogytáig legalább az uralkodás árnyékát megmentse. Az erre vonatkozó békeokmányban az emir megigérte: 1) hogy az orosz alattvalóknak vallásküllömbség nélkül megengedi, miszerint az egész khánságban szabadon kereskedjenek, és kezeskedik azok személyes biztonsága- és vagyonáért; 2) hogy megengedi az orosz kereskedőknek, miszerint a khánság minden pontján kereskedelmi ügynököket alkalmazzanak; 3) hogy az orosz beviteli árúkra a vámot a névleges érték $2^1/_2$ százalékára fogja megállapitani; 4) hogy az orosz alattvalóknak szabad átutazást enged a bokharai khánságon keresztül a szomszéd országokba.

Oroszországgal tehát a béke helyre volt állitva, de annál nagyobb volt az ellenségeskedés, melybe most Muzaffáreddin saját alattvalóival került. Annyi megveretés, annyi sulyos sorscsapás, oly sok erőditett hely elveszése, sőt még a háborúban elesettek nagy száma, semmi sem volt képes a Zerefsán melletti fővárosban az önhitt, vakbuzgó, félőrült mollákat a valódi tényállás megismerésére vezetni. Oly emberek, a kik még csak nehány év előtt azon meggyőződésben éltek, miszerint Bokhara seregeinek ereje s az iszlám tökélyességénél fogva magával a konstántinápolyi szultán-

---

mely egy kaput már elégetett és egy rést is tört, semmire sem tudott menni. Éjjel-nappal ostromló csapatok pokoli orditással rohantak a falakra, az oroszok az egyik ponttól a másikhoz siettek és mindig nagy veszteséggel verték vissza a vérök után szomjazó ellenséget, mig végre Kauffmann tábornok, ki a történtekről csak későn értesült gyors menetekben közeledett és őket a veszélyből kiszabaditotta. Az orosz-bokharai háború ezen episódja élénk tanuságot tesz az ázsiai hordák tehetetlensége és alávalóságáról!

nal, annyival is inkább pedig az egész keresztyén világgal könnyen megmérkőzhetnék, hogyan is hitethették volna el most magukkal, miszerint egy maroknyi hitetlen nép felülmulja az öt-, sőt tizszeres moszlim sereget, és hogy az uj fegyverek s az európai hadászat ördögi találmányai többre képesek mint az iránok (szerzetfőnökök) áldásai és szent lehelete? Ezt ugyan soha senki sem fogja elhitetni a mohámmedán rajongókkal! Valamint a szerencsétlenségben mindenhol ugy itt is a fővezénylő árulással gyanusittatott, és mivel az őrjöngő csőcselék gyűlölete tulajdonképeni tárgyához, az oroszokhoz közeledni nem mert, az emirnek esett, felizgatta ellene a népet s a kette-törét akarta a trónra emelni. Az utóbbival a bokharai és kársibeli erős párton kivül a Sehri Szebzből való Dsúra Bái és Bábá Bái álltak összeköttetésben, az északi Gidsdován, Nurata és Khátirdsa is hajlott felé, és midőn ő atyjától Kársi felé visszahúzódott, nem volt sietősb dolga, mint hogy magát fejedelemnek kiáltassa ki, mely tulajdonságban összeköttetésbe lépett a khivai khánnal, sőt ügye oly népszerüvé lett, hogy ő bámulatosan rövid idő alatt 10,000 főnyi hadseregnek állt élén. Ilyen körülmények között Muzaffár-eddin nem maradhatott tovább tétlen szemlélő. Összeszedvén a csekély, még rendelkezése alatt álló erőket, útnak indult Kársi felé saját fiának legyőzésére, de az oda való fele uton arról értesült, hogy a khánság északi része is — hihetőleg a kette-törével való egyetértésben kitűzte a lázadás zászlaját, és hogy Szádik Bái, e vidéken a fő pártütő, egyenesen Kermineh ellen vonul. Mivel az ellenség északon váratlanul lépett fel, s a veszély fenyegetőbbnek látszott, az emir hirtelen megfordult és fővárosába indult vissza. A kette-töre, atyja visszavonulása által bátoritva, ezt nyomban akarta követni és a terv ügyes megalkotásánál fogva hihetőleg sikert is aratott volna, ha az oroszok, kiknek e zavarok az

ujonan meghóditott tartomány ingadozó viszonyainál fogva semmikép sem lehettek kellemesek, az emir kérésére közbe nem vetik magukat és nem tartották volna sakkban az előnyomuló herczeget az által, hogy Dsám mellett Abrámoff ezredes vezérlete alatt csekély [1]) haderőt összpontositottak. E közben Mozaffár-eddin északkeleten végzett Szádik Báival, kit Kermineh közelében megvert, és hogy hadmüveleteit délen is, hol a lázadó fián kivül Sehri Szebz is felkelt ellene, hasonló sikerrel végezhesse, az oroszokat szólitotta fel a közremüködésre, a mit teljes mértékben meg is nyert. Abrámoff ezredes megindult Dsámból a fenn emlitett figyelő csapattal. Az emir előtt egy kis mértföldnyire járva októberben, mások szerint novemberben a kette-töre katonáival találkozott, ezeket nehány könnyü csetepáté után megverte és szétrebbentette, és miután Kársi, a khánság második városa, az oroszok által két napig megszállva tartatott, e város a benne levő váracs és fegyverkészlettel együtt a közép-ázsiaiak nagy bámulatára az emirnek adatott vissza. Mozaffár-eddinnek az volt szándékában, hogy az orosz segélyt még tovább is igénybe fogja venni Sehri Szebz ellen, mert fő czélja Dsura Báinak és nem saját fiának megrontásában állott, kit csak az előbbi vak eszközének tekintett; de Kauffmann tábornok a gyengédséget új szövetségese iránt ennyire vinni már nem volt hajlandó és Kársi elhagyása után a katonákat Dsám melletti téli szállásaikba küldte. A mi a kette-törét illeti, őt a trónra való igényei még soká nem hagyták nyugodni és kalandos pályája sok nyugtalanságot okozott atyjának, az oroszoknak és az angoloknak is. Majd a khánság egyik-másik pontján a pusztából tünt elő maroknyi teke- és erzári-turkománjaival, kik lelkes hivei

---

[1]) Ez hét gyalog századból, két kozák-szotniából, hat röppentyűs-osztályból és hat ágyuból állt. (Hellwald, 85. l.)

voltak; majd Khivával szövetkezett, majd pedig Kabulban volt, hogy Sir Ali Khánt az emir ellen viselendő háborúra birja — de mind hasztalanúl. A vendégszeretet s a vonzalom bizonyitékaiban sehol sem volt hiány, sőt Sir Ali Khán saját leányát adta neki feleségűl, de segiteni senki sem mert, és igy halt meg Abdul Melik Khivában való vándorlásai közt, hihetőleg erőszakos halállal.

Miután az emir a sulyosan rá nehezedő nyomás alól magát megszabaditva látta, és a benső nyugalom a neki kegyelem útján átengedett bokharai területen ismét helyre volt állitva, a keserü szükségesség lassanként tűrni tanitotta őt szigorú sorsát. A hadikárpótlás lejáró részletei meglehetős pontossággal fizettettek le csengő pénzben Szamarkándban. A bokharai Ark es Timúr városának váracsa közt szabályos közlekedés tartatott fenn; és hogy ő magát hűbérura iránt az illő alázatosságban tüntesse fel, tisztelgő követséget küldött Szent-Pétervárba, melynek élén legifjabb és legkedveltebb fia a tizenkét éves Abdul Fettáh Mirza állt. Mozaffár-eddin Khán ezen negyedik fia, kit atyja utódául jelelt ki, egyúttal atyja ezen szándékának szentesitését volt kieszközlendő a Neva partján, a mi természetesen még igen kétes; Miklós annak idején ringatta ugyan térdein Tifliszben az akkor még gyermekéveiben levő jelenlegi persa királyt, az első leczkét adván neki az orosz szeretetből; II. Sándor már megkimélheti magát e fáradságtól, miután az ő gyámkódása Abdul Fettáh fölött kevésbé határolt természetü. Egyébiránt a Zerefsán távol partjairól jövő küldöttség az orosz udvarnál 1869. november 3-ikán teljes tisztelettel fogadtatott. A czár áradozott a gyengédségtől turkesztáni „jó testvére," helyesebben mondva alattvalójairánt, és a császárné jelenlétében az emir következő ajándékait fogadta el: 1) egy gyűrűt figyelemre méltó nagyságú gyémánttal; 2) egy drágakövekkel diszitett női fej-éket;

3) egy türkiszekkel diszitett ezüst lószerszámot a nem sokára megérkezendő négy turkesztáni paripa számára; 4) három fekete lóbőrből készült, finom kásmirszövettel bevont bundát; 5) három szürke báránybőrből készült s a bokharai „sáli" nevü szövettel bevont bundát; 6) két kásmiröltözéket; 7) egy darab kiválóan finom és szép kásmirszövetet; 8) 18 darab ugyanoda való selymet; 9) tizennyolcz darab „attresz" nevű félselymet [1]. A török-tatár népeknél az ajándékozásnál szokásos kilenczes szám megfelelő adományokkal viszonoztatott, és az ajándékok ezen kicserélése szükségkép vonta maga után, ha nem is a barátságnak, de legalább a megértésnek bizonyos fokát. Szamarkándnak Kauffmann tábornok által történt bevétele óta Mozaffár-eddin csakugyan tartózkodott minden tettleges ellenségeskedéstől Oroszország iránt. Titokban azonban mégis törekszik szövetségre lépni keleti Turkesztán hatalmas uralkodójával, Kalkutta és Konstantinápolyban is koczkáztat néha egy-egy utánkérdést, mert az utolsó reményt hajdani hatalmi állásának visszaszerzésére a bokharai emir még mindig nem adta fel; ámde minden törekvése a legnagyobb valószinűség szerint hasztalan. Olyan orosz lábnyomokat, melyek délről észak felé, azaz visszatérőleg lettek volna irányozva, még eddig nem lehetett találni az ázsiai földön, és Mozaffár-eddin Khán bizonyára utolsó tagja lesz házának és utolsója azon fejedelmeknek, kik az első Számánidák óta az államilag önálló Transoxánia uralkodói székén ültek.

Ezzel bevégeztem volna Transoxánia történetéről irt könyvemet. Azon pillanattól fogva, melyben a szamarkándi

---

[1]) Hellwaldnak az „Ausland" 1872. marczius 11-diki számában „Neue Forschungen in Central-Asien" czim alatt megjelent czikke nyomán.

váracson az orosz zászló tüzetett ki, Ázsiának ezen régi és távoli országa az új világ s az új eszmék pályájára lépett. Oly városok és vidékek, melyek eddigelé nyugot fia előtt elzárva voltak, megnyiltak, és oly helyek, hol az európai utazó még a leggondosabb álruhában is csak életveszélylyel járhatott, most nemcsak nyiltan és szabadon feküsznek, hanem keresztyének által kormányoztatnak. Táskend, Khodsend és Szamarkándban klubbházak és templomok nyittattak meg; az első városban még egy hirlap is jelenik meg (Turkesztanszkie Vjedomosztie — turkesztáni tudósitások), és a muezzin (mohámmedán ima-kikiáltó) mélabús hangjai közé most a görög egyházak harangjainak vidám és gyakori szava vegyül, mely bizonyára rettenetesebben cseng az igazhitűek füleiben, mint a pusztító ágyúk dörgése. Bokhara útczáin, hol e sorok irója alig nehány év előtt csak moszlim hymnusokat énekelve járkálhatott, ott most a pópa, katona és kereskedő a hódító büszke tekintetével járkál, és Timúrnak hajdani pompás palotájában, hova egykor Ázsia minden fejedelme hódolati nyilatkozatait küldte, hol még Castilia büszke királya is barátságért koldult és hol a turáni utódok a „zöld kőhöz“ mint Timúr trónjának talapzatához vallásos kegyelettel dörzsölték homlokukat, ott, ugyanazon helyiségekben most egy orosz kórház és élelemtár van! Hogy a dolgok ezen rendkivüli fordulata fog-e és miként a közép-ázsiai népek valódi javára szolgálni? oly kérdés, mely nem illik a jelen munka keretébe, és én e tekintetben csak más helyeken közlött ide vonatkozó nézeteimre utalhatok [1]). Egy igen fontos körülményt azonban itt is fel kell emlitenem, azt t. i., hogy az oroszoknak Közép-Ázsiában aratott sikerei által az egész iszlámon a lehető legveszélyesebb seb üttetett, a milyet a kereszt eddigi több

---

[1]) Lásd a 2. jegyzetet e kötet 2. lapján.

mint ezeréves küzdelmében még nem tudott rajta ütni. Az újabb időben, midőn a keresztyén nyugot hatalmas befolyása a mohámmedán Nyugot-Ázsiát minden részeiben és minden irányban át-meg áthatotta, hol még a legszentebb helyek, mint Mekka és Medina sem zárhatták el magukat az újitásoknak erőszakosan felkeltett szelleme elől: csak a távoli Közép-Ázsiának mohámmedánismusa volt az, mely soká megőrizhette a hamisittatlanság és romlatlanság, a mindenki befolyásától való mentesség hirét. Nem Mekka, hanem Bokhara volt tehát az iszlám szellemi középpontja. Ide vágyakodott az aszkéta, a kegyes szerzetes s a lelkesült theologus, és innen nyerték — a mi eddigelé ismeretlen tény volt [1]) — az ottomán császárság, Egiptom, Fez és Marokkó minden részeiben a buzgó moszlimek vallási rajongásuk éltető erejét. Hogy tehát eme szent földre hitetlenek léptek, sőt a fölött még uralkodnak is, az mindenesetre szörnyen megrázta az iszlám összes népeinek jámbor kedélyét, és a por, mely az iszlám ezen főoszlopának — mint Bokharát mindig nevezni szokták — romjaiból felszállt, fekete vészjósló fellegként fog még nagyon soká, talán örökké lebegni az iszlám jövőjének egén.

---

¹) Többek között a bokharai tekkék- vagyis zárdákra akarok odamutatni, melyek tulajdonképen a közép-ázsiai dervisek és hádsiknak szánt szállások, melyek Konstántinápolyban a kegyes oszmánlik költségén tartatnak fenn. A legismeretesebbek Ejub városrészben, Szkutáriban s az Aja Sophia körül vannak. Az iszlám nyugot szellemi közlekedésére vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy nagy számu arab és török van, a ki magát a Bokharában lakó seikhek muridjának (tanitvány) mondja és én magam is kaptam konstantinápolyi, engürüés erzerumbeli törököktől ilyen szellemi főnökökhöz szóló ajánló leveleket.